

XXVII . 2012

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXVII/2012

PROCEEDINGS

XXVII/2012

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2013

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXVII. Велико Търново, 2013

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXVII. Veliko Tarnovo, 2013

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Хитко Вачев – главен редактор
Стоян Михайлов – редактор
Пламен Събев – редактор
Теменуга Георгиева – редактор
Весела Мартинова – секретар

EDITORIAL BOARD:

Hitko Vachev – Editor-in-chief
Stoyan Mihaylov – Editor
Plamen Sabev – Editor
Temenuga Georgieva – Editor
Vesela Martinova – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
Translation in English: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@yahoo.com

Подготвено за печат и отпечатано от:
„Фабер“ – Велико Търново
(062) 600 650; www.faber-bg.com

Формат: 70/100/16
Печатни коли: 31

На корицата:
Пръстен-печат от Арбанси
Signet ring from Arbanassi

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Вълка Илчева. Керамика от средния енеолит от селищната могила Джулюница, Великотърновско	7
Valka Pcheva. Mitteläneolithische Keramik aus dem Siedlungshügel Dshuljunuza bei Veliko Tarnovo	39
Здравко Димитров. Антични архитектурни детайли, преизползвани в средновековната църква „Св. Св. Петър и Павел“ във Велико Търново	41
Zdravko Dimitrov. Antique Architectural Details Reused in the Medieval Church of St. St. Peter and Paul in Veliko Tarnovo	99
Венцислав Динчев. Новите разкопки на хълма Михнева могила край с. Добри дял, община Лясковец	101
Ventzislav Dintchev. The New Excavations on the Hill of Mihneva Mogila near the Village of Dobri Dyal, Lyaskovets Municipality	126
Венко Иванов. Римски меч с печат от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново	129
Venko Ivanov. A Roman Sword with a Stamp from the Depository of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo	137
Стоян Михайлов, Росен Йосифов. Монети от крепостта в местността Градище край Габрово	139
Stoyan Mihailov, Rossen Yossifov. Coins from the Fortress in the Vicinity of the Village of Gradishte near Gabrovo	181
Константин Дочев. Колективна находка с медни монети на цар Теодор Светослав (1301–1322) от крепостта Трапезица, Велико Търново	183
Constantin Dochev. A Collective Find of Copper Coins of Tsar Theodor Svetoslav (1301–1322) from the Fortress of Trapezitsa, Veliko Tarnovo	192

Евгени Дерменджиев. „Шишмановата баня“ в столичния Търновград.....	193
Evgeni Dermendjiev. Shishman's Bath in the Capital City of Tarnovo.....	248
Константин Тотев. Сребърен пръстен с изображение на медуза от разкопките на църква № 19 на Трапезица	251
Constantine Totev. Silver Ring with an Image of Medusa from the Excavations of Church no 19 on the Hill of Trapezitsa	257
Деян Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“	259
Deyan Rabovyanov. Archaeological Excavations at the Medieval Town of Trapezitsa – the Southern Sector	276
Хитко Вачев. Нов пръстен-печат от Арбанаси	279
Hitko Vachev. New Signet Ring from Arbanassi.....	287
Хитко Вачев. Късносредновековен пръстен с антична гема	289
Hitko Vachev. A Late-Medieval Ring with Antique Gem	294
Иван Чокоев. Сърмен шнур от разкопките на дворецовата църква на Царевец във Велико Търново, в светлината на подобни находки	295
Ivan Chokoev. Cord with Metal Threads from the Excavation of the Royal Church in the Tsarevets Fortress at Veliko Tarnovo.....	313
Диана Тотева. Стенописни фрагменти от разкопките на църква № 9 на Царевец	315
Diana Toteva. Mural Fragments from the Excavations in Church No 9 on the Hill of Tsarevets	342
Пламен Събев. Тревненецът Иванчо Кънчев и неговото художествено наследство	345
Plamen Sabev. The Tryavna-citizen Ivancho Kanchev and his artistic heritage	354
Виктория Русева. Здравословно състояние на индивидите от популацията от некропола (средата на XIII–XIV в.) при църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново	355

Victoria Russeva. Health State of Individuals from the Population of the Necropolis (middle 13th–14th c. ad) at the Holy Forty Martyrs Church, Veliko Tarnovo 402

Светла Атанасова. Дейността на търговските дружества „Христо (Христаки) Ганев Витанов и братя“ и „Никола и Христаки Ганеви“ в Русе и Търново през втората половина на XIX век 403

Svetla Atanasova. On the Activity of „Hristo Ganev and bros“ and „Nikola and Hristaki Ganevi“ Companies in Rousse and Veliko Tarnovo in the Second Half of 19th century 416

Невяна Бъчварова. Една интересна снимка от 1895 г. 417

Стефан Чохаджиев, Александър Чохаджиев. Никола (Колю) Гитев Ангелов (1912–1988)..... 421

ЗАЩИТЕНИ ДИСЕРТАЦИИ

Теменуга Георгиева. Българската етнография от Освобождението до Втората световна война 433

Миглена Петкова. Българска оброчна пластика 437

Светла Атанасова. Производствени и търговски структури в Търново през Възраждането 443

РЕЦЕНЗИИ

Хитко Вачев. Пламен Събев. Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век. Издателство „Абагар“. Велико Търново, 2011, 160 стр. с илюстрации 449

Игор Лазаренко. Александър Пейков (съставител). КАТАЛОГ на монетите от Тракия. Част I. Племенни и владетелски монетосечения на траки, пеони, келти и скити V в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр. Центрекс, Велико Търново, 2011, 176 с. 457

Igor Lazarenko. Alexander Peykov (compiler). CATALOGUE of the Coins from Thrace. Part I. Tribal and Rulers' Coinages of Thracians, Paeonians, Celts and Scythians 5th c. B. C. – 1st c. A. D. Centrex, Veliko Turnovo, 2011, 176 p. 457

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Хроника за дейността на Регионален исторически музей – Велико Търново през 2011 г.....	461
Книгообмен/Interlibrary Loan.....	467
Изисквания към авторите в известия на Регионален исторически музей – Велико Търново.....	471
Requirements for the Authors in the Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo.....	474
ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ / COLOUR ILLUSTRATIONS	477

КЕРАМИКА ОТ СРЕДНИЯ ЕНЕОЛИТ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДЖУЛЮНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Вълка Илчева

Село Джулюница е разположено на около 30 км източно от град Горна Оряховица. През землището му преминава река Джулюница, десен приток на река Янтра.

Селищната могила се намира на 3 км северно от селото и на 350–400 м западно от гара Джулюница, в непосредствена близост до жп линията и главен път София–Варна. Разположена е в местността „Смърдеш“ върху ниска речна тераса. В близост до нея се намира извор, вливащ водите си в река Янтра. В основата на селищната могила и около нея се разпростира открито селище от ранния неолит.

В продължение на два сезона през 1983 и 1984 година се извършиха спасителни археологически разкопки на могилата под ръководството на Петър Станев. През 1983 година в разкопките участва и авторът на настоящата статия. Те бяха наложени от строителни работи, свързани с разширяване на трасето на магистралния път София–Варна, което засегна северната ѝ част.

Могилата има приблизителни размери: диаметър по посока изток–запад 100 м и по посока север–юг 75 м. Височината ѝ е 6 м. Проучванията обхващаха площ от 275 кв. м и заемат квадрати на II и III сектор в северната част на могилата. В разкопаните квадрати културният пласт има дебелина 5,60 м. Проучени са 9 строителни хоризонта от каменно-медната епоха. Първите три хоризонта – I–III (броени от горе на долу) се датират към късния енеолит и са синхронни на култура Коджадермен–Гумелница–Караново VI. Следващите 6 хоризонта (IV–IX) се отнасят към ранния и среден енеолит – култура Поляница. В хумусния пласт на могилата са открити фрагменти от глинени съдове от ранната бронзова епоха, намислени смесени с късно-енеолитна керамика. Структури и съоръжения от ранния бронз не са открити.

Средният енеолит на селищната могила Джулюница обхваща IV, V и VI хоризонт. Разкрива се на дълбочина от 2,60–4,00 м от стратиграфията на могилата. Има дебелина 1,40 м. Керамиката се разделя на две големи

групи: фина и груба. Обработени бяха 446 фрагмента керамика, от които 216 фрагмента фина и 230 груба. Благодарение на статистическата обработка стана възможно извличането на нейните характеристики, касаещи технологията на изработка, класификация на съдовете, както и тяхната украса.

Първият важен признак, отнасящ се до технологията на керамиката това се примесите, прибавени към глиненото тесто, т.е. опоснителя на глината. В зависимост от опоснителя, прибавен към глиненото тесто, от фината керамика (Ф) бяха определени 4 категории:

Ф1 – съдове, изработени от пречистена глина;

Ф2 – глиненото тесто съдържа пясък;

Ф3 – към глиненото тесто е прибавено пясък и шамот;

Ф4 – към глиненото тесто е прибавен пясък и органична материя.

От грубата керамика бяха раграничени 3 категории:

Г1 – към глината е прибавен пясък;

Г2 – глиненото тесто съдържа пясък и дребни камъчета;

Г3 – глиненото тесто съдържа пясък и органична материя.

Групи	Брой фрагменти	% от групата	% от керам.	Групи	Брой фрагменти	% от групата	% от керам.
Ф ₁ - чиста глина	4	1,85	0,90	Г ₁ -пясък	220	95,65	49,32
Ф ₂ - пясък	208	96,29	46,64	Г ₂ -пясък и дребни камъчета	7	3,04	1,57
Ф ₃ -пясък и шамот	1	0,46	0,22	Г ₃ -пясък и плява	3	1,30	0,67
Ф ₄ -пясък и органика	3	1,39	0,67				
Общо Ф	216	99,99	48,43	Общо Г	230	99,99	51,56
Общо Ф и Г	446		99,99				

Табл. 1. Съотношение между различните групи керамика

В таблица 1 е посочено съотношението между отделните групи керамика. И при двете групи основно място заемат съдовете, изработени от глина с примеси от пясък. При фината керамика те заемат 96,29% от фината и 46,64% от общата керамика. При грубата техният дял достига 95,5% от грубата и 49,32% от цялата керамика. Останалите категории и при двете групи са съвсем слабо представени. Те заемат от 1 до 3% от съдовете и тяхното присъствие е слабо.

Вид на повърхността	Брой фрагменти	%
1. Загладена	115	26,38
2. Полирана	119	27,29
3. Шликована	29	6,65
4. Барботинна	47	10,78
5. Груба	119	27,29
6. Нагоре загладена надолу груба	7	1,61
Общо:	436	100

Табл. 2. Съотношение между различните начини на обработка на повърхността на глинени съдове през средния енеолит

След формуването на съдовете се извършва допълнителна обработка на тяхната повърхност. Разграничени бяха 6 вида обработка на повърхността: загладена, полирана, шликвана, барботина, груба, нагоре загладена надолу груба.

На Табл. 2 се вижда съотношението между начините на обработка на повърхността на съдовете през средния енеолит. На първо място се нарежда керамиката с груба и полирана повърхност с по 119 обработени фрагмента. Тези два вида заемат по 27,29% от керамиката. На трето място се нарежда керамиката с барботинна повърхност. Обработени са 47 фрагмента от нея, което съставлява 10,78 % от керамиката. Следват шликваната с 29 фрагмента и 6,65 % и най-слабо представени са съдове със загладена горна част, а надолу огрубена. От последната са обработени 7 фрагмента, което обхваща 1,61 %.

Цвят на повърхността	Брой фрагменти	%
1. Бежов	103	20,48
2. Бежово-черен	13	2,58
3. Сив	9	1,79
4. Сиво-черен	111	22,07
5. Кафяв	75	14,91
6. Кафяво-черен	108	21,47
7. Черен	43	8,55
8. Кермидено-червен	36	7,16
9. Тъмно-червен (вторично горял)	5	0,99
Общо	503	100

Табл. 3. Цветова тоналност на глинени съдове

На Табл. 3 е показана цветовата гама и отделните тоналности на глинени съдове след тяхното изпичане, а именно: бежово, бежово-черно, сиво, сиво-черно, кафяво, кафяво-черно, черно, керемидено-червено, тъмночервено (вторично горяла керамика). Първо място заемат фрагментите от съдове със сиво-черен цвят – 111 фрагмента и 22,07% от керамиката, следвани от кафяво-черния цвят – обработени са 108 фрагмента, които обхващат 21,47%. На трето място се нареждат съдовете с бежов цвят със 103 фрагмента и 20,48% от керамиката. Следват фрагментите с кафяв цвят – 75 броя и 14,91%; с черен цвят – 43 фрагмента, 8,55%; керемидено-червен цвят – 36 фрагмента, 7,16%. В незначителни количества се срещат с бежово-червен цвят – 13 броя, 2,58%.

Класификация на керамиката

Обработени бяха 214 фрагмента от глинени съдове от средния енеолит. От тях бяха разграничени: чаши, паници, купи, гърнета, хранилища, капаци от хранилища.

Видове	брой фрагменти	%	%
А. Чаши	6	100	2,80
А ₁ – биконични	3	50	1,40
А ₂ – сферични	3	50	1,40
Б. Паници	113	100	52,80
Б ₁ – полусферични	22	19,47	10,28
Б ₂ –сферични	8	7,08	3,74
Б ₃ –коници	46	40,71	21,50
Б _{3/1} –коници с прав ръб на устието	11	9,74	5,14
Б _{3/2} –коници с завит навътре удебелен ръб	35	30,97	16,35
Б ₄ –горна цилиндрична и долна полусферична частконици	12	10,61	5,60
Б ₅ – s профил	23	20,35	10,74
Б _{5/1} – s профил d устие = d на средата	7	6,19	3,27
Б _{5/2} – s профил d устие > d на средата	8	7,07	3,74

Б _{5/2} – s профил d устие < d на средата	8	7,07	3,74
В. Купи	47	100	21,96
В ₁ – сферични	20	42,55	9,35
В ₂ – полусферични	3	6,38	1,40
В ₃ – биконични	15	31,91	7,01
В ₄ – почти цилиндрични	6	12,77	2,80
В ₅ – s профил d устие < d на средата	3	6,38	1,40
Г. Гърнета	29	100	13,55
Г ₁ – с конична шия	18	69,07	8,41
Г ₂ – с къса шия	5	17,24	2,34
Г _{2/1} – с къса конична шия	3	10,34	1,40
Г _{2/2} – с къса фуевидна шия и късо тяло	1	3,45	0,47
Г _{2/3} – с къса цилиндрична шия и сферично тяло	1	3,45	0,47
Г ₃ – цилиндрична шия	6	20,68	2,80
Д. Хранилища	14	100	6,54
Д ₁ – цилиндрична горна част	5	35,71	2,34
Д ₂ – сферични	2	14,28	0,93
Д ₃ – биконични	1	7,14	0,47
Д _{4/1} – щекдозен	6	42,85	2,80
Д _{4/1} – цилиндрични	2	14,28	0,93
Д _{4/2} – бицилиндрични	4	28,57	1,87
Е. Капаци за щекдозени	5	100	2,7

Табл. 4. Класификация на глинените съдове от средния енеолит от селищната могила Джулюница

На Табл. 4 са представени видовете, типовете и вариантите на глинените съдове от средния енеолит:

А. Чаши. Чашите са рядко срещани съдове. Обработени бяха 6 броя от тях. Подразделят се на два типа:

А1 – биконични чаши с прав ръб на устието, биконично тяло, с равно отрязано, рядко леко конкавно дъно. Заемат 1,4% от общата керамика и 50% от чашите (Обр. 1.1, 1.4, 1.3).

А2 – сферични чаши с прав ръб на устието, къса, конична шия, сферично тяло, равно дъно. Някои съдържат барботинна украса, съчетана с пъпки. Заемат 50% от чашите и 1,4% от общата керамика (Обр. 2.5).

Б. Паници. Паниците са често срещани сред средно-енеолитната керамика от селищната могила Джулюница. Обхващат 52,8% от съдовете. Обработени бяха 113 фрагмента от тях. Разделят се на 5 типа, някои от тях с няколко варианта:

Б1 – полусферични паници с прав, нормален или леко удебелен, понякога прегънат навътре и изтънен ръб на устието, полусферично тяло, най-често с равно отрязано дъно. Обработени бяха 22 фрагмента от този тип, които заемат 19,47% от паниците и 10,28% от общата керамика (Обр. 1.6–16).

Б2 – сферични паници. Този тип са по-рядко срещани. Обработени бяха 8 фрагмента. Обхващат 7,8% от паниците и 3,84% от общата керамика (Обр. 1.17, 1.18, Обр. 2.1–4).

Б3 – конични паници. Това е най-често срещаната форма на паници през средния енеолит от селищната могила Джулюница. Обработени бяха 46 фрагмента от типа. Заемат 40,70% от паниците и 21,5% от общата керамика. Разделят се на два варианта:

Б3/1 – конични паници с прав ръб на устието, конично тяло, равно дъно. Обработени са 11 фрагмента. Заемат 9,74% от паниците и 5,14% от общата керамика (Обр. 2.5–8).

Б3/2 – конични паници с удебелен, завит навътре ръб на устието. При някои ръбът е пречупен под ъгъл и удебелен, тялото е конично. Обработени са 11 фрагмента от типа. Обхваща 30,17% от паниците и 16,35% от общата керамика (Обр. 2.9, 2.11, Обр. 3.1–12).

Б4 – паници с горна цилиндрична и долна полусферична част. Обработени са 12 фрагмента. Обхващат 20,61% от паниците и 5,60% от общата керамика (Обр. 3.13, 3.14, Обр. 4.1–6).

Б5 – паници с есовиден профил на тялото. Това са трети поред по разпространение сред паниците. Обработени са 23 фрагмента. Типът заема 20,35% от паниците и 10,74% от общата керамика. Разделят се на 3 варианта:

Б5/1 – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е равен на средния диаметър на тялото на съда. Обработени са 7 фрагмента. Заемат 6,19% от паниците и 3,27% от общата керамика (Обр. 4.7–9, Обр. 5.1, 5.3).

Б5/2 – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата на тялото. При някои ръбът на устието е изтънен. Обработени са 8 фрагмента. Обхващат 7,7% от паниците и 3,74% от общата керамика (Обр. 4.10, 4.11, Обр. 5.2).

Б5/3 – паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Вариантът има равна позиция с ва-

риант Б5/2. Обработени са 8 броя фрагменти. Заема 7,07% от паниците и 3,74% от общата керамика (Обр. 5.4–8).

В. Купи. По численост купите следват след паниците. Обработени са 47 фрагмента от тях и обхващат 21,96% от обработената керамика. Разделят се на 5 типа:

В1 – сферични купи. Това са най-многобройните сред купите. Обработени са 20 фрагмента от този тип. Заемат 42,55% от купите и 9,35% от общата керамика (Обр. 5.9–15, Обр. 6.1).

В2 – полусферични купи. Те са по-рядко срещани съдове. Обработени са 3 фрагмента. Обхващат 6,38% от купите и 1,4% от общата керамика (Обр. 6.2, 6.3).

В3 – Биконични купи. Заемат второто място след сферичните купи. Обработени са 15 фрагмента от тях. Обхващат 31,91% от купите и 7,01% от общата керамика (Обр. 6.4–8, Обр. 7.1–7, Обр. 8.1, 8.2).

В4 – почти цилиндрични купи. Обработени са 6 фрагмента. Заемат 12,77% от купите и 2,8% от общата керамика (Обр. 8.3, 8.4).

В5 – купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Обработени са 3 броя от типа. Заемат 6,38% от купите и 1,4% от общата керамика (Обр. 8.6–8).

Г. Гърнета. Нареджат се на трето място след паниците и купите. Обработени са 29 фрагмента. Обхващат 13,55 от общата керамика. Разделят се на 3 типа и 3 варианта.

Г1 – Гърнета с конична шия. Това е най-многобройната част от гърнетата. Обработени са 18 фрагмента. Типът заема 62,07% от гърнетата и 8,41% от общата керамика (Обр. 8.9, Обр. 9.1–8).

Г2 – Гърнета с къса шия.

Г2/1 – гърнета с къса, конична шия, сферично тяло. Обработени са 5 фрагмента. Заемат 17,24% от гърнетата и 2,34% от общата керамика (Обр. 9.9–11).

Г2/2 – гърнета с къса фуниевидна шия, сферично тяло. Обработен е един екземпляр. Заема 3,45% от гърнетата и 0,47% от общата керамика (Обр. 9.12).

Г2/3 – гърнета с къса, цилиндрична шия, сферично тяло. Вариантът е представен с един екземпляр. Заема равна позиция с вариант Г2/2 (Обр. 9.13).

Г3. Гърнета с цилиндрична шия. Обработени са 6 екземпляра. Обхващат 20,68% от гърнетата и 2,8% от общата керамика (Обр. 10.1–6).

Д. Хранилища. Хранилищата са големи дебелостенни съдове за съхранение на храни и течности. Обработени бяха общо 14 броя от тях, което представлява 6,54% от общата керамика. В зависимост от формата им се разделят на 4 типа:

Д1 – хранилища с цилиндрична горна част. Обработени са 5 екземпляра. Обхващат 35,71% от хранилищата и 2,34% от общата керамика (Обр. 10.7–9).

Д2 – хранилища със сферична горна част. Обработени са 2 екземпляра. Заемат 14,21% от хранилищата и 0,93% от общата керамика (Обр. 11.1).

Д3 – биконични хранилища. Обработен е един екземпляр. Заема 7,14% от хранилищата и 0,47% от общата керамика (Обр. 10.11).

Д4 – щекдозени. Обработени са фрагменти от 6 броя от тях, което съставлява 42,85% от хранилищата и 2,8% от общата керамика. Това са хранилища с особена форма. Имат цилиндрично или бицилиндрично тяло. Дъното им завършва във формата на високо кухо столче с цилиндрична форма. За да стои изправен съда, дъното трябва да се наниже на специална поставка. Обикновено повърхността на щекдозените е богато украсена с изрязан инкрустиран орнамент (кербшнит). В зависимост от формата, щекдозените биват:

Д4/1 – цилиндрични щекдозени. Обработени са фрагменти от два екземпляра. Обхващат 4,28% от хранилищата и 0,93% от общата керамика (Обр. 11.3, Обр. 12.1–2).

Д4/2 – бицилиндрични щекдозени. Обработени са фрагменти от 4 екземпляра. Обхващат 28,57% от щекдозените и 1,84% от общата керамика (Обр. 11.6–7, Обр. 12.6).

Е. Капаци на щекдозени. Обработени бяха 5 броя капаци, които заемат 2,37% от общата керамика. Обикновено имат биконична форма с удебелен среден ръб, като към устието изтъняват. В долната част съдържат украса от тип кербшнит – редуващи се изрязани и инкрустирани хоризонтални полета с по-тесни неизрязани полета. За съжаление горната част на нито един от капаците не е запазена (Обр. 11.2, 11.4–5, Обр. 12.3–5).

Дъна. Дъната на съдовете през средния енеолит от селищна могила Джулюница са два вида – равно отрязани и леко конкавни. Основната част се заемат от равно отрязани дъна. Обработени са 43 броя от тях. Заемат 84,32% от дъната (Обр. 13.5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 20). Дъната с ниско конкавно столче са по-рядко разпространени. Те се срещат по-често при тънкостенните съдове, докато с равно отрязани дъна били снабдени както тънкотенни, така и дебелостенни съдове. Обработени са 8 броя дъна с ниско конкавно столче. Заемат 13,72% от дъната (Обр. 13.7, 10, 12, 15, 18, 19, 21). Срещат се макар и рядко дъна с плътно столче. От тях беше обработен само един екземпляр. Обхващат 1,96% от глинениите съдове (Обр.13.17). Дъна с високи кухи столчета от щекдозени не бяха обработени, поради липса на такива в керамичния материал. Малката площ на разкопаване може би е причината да не се намерят в този пласт.

Дръжки. Дръжките на съдове от пласта на средния енеолит от селищната могила Джулюница са само хоризонтални. Вертикални дръжки не се срещат. Голяма част от съдовете са снабдени с езичести елипсовидни дръжки, които биват единични (Обр. 14. 1, 4, 6, 8–13, 15, 17, 18, 22) и двойни (Обр. 14.3, 7). Някои от тях имат пробити кръгли дупки по средата за нанизване с цел по-лесно носене или окачване на съда. Други съдове съдържат хоризонтални кръгли дръжки (Обр. 14.2, 14, 16). При някои са налице малки пъпки, които по-скоро са били предназначени за украса, отколкото са изпълнявали ролята на дръжки (Обр. 14.19–22). Често пъти езичестите дръжки и пъпките са съчетани с известна украса на съдовете, най-често барботина.

Украса. Украсата на глинени съдове е твърде често явление през средния енеолит. От обработените 446 фрагмента керамика от средно-енеолитните хоризонти 222 фрагмента съдържат украса, т.е. 50% от съдовете са орнаментирани.

В Табл. 5 е показано съотношението между различните видове украса на глинени съдове от средния енеолит. В резултат на извършената статистическа обработка бяха констатирани 10 вида украса в зависимост от начина на нейното нанасяне: украса кербшнит, набодена, връзана, връзана с мида, издраскана, канелирана, барботина, релефна, графитна и комбинирана.

Украсата кербшнит представлява изрязани по-тесни или по-широки полета, инкрустирани с бяла боя, които се редуват с по-тесни неизрязани полета върху самия съд. При това се получават разнообразни мотиви и орнаменти. С този вид украса обикновено са големите дебелостенни съдове (хранилища, щекдозени и техните капаци). Обработени бяха 44 фрагмента с украса кербшнит, което обхваща 19,82% от украсената керамика. Среща се и двата вида кербшнит. С тесен кербшнит са обработени 18 фрагмента Обхваща 8,11% от украсената керамика. С широк кербшнит са обработени 26 фрагмента, което съставлява 11,71% от украсата. От посочените данни се налага извода, че през средния енеолит преобладава широкия кербшнит. Украсата кербшнит има изключително геометричен характер. Съчетаването на изрязани и по-тесни цели полета с различни геометрични форми и инкрустацията на изрязаните полета в бяло придава особен колорит на керамиката (Обр. 15).

Набодената украса се среща рядко. Обработени са 3 фрагмента от нея, които заемат 1,35% от украсата. Представлява отпечатване на ямички с различна форма в мокрия още съд (Обр. 17.1–3).

№ по ред	Видове украса	брой фрагменти	%
1.	Кербшнит	44	19,82
	а) тесен кербшнит	18	8,11
	б) широк кербшнит	26	11,74
2.	Набодена	3	1,35
3.	Врязана	16	7,21
4.	Врязана с мида	1	0,45
5.	Издраскана	14	6,30
6.	Канелирана	1	0,45
7.	Барботина	36	16,22
8.	Релефна	60	27,02
	а) релефни ръбове	12	5,41
	б) релефни ръбове с ямички	9	4,05
	в) релефни ръбове с изтънени краища	5	2,25
	г) пъпки	10	4,50
	д) езичести дръжки и израстъци	24	10,81
9.	Графитна	29	13,06
	а) позитивна	4	1,80
	б) негативна	25	11,26
10.	Комбинирана	18	8,11
	а) барботина и пъпки	4	1,80
	б) барботина и езичести дръжки	8	3,60
	в) барботина и ямички	3	1,35
	г) ямички и врязана	1	0,45
	д) пъпки и врязана	1	0,45
	е) кербшнит и графит	1	0,45

Табл. 5. Съотношение между различните видове украса от средния енеолит от селищната могила Джулюница

Врязаната украса заема шесто място. Обработени са 16 фрагмента от този вид, което обхваща 7,21 % от украсените съдове (Обр.17.4–9, 14). Обикновено това са снопчета от врязани успоредни линии, в някои случаи пресичащи се под ъгъл, разположени вертикално, хоризонтални, косо или дъговидно по тялото на съда. При един фрагмент беше установено врязване с мида.

Издрасканата украса се нарежда на седмо място. Обработени са 14 фрагмента, равняващи се на 6,3 %. Представлява безразборно издраскване на мокрия още съд с твърд инструмент, при което понякога се получават и определени мотиви (Обр. 17.10, 11, Обр. 18.2, 6).

Канелирана украса се среща съвсем рядко. Обработен беше само един фрагмент или 0,45% от украсените съдове (Обр. 17.12).

Барботина. Заема третото място сред украсените съдове. С нея са украсени 36 обработени фрагмента. Обхваща 16,22% от украсените съдове. Както е известно барботинната украса се получава чрез провлачване на пръстите върху мокрия още съд. По такъв начин се получава и съзнателно огрубяване на повърхността. В зависимост от посоката на нанасяне, тя бива вертикална, хоризонтална, коса или образува някакъв геометричен мотив (Обр. 18.7–15).

Релефна украса заема първо място сред украсената керамика от средния енеолит от селищната могила Джулюница. Обработени са 60 фрагмента, които заемат 27,02% от орнаментираните съдове. Състои се от релефни ръбове, най-често гладки или прекъснати с ямички. От гладките ръбове са обработени 12 фрагмента, което обхваща 5,41% от украсата (Обр. 19.4–7). Релефни ръбове, прекъснати с ямички се установиха при 9 фрагмента – 4,05% (Обр. 19.8–15). При 5 фрагмента се констатира украса от широки релефни ръбове с изгънени краища, които съставляват 2,25% от украсата (Обр. 19.1–3). Към релефната украса се отнасят още пъпки, езичести дръжки и израстъци по различните части на съда.

С *графитна украса* са обработени 29 фрагмента или 13,06%. Преобладава негативната графитна украса, представена с 25 фрагмента (11,26%). Значително по-слабо е представена позитивната графитна украса. От нея са обработени 4 фрагмента, или съотношението между позитивна и негативна графитна украса е 1:6.

Комбинираната украса представлява съчетание между два или повече видове украса. Най-разпространено е съчетанието барботина с езичести дръжки. Обработени са 8 екземпляра, което прави 3,6% от украсата. Следва барботинна украса в съчетание с пъпки. Обработени са 4 фрагмента или 1,8% от украсата. Среща се още барботинната украса в съчетание с ямички. Понякога е на лице съчетание на ямички и връзана украса, пъпки и връзана украса и кербшнит и графитна украса.

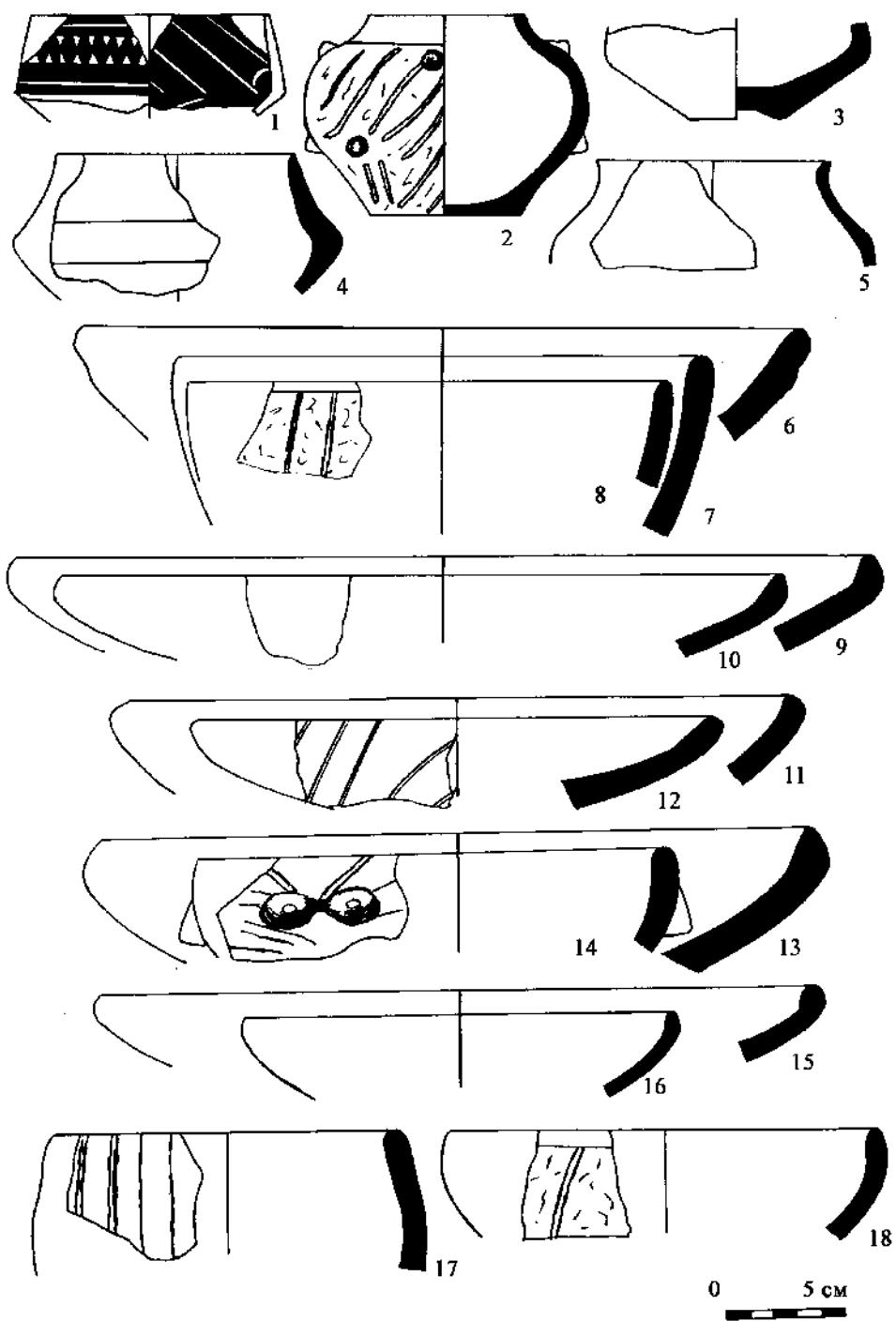
В среднохалколитния керамичен комплекс на селищната могила Джулюница формите на съдовете остават почти същите както в предходния период. Наблюдава се промяна по отношение на украсата. Графитната украса почти загубва позитивния си характер, присъщ за ранно-енеолитния период. Все по-често орнаментът се образува от празните линии между графитните полета. Видяхме, че съотношението между позитивен към негативен графитен орнамент е 1:6. Промяна претърпява и изрязаният орнамент тип кербшнит. От тесен той преминава в широк. Дълбоките връзани линии почти изчезват и са заменени с широки мотиви на изрязаната украса. По отношение на формите керамичният комплекс нами-

ра аналогии в същите райони и обекти от предходния период – ранния енеолит. При тънкостенната керамика някои типове паници се срещат в средно-енеолитните хоризонти на селищната могила Овчарово (Тодорова 1983, табл. 51/2,5,7,8) и Голямо Делчево (Тодорова 1975, табл. 40/19). Купите намират аналогии с подобни форми от Овчарово (Тодорова 1983, табл. 37/1,5) и селищата по поречието на река Русенски лом. И така, керамичният комплекс от средноенеолитните IV–VII хоризонт от селищната могила Джулюница се отнася към IV фаза на култура Поляница.

ЛИТЕРАТУРА

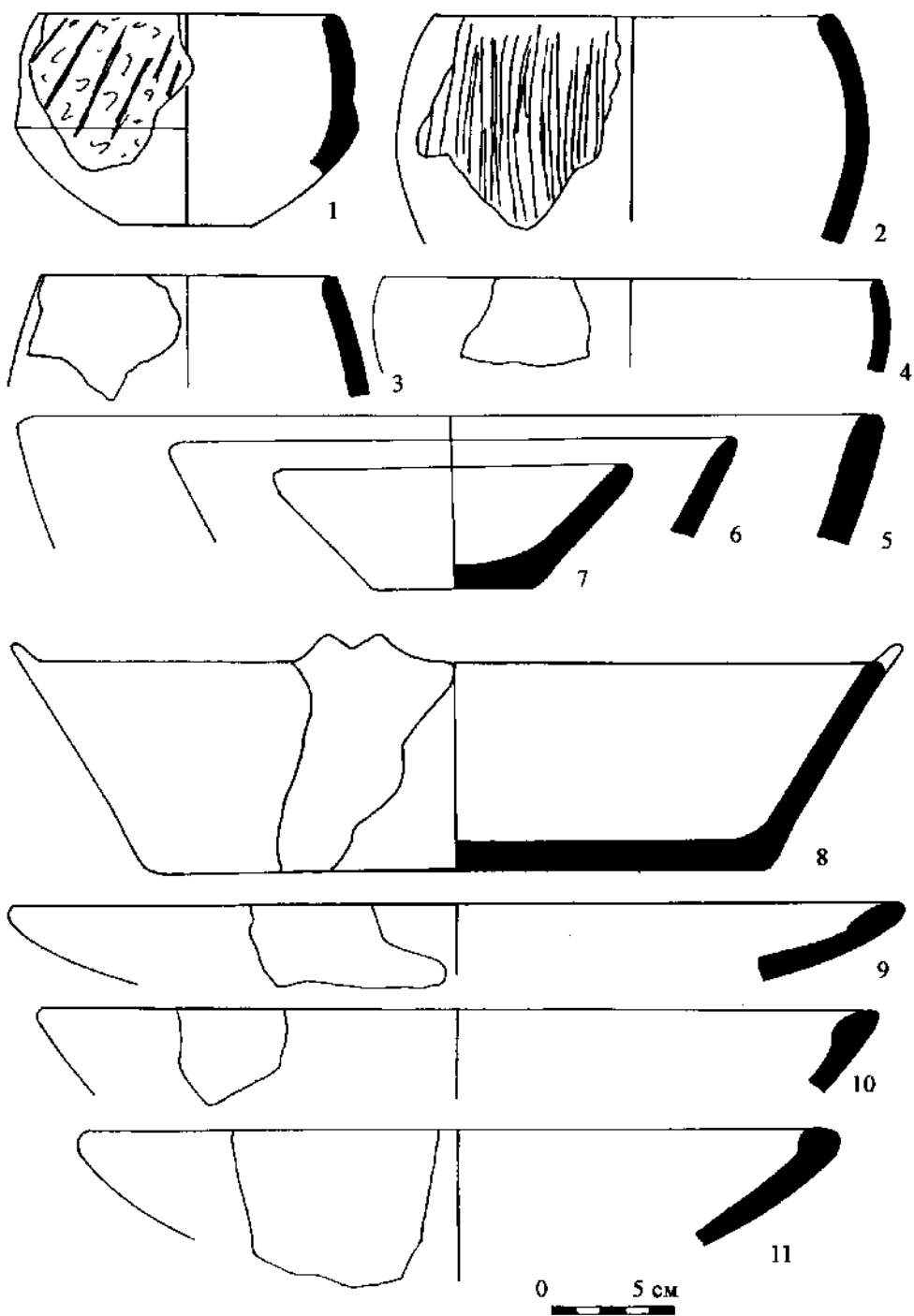
Тодорова 1983: Х. Тодорова, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово (Разкопки и проучвания, IX), С., 1983.

Тодорова 1975: Х. Тодорова, С. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила Голямо Делчево (Разкопки и проучвания, V). С., 1975.

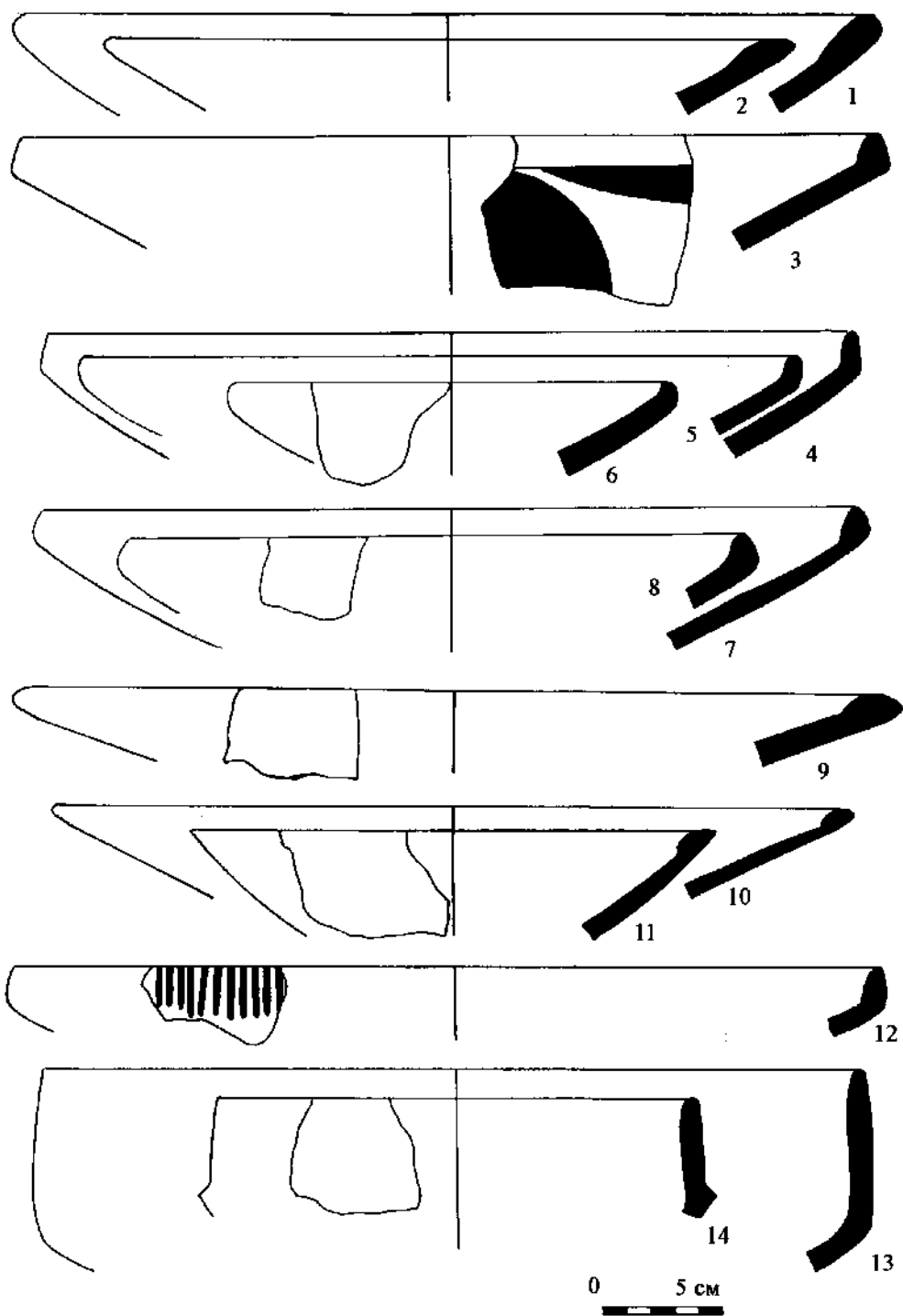

Обр. 1

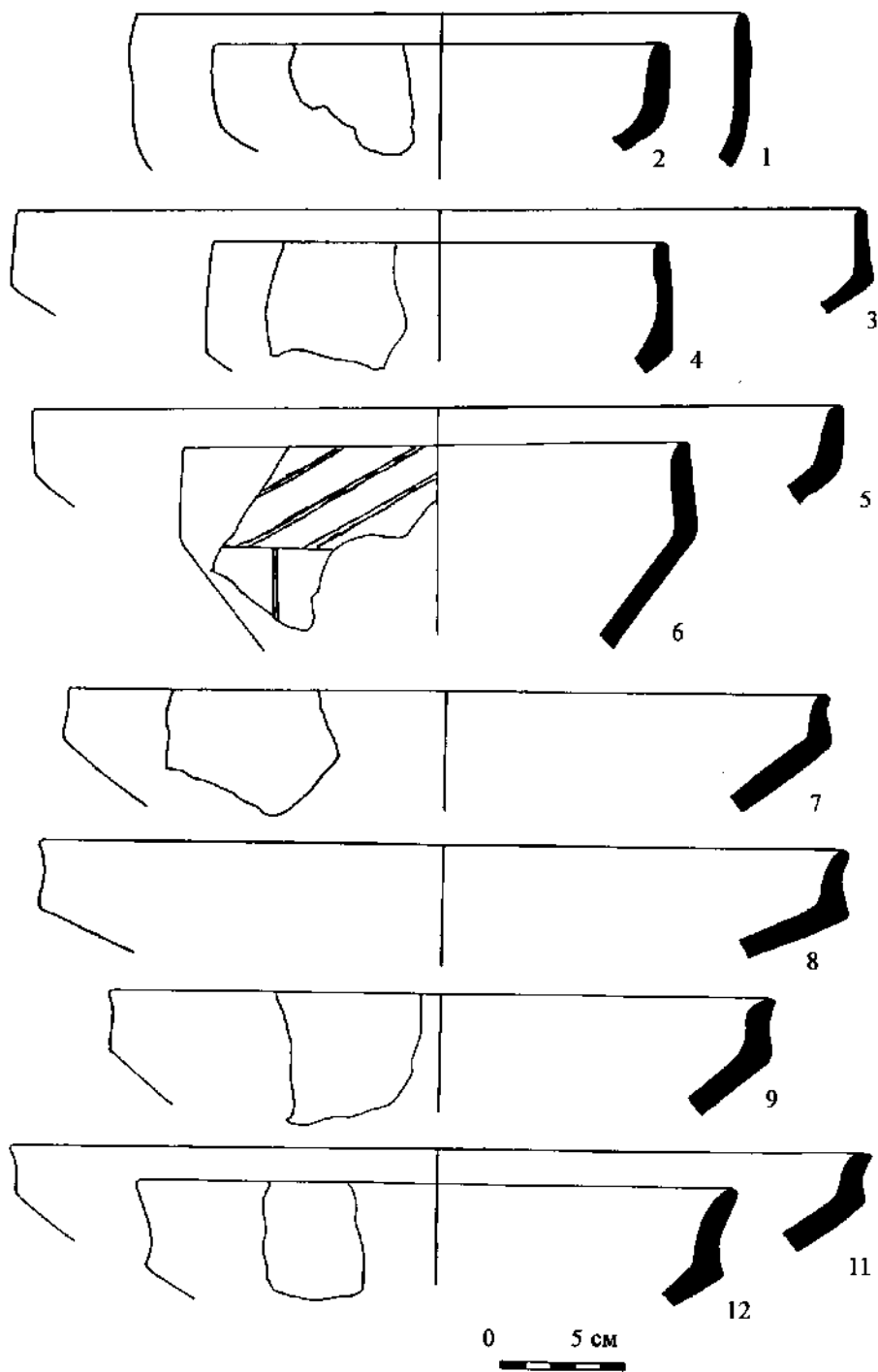

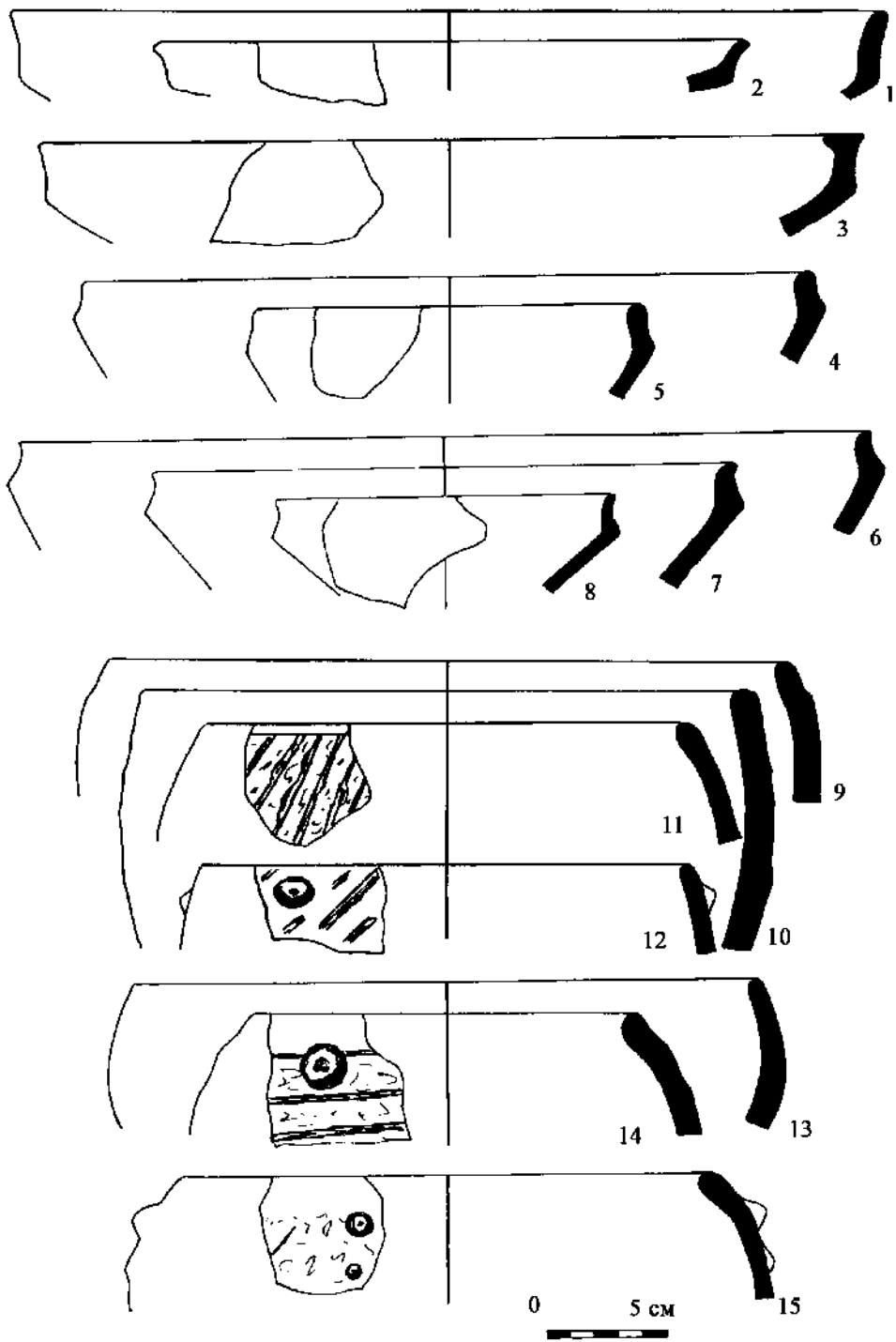
Обр. 2

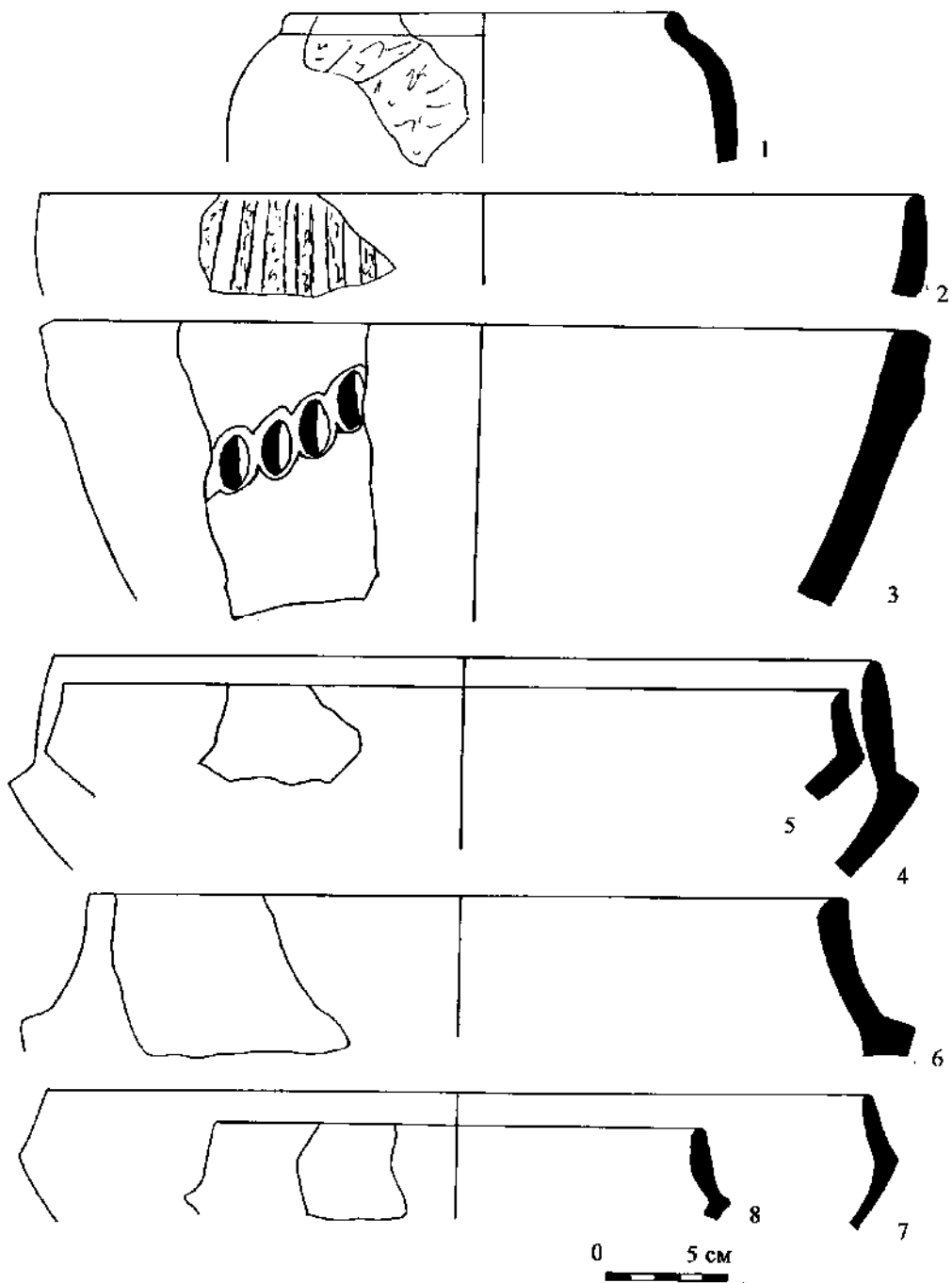
Обр. 3

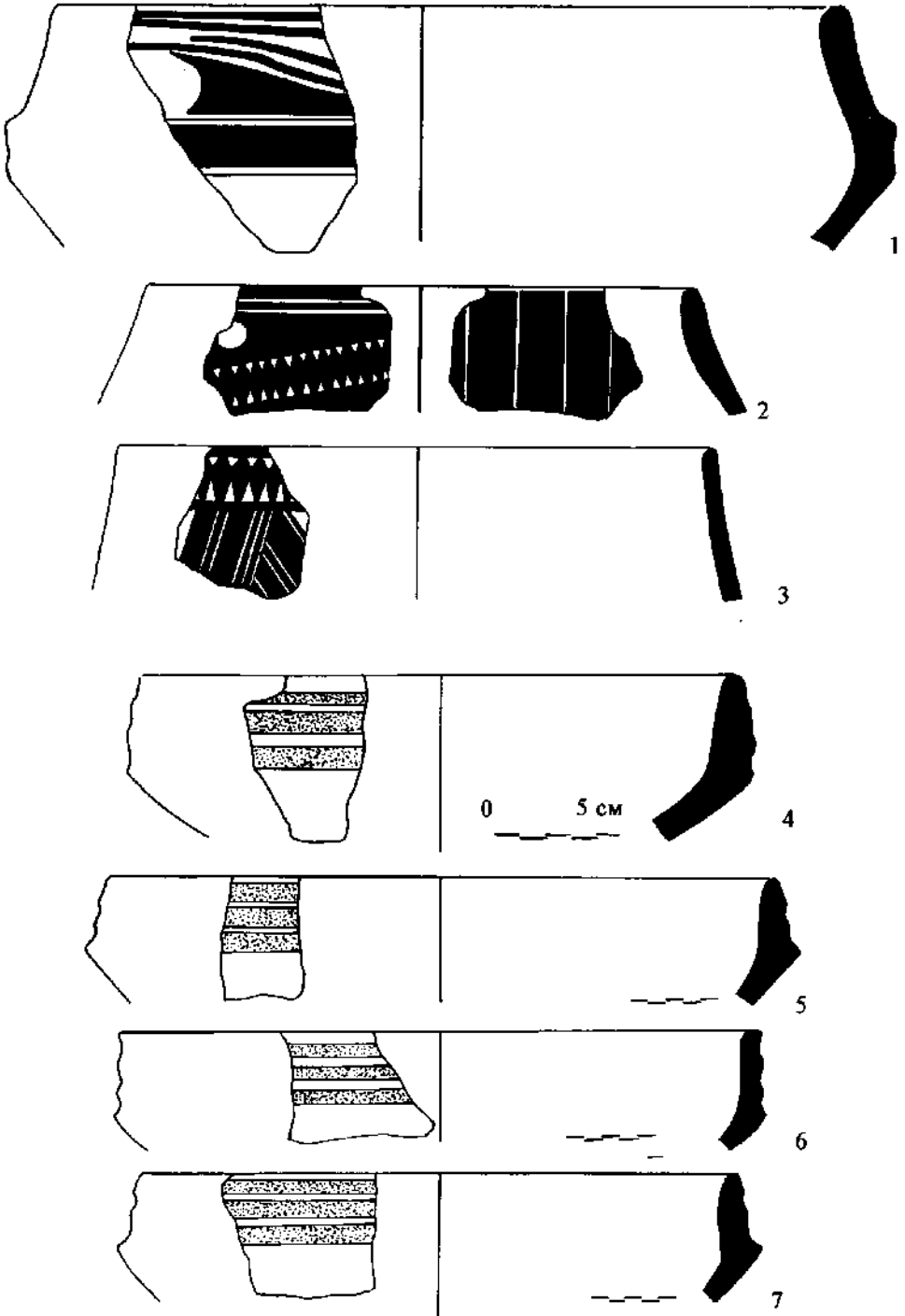
Обр. 4

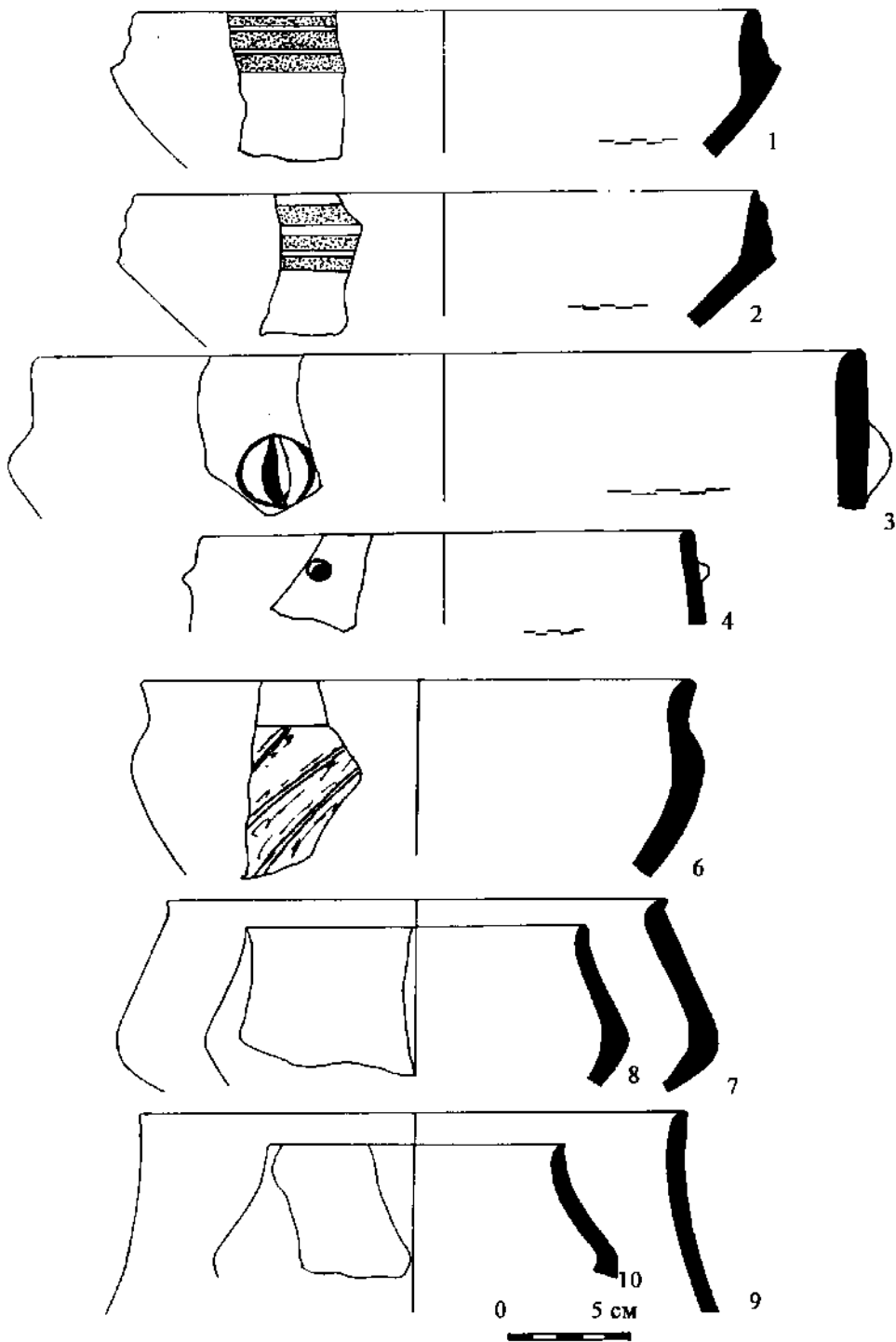
Обр. 5

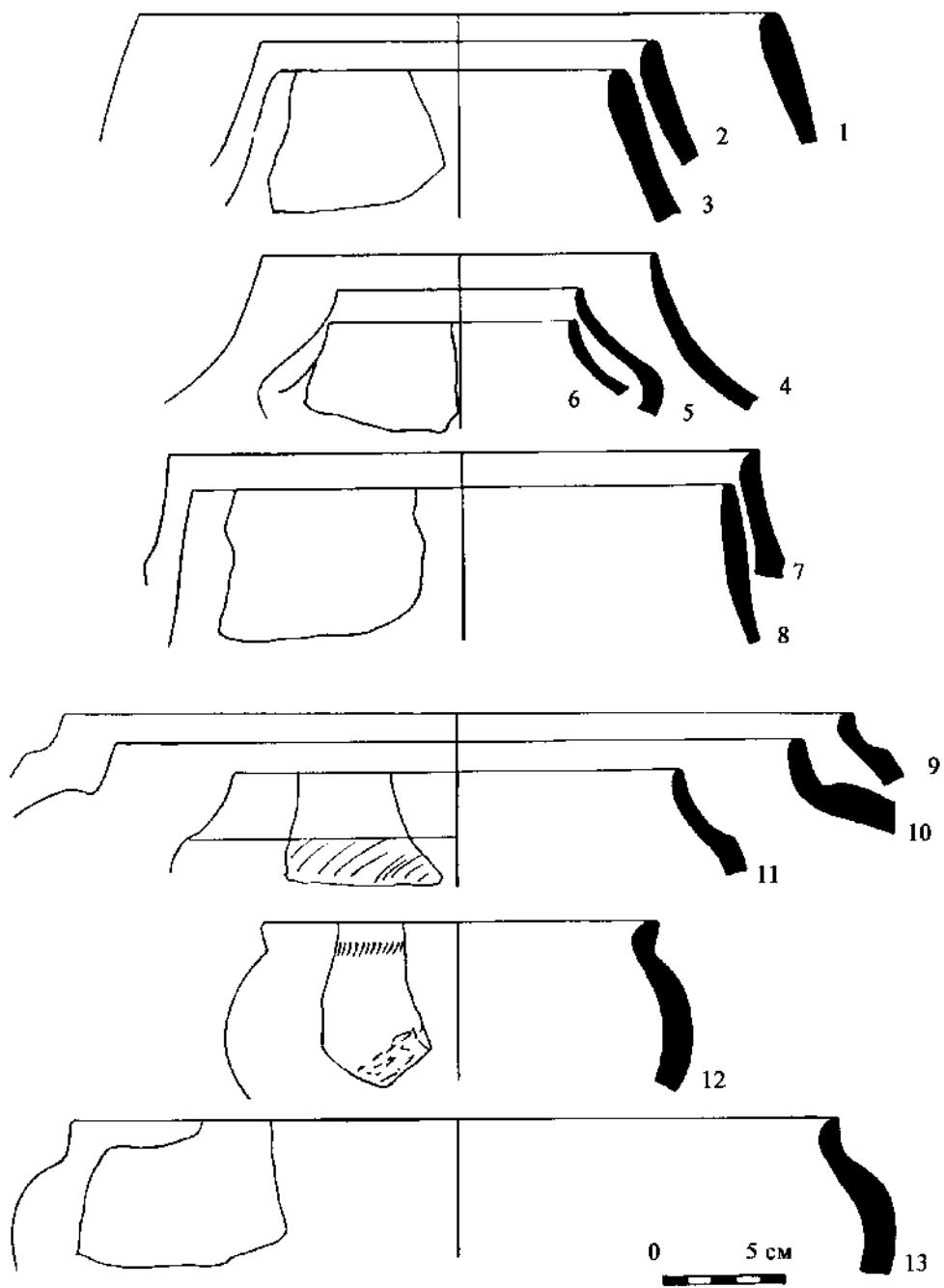
Обр. 6

Обр. 7

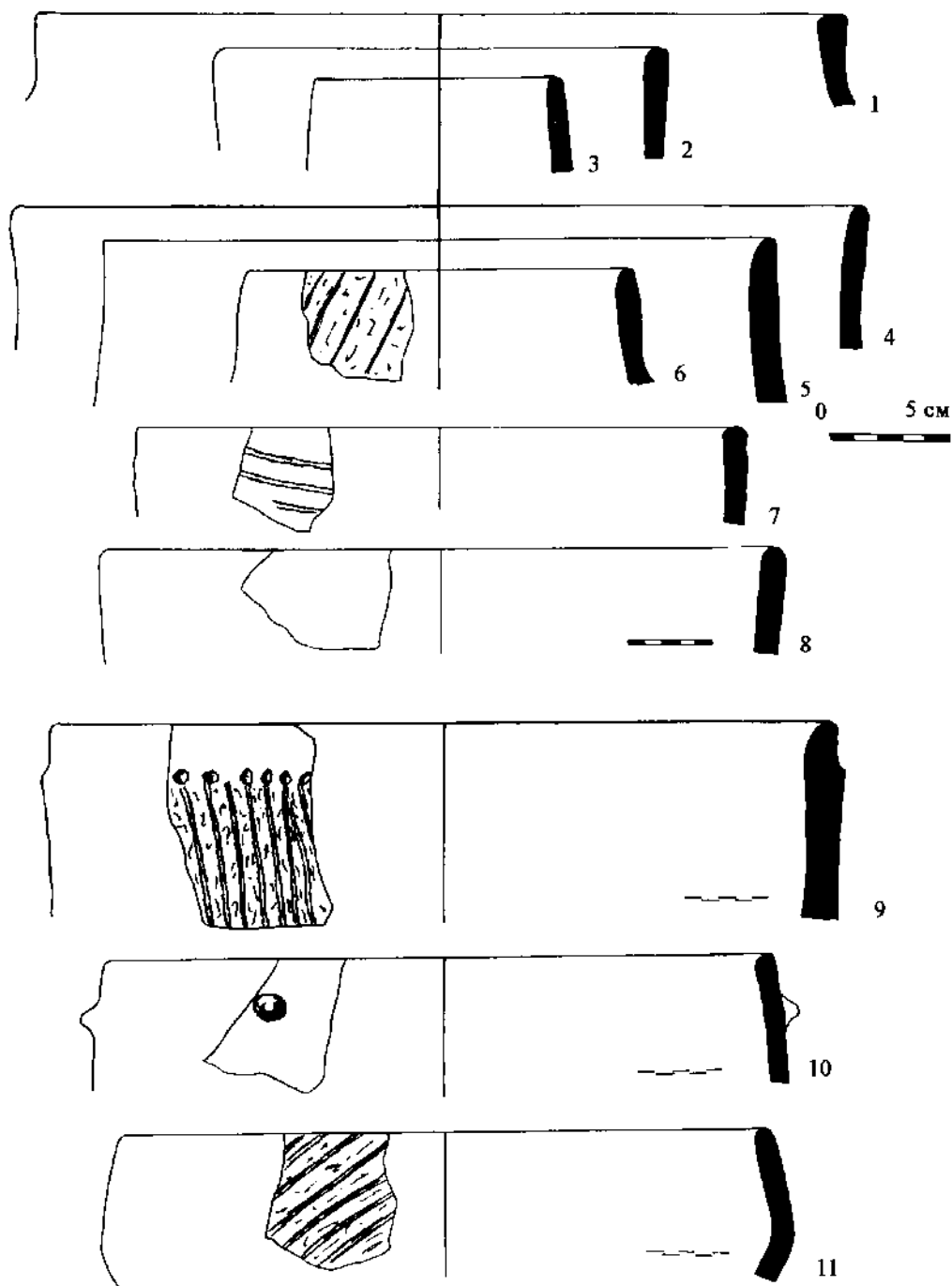

Обр. 8

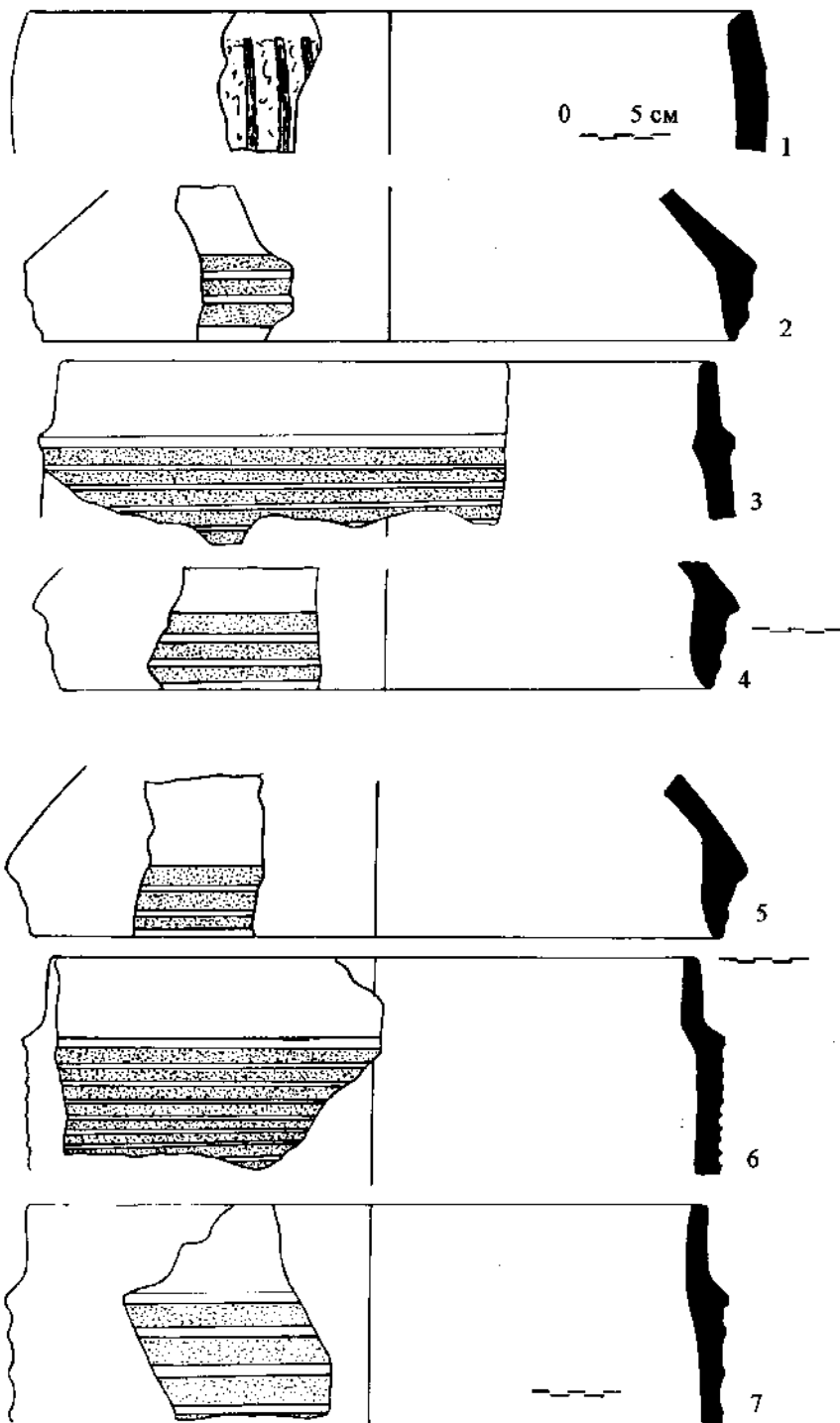

Обр. 9

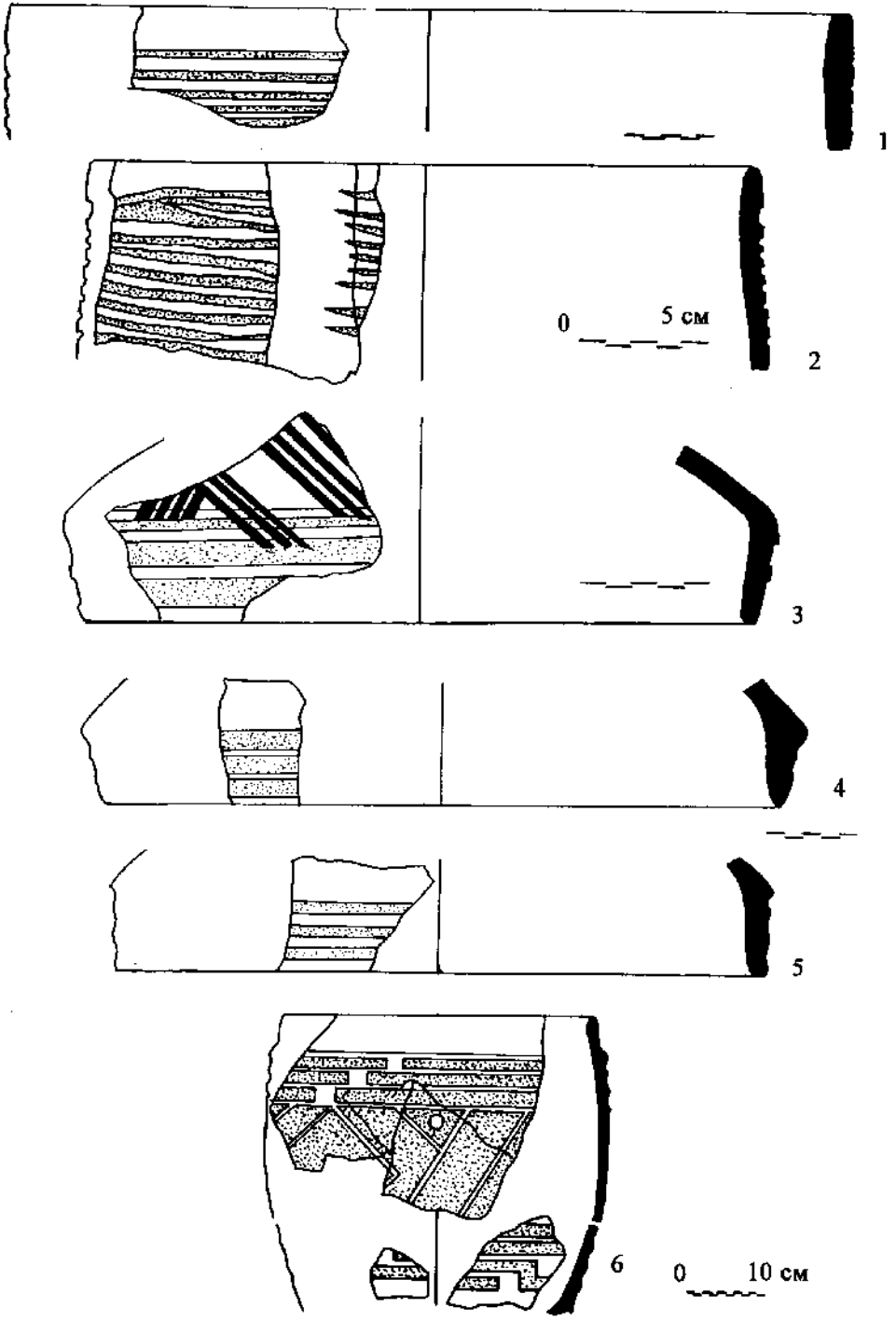

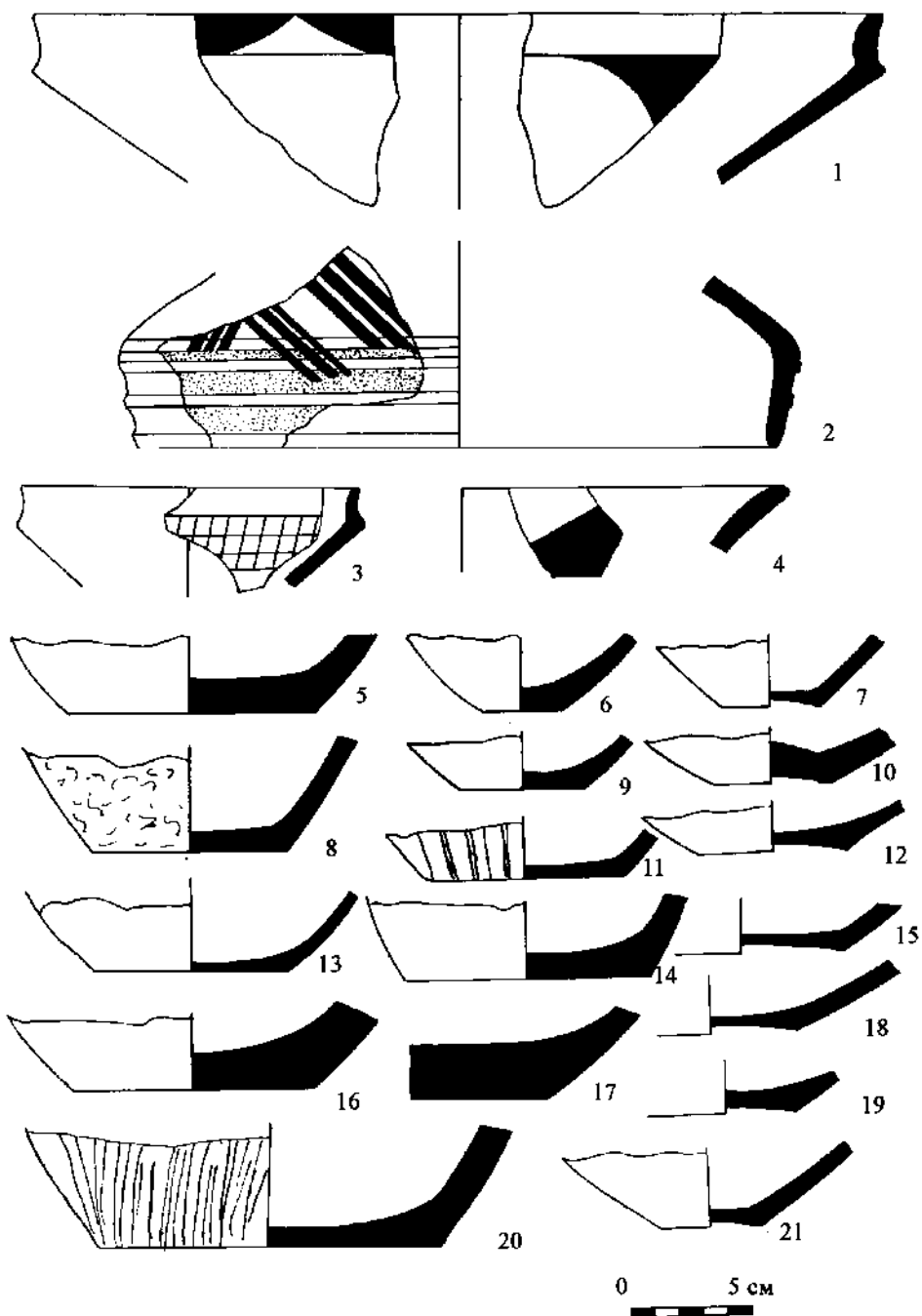
Обр. 10

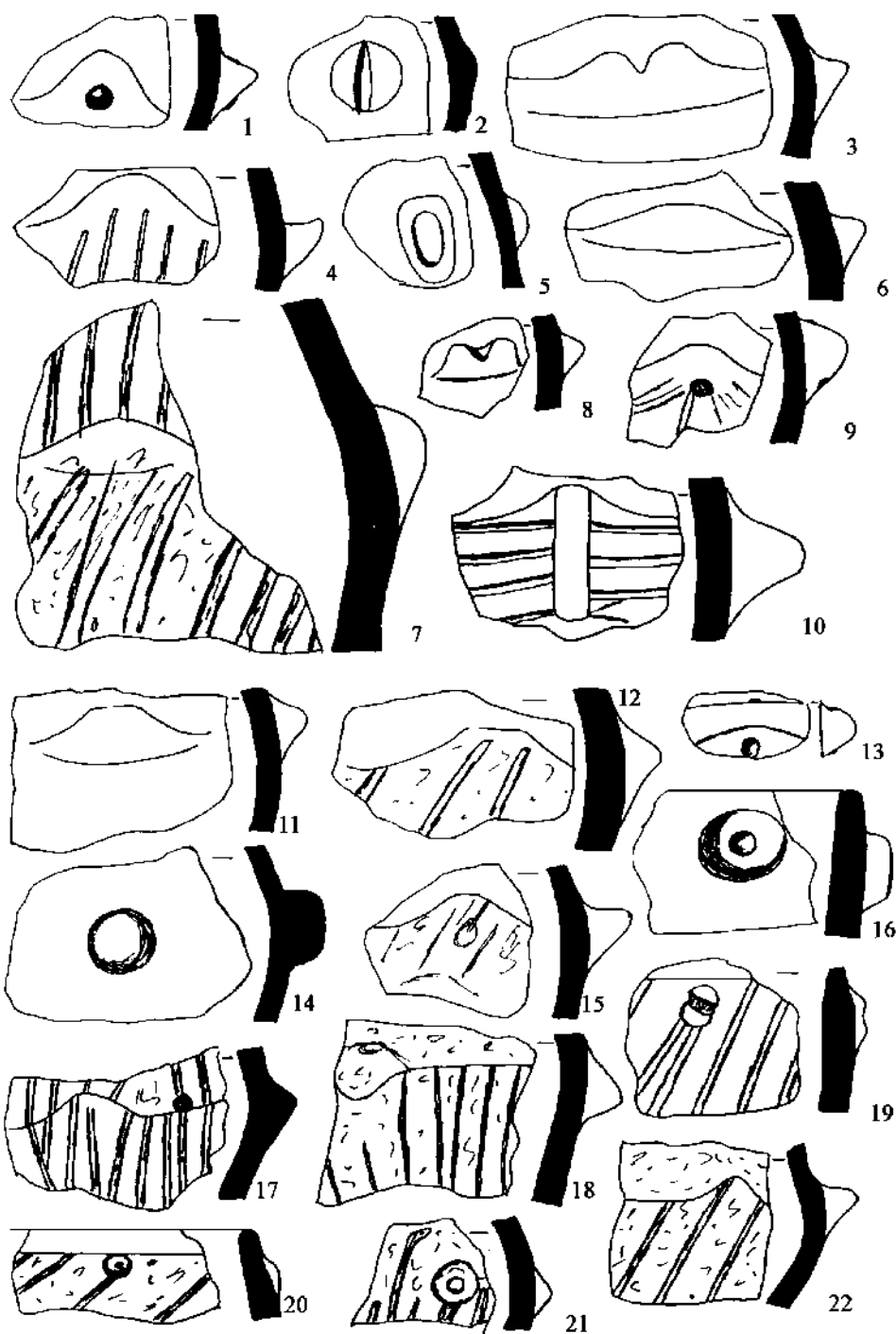
Обр. 11

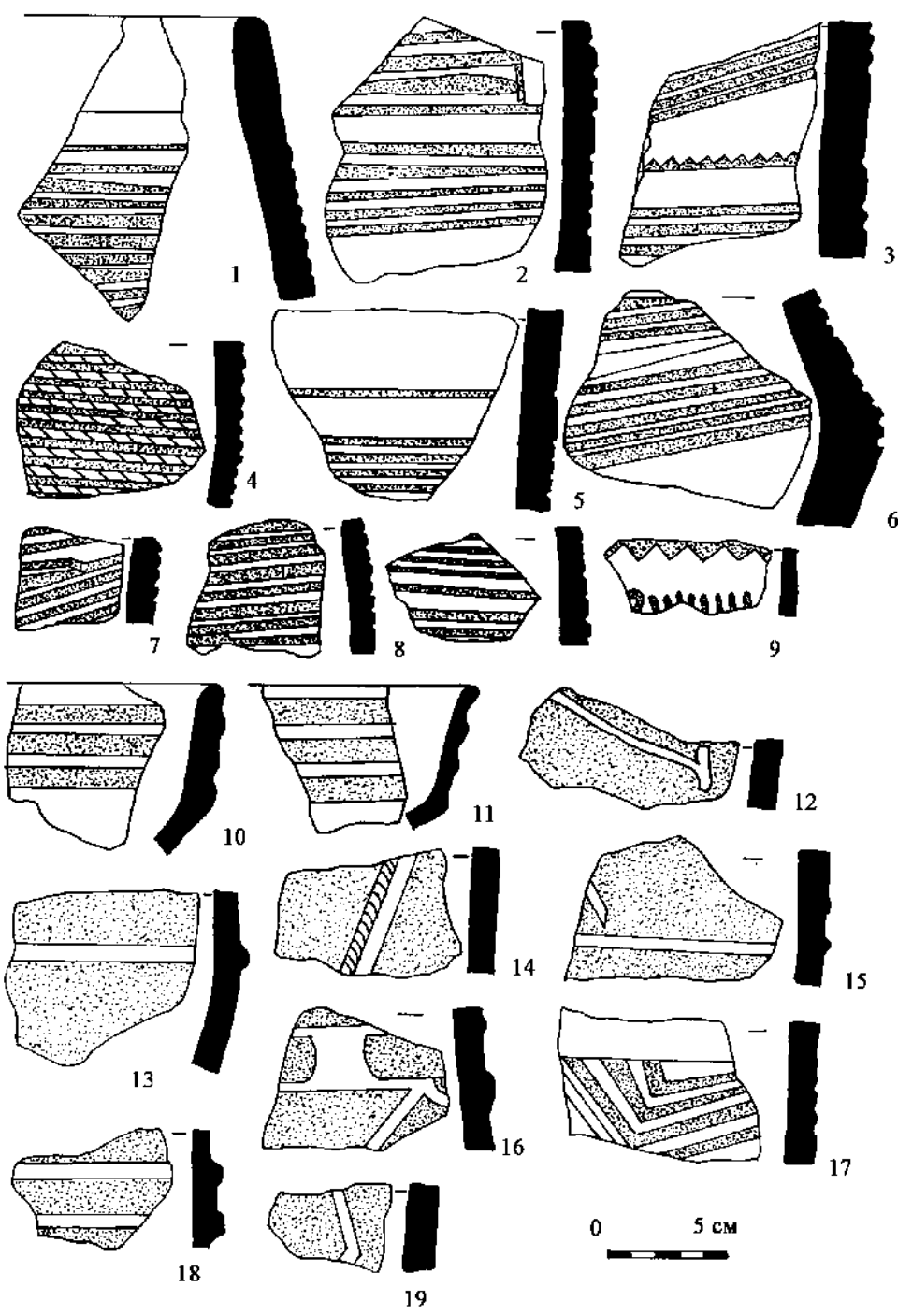
Обр. 12

Обр. 13

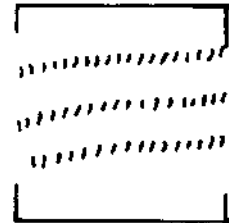
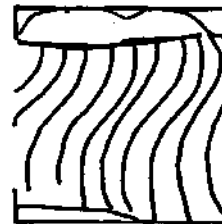
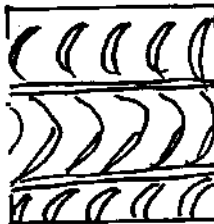
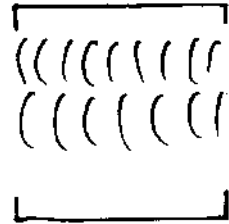
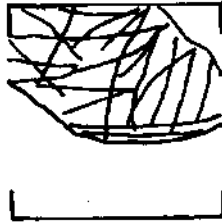
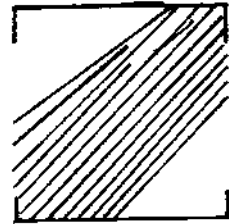
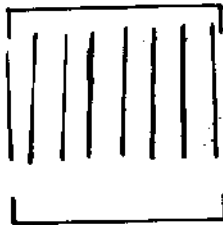
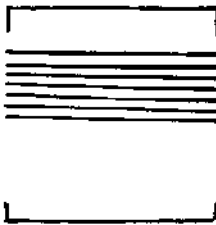
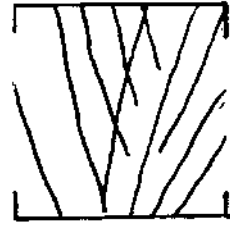
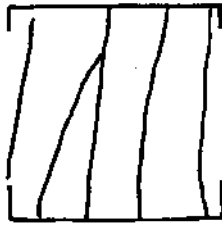
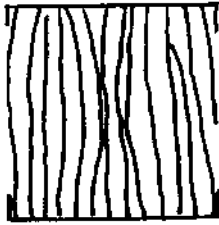
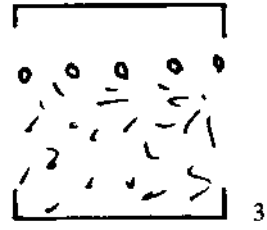
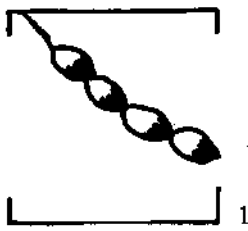
Обр. 14

Обр. 15

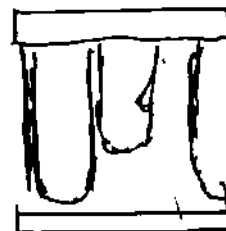
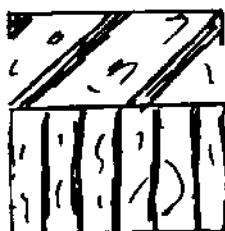
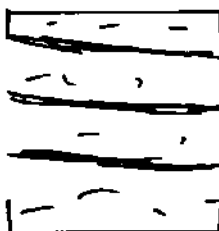
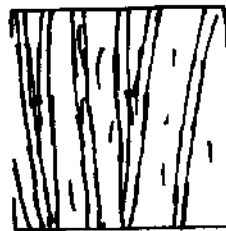
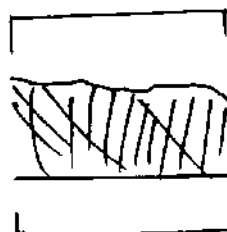
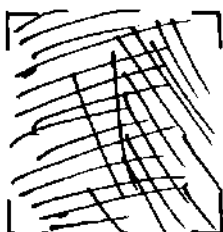
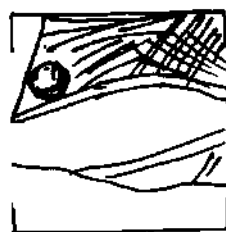
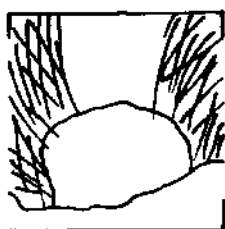
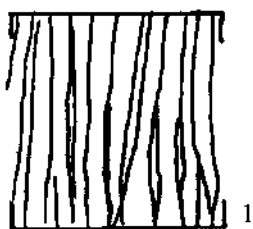

Обр. 16

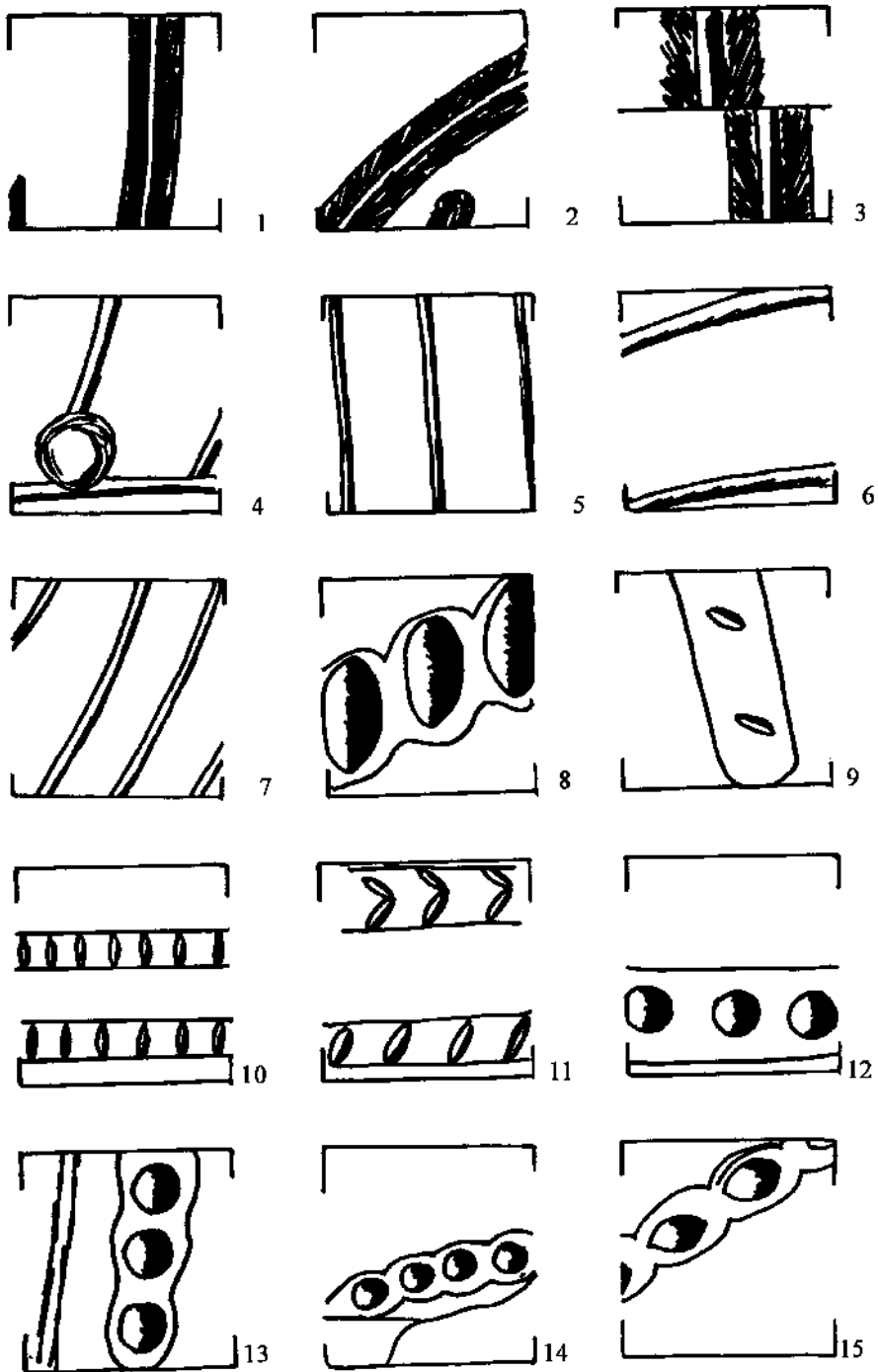

Обр. 17

Обр. 18

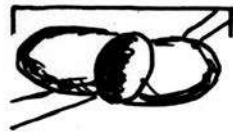
Обр. 19

1

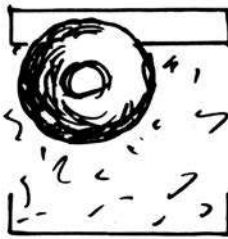
2

3

4

5

6

Обр. 20

MITTELÄNEOLITHISCHE KERAMIK AUS DEM SIEDLUNGSHÜGEL DSHULJUNIZA BEI VELIKO TARNOVO

Valka Ilcheva

(Resümee)

Das Dorf Dshuljuniza liegt etwa 30 km östlich von Gorna Oriachoviza entfernt. Der Siedlungshügel befindet sich 3 km nördlich von dem Dorf und etwa 300 – 400 m westlich von dem Bahnhof Dshuljuniza, im Gebiet „Smardesch“. Die Rettungsausgrabungen fanden 1983 und 1984 unter der Leitung von P. Stanev statt. In der ersten Saison beteiligte sich daran auch der Autor des folgenden Artikels.

Die ungefähren Maße des Siedlungshügels sind wie folgt: Durchmesser, Richtung Osten –Westen – 100 m und Richtung Norden-Süden – 75 m, Höhe – 6 m. Erforscht ist die Fläche von 275 m² im nördlichen Teil des Siedlungshügels, der bei der Erweiterung der Trasse der Straßenbahn Sofia-Varna beschädigt wurde. Freigelegt sind 9 Bauhorizonte.

Das Mitteläneolithikum umfasst den 4., 5. und 6. Horizont.

Im vorliegenden Artikel wird die Technologie und die Klassifikation der Keramik aus dem Mitteläneolithikum veröffentlicht.

Die Keramik ist in Fein- und Grobkeramik geteilt. Bestimmt sind 4 Gruppen Feinkeramik und 3 Gruppen Grobkeramik. Festgestellt sind 5 Arten Oberflächenbearbeitung und 9 Arten Farben und Tonarten der Tongefäße.

Bearbeitet sind 214 Tongefäßfragmente, die in Tassen – 2 Arten, Platten – 6 Arten, Schüsseln – 5 Arten, Töpfe – 3 Arten und Korngefäße – 4 Arten, Böden und Henkel geteilt sind. Festgestellt sind 10 Schmuckarten der Tongefäße. Die Keramik ist in 20 Tabellen dargestellt. Der Keramikkomplex aus dem mitteläneolithischem 4. und 7. Horizont des Siedlungshügels Dshuljuniza zählt zu der 4. Kulturphase Paljaniza.

АНТИЧНИ АРХИТЕКТУРНИ ДЕТАЙЛИ, ПРЕИЗПОЛЗВАНИ В СРЕДНОВЕКОВНАТА ЦЪРКВА „СВ. СВ. ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Здравко Димитров

Столицата на Второто българско царство – Търновград (дн. Велико Търново) е градски център, в който могат да бъдат открити изключително количество данни за архитектурните комплекси от римската, късноримската и ранновизантийската епоха. Основната причина за това са големият брой елементи на архитектурните ордери от Античността, които са преизползвани в различни строежи от средновековната епоха на Царевец или в околностите му, а и също така произхождат от по-ранните, късноантични нива на този хълм (Ангелов 1973, 259–353; Димитров 2007а, кат. № 123–124, 201–203). Все пак във Велико Търново антични паметници, които са представители на каменната пластика, се откриват не само на Царевец. В лапидариума на РИМ–Велико Търново са запазени детайли, открити в различни зони на съвременния град. Пред Музея на Учредителното събрание (Стария конак на Търново) и до днес е изложен голям фриз-архитрав, пренесен отдавна от Никополис ад Иструм (Димитров 2008, 121–122, обр. 1, с пълна библиография и история за този отдавна публикуван паметник). Много отделни ордерни елементи са запазени в лапидариума на средновековната църква „Св. Четиридесет мъченици“, а в интериора на християнския храм също са използвани бази, колони и коринтски капители, произхождащи вероятно от римската епоха на Никополис ад Иструм.

Един от архитектурните ансамбли, от съществено значение в градската среда на центъра на Второто българско царство, е църквата „Св. св. Петър и Павел“, разположена в т. нар. Асенова махала, в подножието на Царевец. В този важен култов акцент на българската столица са използвани елементи от римската и ранновизантийската епоха¹. Днес именно ком-

---

¹ Тук е мястото да изкажа своята благодарност на колегите доц. д-р Хитко Вачев и проф. Николай Овчаров за идеята да бъде изследван този значим комплекс от антични архитектурни детайли, както и за помощта по време на обработката на

плексът от антични архитектурни детайли от „Св. св. Петър и Павел“ е най-големият от всички споменати до тук във Велико Търново. Той е съставен от 23 детайла. Тези архитектурни единици се намират в конструкциите на средновековната църква на оригиналните им места. Основна част от тях, 18 детайла, са преизползвани като елементи на четириколонната планова схема на централната част на наоса и в пространството пред олтара. Детайлите са групирани по три един над друг: база, колона, капител, като те от своя страна носят водещите арки и сводови конструкции на купола на църквата и покривната система. Тази вертикална планировка, изпълнена от изцяло преизползвани антични архитектурни детайли, които са включени в строежа като реални конструктивни елементи с основни носещи функции, е принцип на работа, коренно различен от типичната за средновековието преупотреба на по-ранните паметници като споллии в стените².

Тук определено няма търсене на готов, обработен строителен материал и влагането му в един нов строеж, а напълно категорично включване на ордерните елементи в нова строителна конструкция със силна и ясно насочена към зрителя декоративна функция. Тези детайли са използвани отново (някои дори хиляда години след първоначалното им изпълнение) с конкретното им предназначение, при това с идеята за възстановяване на ордерните схеми, макар и чрез тоталното смесване на елементи на различните ордери в една и съща колонада. Така например на една колонна система са наредени: римо-дорийски капител, мраморна колона и обикновен кемпфер (също от мрамор), но използван като база.

Тези уникални средновековни интериорни решения са изключително важни за анализа на християнската култова архитектура, но също така и за развитието на изследванията на архитектурните стилове от античността. Ето защо пълната, точна и напълно коректна първоначална информация, особено от архитектурно-декоративна гледна точка, за всеки един детайл са напълно наложителни и представляват лична отговорност за изследователя.

материалите. Три от паметниците произхождат от археологическите разкопки на съседната църква „Св. Иван Рилски“, които се провеждат от колектив, воден от тези двама колеги. Благодаря им от сърце за предоставените за публикация материали.

² От останалите детайли два са в църквата – постамент, използван и днес по предназначение (той е основа на олтарната маса) и част от капител, оставен днес в едната галерия, а последните три са открити при разкопките на съседната църква „Св. Иван Рилски“ и сега са съхранени в двора на „Св. св. Петър и Павел“.

Архитектурни детайли от римската епоха

В средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“ елементите на ордерите от епохата на Принципата са седем на брой. Те са безспорни и ясно различими като архитектурно-декоративен модел, конкретни схеми на орнаментацията, материал и най-вече като стил и начини на изпълнение от каменоделците. Разнообразието на детайлите от римската епоха е удивително: постамент, две бази, две колони, дорийски и коринтски капители. Освен това, очевидно непознаващи добре античните ордерни схеми, архитектите на църквата са използвали римските детайли на всевъзможни места, групирайки ги заедно с тези от ранновизанитйската епоха.

Постамент с йонийска база (кат. № 1; Обр. 1)

Днес този детайл е разположен в олтарното пространство на църквата. Върху него е сегашната олтарна маса на „Св. св. Петър и Павел“. Постаментът е типичния за римските детайли от антониновата и северовата епоха. Той е съставен от добре профилирани горен и долен перваз, отлично издялана централна част и базов детайл, които е изработен монолитно в горния край. Целият профил на постамента е издължен, строен и доста добре оформен.

Базовият детайл е от типа йонийски бази (за йонийски ордер), в т. нар. агически вариант. В случая датиращи са точно елементите на базата. Изпълнението на торусите и трохилоса с ясните и плавни форми от римската епоха, правилното оразмеряване на детайла и фината резба са категорични признаци на каменоделството от епохата на Принципата.

Постаменти с йонийски бази са добре известни от цяла Долна Мизия (Улпия Ескус, Нове, Дуросторум, Марцианопол, Одесос – виж: Димитров 2007а, кат. № 30, 32 и непубликувани), но най-добрите аналогии на този паметник са в Никополис ад Иструм (Димитров 2007а, кат. № 28, 29). Днес два такива паметника са съхранявани в лапидариума на РИМ–Велико Търново, но също така имаме подобни елементи и на терена в самите развалини на града. Те са от термоперипатоса (там обаче постаментите и базите, стояли върху тях, са изпълнени от отделни блокове) и от непроучени сгради, югозападно от агората (Иванов, Иванов 1994, 134, обр. 115, 120; Димитров 2007а, кат. № 28). В лапидариума на Историческия музей в Свищов пък откриваме точния аналог на постамента като форма – осмоъгълен детайл³.

³ Днес непубликуван, произхожда от легионния лагер Нове или околността му. Имах възможността да видя детайла през януари 2011 благодарение на колегата Ивелина Иванова, директор на ИМ–Свищов.

Не само тези преки аналогии, но още повече стила на работа, сродните параметри и декоративните оформлениа ни карат да определим този паметник като произхождащ също от Никополис ад Иструм. От друга страна връзките с архитектурните елементи в Нове също са съвсем логични, тъй като през II–III век двата центъра използват сериозно не само едни и същи каменни находища – тези край Хотница и Самоводене, но и каменоделските им ателиета са се развивали съвсем сходно, изпълнявайки едноредни архитектурно-декоративни модели, особено що се отнася за детайлите в йонийския стил.

Йонийски бази, атически вариант (кат. № 5, 8; Обр. 7, 10).

В пространството, непосредствено пред олтара на „Св. св. Петър и Павел“, са разположени две ниски свободностоящи колони. Именно техните бази са типичните йонийски бази, в т. нар. „атически вариант“. Тези два детайла са важни, тъй като предоставят точни данни за йонийския ордер. Базите са изработени от варовик (хотнишки по произход), съставени са от два торуса, трохилос и листели. Те са имали и добре оформени плинти, които сега са вградени в плочника на църквата. Най-важният декоративен елемент при детайлите е горният торус. Той е оформен със скъсена височина и профил, който е изгубил своята конвексна форма. Този стилизиран, „ръбест“ профил на горният торус при йонийските бази от Долна Мизия и Тракия, който е по-скоро приобщен и изравнен с оформлението на горния листел, отколкото да копира модела на долния торус, е най-разпространеният в късноантониновата и ранносеверовата епоха.

Аналогични детайли не са рядкост в Римска Тракия, напротив, те се срещат във всички градски и извънградски комплекси. Така например, атическо-йонийските бази с тези начални форми на редуциране на горният торус са силно разпространени в Никополис ад Иструм (II-образния портик; сгради № 1, 2 и 3 на юг от агората; термоперипатоса (Иванов, Иванов 1994, 118, 127, 145, обр. 101–102, 120, 132–136; Църков 1998, 111–117; Димитров 2007а, кат. № 8–10). Подобни са почти всички изпълнения от края на II – началото на III в. в Нове, Ескус, Дуросторум, Марцианопол, Одесос (Димитров 2007а, кат. № 2–4, 8–11, 16–17, 19–22, 24, 28–30, 32), но също така и в провинция Тракия – Филипопол, Сердика, Августа Траяна и Пауталия.

Като цяло можем да заявим, че двете бази в йонийски ордер, използвани в комплекса на църквата „Св. св. Петър и Павел“, са безспорни като произход и хронология. Те също, както постаментата с кат. № 1, са от градския център Никополис ад Иструм и се датират точно във втората половина на II – самото начало на III век сл. Хр. Това са два типични продукта

на каменоделските ателиета от Никополис ад Иструм, но е трудно да бъде доказано дали са били пренесени в средновековието от развалините на града, от някои съседни (вероятно вилни комплекси) или пък са били първоначално преупотребени в ранновизантийското селище на хълма Царевец, където знаем, че античните жители са донесли и използвали отново по предназначение много архитектурни елементи от стария римски град на Победата.

Колони (кат. № 4, 7; Обр. 6, 9).

Двете колони, които са разположени над тези атическо-йонийски бази също са много характерни. Те принадлежат към детайлите от римската епоха по следните критерии: изпълнение на двойносъставни профили в двата края на детайла (апофизис и афезис); наличие на ентазис в средната част на колоната; гладка, добре оформена повърхност на детайла, със загладвания на камъка с цел заличаване на следите от каменоделските инструменти. И двете колони (днес развиващи общата конструкция пред олтара на църквата) са вероятно синхронни на базите под тях (т. е. късноантонинови – ранносеверови паметници). Към такава констатация ни насочват техниката на обработка на каменните повърхности, използвания материал, който е сходен като качество, структура и цвят. Най-силно впечатление правят оформленията на апофизисните зони на колоните. В тези горни краища, колоните са оформени с двоен профил – конвексно извита в профил част, която завършва детайла и оформя пръстена, върху който е леглото за капитела и плавно извита гладка ивица, която свързва апофизиса с тялото на колоната отдолу.

Всички колони от Никополис ад Иструм и неговата територия са гладки и съдържат именно такова оформление на горния край (апофизис). Ние нямаме основания да отделяме тези две гладки колони от групата детайли, които произхождат от римския град или от архитектурни комплекси в непосредствена близост до него.

Дорийски капител (кат. № 15; Обр. 17–21).

Върху една от четирите основни, носещи колони от наоса на „Св. св. Петър и Павел“ (северозападната), е издигнат римо-дорийски капител от тип II (Петрова 1990, 10–12, обр. 2–5). Това е един изключително важен детайл. Той е съставен от характерните за този тип абака, ехин и издължена канелирана шийка. Върху абаковата плоча, която е добре профилирана, се откриват характерните абакови орнаменти. Те се разполагат винаги върху ъглите на абаковата плоча. Днес са запазени три от четирите ъгъла,

а върху тях виждаме два растителни орнамента – стилизирани листа и една голяма розета (Обр. 19–21).

Ехинът е съвсем тънък (едва 2 см.; виж обр. 18), гладък, без украса и представлява едно малко цилиндрично тяло, вмъкнато между профилираните елементи на абаковата плоча и канелюрите на шийката. Самите канелюри са 20 на брой.

Именно шийката на този дорийски капител е най-важна от архитектурно-декоративна гледна точка (Обр. 17, 18). Тя е съставена от канелюри, които са много тънки, фини, издължени, предадени чрез релефно издадени линии. Завършеците на канелюрите, т. нар. „лунули“ са плавно завити и „прилепват“ под ехина в горния край на шийката.

Дорийските капители от този тип са една от най-големите „гордости“ на каменоделските ателиета в Римска Тракия. В Августа Траяна, например, занаятчиите са създали цяла школа за изпълнението на този тип детайли (макар и от по-пищния тип III). Те са повсеместно разпространени в самата Августа Траяна, целият ѝ регион, а доставки е имало дори и на север от Хемус (Димитров 2007b, 216–232; Димитров 2009, 171–175, обр. 5–7). Най-силно са развити дорийските капители от тип II в региона на западното Черноморие – Томи, Одесос, Марцианопол и Месамбрия. Там тези детайли са използвани масово в римските императорски терми на Одесос, в амфитеатъра на Марцианопол, както и в други комплекси (Димитров 2007a, кат. № 82–97). Такива дорийски капители са открити като преизползвани детайли и в първата българска столица Плиска (Димитров 2007a, кат. № 80, 81).

В някои от полисите по западнопонтийското крайбрежие, които днес са на територията на Румъния, са направени перфектни изследвания на произхода и развитието на тези форми на дорийския ордер. Освен известните паметници от римската епоха в Томи (Канараке 1967, 33; № 1047 от фонда на Археологически музей – Констанца), вече е установено, че произходът на феномена е в елинистическата и ранноримската епоха на Истрия (Mărgineanu-Cârstoiu 1995, 55–108). Синхронно развитие на същите процеси би трябвало да очакваме в Одесос и Месамбрия, но засега не са открити преки доказателства от предримската епоха за произхода на явлението.

Голяма част от римо-дорийските капители по Западния Понт са продукт на малоазийски каменоделци и доказват засиления внос на мраморни материали в тази зона на Римска Тракия. Става въпрос основно за проконесоски мрамор, който без съмнение е доставян по поръчка и работен в големите обществени комплекси с монументален характер от гастролиращи майстори-занаятчии (но и от местни майстори, копиращи техния стил) от Никомедия, Афродизия и други източни центрове (Ward-Perkins

1980, 40–41, 46, 50–51, 53, 55–56, fig. 2, pl. X, XV–XVI, XVIII–XX, XXIII; Димитров 2007а, 285–287).

Определено тези римо-дорийски капители са едно от най-силните архитектурно-декоративни явления по западнопонтийския бряг от елинистическата и римската императорска епоха. Те са обаче и пряко доказателство за приемствеността между елинистическата и римската архитектурна традиция в тази важна контактна зона – Понтийското крайбрежие. От друга страна удивителен и много важен за разбирането на произхода и хронологията на архитектурната декорация от гръко-римският период на западнопонтийските колонии е фактът, че ранните, елинистически модели при дорийските капители от Истрия (Mărgineanu-Cârstoiu 1995, 82–91, 100–105, Taf. 6–10) са синхронни на водещите първообрази от Пергам и Атина (Ward-Perkins 1980, 55). В тези центрове оригиналните архитектурни модели на т. нар. „пергамски“ или „палмови“ капители (*“pergamenian“ or „palm capitals“*) са създадени и развити по времето на силните строителни програми на пергамските царе от династията на Аталидите. Ето защо съвсем логично произходът на римо-дорийските капители с издължена канелирана шийка и техните предшественици от елинистическата епоха на западнопонтийския бряг без съмнение е в два от най-грандиозните архитектурни ансамбъла, издигнати по време на пергамската доминация в Атина – Стоата на Атал, датирана 159–138 г. пр. Хр. (Travlos 1971, 505, fig. 637–638, 645, 650, 652) и Стоата на Евмен в Атина, 197–159 г. пр. Хр. (Travlos 1971, 523, fig. 661, 664).

Важният факт в случая е, че в Никополис ад Иструм имаме досега, само един дорийски капител от този тип II, с издължена канелирана шийка (Димитров 2007а, кат. № 79). При това той е твърде различен от разглеждания от нас детайл в „Св. св. Петър и Павел“.

За разлика от Никополис ад Иструм, каменоделските ателиета в Марцианопол са изключително силно специализирани в работата именно с този тип дорийски капители. Те са и напълно сходни на нашият образец с кат. № 15. Капителите са от самия Марцианопол (Димитров 2007а, кат. № 82–87), но и от преизползвани детайли в първата столица на средновековната българска държава – Плиска (Димитров 2007а, кат. № 80, 81).

Този факт е многозначителен. Във Велики Преслав също имаме римо-дорийски капители, преупотребени в комплексите от X–XI в. (от Кръглата църква, виж цитирането по-горе).

Тъй като разликата между детайлът в този ордер от Никополис ад Иструм и паметникът от „Св. св. Петър и Павел“ е очевидна, а приликата с продуктите на каменоделските ателиета от Марцианопол изключително голяма, считам, че тук може да имаме удивителния случай на пренасяне на този римски паметник от църкви или други монументални комплекси

от столиците на Първото българско царство (Плиска и Преслав) към наследеният ги център – Търновград.

Другата възможност е детайлът от „Св. св. Петър и Павел“ да произхожда от комплекс в Никополис ад Иструм или околността му, който засега е неизвестен.

Оформлението на абаковата плоча и най-вече перфектното съвпадение при стила, избора на мотивите, тяхното позициониране при абаковите мотиви и завършекът на канелюрите, ме карат да съм почти категоричен за хронологията и произхода на този капител. Определено считам, че той произхожда от т. нар. „марцианополска група“ римо-дорийски капители (Димитров 2007а, 96–98) и се датира без съмнение в края на II – самото начало от III век (късноантонинова – ранносеверова епоха).

Неговото пренасяне във Велико Търново би могло да се коментира като пряко свидетелство за умишлено търсената и налагана приемственост от Първата към Втората българска държава, изразена най-силно при култовите сгради и въобще при строителството на монументалните комплекси с водещо, съществено значение в столичната архитектурна среда.

Коринтски четирилистен капител, от типа „фигурални“ (кат. № 3; Обр. 3–5).

Върху една от двете колони пред олтара на църквата е разположен коринтски капител с непълен апарат. Той е от типа коринтски „четирилистни“ капители (Димитров 2007а, 158–163, кат. № 180–184, 206, 207, 212–215, 223–225, 239, 241–243, 245, 249; Петрова 1992, 42).

Апаратът на капитела е съвсем опростен. Той съдържа четири акантови листа, разположени под волутите, едри волутни мотиви с големи завивки и масивни столове, които „извират“ от самите листа, обемисти абакови мотиви и отделен елемент от овула на йонийска кима в основата на капитела. Последният белег е много важен, тъй като представя употребата при четирилистен капител на декоративен модел, типичен и за по-ранна епоха. Комбинацията на овула от йонийска кима с акантовата орнаментация е оформила дори отделен декоративен тип при пиластрите облицовъчни детайли (Димитров 2007а, 164).

Върху калатоса на коринтския четирилистен капител от „Св. св. Петър и Павел“ отсъстват хелици, чашки, каулис, устна на калатоса и втори акантов ред. Така големи зони от калатоса са ясно видими, открити, свободни и неорнаментирани. За да завърша общия анализ на декоративната схема при този коринтски капител ще спомена, че ясно са разграничими още софитната част на детайла и неговата абаковата плоча (макар и днес почти напълно разрушена).

По друг критерий – декорацията на абака, паметникът може да се определи към една от най-големите и най-разнообразни групи от цялата античност: т. нар. „*фигурални капители*“ (Mercklin 1962). Така е поради факта, че един от абаковите цветове е заменен с едро изображение на мъжко лице (Обр. 4).

Най-важните моменти при четирилистния коринтски капител от „Св. св. Петър и Павел“ са три: стилът на акантовите листа; фигуралната украса при едни от мотивите на абака и развитието на овула от йонийска кима в комбинация с акантовите листа на калатоса.

Стилът на акантовите листа е напълно уникален за Римска Тракия (Обр. 3). Това са четири акантови листа, които са от типа „мек акант“ (*acanthus molis*). Този вариант е типичен предимно за западните провинции на Римската империя и главно за столицата Рим, но не и за нашите земи. В рамките на Римска Тракия и Балканските провинции е отдавна известно, че се използват точни копия на малоазийските, егейските и блискоизточните акантови модели, а те са изцяло в стила на т. нар. „остър акант“ (*acanthus spinosus*). Настина преди години Я. Младенова определи част от акантовите изпълнения от интериорната декорация на вила Армира като „мек акант“ (Младенова 1991, 66, № 327, 336, 337), но все пак малоазийското изпълнение на тези модели от Ивайловград не различава особено образците от оригиналните представители на „острия акант“⁴.

Ето защо този паметник от интериора на „Св. св. Петър и Павел“ е изключително важен за изследванията на архитектурната украса от Долна Мизия и Тракия. Неговото акантово оформление наистина е напълно различно от всички известни (досега) примери от Римска Тракия. Той е безспорен модел на „мекият акант“, в неговия най-типичен за Запада и столицата Рим стил.

Днес не можем да сме сигурни относно първоначалния произход на капителя. За разлика от предходните детайли, за него не е никак сигурно дали е бил донесен в Търново от Никополис ад Иструм или пък от региона му.

Важен момент от анализа на акантовата украса е изпълнението на листа чрез разделянето на цели девет длани, които обаче са съвсем заоблени, неразчленени на изрази и напълно еднородни. Отсъстват и характерните централни и странични жилки и жлеbove на листата, както и образуването на фигури между тях.

---

⁴ Освен всичко останало при примерите от вила Армира очевидно е допусната грешка, тъй като акантите, които биха могли да се определят като представители на типа „мек акант“ са от кат. № 326–327, 338 и съответно са представени на обр. 102–103, 114.

Примерите с подобен декоративен способ за предаването на акантите виждаме в Августа Траяна и Филипопол (непубликувани). Но те все пак представят, източен акант от типа „остър“. Сравнително близък аналог, но само като обща декоративна схема (четирилистен коринтски капител с ясно изразена стилизация на листата и едро човешко изображение на абака), на този капител тук бе изследван от региона на виа Диагоналис, източно от Сердика (Dimitrov, forthcoming, Kat. Nr. 1). Това е капител от с. Белопопци, Софийско, който днес е съхранен в НАМ–София. Този аналог на търновският пример, като акантов лист е продукт на константиновата епоха. Акантът му обаче е от типа „остър акант“ и е силно стилизиран, което е типично за късноримската епоха. Голямото подобие идва при фигуралната украса на абака.

От друга страна именно тази фигуралната украса при коринтския капител от Велико Търново е може би най-важна. От тази гледна точка капителът е от типа: „*фигурални капители с човешки глави и бюстове от принципата*“ – „*Kopf- und Büstenkapitelle der römischen Kaiserzeit*“ (Mercklin 1962, 83).

Аналогиите на този прекрасен коринтски четирилистен капител от „Св. св. Петър и Павел“ в корпуса на фигуралните капители на Е. фон Мерклин са значителен брой. Ако разглеждаме детайлно изображението, то би трябвало да се причисли към общата група на фигуралните капители с човешки изображения, но именно за нея фон Мерклин отбелязва следното: *...те са най-многочислената група фигурални капители, които се развиват през цялата римска императорска епоха, от I до IV в. сл. Хр., и дори запазват своето присъствие в архитектурните украси чак до VI в.* (Mercklin 1962, 83–84). Макар че първоначално те са отбелязани като „явление типично за Запада“ (Mercklin 1962, 83–87) и най-вече в Рейнската лимесна зона (Kähler 1939), тяхното възпроизвеждане и в източните провинции не е рядко явление. В източните зони на Империята, като Балканските провинции, Мала Азия, Близкия Изток, Елада и Северна Африка, откриваме както ранни, римски първообрази (I–началото на III в.) на фигуралните капители с човешки лица и бюстове, така и много образци от късноримско време (втората половина на III–IV в.).

Коринтски, йонийски, композитни и сложносъставни капители с украси от мъжки лица или митологични персонажи, изпълнени не само като глава, но и като цял бюст са изследвани в Рейнската гранична област на Римската империя. Тяхното разпространение там е изключително силно. Фигуралните капители са от Реймс и Страсбург, като се датират основно в III в. сл. Хр.: северовата и късносеверовата епоха (Mercklin 1962, 110–111, Kat. Nr. 301, 306–311, Abb. 541, 548–553).

На Балканите също виждаме множество аналогии, особено при коринтски капители от северово време в пределите на днешна Македония. Капител от Стоби представя великолепно модела на брадато мъжко лице (Mercklin 1962, 95, Nr. 231, Abb. 438). Това е детайл, който е римски по първоначален произход, но също е открит преупотребен – ранновизантийската епископия на Стоби.

Други модели на фигуралните капители с „човешки бюстове и лица“ откриваме в една отделна, много силна, локална група от провинция Долна Мизия. Настоящият детайл спада именно към нея и в действителност увеличава още повече нейното присъствие. Така коринтският капител от Велико Търново става осмият детайл от типа „*фигурални капители с човешки глави и бюстове от принципата*“ (според Е. Мерклин 1962) в пределите на Долна Мизия, а изображението на абака е поредното (също осмо) човешко лице от провинцията, което влиза в научно обръщение чрез това изследване. До днес „долномизийската група на фигуралните капители с човешки изображения“ бе съставена от цели седем примера, разположени върху седем отделни капители, всичките коринтски като ордерна система. Те са от: Марцианопол (Димитров 2007а, кат. № 221, 227, 228), вилата при с. Люблен, до Търговище (Димитров 2007а, кат. № 206), Никополис ад Иструм (Димитров 2007а, кат. № 197), Дуросторум (Димитров 2007а, кат. № 209) и Сексагинта Приста (Димитров 2006, 192–222, кат. № 8)⁵.

В Северна Африка, в провинция Триполитания, срещаме най-точния аналог като обща декоративна схема, но не и като хронология, на капители от „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. Това е коринтски капител от късноримска гробница С в Гирза (*Ghirsza*), днес пренесен и съхранен в Археологическия музей в Триполи, Либия (Mercklin 1962, 113–115, Kat. Nr. 320, Abb. 585). Капителът е четирилистен коринтски, съдържа само едри волути, свързващи се в основата си, слабо профилирана абакова плоча и човешко лице, което е силно изнесено в релеф от абака и заема цялото пространство между волутите. Декоративният модел е напълно сходен на капители от средновековната църква във Велико Търново, но прави впечатление, че и при него в късноримската епоха са

⁵ От Сексагинта Приста са публикувани цели три фигурални образа, разположени върху два капители. Но те са от различни фигурални подтипове. Двете изображения от капител с кат. № 7 (според Димитров 2006) са човешки по своята същност и визия, но се числят към други фигурални подтипове по корпуса на Е. Мерклин. Едно от изображенията е на Горгона Медуза (т. е. „влиза“ директно в т. нар. „изображения с глави на Медузи“ (Mercklin 1962, 131)), а другото е на театрална трагическа маска (също представяща човешки образи, но групирана от Е. Мерклин в типа „театрални маски“ (Mercklin 1962, 140)).

копирани класически римски модели, с определена схематизация, загуба на височина в релефа и общо намаление на качеството на изработката. Липсва обаче модула на йонийската кима в основата между листата. Е. Мерклин конкретизира, че това е типична стилизирана, груба проява на местното провинциално изкуство. За щастие самите гробници от Гирза (*Ghirsza*) са датирани съвсем точно – първата половина на IV в., константинова и пост-константинова епоха (Mercklin 1962, 88).

Като последен, трети критерий, по който може и трябва да бъде анализиран този коринтски капител, това е общата декоративна схема. Споменахме, че тя е: „четирилистен коринтски капител в комбинация с овули на йонийска кима в основата между листата“. Като начало на развитието на този декоративен модел в Римска Тракия се приемат капителите от хадриановата епоха от вила Армира (Младенова 1991, 66, 69–70, кат. № 338–349, обр. 114–123). При този голям комплекс Я. Младенова отделя като декоративен тип коринтските пиластрови капители с включени в долния край овули от йонийска кима (Младенова 1970, 137–142, № 6, 9, 11–18, обр. 6, 9, 11–18; Младенова 1991, 66). Това са модели, типични за малоазийските каменоделски школи, но най-вече за пергамската, афродизийската и никомедийската. Примерите от Тракия са много, но се концентрират главно в рамките на Черноморието, т. е. в най-силната контактна зона с малоазийските каменоделски школи от нашите земи. В този ареал навлизането на модела, импортните изработки и местните имитации са вече изследвани и посочени (Ward-Perkins 1980, 55, Nr. 14, pl. XVIII b; Димитров 2007а, кат. № 225, 228, 241–243, 245). Но във Вътрешна Тракия, в жилищната архитектура, този модел не е бил така добре познат. В региона на Никополис ад Иструм, съдържал богати вилни комплекси с представителен характер и стилна архитектурна интериорна декорация, са били използвани коринтски пиластрови капители с богата акантова украса, но не и в комбинация с йонийска кима (Димитров 2007а, кат. № 204, 205). Ето защо появата на модела тук леко ни озадачава, но не е неочакван. По-сложен е въпросът: *защо стилът на акантовия лист е така нетипичен?*

От друга гледна точка, би било възможно това да е свързано и с начина на изпълнение на мотивите и техниката на резбата върху повърхността на детайла, които са по-скоро импортни като произход и ни водят към стила на коринтските капители от западните римски провинции. Традицията на тази декоративна схема „четирилистен капител с овули от йонийска кима в основата“ е доста силна. Тя се запазва дори до късната античност. Днес са известни редица късноримски детайли и дори такива с ранновизантийска датировка (Лилчиќ 2002, 1046). Но определено именно сравненията с тези образци от късната античност ни показват, че нямаме

никакво основание да датираме този коринтски четирилистен капител по-късно от средата на III в. сл. Хр., т. е. той е със сигурност антонинов или северов архитектурен детайл.

Архитектурни детайли от ранновизантийската епоха

Втората голяма група архитектурни детайли от античността в интериора на „Св. св. Петър и Павел“ е тази от ранновизантийската епоха. Това са и по-голяма част от детайлите. Отново имаме пълно разнообразие – бази, колони, капители, кемпфери. Тук обаче има един съществен момент. Ако в предходния анализ, разглеждайки детайлите от римската епоха, всички паметници са от типичния хотнишки варовик, така специфичен за региона на Никополис ад Иструм, то тук вече става въпрос за голям брой мраморни детайли.

Употребата на мрамора в късната античност, неговия внос, включително от кариерите на о. Проконесос през V–VI в., и дистрибуцията на тези скъпи, но много широко използвани трайни материали, особено в раннохристиянските култови сгради, са засвидетелствани и изследвани по целия Западно и Севернопонтийски регион (Barsanti 1989, 91–220). Във вътрешността обаче, една от най-добре развитите области през раннохристиянската епоха, която използва проконесоски внос е именно ареала на централна Мизия – Никополис ад Иструм и главно Нове (Biernacki 1997, 71–81; Biernacki, Klenina 2002, 187–195). Ето защо това „масирано“ присъствие на мраморни детайли от ранновизантийски комплекс (почти сигурно раннохристиянска култова сграда) е логично и ни насочва директно към най-силния етап на монументално строителство в тази епоха – „теодосианския период“, т. е. към първата половина и средата на V в. сл. Хр.

Бази от стилизиран тип (кат. № 14; Обр. 16).

Налице е една база, която е типичен представител на къснонатичните фундаментни детайли, копиращи моделите на йонийските бази в атическия им вариант, но с редуциране на голяма част от елементите. Особено силно е деградирането на горният торус и цялата горна част на паметниците. Именно такъв е и случаят от „Св. св. Петър и Павел“. Това е базата, разположена днес под една от основните четири колони, съставляващи главната строителна конструкция на наоса на средновековната църква (в случая – североизточната). При нея виждаме плавното, перфектно изпълнение на долния торус. Той е с правилните и канонично изпълнени конвексни извивки. Под него базата съдържа плинта, а над него е оформен листел.

Озадачаваща е горната част на базата. Тя е оформена като една обща каменна маса, наподобяваща конично тяло, върху което директно ляга колоната. Възможностите тук са две. Едната, детайлът да е бил римски или късноримски по произход и в действителност да е притежавал пълния апарат на йонийската база, т. е. с трохилос и горни листел и торус, които впоследствие, при преупотребата на паметника, са били отстранени чрез издялването им и напасването с диаметъра на колоната отгоре. Втората възможност е това наистина да е силно стилизирана база от ранновизантийската епоха, която има редуциране на апарата на йонийските бази. Но дори и при този втори вариант, изчукването и отстраняването на части от каменната повърхност в горния край на детайла са добре видими, поради ясните следи от каменоделските инструменти.

На този етап на проучването съм склонен да приема вторият вариант. При това най-вече поради материала, от който е изпълнена базата. Както добре се вижда, всички мраморни детайли от „Св. св. Петър и Павел“ са ранновизантийски като първоначална хронология. От друга страна, силно „сплескания“ долен торус, чиято височина в оригиналния детайл е очевидно много по-малка от каноничната за императорската епоха, също подхожда повече на периода на късната античност.

Колони (кат. № 10, 13, 16, 19; Обр. 12, 15, 22, 27)

Всичките четири колони от наоса на „Св. св. Петър и Павел“ са мраморни и принадлежат на сродни комплекси. Изходният материал е аналогичен. Вероятно това са колонни от един и същ, раннохристиянски култов комплекс, използвал сериозно количество детайли от импортен мрамор⁶. Като архитектурно-декоративни модели тези четири колони се различават от типично римските, разположени пред олтарното пространство, които разгледахме по-горе. При тях профилите на апофизиса, там където са запазени, са много стилизирани и различни (Обр. 11, 14, 27). Има и ясни следи, че тези детайли са били с друга височина и при пригаждането им към конструкцията на „Св. св. Петър и Павел“ са били рязани за да съвпадат с интериорните пространства в средновековната църква. Това скъсяване на някои от детайлите е ясно видимо (Обр. 12, 13, 16, 23).

---

⁶ Мраморът най-вероятно е проконесоски, тъй като ясно личат типичните сивосини плътни ивици по неговата повърхност. Общият цвят също е характерния светлосив до бял, но на много места с жълтеникави отенъци и млечнобял цвят. Всички тези данни се комбинират перфектно с фината структура на мраморните елементи. Все пак обаче за пълното решение на проблема, разбира се, е необходим петрографски анализ при друго специализирано изследване.

Друг характерен момент при тези ранновизантийски паметници е тяхното моделиране като повърхности. Целите тела на колоните са издялани перфектно, с плавно и съвсем точно извиване на линиите на окръжността на колоните. След приключването на детайлите те са изгладени и полирани перфектно, така че дори днес мраморната повърхност е напълно гладка, дори лъскава и не съдържа никакви следи от каменоделските инструменти.

Хронологията на тези колонни детайли би могла да е само обща: ранновизантийска епоха – V–VI в.

Теодосиански капители (кат. № 2, 6; Обр. 2, 8)

В средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“ са преизползвани два ранновизантийски композитни капители от един от най-разнообразните варианти за капителните украси в цялата античност – т. нар. „теодосиански капители“.

Първият от тях (кат. № 2, Обр. 2) е днес в южната галерия на църквата. Той е запазен само като фрагмент от софитната част на детайла. Определянето му беше възможно благодарение на запазената ивица от силно стилизирани листчета, вървящи в една посока, която е много типична за основата на всеки теодосиански капител (Kautzsch 1936, Taf. 25–32).

Вторият „теодосиански капител“ от „Св. св. Петър и Павел“ е разположен днес върху колоната, която е непосредствено пред олтарното пространство (северната колона). Този капител е срещуположния на коринтския капител с четирилистна украса и фигурално човешко изображение. Доста е повреден и днес можем да анализираме само акантовите листа на детайла. Частично са запазени и малките листа, оформящи пояса под абак на теодосианския капител. Акантовият пояс е типичният за стила – силно разчленени листа, оформени чрез свредели и чрез създаване на цели, макар и малки по размери ажурни поленца между изрезите на листата.

Двата теодосиански капители от „Св. св. Петър и Павел“ намират много аналогии в рамките на Тракия. По Черноморието са известни детайли от Обзор, Одесос, в Бургаския музей и особено в Херсон (Barsanti 1989, 124, 147, 151, 153, fig. 33, 70, 76, 77, 79; Dimitrov, forthcoming; Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 63). Освен това редица примери имаме от Вътрешна Тракия – както примерите от Еленско (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 56–57) и Никополис ад Иструм (Бобчев 1970, 119, табл. XVI, обр. 35–36), от Македония (Лилчиќ 2002, 821–823, 1047, № 114 (3), № 128 (1–2))⁷, но определено оригиналните ранновизантийски паметници са

⁷ Великолепни примери от Стоби, Мородвис и Дреново, които са все в рамките на първата половина или около средата на V в.

от най-големите центрове на Империята, като Константинопол, Солун, Александрия и Коринт (Kautzsch 1936, 65–84, Nr. 395, 404, 405, 408, 431–433, Taf. 25–27).

Хронологията на тези два теодосиански капители от Велико Търново е обичайната за типа – първата половина или около средата на V в. сл.Хр.

Кемпферови капители, в т. нар. ориентализиращ стил (кат. № 9, 12; Обр. 11, 14).

Това са капителните детайли от двете колони, които са в централното пространство на наоса и се намират източно, т. е. по близо до абсидата, от центъра на църквата. Те представляват кемпферови капители с буйна растителна украса от лозови мотиви и ластари върху целия обем на капителя. Тези растителни орнаменти са изпълнени ажурно и прекрасно се отделят от общия обем на калатоса. В горния край на капителите е оформено подобие на абаковата плоча, покрито с прекрасен орнамент от типа „плетеница“. В долния им край пък се оформя релефната линия на софита, открояна тук от орнамента „рибена кост“.

В началото на века този тип капители са причислени към кемпферните, като по този общ критерий нашите образци от Велико Търново намират много аналогии в Константинопол, Солун, дори в Йерусалим, Александрия и Кайро (Kautzsch 1936, Nr. 586–588, 591, 597, 601, 617, 759, Taf. 37, 38, 45). През 70-те години обаче специализираното изследване върху архитектурните паметници от ранновизантийската епоха ги конкретизира към кемпферовите капители с т. нар. „ориентализиращ“, т. е. „източен стил“ (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 75–75). В някои текстове тези детайли се наричат и „кубични капители“, поради оформлението, което придават на целия капител външните, гранични линии на паметниците.

Като цяло декорацията на двата капителя е изключително богата и ги поставя напълно сигурно в ранновизантийската епоха: V–VI век, като по-голяма част от аналозите са продукт на юстиниановата епоха.

Кемпфери без декорация, използвани като бази (кат. № 11, 17, 20; Обр. 13, 23, 28).

Такива детайли са известни от цяла България, но сравнително рядко са публикувани. Добра колекция има в археологическия Музей във Варна, при това придружена с първоначална публикация (Димитров 1967, 41–57). Всичките три кемпфера от интериора на „Св. св. Петър и Павел“ са изработени от разкошен мрамор и чудесно полирани. При никой от тях

обаче няма декоративни мотиви. Тяхната употреба като място в първоначалната конструкция не буди никакви съмнение. Те са били разположени в интериора на ранновизантийска църква. Това определение можем да дадем поради перфектното съвпадение при формата на детайлите, техните размери, начин на оформление на страните и дори на малкия елемент на профилиране на софитната част (едно дребно отстъпване навътре от повърхността на софита при издигането на скосените страници на детайла) с подобни вече публикувани детайли.

Засега най-добрите ни аналогии спрямо тези паметници от Велико Търново са няколко обикновени кемпфера без декорация и с напълно сходен, опростен профил от раннохристиянски сгради от днешна Македония. Те са от църквата „Св. Спас“ в Матка, Охрид и Доленци (Лилчиќ 2002, 633, 635, 692, 695, 759–760, 763, 1054, №43 (11), 71 (1, 2), 90 (1, 2)), но най-точните аналогии, при които имаме перфектното съвпадение на параметрите на детайлите и техните профили са от църквата „Св. Богородица“ в Дреново (Лилчиќ 2002, 902–903, 1055, № 128 (5, 6)).

Датировките на тези комплекси са предимно в VI в., но комплексът от Дреново е определено точно датиран в теодосианската епоха: първа половина на V в. Така че на детайлите от църквата „Св. св. Петър и Павел“ трудно може да бъде поставен точен хронологичен репер. Те са определено ранновизантийски кемпфер (често в литературата се използва и латинския термин *импост*) капители (V–VI в.), като евентуално бихме могли да ги посочим като по-вероятни за VI в., поради напълно чистите форми на изпълнение, липса на декорация и отчасти според аналозиите на профилите с детайлите от този период в Македония.

Йонийски кемпферов капител (кат. № 18; Обр. 24–26).

Върху югозападната колона от наоса на църквата е издигнат един от най-интересните детайли. Той е безспорен ранновизантийски колонен кемпферов капител в йонийски ордер.

Днес най-важните мотиви при него са в йонийската част, докато кемпферовата е неукрасена (по подобие на „базите от мрамор“, които разгледахме по-горе).

Архитектурно-декоративните модели на възглавницата и фасадата на този йонийски капител от ранновизантийската епоха демонстрират силните традиции на архитектурната пластика от римската епоха. Така например, възглавниците са орнаментирани с типичния за Никополис ад Иструм „люспест орнамент“, появил се в архитектурните украси на града през хадриановата епоха и развит особено силно през втората половина на II век и северовият период. В този декоративен модел дори е запазена

идеята за превръзка върху възглавницата, и това може да се установи почти четири века след появата на първоначалния декоративен модел.

Не по-малко удивителни са фасадите. Те са покрити с йонийска кима от едната страна и акантови листа от другата. Волутите са завити двойно, а отпадането на каналиса между тях и на палметните листа при връзката с кимата върху ехина са вече ясните признаци на регреса и редуцирането на апарата от ранновизантийския период.

Аналогични йонийски кемпферови капители срещаме от раннохристиянски детайли в лапидариумите на АМ–Варна (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 67) и особено от един перфектно орнаментиран образец от Августа Траяна (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 69). По отношение на водещия мотив, „люспестия орнамент“, обаче сходствата с йонийските капители от агората на Никополис ад Иструм не будят никакво съмнение (Димитров 2007а, кат. № 107, 109, 111, 119). Отделни, макар и малко постилизирани, аналогии на йонийски кемпферов капител, чиито възглавници са покрити с „люспест орнамент“ има от случайна находка в Стоби и от Голямата базилика на Баргала в Македония (Лилчиќ 2002, 624–625, 968).

Определено няма спор, че този ранновизантийски капител е бил изработен по съществуващ модел на йонийски капител от римската епоха, който е продукт на каменоделските ателиета от Никополис ад Иструм. Неговата датировка определено е в VI в. сл. Хр., най-вероятно в Юстиниановия период.

Архитектурни детайли от двора на „Св. св. Петър и Павел“, произхождащи от съседната църква „Св. Иван Рилски“

Към архитектурните детайли от църквата „Св. св. Петър и Павел“ ще изследвам и три архитектурни паметника, открити при редовните разкопки на съседния култов комплекс – този на църквата „Св. Иван Рилски“. Това са един великолепен йонийски кемпферов капител и две части от колони.

Йонийски кемпферов капител (кат. № 21; Обр. 29–34)

Този детайл е открит при разкопките на църквата „Св. Иван Рилски“.

Разположен днес в двора на „Св. св. Петър и Павел“, точно след входа на комплекса, този уникално красив йонийски кемпферов капител е типичен представител на монументалната раннохристиянска култова архитектурна декорация от ерата на император Юстиниан I (527–565). Неговото датирание в този период не крие никакви рискове, въпреки пълната

липса на археологически контекст за първоначалния комплекс. В „Св. Иван Рилски“ капителът е бил използван като олтарна маса през средновековието.

Основните аналогии на паметника са от хълма Царевец, където виждаме сходен ранновизантийски капител, преупотребен отново в средновековието (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 72), но и от колекцията на археологическия Музей във Варна, където срещаме цели четири сходни йонийски кемпферови капители (Димитров 1967, 42–43, 50, 52–54, № 1, 5, 8, 12, обр. 1, 8, 10, 12).

Датировката на йонийския кемпферов капител, открит в „Св. Иван Рилски“ е съхранен днес в двора на църквата „Св. св. Петър и Павел“ е най-вероятно в юстиниановата епоха (средата на VI в. сл. Хр.).

Фрагменти от колони (кат. № 22, 23; Обр. 35, 36).

В действителност това са два детайла от късната античност, които могат да се включат само като общ анализ в целия комплекс. Те са открити при разкопките на съседната църква „Св. Иван Рилски“ и според материалите и начина на изучаване на каменните повърхности би следвало да спадат към късната античност IV–VII в.

Колоните не са цели, а представляват големи фрагменти от късноантични паметници. Те са без украса, профилиране или канелиране, с грубо обработени повърхности. При един от детайлите (кат. № 22; Обр. 35) са добре видими създадените, макар и силно схематизирани долни широко-машабни части, които са разширение от общата окръжност на колоната и представляват реално базовата част на паметника.

Хронологията на тези две колони не може да бъде конкретна, след като са без техния пряк археологически контекст. Те са вероятно от ранновизантийската епоха (V–VI в.), по аналогичното оформление на повърхностите от сродни колонни и базови детайли.

В **заключение** можем да отличим няколко много важни факта. На първо място, църквата „Св. св. Петър и Павел“ е един уникален комплекс от антични архитектурни детайли, събрани на едно място и отново включени в нов строеж на култов християнски ансамбъл. Храмът е превърнат от своите строители буквално в „рядък музей на античната архитектурно-декоративна пластика“, при това от всички стилове и от всички епохи. И наистина налице са дорийски и коринтски капители от римската епоха, йонийски бази и постаменти от същия период, йонийски, композитни, кубични и кемпферови капители, бази и колони от късноантичната епоха (късноримския и ранновизантийския период).

А дали този „музей“ на античната архитектура не е акцент на търновската градска среда, създаден умишлено по този оригинален начин? Дали ние не сме поставени пред проблема за преупотребата на античните архитектурни елементи в средновековните църкви, който тук е в едно съвсем непознато и нереализирано до момента измерение? Прави впечатление не само разнообразието на стиловете, детайлите и техните изпълнения, но и фактът, че няма споллии! Всички тези римски и ранновизантийски елементи са били подбрани цели, внимателно пригодени (там където не са пасвали на параметрите на интериора на църквата, те са дооформяни или отрязвани) за ново използване, но точно на оригиналните им места. Единствено кемпферите тук са използвани като бази. Но на практика цялата конструкция на средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“, целият неин интериор и архитектурна визия, са били създадени от преизползвани елементи от античността. Определено този принцип на действие не е случаен. Тук не може да приемем тезата, че имаме преупотреба на дадени заварени елементи, чиито прекрасни релефи са били причината за повторното им използване просто като строителен материал.

Повечето от тези материали, включително и мраморните детайли, са произхождали в оригиналния си вид от римския град Никополис ад Иструм, неговата територия (вили, сателитни селища, светилища, вилуци, може би?) и, разбира се, от късноримските и ранновизантийски комплекси в този град, но особено от големите археологически ансамбли от раннохристиянския период на хълма Царевец. Възможно е дорийският капител (кат. № 15) даже да произхожда от старите български столици, т. е. от Плиска или Преслав, където също е бил преизползван. Оригиналният му произход би трябвало да се търси в римския град Марцианопол.

Възможността тези детайли да са били изцяло от Царевец, т. е. преизползвани там римски и късноримски елементи, заедно с изработените ранновизантийски детайли, не бива да се изключва, но според мен е малко вероятна. Така е, не само поради силната разлика в стиловете, типове детайли, изображенията, декоративните схеми, техниката на резбата, но най-вече поради различията в изходните материали.

Днес при всичките анализи на архитектурни елементи от Никополис ад Иструм и ранновизантийските селища в и около неговия градски организъм много трудно можем да открием такъв завършен архитектурен комплекс, съдържащ толкова добре запазени елементи от всички видове ордери. Главно поради този факт, материалът от „Св. св. Петър и Павел“, който публикуваме тук е изключително важен за проучванията върху архитектурната пластика от цялата античност. Обнародването му тук може да се смята за анекс към емпиричните данни и анализа на архитектурна декорация на Долна Мизия от епохата на Принципата (Димитров 2007а).

Но както отбелязахме по-горе, не по-малко важни са възможностите, които тези архитектурни единици предоставят в посока, водеща към разбирането на някои от принципите и приоритетите на средновековната българска култова архитектура, изявите на която са все по-интересни на учените днес, ако ги разгледаме през призмата на античната римска и ранновизантийска културна среда.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Царевград Търнов, 1, С., 1973, 259–353.

Бобчев 1970: С. Бобчев. Римо-коринтски капители от югозападна и северна България и мястото им в развитието на римо-коринтския капител. – Известия на археологическия институт, 32, 1970, 91–128.

Димитров 1967: Д. Ил. Димитров. Кемпфери и йонийски кемпферови капители от ранновизантийската епоха във Варненския археологически музей. – Известия на археологическия институт, 30, 1967, 41–57.

Димитров 2006: З. Димитров. Архитектурни детайли от римската епоха в Сексагинта Приста. – Известия на Регионален исторически музей – Русе, XI, 2006, 192–222.

Димитров 2007а: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в.). С., 2007.

Димитров 2007б: З. Димитров. Дорийските капители от Августа Траяна като сведения за нивото на каменоделските работилници в града през антониновата и ранносеверовата епохи. – Известия на Старозагорския исторически музей, II, 2007, 216–232 (Сборник с доклади от международната научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. Хр. Буюклиев).

Димитров 2008: З. Димитров. Архитектурни детайли декорирани с бичи глави и гирлянди от Никополис ад Иструм – хронология, аналогии и функции. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 121–138.

Димитров 2009: З. Димитров. Римски архитектурни детайли преупотребени в Кръглата църква във Велики Преслав. – В: LAUREA. In Honorem Margaritae Vaklinova, I. С., 2009, 163–184.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, I. С., 1994.

Канараке 1967: В. Канараке. Археологически музей в Констанце. Бухарест, 1967.

Лилчиќ 2002: В. Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот, II. Скопје, 2002.

Младенова 1970: Я. Младенова. Облицовъчните капители от вилата при Ивайловград. – Известия на археологическия институт, 32, 1970, 129–147.

Младенова 1991: Я. Младенова. Римската вила край Ивайловград. С., 1991.

Овчаров, Ваклинова 1978: Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България (IV–VII в.). С., 1978.

Петрова 1990: Св. Петрова. Типология и особености на римо-дорийския капител. – Археология, 1990, 3, 8–15.

Петрова 1992: Св. Петрова. Четирилистни колонни римо-коринтски капители от фонда на НАМ–София. – Археология, 1992, 4, 42–45.

Цървов 1998: Ив. Цървов. Никополис ад Иструм: Архитектурен ред на портика в юго-западния край на агората. – Известия на историческия музей – Велико Търново, XIII, 1998, 111–117.

Barsanti 1989: C. Barsanti. L'esportazione di marmii dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV–VI secolo. – Rivista dell'istituto nazionale d'archeologia e storia dell'atre, serie III, anno XII, 1989, 91–220.

Biernacki 1997: A. Biernacki. Remarks on Early Christian architectural Details Made of Proconnesian Marble and Found in Novae (Moesia Inferior). – In: Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube (from the 4th to the 6th Century A. D.). International Conference in Poznan, Poland (15–17 November 1995). Studies and Materials. Poznan, 1997, 71–81.

Biernacki, Klenina 2002: A. Biernacki, E. Klenina. Some Remarks on the Episcopal Residence from the 5th – 6th Century A. D. in Novae. – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo, 26–30 July 2000). Sofia, 2002, 187–195.

Dimitrov, forthcoming: Z. Dimitrov. Two figural capitals from the late Antiquity in National Archaeological Museum-Sofia. – In: Niš and Byzantium, X, forthcoming (Proceedings of the X-th International Scientific Symposium: „Niš –Martyriopolis And Imperial City“, held in Niš, Serbia, 3–5 June, 2011).

Kähler 1939: H. Kähler. Die Römischen Kapitelle des Rheingebiets. Berlin, 1939.

Kautzsch 1936: R. Kautzsch. Kapitellstudien. Berlin, 1936.

Mărgineanu-Cărstoiu 1995: M. Mărgineanu-Cărstoiu. Ein neuer Vorschlag für die statistische Analyse der Komposition der dorischen Kapitelle. – Dacia, N. S., XXXVIII –XXXIX, 1994–1995, 55–108.

Mercklin 1962: E. Mercklin. Antike Figuralkapitelle. Berlin, 1962.

Travlos 1971: J. Travlos. Pictorial Dictionary of Ancient Athens. New York and Washington, 1971.

Ward-Perkins 1980: J. B. Ward-Perkins. Nicomedia and the Marble Trade. – Papers of the British School at Rome, 48, 1980, 23–69.

Каталог на архитектурните детайли

№ 1

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство
Описание:	Постамент с база. Осмоъгълна форма. Постаментът: разделен на трите характерни зони – долен перваз; централна част и горен перваз. Централната част гладка и неорнаментирана, двете зони на первазите – разделени на сектори, някои профилирани, но също неорнаментирани. Базата: йонийска, от типа „атически“, т. е. разделена на два торуса, трохилос и листели между тях.
Материал:	Варовик. Грапава повърхност (вероятно хотнишки доломитизиран варовик, но днес цветът променен вследствие дългата преупотреба в църквата).
Състояние на паметника сега:	Цял, отчупвания в горния торус на базата.
Параметри:	Височина (пълна): 0,75 м; височина (база): 0,12 м; Диаметър (база): 0,43 м; страна на осмоъгълника: 0,17 м; Разчленяване: горен перваз – 0,14 м; централна част – 0,33 м; долен перваз – 0,17 м.
Разположение в комплекса:	Свободностоящ постамент за колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Постаментът, разположен под днешната олтарна маса.
Датировка:	Втора половина на II – началото на III век.
Аналогии:	Никополис ад Иструм – детайл в лапидариума на РИМ–Велико Търново (Димитров 2007а, кат. № 28, 29; както и непубликуван с подобна многоъгълна форма); Нове – лапидариум в двора на ИМ–Свищов (къща-музей „Алеко Константинов, непубликуван). Всички тези детайли с профили и стил на обработката на камъка характерни за антониновата и северовата епохи: II – началото на III век.
Образи:	1

№ 2

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство
Описание:	Композитен капител. Теодосиански стил. Сега видим само най-долният ранг, характерен за този тип капители и оформен от малки стилизирани акантови листа.
Материал:	Варовик.
Състояние на паметника сега:	Голям фрагмент от детайла, днес запазен само софита и началния ранг на акантовата украса.
Параметри:	Диаметър (софит) – 0,44 м.
Разположение в комплекса:	Колонен капител.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Южната галерия.
Датировка:	V век сл.Хр.
Аналогии:	Никополис ад Иструм (Бобчев 1970, 119, обр. 35–36, табл. XVI); два паметника от Еленско (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 56, 57); по Черноморието: РИМ–Бургас (Barsanti 1989, 124, fig. 33); АМ–Варна (непубликувани); Обзор (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 63; Barsanti 1989, 151, fig. 77); Херсон (Barsanti 1989, 147, 151, fig. 70, 76); Редица аналогии от центровете на Византийската империя: Солун (Св. Георги и Св. Димитър); Константинопол; Коринт; Александрия (Kautzsch 1936, Nr. 395, 404–405, 408, 431–433, Taf. 25–27); В дн. Македония: Стоби, Хераклея Линкестис, Мородвис и Дреново (Лилчиќ 2002, 746–747, 821–823, 1047–1048).
Образи:	2

№ 3

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство
Описание:	Коринтски капител с непълен апарат. Четирилистен тип. Четирите акантови листа разположени под волутите. В основата на капителя между акантовите листа по една овула от йонийска кима. Волутите едри с широки завивки и дебели стволоче, които „извират“ директно от акантовите листа.

	<p>В апарата липсват чашки, каулис, хелици, листата редуцирани до четири броя. В декоративната схема са запазени абаковите стволоче и цветовете. Днес запазени два от абаковите мотиви: четирилистна опростена розета в класическата форма за римската епоха и човешко лице. По този критерий този капител може да се причисли и към т. нар. „фигурални капители“ (виж: Mercklin 1962). Той спада към капителите с човешки изображения на абака. Акантовите листа стилизирани, едноделни, не са разделени на длани. Те са оформени от седем еднородни и еднакви по размери и пространства изрези, които обаче са силно заоблени. Липсва типичната форма на „острия аканат“. Отсъстват и жилките на листа, жлебовите и оформянето на „фигури“. Стилът на аканта по-близък до западноевропейския и италианския, което превръща детайла в уникален паметник на каменната пластика в Долна Мизия.</p>
Материал:	Варовик.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Абакът днес напълно разрушен. Тази част замазана днес в средновековните зидове на църквата. Разбити са и два от абаковите цвята, нарушено частично и човешкото изображение.
Параметри:	Диаметър (софит): 0,31 м; Височина – 0,32 м; Диаметър (волута) – 0,10 м.
Разположение в комплекса:	Колонен капител.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Днес разположен на колоната непосредствено пред олтарното пространство (южна страна).
Датировка:	Римска императорска епоха: втора половина на II – първа половина на III в.
Аналогии:	Без аналог в изпълнението на акантовата украса от дн. Български земи! Фигурални капители с човешки изображения: Сексагинта Приста (Димитров 2006, кат. № 8); Марцианопол; Никополис ад Иструм; Дуросторум; с. Люблен (Димитров 2007а, кат. № 197, 206, 209, 221, 227, 228). Моделът: коринтски четирилистен капител с овули от йонийска кима – Одесос, Марцианопол, Никополис ад Иструм, Дуросторум – все в източната част на Долна Мизия и по Черноморието.
Образи:	3–5

№ 4

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интерiorno пространство
Описание:	Колона. Гладка. Неорнаментирана. В горния край перфектно изпълнени профили на двуделен апофизис.
Материал:	Варовик.
Състояние на паметника сега:	Голям фрагмент от детайла. Долният край е отрязан. Много напуквания по тялото. Допълнително замазване на повърхностите при преупотребата.
Параметри:	Диаметър (горен): 0,35 м; Височина (днес): 1,82 м; Диаметър (долу, при отрязването): 0,22 м.
Разположение в комплекса:	Свободностояща колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интерiorno пространство. Под капитела с № 3 в този каталог (южната колонна конструкция пред олтара). Поради това, че тук средновековната църква е по-ниска е било необходимо колоната да бъде отрязана.
Датировка:	II–III в.
Аналогии:	Редица детайли от Никополис ад Иструм (например: жилищни сгради № 1, 2 и 3 на юг от агората на града – виж: Иванов, Иванов 1994, 145–146, обр. 132–136).
Образи:	6

№ 5

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интерiorno пространство
Описание:	Йонийска база. Атически тип (известни в нашата литература като „атическо-йонийски бази“). Съставена от отлично профилирани два торуca, трохилос между тях и два листела. Цялата база на малка и много фина плинта. Профилът стегнат и напълно съразмерен. Отличава се с плавни конвексни форми на торусите, резки линии и дълбоки връзвания при разделянето им от другите елементи чрез двата листела.

Материал:	Варовик (вероятно хотнишки; забл.: <i>днес все още нямаме петрографски анализ</i> ; определението е на базата на аналозиите от Никополис ад Иструм, където качеството, структурата и цветът на камъка са напълно сходни).
Състояние на паметника сега:	Цял детайл, но с големи очуквания по горния торус и общо обрушване на профилите – резултат от дълга преупотреба и редица вграждания. Факти, които говорят, че детайла е бил преизползван многократно преди да попадне в средновековната църква.
Параметри:	Височина: 0,13 м; Диаметър (горен): 0,42 м; Разчленяване: горен торус – 0,03 м; трохилос и долен торус – по 0,04 м; листели – по 0,01 м.
Разположение в комплекса:	Колонна база.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Датировка:	втора половина на II – началото на III век сл. Хр.
Аналогии:	Улпия Ескус, Нове, Никополис ад Иструм, Абритус, Марцианопол – почти цяла Долна Мизия (Димитров 2007а, кат. №2, 4, 8–10, 14, 16–17, 19–20).
Образи:	7

№ 6

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Композитен капител. Теодосиански стил. Днес могат да се коментират само акантовите листа – типично изпълнение за „теодосианския стил“, т.е. силно разчленени листа, обработени със свредел. Има малка възможност да се коментират и анализират и листенцата, покриващи горната зона на композитния капител, тази под абаковата плоча.
Материал:	Варовик (също вероятно хотнишки).
Състояние на паметника сега:	Почти цял детайл. Разрушени са цялата горна част на капитела. Липсват големи дялове от софита. Множество обрушвания по цялата запазена днес повърхност.
Параметри:	Диаметър (софит) – 0,37 м.

Разположение в комплекса:	Колонен капител.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Днес капителът от колонната конструкция точно пред олтарното пространство (северната колонна система).
Датировка:	V в. сл.Хр.
Аналогии:	Виж каталожен № 2 (пълни аналогии на „теодосианските“ капители от V в.)
Образи:	8

№ 7

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Колона. Гладка. Неорнаментирана. Наличие на силно стилизиран профил в горния край, едноделен пръстен, релефно издаден от тялото на колоната. Това изпълнение типично за долните краища на колоните през римската епоха.
Материал:	Варовик (най-вероятно хотнишки).
Състояние на паметника сега:	Почти цял детайл. Тази колона също е рязана. Редица повреди по повърхността ѝ – малки отчупвания, обрушвания и напуквания.
Параметри:	Височина (днес) – 1,82 м; профил на горният край (височина, днес) – 0,08 м.
Разположение в комплекса:	Свобдностояща колона. Тук при преупотребата в църквата е скъсена, но след това положена обърната. Горният ѝ край днес е всъщност долният на оригиналната колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Колонна конструкция (от северната страна) пред олтара.
Датировка:	Римска епоха: II–III в.
Аналогии:	Виж детайл с № 4
Образи:	9

№ 8

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Йонийска база. Атически тип. Аналогична на кат. № 5.
Материал:	Варовик (виж кат. № 5).
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен. Днес само две големи отчупвания по горния торус. Плинтата е разбита и вградена в плочника при преупотребата в средновековната църква.
Параметри:	Височина: 0,15 м; Диаметър (горен): 0,38 м; Разчленяване: горен торус – 0,03 м; трохилос – 0,04 м; долен торус – 0,07 м; листели – 0,01 м.
Разположение в комплекса:	Колонна база.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Носи предходните детайли № 7 и 8
Датировка:	втора половина на II – началото на III век сл. Хр.
Аналогии:	Виж кат. № 5
Образи:	10

№ 9

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство
Описание:	Капител. Кемпферов. Ориентализиращ стил (т. е. източни мотиви). Би могъл да се определи и като кубичен кемпферов капител, според формата на детайла. Лозови орнаменти, едри листа и филизи, изпълнени в изключително високо качество (ажурна резба, триизмерни мотиви) покриват цялото тяло на капителя. Абакът му е украсен с орнамента „плетеница“, а релефно издадената линия на софита е покрита с коси насечки, под формата на „рибена кост“.
Материал:	Мрамор. Много тъмен на цвят, но той е променян многократно при преизползването.

Състояние на паметника сега:	Цял. Детайлът отлично запазен. Оцветяван с червена боя при стенописването на църквата, т. е. при преупотребата.
Параметри:	Диаметър (софит) – 0,42 / 0,43 м.
Разположение в комплекса:	Колонен капител.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. От югоизточната конструкция в четириколонната планова схема на наоса на църквата.
Датировка:	VI в.
Аналогии:	Варна – лапидариум на Археологическия Музей.
Образи:	11

№ 10

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Колона. Гладка, неорнаментирана. Долният край право отрязан, без профилиране. В горният край колоната леко удебелена, посредством много схематично оформен апофизис (едноделен, опростен профил).
Материал:	Мрамор. Светлосив до бял, наличие на фини сиви нишки. Едрозърнест, твърд, полиран отлично.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен.
Параметри:	Диаметър – 0,40 м; Височина – 2,32 м.
Разположение в комплекса:	Свободностояща колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 9
Датировка:	Вероятно ранновизантийска епоха: V–VI в.
Аналогии:	Множество мраморни детайли от проконесоски мрамор от късната античност в: Нове, целия Черноморски регион.
Образи:	12

№ 11

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	База. За тази база е използван обикновен кемпфер. Неорнаментиран, гладък детайл. Понякога се използва и латинският термин – импост капител.
Материал:	Мрамор. Виж кат. № 10 (мраморът идентичен).
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Запазен добре. Без повреди. Отделни съвсем леки отчупвания.
Параметри:	Параметри на основата: 0,90 x 0,70 м; Височина – 0,30 м.
Разположение в комплекса:	Кемпфер, тук използван като база. Първоначално – вероятно използван в интериора на раннохристиянска църква.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 9
Датировка:	Ранновизантийска епоха: V–VI в.
Аналогии:	От Македония: Матка (Св. Спас), Охрид, Доленци и Дреново (Лилчиќ 2002, 1054–1055); АМ–Варна (Димитров 1967, 41–57).
Образи:	13

№ 12

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство
Описание:	Капител. Подобен на кат. № 9
Материал:	Мрамор. Виж кат. № 9.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен. Орнаментите напълно ясни и четливи.
Параметри:	Диаметър (софит) – 0,42 / 0,43 м.
Разположение в комплекса:	Колонен капител.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. От североизточната конструкция в четириколонната планова схема на наоса на църквата.
Датировка:	VI в.
Аналогии:	Виж кат. № 9
Образи:	14

№ 13

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Колона. Гладка, неорнаментирана. Шийката в горния край (апофизис) е с едва забележим, много опростен профил.
Материал:	Мрамор. Виж кат. №9. Тук много светъл, почти бял (млечнобял цвят). Повърхността е полирана великолепно, отличава се с ясен блясък днес.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен.
Параметри:	Диаметър (горен) – 0,40 м; Височина – 2,34 м.
Разположение в комплекса:	Свободностояща колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 12
Датировка:	Ранновизантийска епоха: V–VI в.
Аналогии:	Виж кат. № 10.
Образи:	15

№ 14

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство
Описание:	База. Произхожда от йонийският тип (атически вариант), но от късноантичните, силно стилизирани модели. От апарата на йонийските бази запазени плинтата (днес, вградена в плочника като основа), долния торус и листел. Горният торус, листел и трохилоза – редуцирани.
Материал:	Мрамор. Едрозърнест, твърд. Тъмен, почти жълтеникав цвят. Грапава повърхност.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен. Съвсем леки отчупвания по долния торус.
Параметри:	Диаметър: 0,42 м (горен); 0,74 м (долен); Височина: 0,30 м.
Разположение в комплекса:	Колонна база, свободностояща.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 12.

Датировка:	V–VI в., ранновизантийска.
Аналогии:	Бази от Охрид – виж: Лилчиќ 2002, 686.
Образи:	16

№ 15

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Римо-дорийски капител, тип II (Петрова 1990). От типа: „римо-дорийски капители с издължена канелирана шийка“. Разделен декоративно на абак, ехин и шийка. Абакът днес вграден в конструкцията на църквата, но все пак видим: двуделен профил, типичен за римската епоха. Върху четирите ъгъла на абаквата плоча са разположени релефни растителни изображения, днес запазени три от тях: два различни като стил листа и една трилистна розета. Ехинът съвсем тънък (0,02 м), гладък, неорнаментиран, оформен като малко цилиндрично тяло между шийката и абаката.
	Шийката съставена от 20 равномерно изрязани канелюри, чиито горни краища (т.нар. „лунули“) плавно завиват под ехина. Канелюрите са оцветявани вторично при преупотребата на детайла. Вижда се редуването на два цвята – синьо и червено. В долния край на капитела софитът е почти напълно разрушен. Върху тази зона има доизграждане на детайла чрез „прилепването“ на орнамент, известен от ранновизантийските детайли – лента, покрита с коси насечки, под формата на „рибена кост“.
Материал:	Варовик. Днес е трудно да се определи, поради множеството вторични намеси.
Състояние на паметника сега:	Цял. Големи отчупвания в горния край на абаката (днес замазани с варов разтвор), както и в долния край на шийката, където са изпълнени поправки, имитиращи долните краища на ранновизантийските капители.
Параметри:	Диаметър (софит): 0,32 м; Височина: 0,33 м.
Разположение в комплекса:	Колонен капител.

Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. От северозападната конструкция в четириколонната планова схема на наоса на църквата.
Датировка:	Втора половина на Пв.сл.Хр. – самото начало на Шв.: късноантонинова или ранносеверова епоха.
Аналогии:	Марцианопол, Одесос, Томи, Месамбрия (Perkins 1980, Nr. 16–18, pl. XIX; Петрова 1990, 10–11, обр. 2–5; Димитров 2007а, кат. № 82–97), но също така и преизползвани от Марцианопол в Плиска (Димитров 2007а, кат. № 80, 81). Цял детайл от типа е запазен и в Никополис ад Иструм (Димитров 2007а, кат. № 79). Паметниците почти изцяло от късноантониновата и ранносеверовата епоха.
Образи:	17–21

№ 16

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Колона. Гладка. Неорнаментирана. Не е ясно дали са съществували профили в долния и горния край.
Материал:	Мрамор. Светло сив, до бял, с фини сиви нишки. Едрозърнест, твърд, полиран отлично.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен. Горният и долният край обаче разрушени. Апофизисът отчупен.
Параметри:	Диаметър (долу): 0,35 м; Височина – 2,22 м.
Разположение в комплекса:	Свободностояща колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 15.
Датировка:	Най-вероятно: ранновизантийска епоха V–VI в.
Аналогии:	Виж кат. № 10
Образи:	22

№ 17

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
-----------------------	---

Описание:	База (в действителност – кемпфер, обърнат тук като база; импост-капител също се използва често като термин). Гладък, неорнаментиран детайл.
Материал:	Мрамор. Тъмносив, плътен, твърд материал. Ясни тъмно сиви до черни нишки. Има известна обработка на повърхността, но не е така гладка както при колоните.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен.
Параметри:	Параметри на основата (горна повърхност на кемпфера): 0,90 x 0,70 м; Височина: 0,30 м (идентични на кат. № 11)
Разположение в комплекса:	Кемпфер. От интериора на ранновизантийска сграда.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж също така кат. № 15.
Датировка:	V–VI в.
Аналогии:	АМ-Варна (Димитров 1967, 41–57); НАИМ – София – лапидарни.
Образи:	23

№ 18

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Йонийски кемпферов капител. Отлично са видими двете фасади на капитела. Върху едната има орнаментация с йонийска кима: една грубо оформена овула и две стрели покрай нея. Две завивки на волути, без те да са свързани. Няма каналис. Върху срещуположната фасада волутите са сходни, но ехина между тях е покрит с два стилизирани акантови листа, а не с йонийска кима. Възглавниците орнаментирани богато с т. нар. „люспест орнамент“, широко известен и употребяван през цялата римска епоха в Никополис ад Иструм. Възглавниците са разделени от неорнаментирана превръзка в центъра им, оста на симетрия. От тази превръзка тръгват люспестите мотиви, предадени са по три наддаващи се един на друг реда във всяка посока, но само навън от центъра на възглавницата. Самата кемпферова част – гладка, неорнаментирана.

Материал:	Мрамор. Тъмен, почти сив цвят, доста промени по повърхността. Различен от мрамора, използван при колоните и базите.
Състояние на паметника сега:	Цял, отлично запазен. Една от двете възглавници на капителя лека обезличена като релеф на орнамента.
Параметри:	Размери на кемфера: 0,50 x 0,50 м; Височина – 0,42 м.
Разположение в комплекса:	Колонен капител. Кемфер от интериора на непозната раннохристиянска сграда.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. От югозападната конструкция в четириколонната планова схема на наоса на църквата.
Датировка:	Ранновизантийска епоха: VI в.
Аналогии:	Детайли от АМ–Варна и от РИМ – Стара Загора (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 67, 69); детайли от НАМ–София (непубликувани); но най-вече аналозиите са по отношение на люспестият орнамент в римският град Никополис ад Иструм (Димитров 2007а, кат. № 107, 109, 111, 119). Абсолютно точен аналог – Скупи, раннохристиянска сграда (Лилчиќ 2002, 624), както и схематичен „люспест орнамент“ от Голямата базилика в Баргала (Лилчиќ 2002, 968).
Образи:	24–26

№ 19

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	Колонна. Гладка, неорнаментирана. Има данни за профилиране на краищата ѝ. Днес видимо издаването в долния край на детайла, но елементите като апофизис и афезис съвсем нарушени днес.
Материал:	Мрамор. Светло сив до бял. Твърд, едрозърнест, полирана добре повърхност. Подобен на останалите колонни детайли от църквата.
Състояние на паметника сега:	Цял детайл, но с отчупвания по краищата на колоната – нарушени са афезиса и апофизиса.
Параметри:	Диаметър: 0,35 м (долен); Височина: 2,77 м.
Разположение в комплекса:	Свободностояща колонна.

Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 18.
Датировка:	Ранновизантийска епоха: V–VI в.
Аналогии:	Виж кат. № 10.
Образи:	27

№ 20

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство.
Описание:	База (кемпфер, използван като базов детайл). Аналогична на предходните с № 11 и 17.
Материал:	Мрамор (виж кат. № 11 и 17).
Състояние на паметника сега:	Цял детайл. Отлично запазен днес. Леки отчупвания по горния край (по отношение на базовите функции днес).
Параметри:	Размери на горната повърхност: 0,67 x 0,85 м; Височина: 0,28 м.
Разположение в комплекса:	Кемпфер (оригинално положение – в раннохристиянска църква), използван като база (сега в „Св. св. Петър и Павел“).
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Интериорно пространство. Виж кат. № 18.
Датировка:	Ранновизантийска епоха: V–VI в.
Аналогии:	Виж кат. № 11 и 17.
Образи:	28

№ 21

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. Иван Рилски“. Открит в наоса, при разкопките от 2009 г. (Н. Овчаров; Х. Вачев)
Описание:	Йонийски кемпферов капител. Великолепна релефна украса, особено на кемпферовата част. Сериозно са декорирани двете страни на кемпфера, които са съответни на фасадите на йонийския капител. Върху едната страна на кемпферовата част изработен голям кръст, обиколен от огромни, пишно предадени растителни мотиви.

	<p>Завършеците на тези със специфична сърцевидна форма, уникално на този етап явление за ранновизантийските паметници в Тракия и Мизия. На обратната страна на кемпфера орнаментът е съставен само от релефно предаден кръст. Самата декорация на йонийския капител е много интересна. Подобно на кемпферовия йонийски капител от вътрешността на църквата и тук има предаване само на завивките на волутите и растителен орнамент между тях. Отсъстват: каналис, палметни елементи, кима и други елементи на апарата на йонийските капители, покриващи ехина. Завивките на волутите са схематични, опростени, в нисък релеф и едва двойнозавити около едва оформено малко око. Растителните орнаменти, покриващи останалата част от ехина, тази между волутните завивки, са стилизирани акантови листа. На едната фасада те са две срещуположни листа, допиращи се с върховете на дланите си (всеки лист, съставен от по три прави, неразчленени и силно стилизирани длани). Върху срещуположната фасада акантовият лист е един общ декоративен елемент, изпълнен в напълно сходен стил, но тук дланите на аканта са свързани помежду си с един общ дъговиден орнамент. Така се получава само един акантов лист, от шест длани, покриващ целият ехин. Възглавниците на йонийския капител са гладки, неорнаментирани и грубо обработени. Кемпферовите зони в тази част – също. Софитът на капителя запазен днес добре. Формата му близка до квадрат. Груба, недобре одялана повърхност, без релефи и дооформяне на леглото за свързване със стълба отдолу.</p>
Материал:	<p>Варовик. Хотнишки по произход (почти сигурно по данните, които имаме от материалите от Никополис ад Иструм, като структура, цвят и повърхности на хотнишкия доломитизиран варовик).</p>
Състояние на паметника сега:	<p>Цял детайл. Отлично запазен. Отделни отчупвания по горната страна на кемпфера. Разбити две от волутните завивки. Останалите орнаменти запазени, днес добре видими и четливи.</p>

Параметри:	Горна повърхност на кемфера: 0,80 x 0,43 м; Височина (пълна): 0,36 м; височина на йонийската част: 0,12 м; софит: 0,34 x 0,40 м.
Разположение в комплекса:	Кемферов капител. Безспорно част от интериора (най-вероятно предолтарното пространство) на раннохристиянска базилика.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. В двора на комплекса.
Датировка:	VI в.
Аналогии:	От самият хълм Царевец – капител, преупотребен в двора на Двореца (Овчаров, Ваклинова 1978, обр. 72); АМ–Варна (Димитров 1967, 42–43, 50, 52–54, № 1, 5, 8, 12, обр. 1, 8, 10, 12).
Образи:	29–34

№ 22

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. Иван Рилски“.
Описание:	Колона. Гладка, неорнаментирана. Грапава повърхност. Това е долната част на колоната. Разширението даващо идеята за стабилна база на детайла типично за края на античността.
Материал:	Варовик. Светъл млечнобял, дори жълтеникав цвят. Твърд материал с едрозърнеста структура.
Състояние на паметника сега:	Фрагмент от колона. Днес отлично запазен, с изключение на някои по-големи отчупвания по повърхността на „базовата част“.
Параметри:	Диаметър (сега): 0,32 м.
Разположение в комплекса:	Част от свободностояща колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Двора на комплекса.
Датировка:	V–VI в.
Аналогии:	Безбройни в рамките на Тракия и Мизия през цялата късна античност, но най-вече в нейния край – VI в. Редица аналогии и от Македония (виж Лилчиќ 2002).
Образи:	35

№ 23

Местонамиране:	Велико Търново. Църква „Св. Иван Рилски“.
Описание:	Колона. Неорнаментирана, с грапава повърхност. Много ясно видими следи от работата на каменоделските инструменти.
Материал:	Варовик. Сходен като цвят, структура и повърхност с предходният детайл (кат. № 22).
Състояние на паметника сега:	Малък фрагмент от колона. Запазена само малка част от тялото на колоната.
Параметри:	Диаметър (сега): 0,40 м.
Разположение в комплекса:	Свободностояща колона.
Местонахождение:	Велико Търново. Църква „Св. св. Петър и Павел“. Двора на комплекса.
Датировка:	V–VI в.
Аналогии:	Безброй много в цялата античност. Виж кат. № 22.
Образи:	36

Обр. 1. Постамент с йонийска база (атически вариант), разположен днес в олтарното пространство на средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“, кат. № 1

Fig. 1. A pedestal with an Ionic base (Attic variance), situated today in the altar space of the medieval Church of St. St. Peter and Paul, cat. No 1

Обр. 2. Композитен капител, „теодосиански стил“, разположен днес в южната галерия – голям фрагмент от софита на детайла, кат. № 2

Fig. 2. Composite capital, “Theodossian style”, today situated in the southern gallery – a large fragment of the ceiling of the detail, cat. No 2

Обр. 3. Коринтски капител с непълен апарат от типа „четирилистни“. Спада и към типа „фигурални капители“ (капител с човешко изображение), кат. № 3, днес точно пред олтарното пространство (южната страна) – общ вид

Fig. 3. Corinthian capital with an incomplete apparatus of the “four-leaf” type. It also belongs to the “figure capitals” type (capitals with human images), cat. No 3, today exactly in front of the altar space (the southern wall) – general view

Обр. 4. Коринтски капител, кат. № 3 – детайл на фасадата с човешкото изображение

Fig. 4. Corinthian capital, cat. No 3 – a façade detail with a human image

Обр. 5. Коринтски капител, кат. № 3 – детайл на фасадата с голямата розета, заменяща абаковия цвят (също така: волути, акантови листа, йонийска кима)
Fig. 5. Corinthian capital, cat. No 3 – a façade detail with a large rosette, replacing the abacus flower (also: volutes, acanthus leaves, Ionic cyma)

Обр. 6. Колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 4 – днес под коринтския капител (№ 3)
Fig. 6. Column (smooth, non-ornamented), cat. No 4 – today under the Corinthian capital (No 3)

Обр. 7. Йонийска база (атически вариант), кат. № 5 – днес под детайлите с № 3 и 4

Fig. 7. Ionic base (Attic variance), cat. No 5 – today under the details of No 3 and 4

Обр. 8. Композитен капител, „теодосиански стил“, кат. № 6, разположен днес точно пред олтарното пространство (северна страна) – общ вид

Fig. 8. Composite capital, “Theodossian style”, cat. No 6, today situated exactly in front of the altar space (the northern wall) – a general view

Обр. 9. Колонна (гладка, неорнаментирана), кат. № 7 – днес под композитния капител (№ 6)

Fig. 9. Column (smooth, non-ornamented), cat. No 7 – today under the composite capital (No 6)

Обр. 10. Йонийска база (атически вариант), кат. № 8 – днес под детайлите с № 6 и 7

Fig. 10. Ionic base (Attic variance), cat. No 8 – today under the details of No 6 and 7

Обр. 11. Кемпферов капител, „ориеантизирац стил“, кат. № 9 – днес от югоизточната колонна конструкция в наоса на църквата

Fig. 11. Kempfer capital, “Orientalising style”, cat. No 9 – today in the south-eastern column structure in the naos of the church

Обр. 12. Мраморна колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 10 – днес от югоизточната колонна конструкция в наоса на църквата

Fig. 12. Marble column (smooth, non-ornamented), cat. No 10 – today in the south-eastern column structure in the naos of the church

Обр. 13. Мраморна база (в действителност – кемпфер), кат. № 11 – днес от югоизточната колонна конструкция в наоса на църквата
Fig. 13. Marble base (actually a kempfer), cat. No 11 – today in the south-eastern column structure in the naos of the church

Обр. 14. Кемпферов капител, „ориеантизиращ стил“, кат. № 12 – днес от североизточната колонна конструкция в наоса на църквата
Fig. 14. Kempfer capital, “Orientalising style”, cat. No 12 – today in the north-eastern column structure in the naos of the church

Обр. 15. Мраморна колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 13 – днес от североизточната колонна конструкция в наоса на църквата

Fig. 15. Marble column (smooth, non-ornamented), cat. No 13 – today in the north-eastern column structure in the naos of the church

Обр. 16. Мраморна база (късноантичен силно стилизиран вариант на йонийските бази), кат. № 14 – днес от североизточната колонна конструкция в наоса на църквата

Fig. 16. Marble base (Late Antiquity strongly stylised variance of the Ionic bases), cat. No 14 – today in the north-eastern column structure in the naos of the church

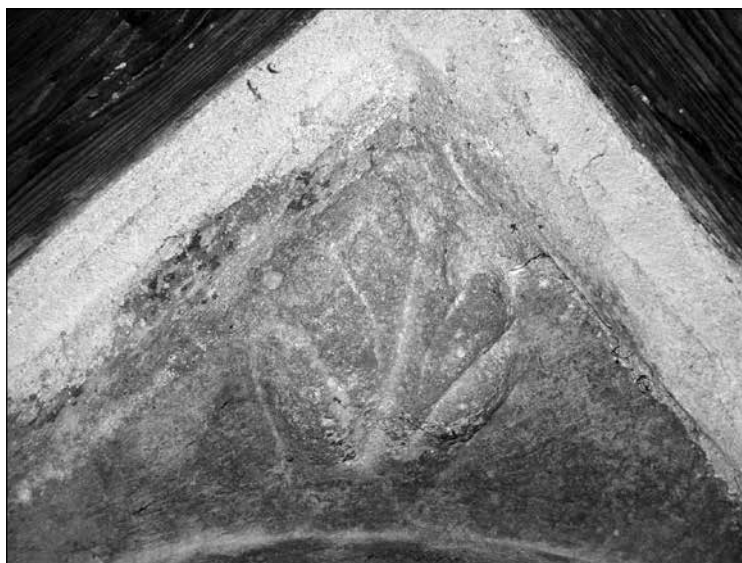
Обр. 17. Дорийски капител (от типа: „римо-дорийски капител с издължена, канелирана шийка“), кат. № 15, днес от северозападната колонна конструкция в наоса на църквата – общ вид

Fig. 17. Doric capital (of the type of “Roman-Doric capitals with an elongated fluted neck”), cat. No 15, today in the north-western column structure in the naos of the church

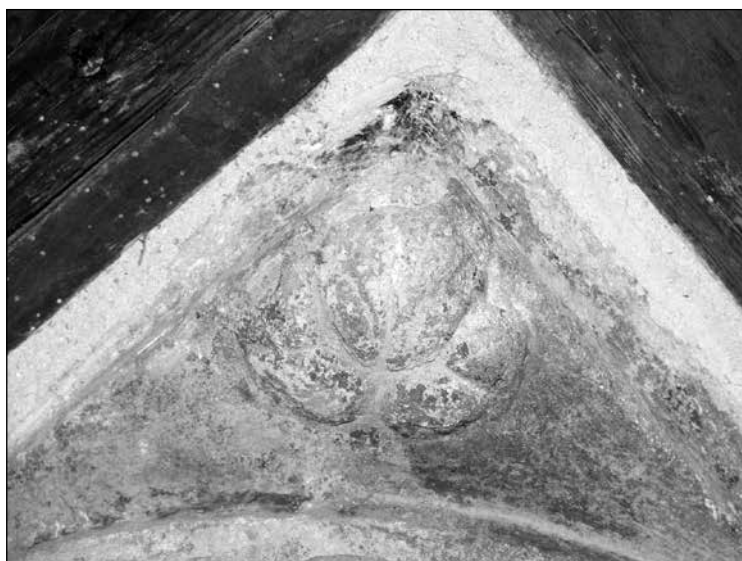
Обр. 18. Дорийски капител, кат. № 15 – детайл на завършеците на канелюрите (т.нар. „лунули“)

Fig. 18. Doric capital, cat. No 15 – detail at the tips of the fluted columns (the so called “lunulae”)

Обр. 19. Дорийски капител, кат. № 15 – детайл на едно от изображенията на абака, стилизиран лист

Fig. 19. Doric capital, cat. No 15 – detail of one of the images in the abacus, a stylised leaf

Обр. 20. Дорийски капител, кат. № 15 – детайл на едно от изображенията на абака, стилизиран лист

Fig. 20. Doric capital, cat. No 15 – detail of one of the images in the abacus, a stylised leaf

Обр. 21. Дорийски капител, кат. № 15 – детайл на едно от изображенията на абака, трилистна розета

Fig. 21. Doric capital, cat. No 15 – detail of one of the images in the abacus, a three-leaf rosette

Обр. 22. Мраморна колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 16 – днес от северозападната колонна конструкция в наоса на църквата

Fig. 22. Marble column (smooth, non-ornamented), cat. No 16 – today in the north-western column structure in the naos of the church

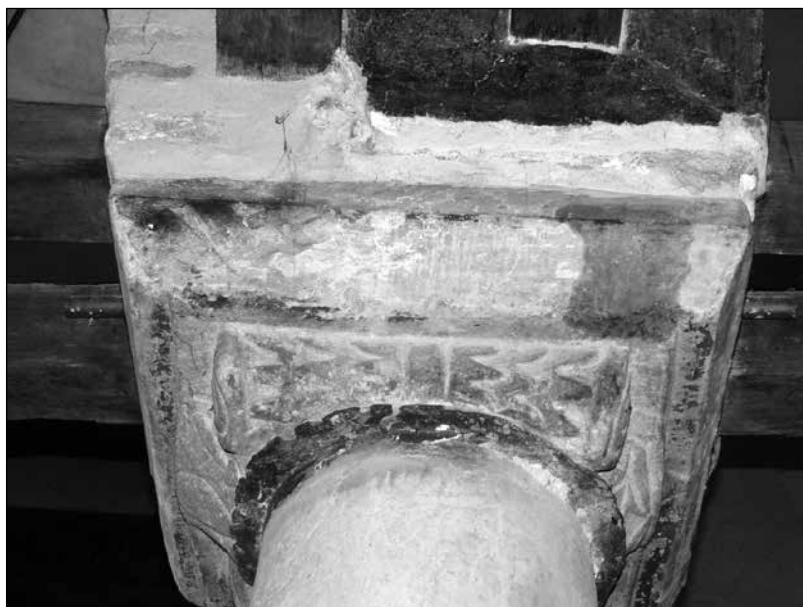
Обр. 23. Мраморна база (в действителност – кемпфер), кат. № 17 – днес от северозападната колонна конструкция в наоса на църквата
Fig. 23. Marble base (actually – a kempfer), cat. No 17 – today in the north-western column structure in the naos of the church

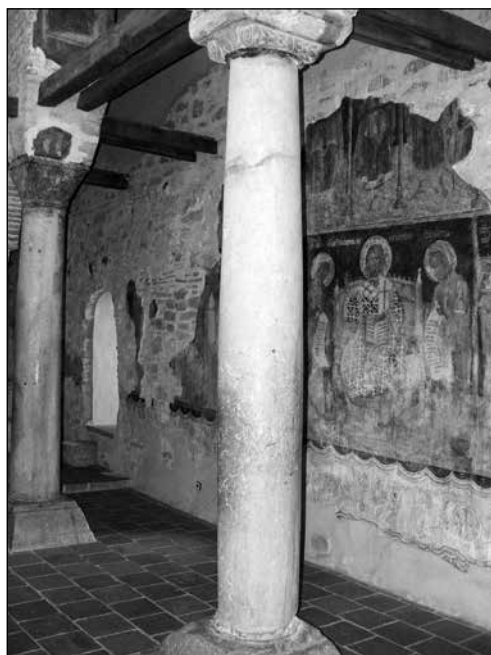
Обр. 24. Йонийски кемпферов капител, кат. № 18, днес от югозападната колонна конструкция в наоса на църквата – общ вид на една от фасадите
Fig. 24. Ionic kempfer capital, cat. No 18, today in the south-western column structure in the naos of the church – a general view of one of the façades

Обр. 25. Йонийски кемпферов капител, кат. № 18 – общ вид на другата фасада
Fig. 25. Ionic kempfer capital, cat. No 18 – a general view of the other façade

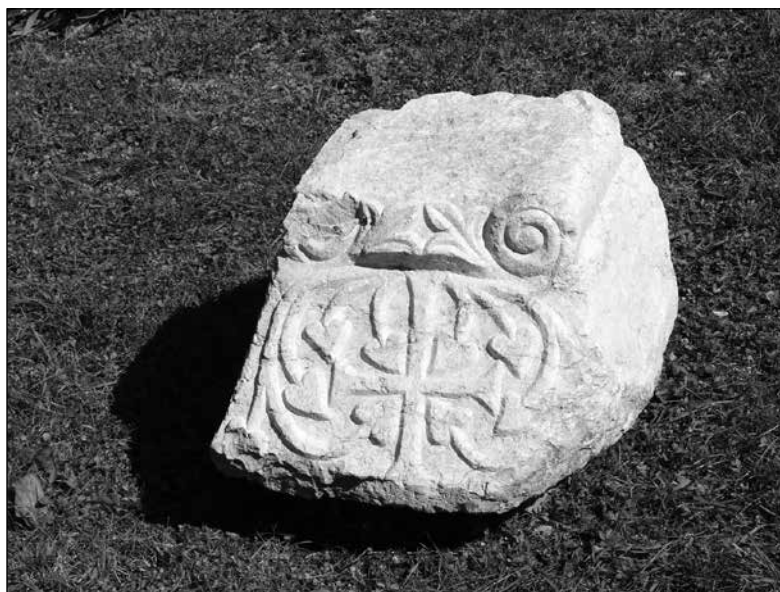
Обр. 26. Йонийски кемпферов капител, кат. № 18 – общ вид на декорацията на възглавницата
Fig. 26. Ionic kempfer capital, cat. No 18 – a general view of the cushion decoration

Обр. 27. Мраморна колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 19 – днес от югозападната колонна конструкция в наоса на църквата
Fig. 27. Marble column (smooth, non-ornamented), cat. No 19 – today in the south-western column structure in the naos of the church

Обр. 28. Мраморна база (в действителност – кемпфер), кат. № 20 – днес от югозападната колонна конструкция в наоса на църквата.
Fig. 28. Marble base (actually – a kempfer), cat. No 20 – today in the south-western column structure in the naos of the church

Обр. 29. Йонийски кемпферов капител, кат. № 21, днес в двора на „Св. св. Петър и Павел“ – общ вид на една от фасадите

Fig. 29. Ionic kempfer capital, cat. No 21, today in the yard of St. St. Peter and Paul's Church – a general view of one of the façades

Обр. 30. Йонийски кемпферов капител, кат. № 21 – детайл на изображението на кръст

Fig. 30. Ionic kempfer capital, cat. No 21 – detail of a cross depiction

Обр. 31. Йонийски кемпферов капител, кат. № 21 – детайл на фасадата на йонийската част

Fig. 31. Ionic kempfer capital, cat. No 21 – façade detail in the Ionic part

Обр. 32. Йонийски кемпферов капител, кат. № 21 – детайл на възглавницата

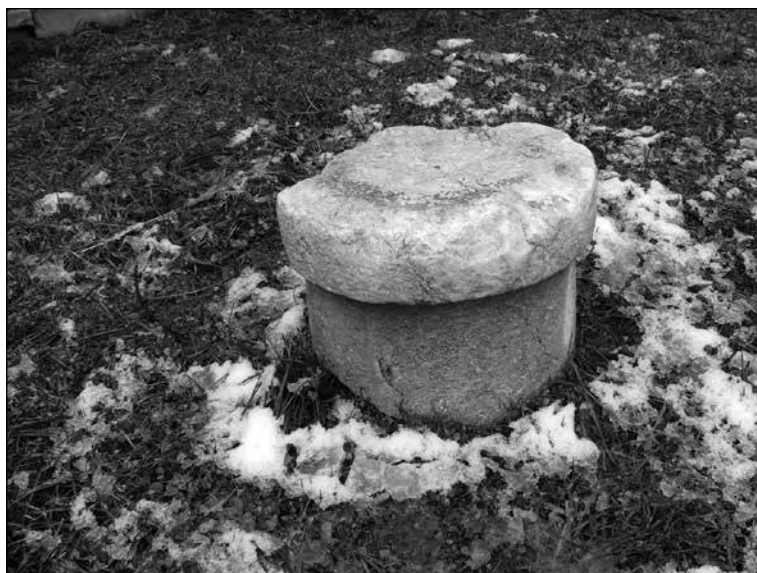
Fig. 32. Ionic kempfer capital, cat. No 21 – cushion detail

Обр. 33. Ѐонийски кемпферов капител, кат. № 21 – обц вид на другата фасада
Fig. 33. Ionic kempfer capital, cat. No 21 – a general view of the other façade

Обр. 34. Ѐонийски кемпферов капител, кат. № 21 – детал на софита
Fig. 34. Ionic kempfer capital, cat. No 21 – detail of the soffit

Обр. 35. Долен край от късноантична колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 22 – днес на двора в „Св. св. Петър и Павел“

Fig. 35. Bottom end of a Late Antiquity column (smooth, non-ornamented), cat. No 22 – today in the yard of St. St. Peter and Paul's Church

Обр. 36. Фрагмент от тялото на късноантична колона (гладка, неорнаментирана), кат. № 23 – днес на двора в „Св. св. Петър и Павел“

Fig. 36. Fragment of the corpus of a Late Antiquity column (smooth, non-ornamented), cat. No 23 – today in the yard of St. St. Peter and Paul's Church

ANTIQUÉ ARCHITECTURAL DETAILS REUSED IN THE MEDIEVAL CHURCH OF ST. ST. PETER AND PAUL IN VELIKO TARNOVO

Zdravko Dimitrov

(Summary)

This study is a primary publication of one of the largest complexes of antique architectural details, reused in medieval complexes on the present-day Bulgarian territory. Today there are 23 architectural details kept in the interior and the yard of the medieval church of St. St. Peter and Paul in Veliko Tarnovo. Seven out of them date back to the Roman imperial epoch – the principate, while the remaining 16 are from the early Byzantine period.

Roman architectural details

These are a pedestal, two bases, two columns, Doric and Corinthian capitals.

The pedestal is of the type where the pedestal and the base are made from a common stone corpus. It is completed with an Ionic base of the so called Attic variance. The base details are also Ionic, and belong to the same Attic style. The two columns of the Roman period are made of limestone, smooth and non-ornamented.

The examination of the two capitals – the Doric and the Corinthian – is of special importance. The Doric order capital belongs to the particularly beautiful type II, typical rather for the towns along the western Pontic coastline and Marcianopolis during the Roman time. It is decorated with images on the abacus and has elongated fluted columns – 20 in number (an exact replica of the Doric capitals scheme from the “Marcianopolis group”).

On the other hand of no lesser importance is the Corinthian capital from the interior of St. St. Peter and Paul’s Church. It has an incomplete apparatus of the „four-leaf“ type. Apart from the acanthus leaves it also has large volute motifs, abacus flowers, Ionic cyma ovules in the base and one large face, very distinctively carved, on the abacus. From this point of view the capital also belongs to the type of the “figure capitals” (after Mercklin 1962). What meets the eye is that the acanthus leaves in this capital are rather atypical for Roman Thrace as they are acanthus molis leaves.

Early Byzantine architectural details

There are 16 of them: bases, columns, capitals. These can be divided into the following groups: non-ornamented kempfers (a.k.a. impost capitals), used as bases (3 pieces); perfectly shaped and thoroughly polished marble columns (4 pieces); the typical Ionic marble base with reduced upper elements of its apparatus (one); Theodosian capitals (2 pieces); kempfer capitals with a corpus covered in abundant vine motifs, of the so called “Eastern (Orientalising) style” (also two details); Ionic kemp-

fer capitals (two details) and two limestone columns, which however, survived only as large fragments.

All of the early Byzantine details are quite diverse. Some of them come from the same complex (probably a Roman cult building, perhaps on the hill of Tsarevets) – for instance the marble details; however, there are details originating from other places.

Most of the architectural details from the interior of St. St. Peter and Paul's Church, dating to the Roman imperial epoch, come from the most prosperous time in the development of Nicopolis ad Istrum: late 2nd – early 3rd c. On the other hand the Early Byzantine details exhibit a great diversity, both in chronological and stylistic terms. They can altogether be divided into three groups: Theodosian details from 5th c.; the marble elements (columns and kempfers) from 5th – 6th c. and the Ionic kempfers from the time of Justinian us (6th c., Justinian period).

НОВИТЕ РАЗКОПКИ НА ХЪЛМА МИХНЕВА МОГИЛА КРАЙ С. ДОБРИ ДЯЛ, ОБЩИНА ЛЯСКОВЕЦ

Венцислав Динчев

Село Добри дял се намира в южната периферия на средната част на Дунавската равнина, във водосборната област на р. Янтра (Обр. 1). То отстои на десетина километра източно от гр. Лясковец, а землището му е в границите на едноименната община.

С едно изключение, обнародваните досега данни за археологическото наследство в землището на с. Добри дял се свеждат до кратки съобщения за случайно открити колективни монетни находки: две с римски бронзови колониални монети в местности, източно от селото (Герасимов 1934, 469–470); една с медни монети от ХІІ в. в местност, югозападно от селото (Герасимов 1959, 361); една с медни монети от ХІІ в., с неуточнено местонамиране (Герасимов 1946, 241)¹. Според непубликувани сведения, археологически останки и материали, включително антични архитектурни детайли, са откривани периодично в границите на днешното село. При отдавнашен ремонт на т. нар. Средселска чешма е установен стар, „римски“ каптаж. Недалеч от чешмата, т. е. в центъра на селото, е открита и „малка римска гробница“². Инвентарът, постъпил във Великотърновския исторически музей от това случайно откритие, действително показва, че въпросното гробно съоръжение е от римската епоха³.

Изключението, споменато по-горе, е свързано с Михнева могила. Това е неголямо естествено възвишение с конусоподобна форма, отстоящо на около 1,8 км на запад–северозапад от кметството на с. Добри дял и на около 0,8 км от крайните къщи на селото (Обр. 1). В близост (на около 1 км южно) е до главния шосеен път София–Варна. Възвишението е с надморска височина от 143,70 м и с GPS-координати: С – 43° 06' 23''; Е – 25° 48' 44'' и се издига 30 до 50 м над околния терен, т. е. неговите склонове са сравнително стръмни (Обр. 2). Освен с посоченото име (с вариант „Михнова могила“), наследено от някогашен собственик на ниви из околните терени, хълмът е познат на местното население и като „Кутрина могила“.

Масивните останки на Михнева могила са пораждали любопитството на местното население, в резултат на което са сътворени легенди за техния произход и тяхната съдба през вековете⁴. През 1932 г. местен учител с ученици от селото осъществяват любителски разкопки, описани впоследствие от Д. Цончев и Т. Николов. Тогава е разкрита част от крепостна стена, дълга „50 м“. Градежът ѝ е „от обикновени ломени камъни (варовик), изгладени по външната страна и споени с извънредно твърд хоросан от вар, пясък и счукани керемиди и тухли“. Дебелината ѝ е 2 м. Външното ѝ лице е измазано „с няколко сантиметрова мазилка от същия хоросан“. Особеност на стената са „пиластрите, чиято лицева страна варира от 1 до 1,10 м, а страничните от 30 до 60 см“. Разкритата част от куртината „има следното разпределение: от север почва с кръгла полусрутенна кула, след което се редят зид 5 м, пиластър 1,10 м, зид 8,80 м, вход, чиито размери не могат да се определят, зид 5 м, пиластър 1 м, зид 6,40 м, пиластър 1 м, зид 5 м и последният пиластър, който е закрит наполовина в земята“. Съобщава се, че са намерени „доста предмети: множество глинени прешлени, части от тухли и керемиди, части от купове... и пр.“ Споменава се още, че „най-много са монетите, които и днес се намират из нивите по височината...: сребърни от Филип II Македонски, римски медни от Марк Аврелий и жена му Фаустина, Каракала, Каракала и Гета, Юлия Домна, Аврелиан, Валериан, Диоклециан, Константин, Юстиниан, сребърни от Гета и пр... От византийските имаме от Комнините, а от българските сребърни от Михаил Шишман и Иван Александър със сина му Михаил“ (Цончев, Николов 1933, 393–395, обр. 147, 148).

Откритите при тези импровизирани разкопки материали се съхранявали известно време в училищната сбирка на с. Добри дял, но днес са загубени. През следващите десетилетия нови проучвания не са правени. За съжаление, археологическите останки на Михнева могила са добре известни на иманярите и са сериозно накарнени от тях през последните години.

Горното сведение за монетите, намирани „из нивите по височината“ будеше съмнения относно точното им местонамиране, тъй като на тази височина ниви не е имало и не може да има. Тези съмнения впоследствие се потвърдиха. Оказа се също, че и други от изложените данни подлежат на коригиране.

Новите разкопки на Михнева могила през 2010 г. и 2011 г. са във връзка с българо-британския изследователски проект „Краят на античността по Долния Дунав“. От българска страна в тях участват още Стоян Михайлов и Илиян Петракиев от РИМ–Велико Търново, Александър Манев (докторант в НАИМ–БАН), студенти от СУ „Св. Кл. Охридски“ и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, както и работници от с. Добри дял. Ръко-

водител на британските участници в разкопките е проф. Андрю Поултър от университета в гр. Нотингам. Определянето на откритите монети, включително на споменаваните в следващото изложение, е дело на Стоян Михайлов.

В двата полеви сезона (по пет седмици през месеците юли и август на 2010 г. и 2011 г.) работихме в десетина сектора в горната част на Михнева могила. Част от изкопите бяха заложени с презумпцията да се засекат и разкрият фортификационни останки, докато с други целяхме изясняването на стратиграфията и характера на структурите в защитената площ (Обр. 3). В част от изкопите културният пласт е изчерпан изцяло, в други – все още не, но при всички изследвани сектори имаме стратиграфски наблюдения до стерилен терен. През 2010 г. бяха осъществени (д-р Майкъл Бойд) и геофизически проучвания – както в горната част, така и в южното, и в западното подножие на Михнева могила. През 2011 г. направихме и ограничени сондажи в южното и западното подножие, и по източния склон на хълма.

Един от важните резултати на проучванията ни е установяването на предкрепостни периоди в културната биография на Михнева могила. Сред откритата керамика има фрагменти от съдове, работени на ръка. Някои от тях са сигурно определими към ранната желязна епоха. Други изглежда са с още по-ранна дата, може би от бронзовата епоха. Засега обаче не сме попаднали на запазени структури от тези епохи и характерът на съответното присъствие тук все още не е ясен.

Повече са материалите от III–IV в. сл. Хр. – няколко десетки монети, фрагментирана керамика, включително такава с червенолаково покритие, части от глинени лампи, пръстен с гема и други находки⁵. Те също се откриваха предимно в пластове, преотложени при изграждането и функционирането на по-късната крепост или при съвременни интервенции на терена на възвишението. Все пак попаднахме и на няколко незасегнати или частично засегнати ями от това време. Две сравнително дълбоки „римски“ ями са проучени например в северния сектор „В“. В по-плитка боклучна яма с материали от III–IV в. са връзани стените на по-късна сграда, изследвана в югозападния сектор „D“ (Обр. 12). Засега обаче не сме установили синхронни градежни структури. Поради това може да се допусне, че архитектурата на римския и късноримския обект се е свеждала до една-две постройки със скромни размери и с градеж от или предимно от нетрайни материали. Това предположение, видът на хълма – с видими скали от „баремски варовник“ (Цончев, Николов 1933, 393) във високата му част, количеството и отчасти вида на откритите материали биха могли да се тълкуват като аргументи за култовия характер на обекта. Контрааргументи за тази хипотеза са липсата засега на оброчни и посветителни

паметници и на други безспорни култови находки, както и отсъствието на изкуствена обработка във видимите части на скалите около върха на хълма. Друга възможност за интерпретацията на обекта от III–IV в. тук е стражеви пункт с постоянно присъствие на ограничен брой лица в него.

Разкритите строителни останки и повечето движими материали, открити по време на разкопките, са свързани с появата и краткотрайното, както ще стане ясно по-нататък, функциониране на крепостта.

Като цяло фортификационните останки са в незадоволително състояние. В югозападния сектор „D“ – при северната граница на съответния изкоп, констатирахме, за съжаление, тоталното им унищожение (Обр. 3, 4а, 12). Все пак в останалите изследвани участъци попаднахме на запазени останки, които в повечето случаи включват и долната част от суперструкцията. Те дават възможност за съответна характеристика, включително за корекции и допълнения към информацията от представените по-горе любителски разкопки.

Крепостта на Михнева могила е с неправилна конфигурация, съобразена с условията на терена. Трасето на куртината ѝ опасва горните части на склоновете на възвишението (Обр. 3). Площта ѝ възлиза на около или малко над 3 дка⁶. През 1932 г. е била разкрита източната крепостна куртина. В североизточния ъгъл на крепостта обаче няма „кръгла полусрутена кула“ (Цончев, Николов 1933, 394), а само една по-значителна чупка в трасето на куртината. Т. нар. пиластри, които всъщност са контрафорси, действително са особеност в устройството на тази крепост. Всички пунктове, при които има чупки в трасето на куртината, са подсигурени с контрафорси (Обр. 3, 4а–в).

Дебелината на куртината в суперструкция варира от 1,90/1,95 до 2,10/2,15 м. Размерите на установените от нас контрафорси в източния и северния сектор на крепостта (Обр. 3, 4б) съвпадат приблизително с посочените по-горе. Установените контрафорси при югозападната куртина са с по-значителни размери – 1,20 x 0,90 м за този в сектор „D“ (Обр. 4а) и 1,50 x 0,80 м за този на запад от сектор „L“ (Обр. 4в), но следва да се има предвид, че те са запазени само в субструкция.

Камъните в лицевите зидарии на фортификационните съоръжения са с по-големи размери, като някои са полуобработени. Хоросанът съдържа, наред с натрошената строителна керамика и фрагменти от битова керамика, предимно от римската епоха. В градежа не са използвани тухли като самостоятелен градивен материал, а само отделни фрагменти от тухли и керемиди. На места са запазени лицеви замазки с хоросан.

Интересни подробности установихме относно начина на фундиране на куртината. При проследения ѝ участък западно от южния сектор „L“ (Обр. 3) разчистихме външен банкет, чиято широчина варира от 0,12/0,13

до 0,30 м. При северозападния сектор „G“ (Обр. 3) куртината има външен банкет, широк от 0,15 до 0,20 м. Тъй като стената тук е с наклон по протежение на трасето си от югозапад към североизток, основата ѝ, включително банкетът, е със стъпаловиден профил. Регистрираното „стъпало“ на банкета е с височина към 0,30 м. В този пункт дъното на основата на куртината е само на 0,30 м под банкета (Обр. 5а, 5б). Встрани от него обаче дълбочината на основата се увеличава значително. При източния сектор „H“, в границите на изследвания куртинен участък с дължина към 7,5 м (Обр. 3), установихме наличие на банкет с широчина от 0,05 до 0,08 м северно от разкрития тук контрафорс и отсъствие изобщо на банкет южно от контрафорса. Пред външното лице на куртината констатирахме очертанията на изкопа, с който стената е била разкрита през 1932 г. (Обр. 6а). Тогава не е достигнато до дъното на основата. Ние го сторихме. Дълбочината на основата тук е 1,30–1,40 м. Оказа се, че в долната ѝ част, включително на контрафорса, с височина около 0,50 м – средно 4 реда камъни, не е използван хоросан (Обр. 6а, 6б). Няма съмнение обаче, че долната (без хоросан) и горната (с хоросанова спойка) части на основата са полагани заедно, в съответната последователност.

Възвишението е най-достъпно откъм южната си страна, а по южния му склон са най-значителните иманярски изкопи и разсипи от каменни деструкции. Поради това още след първия полеви сезон допуснах, че главната порта на крепостта е била от южната ѝ страна (Динчев 2011, 298–300). През 2011 г. започнахме работа в горната част на южния склон на възвишението (сектор „L“) и предположението се потвърди (Обр. 3, 7).

Оказа се, че портата е устроена в кула. Несъмнено това е главната, а вероятно и единствената порта на крепостта. Цитираното съобщение за „вход, чиито размери не могат да се определят“, в източната куртина (Цончев, Николов 1933, 394) засега остава непотвърдено. Ако от изток е имало изобщо някакъв вход, то той ще да е бил обикновена потерна. Предвид резултатите от проучванията ни (Обр. 3), твърде вероятно е също кулата с портата в южния сектор да е единствената кула на крепостта. Засега не разполагаме с данни и за масивни крепостни стълбища.

Изследваните останки в западната и в централната части, както и от вътрешния югоизточен ъгъл, на кулата-порта предоставят достатъчно данни за възстановка на плана и устройството ѝ. Планът е с форма на трапец. Тя е отчасти пред, отчасти зад съседните куртини, като съотношението на съответните ѝ части е 1:1,5. Челната ѝ стена е по-къса от задната, т. е. с оглед на плана, челната стена на кулата е по-малката основа на трапеца (Обр. 7). Ако височината на същия се приеме за ориентационна ос, то кулата е ориентирана север/северозапад–юг/югоизток.

Вътрешната дължина на челната стена на кулата е около 6 м, а на задната – вероятно 7,5 м. Разстоянието между тези две стени е около 5,30 м. Дебелината им е от 1,80 до 1,90 м. Дебелината на изследваната западна стена е средно 1,65 м. Кулата-порта е в конструктивна връзка със съседните куртини и с идентичен градеж – ломени (предимно) и полуобработени (на места в лицевите зидарии) камъни, споени с хоросан (обр. 8а–в, 9). В хоросана има натрошена керамика, но в градежа не са използвани тухли. В долната част на субструкцията на челната стена на кулата констатирахме липса на хоросан (Обр. 9) – както при основата на представения вече централен участък на източната крепостна куртина.

Портата е устроена чрез входове по средата на челната и задната стени на кулата. Широчината на входовете е около 2 м (Обр. 7, 10а). При изследването им не открихме плочи с дупки за въртящи се оси на дървени врати. Не установихме и наличие на жлеbove във входните страници за катаракти. При вътрешния вход обаче, в долните части на страниците му разчистихме леглата на незапазени дървени греди (Обр. 10б). Тези греди, хоризонтирани на нивото на входа и взидани надлъжно в страниците му, очевидно са били използвани за съоръжаването на входната врата.

В предната част на външния вход разчистихме две зидани от камък с глина стъпала (Обр. 7, 9, 10а). Тяхното наличие, както и значителната денивелация в нивото на пропугнакулума между двата входа (Обр. 11), показват, че през кулата-порта не са минавали коли, а само хора и животни. Свидетелство за значителната денивелация на терена на и около кулата-порта по време на нейното функциониране е и разликата в горните нива на основите на фортификационните съоръжения. Така външният банкет на челната стена на кулата е значително по-ниско както от външния банкет на куртината на около 3 м западно от кулата, така и от външния банкет на северния (вътрешния) участък на западната стена на кулата. Участъкът от куртината пък, който е непосредствено на запад от кулата, е без външен банкет, но със запазена лицева мазилка (Обр. 7, 8б), която почти достига до нивото на банкета на челната стена на кулата.

В пропугнакулума разчистихме останки на стена от камъни, споени с глина. Тя е ориентирана север-юг, опира с тесните си краища в западните страници на двата входа и фланкира прохода през тях (Обр. 7, 10а). Дебелината ѝ средно е 0,65 м. Фактът, че нейните останки и нивото на пропугнакулума са под общ пласт показва, че нейната поява е по време на функционирането на кулата-порта. Във височина тази стена вероятно е служила за опора на дървен под на горен етаж на кулата. Останки от подобна стена или от други опорни съоръжения могат да се очакват и в неизследваната източна част на кулата. В пласта в пропугнакулума констатирахме значително количество горяла, отухлена глина (Обр. 11),

включително късове с отпечатани в тях клони. Тази глина произхожда от горните части на вътрешните стени (установената и предполагаемата) и/или от обмазка на пода на горния етаж на кулата. Не е изключено тази глина да индикира и съответна надстройка на стените на кулата във височина – на тези части от стените на кулата, които са се издавали над съседните куртини.

В и около кулата-порта открихме разнообразен движим материал – битова керамика, разни железни предмети, включително части от гарнитура на врата, медни накити, голяма медна хлопка (използвана вероятно като средство за сигнализация)⁷ и др. С особено значение са откритите тук монети – общо към 200 на брой. Част от тях са от пластове *in situ*, предхождащи крепостното строителство, или от пластове, преотложени тук по време на самото строителство и непосредствено след него за частична нивелация на терена в и вън от кулата-порта. От такъв пласт в пропугнакулума произхожда малка колективна находка от три медни монети от края на IV в. Най-късната от тях е на Елиа Флацила, отсечена в 383–388 г. Пак в пропугнакула и отново в сигурен предкрепостен стратиграфски контекст открихме и медна монета на Валентиниан II от 388–395 г. Следователно, строителството на кулата-порта и на крепостта изобщо на Михнева могила не може да се отнесе по-рано от самия край на IV–началото на V в. Повечето от откритите монети принадлежат към колективна находка, разпиляна при вътрешния вход на кулата-порта към момента на нейното опожаряване. Това са предимно дребни медни номинали от края на IV и първата половина на V в. Сред тях, наред с представителите на добре известни и разпространени по това време емисии, има и няколко екземпляра, принадлежащи на сравнително рядка емисия на Теодосий II от 435 г. Те дават най-късния *terminus post quem* за мощния пожар. Следователно, функционирането на крепостта е било краткотрайно, а причина за преустановяването му по всяка вероятност са хунските нашествия от средата на V век⁸.

Предвид териториално-административното устройство на Балканите по време на съществуването на представената крепост следва да се посочи, че тя е била в централната южна част на провинция *Moesia Secunda* на диоцеза *Thracia*.

С оглед на градежа и вида на разкритите си съоръжения, крепостта на Михнева могила има особености, но се вписва в общата характеристика на местното късноантично фортификационно строителство. Синхронният градеж без и с (в случая основно с) хоросан е особеност, чието обяснение не е в никакви влияния, традиции или моди, а в прозаични причини като стремеж към икономии и към по-бързо строителство. У нас са известни късноантични крепости, при които има, макар и не в същия вари-

ант, синхронен или синхронно експлоатиран разновременен градеж без и с хоросан – например т. нар. Вавово кале край с. Градец (Velkov, Lisicov 1994, 257–258) и т. нар. Тос кале край с. Ябланово (Лисицов 1980, 23–28), Котленско, или пък при крепостта край с. Сърнегор, Пловдивско (Цончев 1941, 115; Džambov 1986, 208). И използването на контрафорси не е уникално явление в късноантичното фортификационно строителство. Такива са установени при доста крепости, издигнати върху стръмни терени – например „Градът“ край с. Батошево, Севлиево (Милчев 1986, 72–73, 90; Динчев 2006, 114, обр. 30), т. нар. Сайганско кале край с. Кипилово, Котленско (Лисицов 1977, 23, 32, обр. 6; Динчев 2006, 37, 134, обр. 88; Радева 2007, 144–146, обр. 1, 3), крепостта в м. Маркова механа в прохода Траянови врата (Митова-Джонова 1994, 88–89, 90, обр. 8; Динчев 2006, 37, 134, обр. 89). Кули-порти с четириъгълен план и сходно ситуиране спрямо съседните куртини също са известни от други късноантични крепости в и извън днешна България. Такава е например наскоро публикуваната кула-порта на крепостта при с. Дядово, Новозагорско (Borisov 2010, 69–81, fig. 34–45; Борисов, Дойчев 2011, 2–8, обр. 1–5). Особеностите в плана – с трапецовидна форма, и в ситуирането – с по-къса челна стена, на кулата-порта на крепостта на Михнева могила се дължат на наклона на терена, върху който тя е издигната (Обр. 3, 7, 11).

В площта на крепостта досега са изследвани частично останки от няколко постройки (Обр. 3). Резултатите от наблюденията в съответните сектори, от огледа на многобройните иманярски изкопи и от геофизическите проучвания дават основания да се посочи, че терените покрай вътрешните лица на крепостните куртини са били почти изцяло застроени и че повече свободни пространства е имало в по-високата централна част на хълма, респективно на крепостта.

Установените постройки са със сравнително големи размери. Ще представя по-подробно данните за сграда в югозападния сектор „D“ (Обр. 3, 12), чието частично проучване съм осъществил непосредствено и планът и устройството ѝ са в общи линии изяснени⁹.

В югозападния сектор „D“ се е издигала сграда с две помещения, опряна надлъжно в крепостната стена. Откъм страната на куртината тя не е имала собствена стена, а дългата ѝ стена откъм срещуположната страна е успоредна на куртината и поради това не е с праволинейно трасе. Напречните стени на постройката са приблизително перпендикулярни на куртината, но не и на собствената ѝ дълга стена, поради което помещението ѝ са с трапецовидни планове (Обр. 12). Дължината на напречните стени, т. е. ширината на помещенията е по 4,60–4,70 м. По-голямо от двете помещения е северното. Минималната му дължина, мерена по дългата стена на постройката, е към 10,10 м. Аналогичният минимален размер на

южното помещение е към 3,90 м. Градежът на запазените долни части от стените на постройката е с ломени камъни, споени с глина (Обр. 13а, в). Напречните ѝ стени са с по-малка дебелина – по 0,65–0,70 м, и по-плитки основи. Дългата ѝ стена е дебела средно 1,00 м и е с по-дълбока основа (Обр. 13а). Наред с конструктивните съображения, причина за усиляването на тази стена е и фактът, че тя се явява опора срещу натиска на земния пласт откъм по-високата централна част на хълма (Обр. 3, 14). Откритите сред деструкциите от сградата горели, отухлени глинени късове (Обр. 12, 13в, 14) свидетелстват и за по-лек, паянтов градеж, с който вероятно са били изпълнени горните части на стените. Конструкцията на постройката е била подсилена на места и с вертикални дървени подпори (обр. 12, 13б, 14). Покривът ѝ е бил покрит с керемиди (*tegulae* и *imbrices*). Интересна подробност при тази постройка е неизползването или ограниченото използване на приземното ѝ пространство поради значителната денивелация на терена в горната част на югозападния склон на възвишението (обр. 12, 13б, в, 14). Реалните подове в нейните помещения са били с дървени талпи, хоризонтирани на по-високо ниво.

Останалите сгради в защитената площ са с идентичен градеж. При повечето от изследваните сгради покрай крепостните куртини – в южната част на сектор „А“, в сектор „В“, в източната част на сектор „J“ (Обр. 3), също са констатирани отсъствие на собствени стени откъм куртините, по-значителна дебелина за срещуположните на куртините стени, значителна денивелация на нивата в очертаванията им, свидетелстваща за неизползваемост или ограничена използваемост на приземните пространства. Сградите са издигнати след крепостните съоръжения, но в рамките на една обща строителна кампания. Краят на тяхното използване е във връзка със същия пожар, засвидетелстван при кулата-порта на крепостта.

Със своите характеристики, включително със своите особености, изследваните сгради на Михнева могила се вписват в общата картина на масовото жилищно строителство в сравними по мащаб синхронни укрепени обекти на север и на юг от Стара планина (напр. Динчев 2006, 22–30).

Както в сградата в югозападния сектор „D“, така и в останалите изследвани сгради е открит многоброен и разнообразен движим инвентар – много фрагментирана битова керамика, железни оръдия на труда и крепежни елементи, части от хромелни камъни, прешлени за вретено, тежести за станове, накити от различен вид и материал и др. Монетите от пластове на сградите потвърждават синхронното им функциониране с фортификационните съоръжения. Най-късните определими „миними“ от сградата в сектор „D“ например са екземпляри на добре позната емисия на Теодосий II от периода 425–435/450 г.¹⁰

Комплексният анализ на характеристиката на фортификационните съоръжения, на планирането и начина на усвояване на защитената площ, на градежа и устройството на изследваните сгради, както и на количеството и вида на откритите в тях материали, показва, че крепостта на Михнева могила е представлявала укрепено селище. Вероятно нейното изграждане и заселване е дело на население, което преди е обитавало открити селища в околността – примерно това под днешното с. Добри дял¹¹. Не е изключена и известна демографска и функционална приемственост спрямо обекта на хълма от III–IV в., при положение, че се потвърди интерпретацията на същия като стражеви пункт.

Възможно е укрепеното селище да е имало синхронно открито предградие в подножията (в западното подножие?) на хълма, но засега съответните археологически проучвания са в съвсем начална фаза¹².

Сред късноантичните материали, открити при новите разкопки на Михнева могила, няма такива, които да се отнесат със сигурност към втората половина на V–края на VI в., т. е. укрепеното селище по всяка вероятност е било изоставено след опожаряването му в средата на V в.

Най-късната находка от новите разкопки е една медна монета (тип „коруба“) от първата половина на XIII в. Пълното отсъствие на други материали от това време обаче показва, че тази монета е изолирана находка, попаднала случайно тук.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В последното съобщение името на селото погрешно е дадено като „Добри дол“ (Герасимов 1946, 241).
- ² Цитираните сведения са по непубликувания ръкопис „Добри дал (културно-исторически бележки)“ на Иван П. Милев от 1950 г., който се съхранява в читалището на с. Добри дял. Благодаря на днешния читалищен деец г-жа Веселина Събева, която любезно ми предостави възможността да ползвам ръкописа.
- ³ Информация за инвентара от случайно разкритото гробно съоръжение получих от доц. д-р Павлина Владкова (РИМ–В. Търново), за което ѝ благодаря.
- ⁴ Такива легенди са описани например в ръкописа, споменат в бел. № 3.
- ⁵ На Михнева могила се откриват определено повече материали от римската и късноримската епоха в сравнение с Градището при с. Дичин – възвишение в долината на р. Росица със синхронна крепост (виж в текста по-нататък), основен обект за предходния българо-британски археологически проект в днешна Великотърновска област (Динчев и др. 2009, 14).
- ⁶ В края на първия полеви сезон, въз основа на установените и предполагаемите тогава участъци от куртината, площта на крепостта бе изчислена от П. Гисли (геодезист на експедицията през 2010 г.) на 3,125 дка. Известни корекции в предполагаемото трасе на куртината не са изключени. Например проучването на остан-

ките на кулата-порта през 2011 г. доведе и до частична промяна в предварителната ни представа за трасето на куртината в южния сектор, западно от портата. Няма обаче основания за съществени корекции на посочената по-горе цифра.

- 7 Хлопката открихме в пропугнакулума. С подобна интерпретация – за сигнализация в случай на опасност, се интерпретират хлопки и звънчета, открити в кули или караулни постройки на други късноантични крепости (виж напр. Овчаров 1971, 25, цит. там примери и публикация). Подобна интерпретация допуснах преди време за подобна находка, открита във военна (казармена) сграда в укрепената Кратискара край днешния гр. Костинброд (Динчев 2003, 83–84, 89, 102, № 18).
- 8 Данните от останалите сектори с изследвани фортификационни съоръжения, макар и по-оскъдни, потвърждават краткото функциониране на крепостта от края на IV–началото на V в. до средата на V в.
- 9 Разкритото до момента от сградата в сектор „D“ е резултат предимно от разкопките през 2010 г. (Динчев 2011, 300). Югоизточният ъгъл на сградата бе установен през 2011 г.
- 10 Монети с реверс, представящ кръст във венец.
- 11 По време на разкопките на хълма оглеждахме и околните ниви. Не сме регистрирали обекти от римската епоха или късната античност, но следва да се има предвид, че: първо, тази дейност все пак не беше наш приоритет; второ, м. юли и м. август не са най-подходящото време за теренни обхождания. Щателното теренно обхождане на околността е сред предстоящите задачи в проекта за изследването на Михнева могила.
- 12 Геофизическото проучване в западното и южното подножието на хълма показва наличието на градежни останки, но сам по себе си този резултат не е от особена полза, тъй като тук до неотдавна е имало стопански постройки на бившето ТКЗС на с. Добри дял. Извършените ограничени сондажи дават известни податки за късноантичното предградие в западното подножие на хълма, но засега е рано за заключения в тази насока.

ЛИТЕРАТУРА

Борисов, Дойчев 2011: Б. Борисов, Пл. Дойчев. Реконструкция на кулите на ранновизантийската крепост до с. Дядово, Новозагорско. – В: Ст. Станев и др. (ред.) Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. С., 2011, 1–16.

Герасимов 1934: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – Известия на българския археологически институт, VIII, 1934, 467–473.

Герасимов 1946: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години. – Известия на българския археологически институт, XV, 1946, 356–366.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г. – Известия на археологическия институт, XXII, 1959, 356–366.

Динчев 2003: В. Динчев. Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Кратискара (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990–1994 г.). София (Разкопки и проучвания, XXX), 2003.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia). София (Разкопки и проучвания, XXXV), 2006.

Динчев 2011: В. Динчев. Българо-британските археологически проучвания на обект „Михнева могила“ край с. Добри дял, община Лясковец. – В: АОР през 2010 г., С., 2011, 298–300.

Динчев и др. 2009: В. Динчев, Г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Цв. Попова. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996–2003 (резултати от проучванията на българския екип). София (Разкопки и проучвания, XXXIX), 2009.

Лисицов 1977: Ст. Лисицов. Сайганското кале – късноантична крепост в Източния Хемус (в района на с. Кипилово, Сливенски окръг). – Годишник на националния политехнически музей, 5, 1977, 21–35.

Лисицов 1980: Ст. Лисицов. Старопланинската крепост „Тос кале“ и древните пътища в нейния район. – Годишник на националния политехнически музей, 10, 1980, 23–37.

Милчев 1986: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в село Батошево и неговата околност, Габровски окръг. – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, LXXVI (за 1983), 1986, 68–123.

Митова-Джонова 1994: Д. Митова-Джонова. Confinium Succii et mutatio Soneium през античността и ранновизантийската епоха. – *Анали*, 2–3, 1994, 77–99.

Овчаров 1971: Д. Овчаров. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. – *Археология*, 1971, 4, 18–31.

Радева 2007: М. Радева. Кипиловската крепост и нейното значение през средновековието. – В: Тракия и Хемимонт, IV–XIV век. Д. Момчилов (ред.). т. I. Варна, 2007, 144–152.

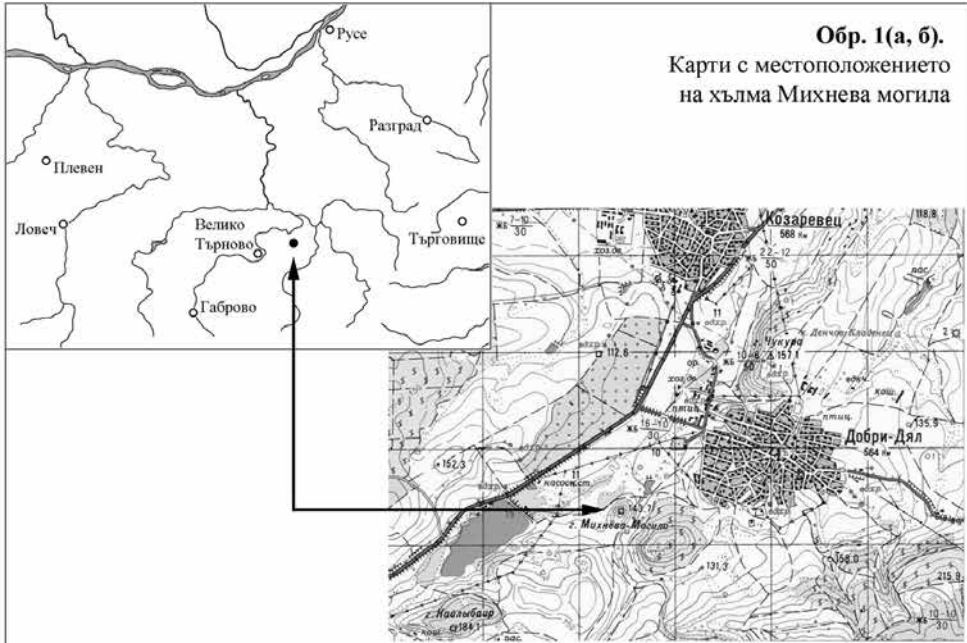
Цончев 1941: Д. Цончев. Старините около Сърнегор. – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей (за 1940–1941), 1941, 107–116.

Цончев, Николов 1933: Д. Цончев, Т. Николов. Новооткрити старини от Търновския музей. – *Известия на българския археологически институт*, VII (1932–1933), 1933, 393–396.

Borisov 2010: В. Borisov. Dyadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and the Early Byzantine Fortress. Varna, 2010.

Džambov 1986: I. Džambov. Sur l'apparition de quelques forteresses et agglomérations dans la montagne de Sredna gora sur le territoire du département de Plovdiv. – *Pulpudeva*, 5, 1986, 204–209.

Velkov, Lisicov 1994: V. Velkov, St. Lisicov. An Early Byzantine and Mediaeval Fort in the Haemus with an Inscription and Graffiti of Emperor Anastasius. – In: Сборник в чест на академик Димитър Ангелов. С., 1994, 257–265.

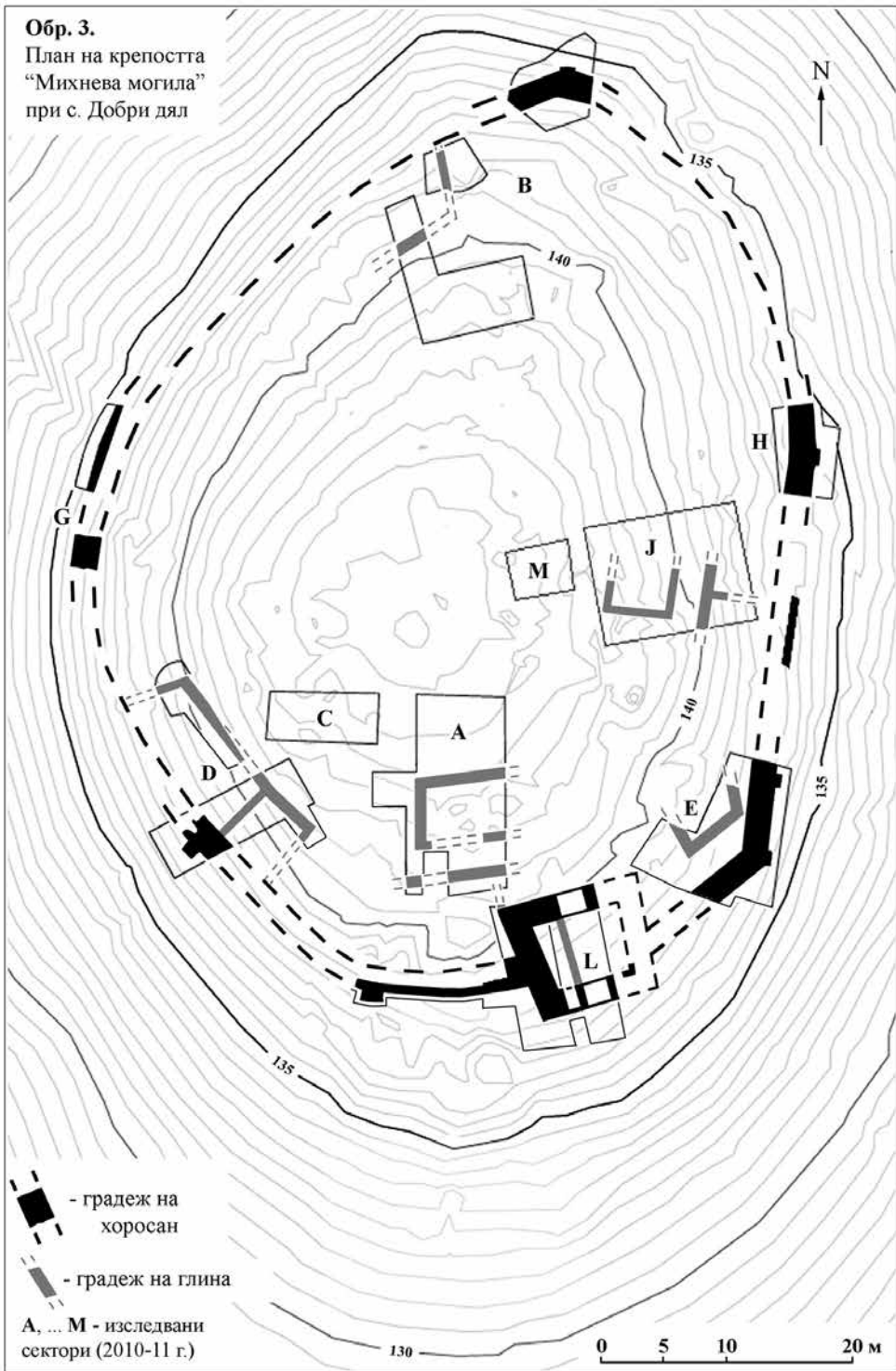
Обр. 2а. Снимка от североизток на хълма Михнева могила

Обр. 2б. Сателитна снимка на хълма Михнева могила

Обр. 3.

План на крепостта
"Михнева могила"
при с. Добри дял

8006 + 8008 - пластове с
деструкции;
8009 - фортификационни
останки
8014 - материков терен
8015 - пълнеж на демон-
тажен изкоп

пункт с изцяло
унищожени останки

(сн. от юг)

Обр. 4а. Останки от куртина с контрафорс в югозападния сектор "D" (сн. от запад)

Обр. 4б. Останки от куртина с контрафорс в източния сектор "H"

Обр. 4в. Останки от контрафорс при южната куртина, западно от сектор "L"

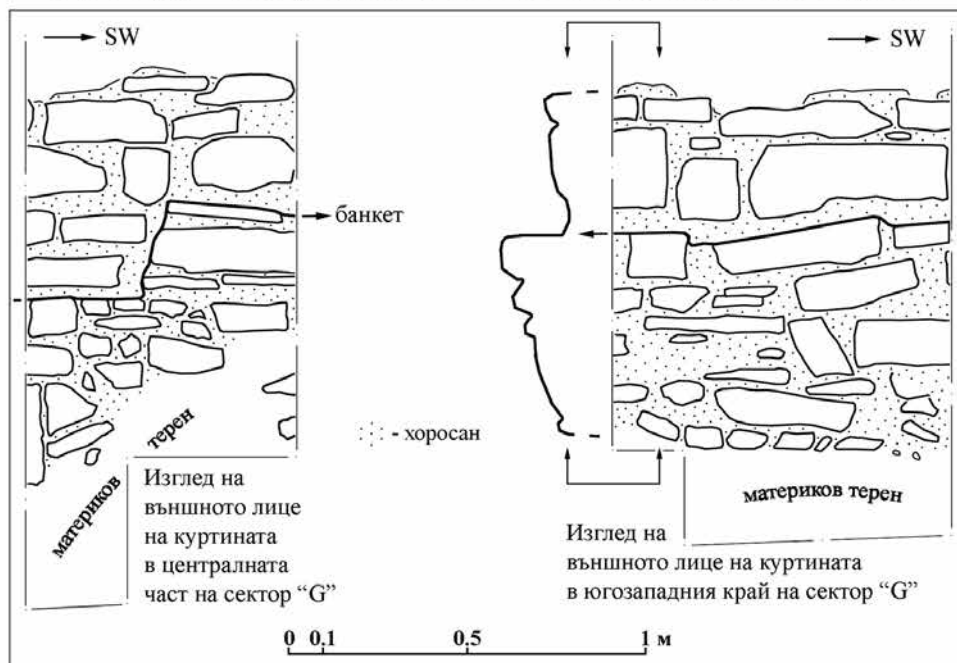
(сн. от юг)

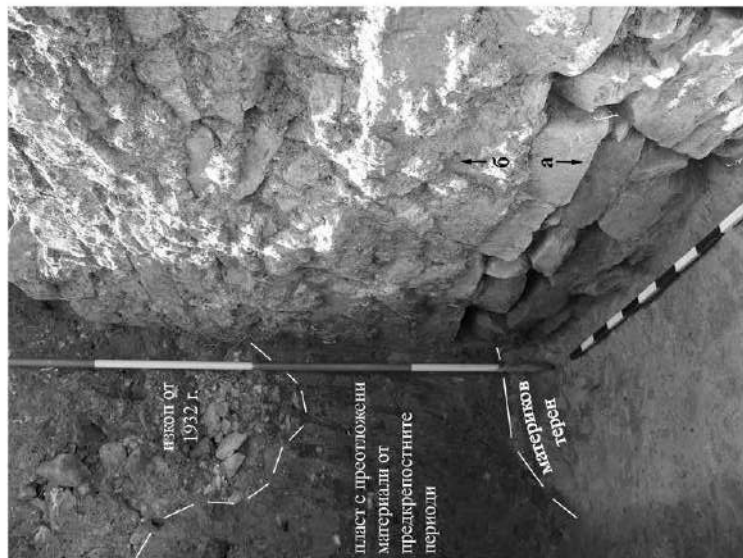

Обр. 5а. Част от външното лице на северозападната куртина (сектор "G") със стъпаловидно оформения тук банкет

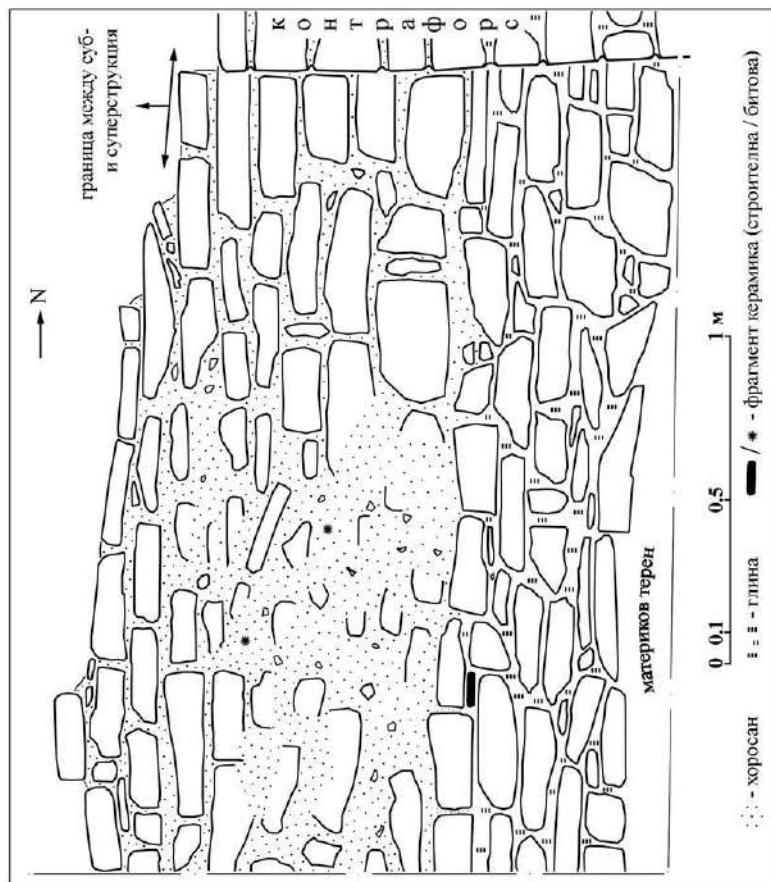
Обр. 5б. Графични изгледи (детайли) на външното лице на северозападната куртина

Обр. 6а. Южният край на изкопа в източния сектор "Н" (сн. от север)
а - основа на куртината (с глина)
б - основа на куртината (с хоросан)

Обр. 6б. Изглед на външното лице на източната куртина (в южния участък на сектор "Н")

⋯ - хоросан
 ■ - глина
 * - фрагмент керамика (строителна / битова)

Обр. 7.
 План на разкритите останки
 в сектора на кулага-порта
 на късноантичната крепост
 "Михнева могила"²⁷

- ⊕ - камъни
- ▤ - градеж с хоросан
- ▥ - градеж с глина
- + + - въглени и пясък

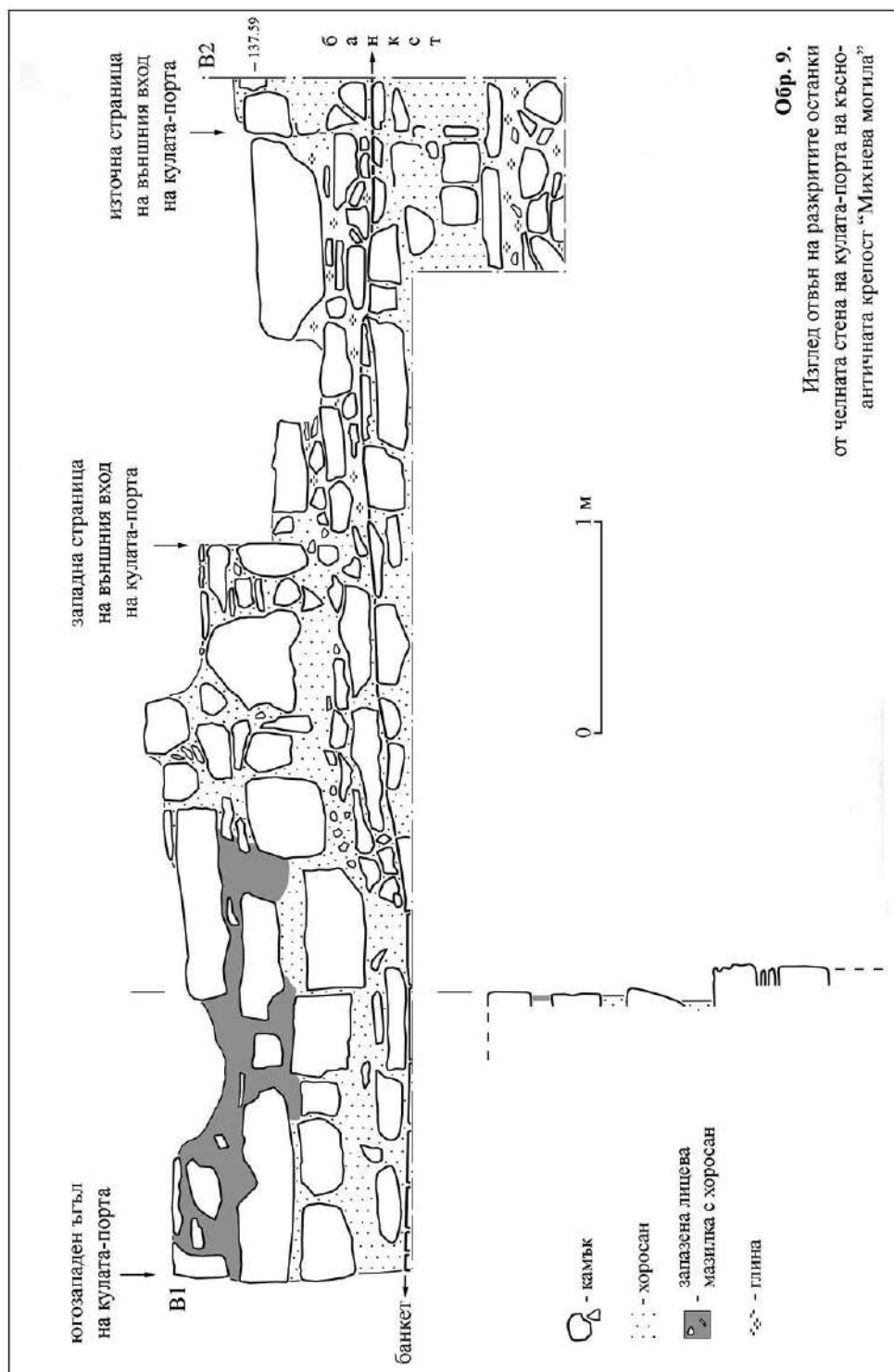
Обр. 8а.
Вътрешният северозападен
ъгъл на кулата-порта
(сн. от юг)

Обр. 8б.
Ъгълът между западната стена
на кулата-порта и външното
лице на куртината
западно от нея
(сн. от юг)

Обр. 8в. Външното лице на челната стена
на кулата-порта (сн. от югозапад)

Обр. 9.
Изглед отвън на разкритите останки от челната стена на кулата-порта на късноантичната крепост "Михнева могила"

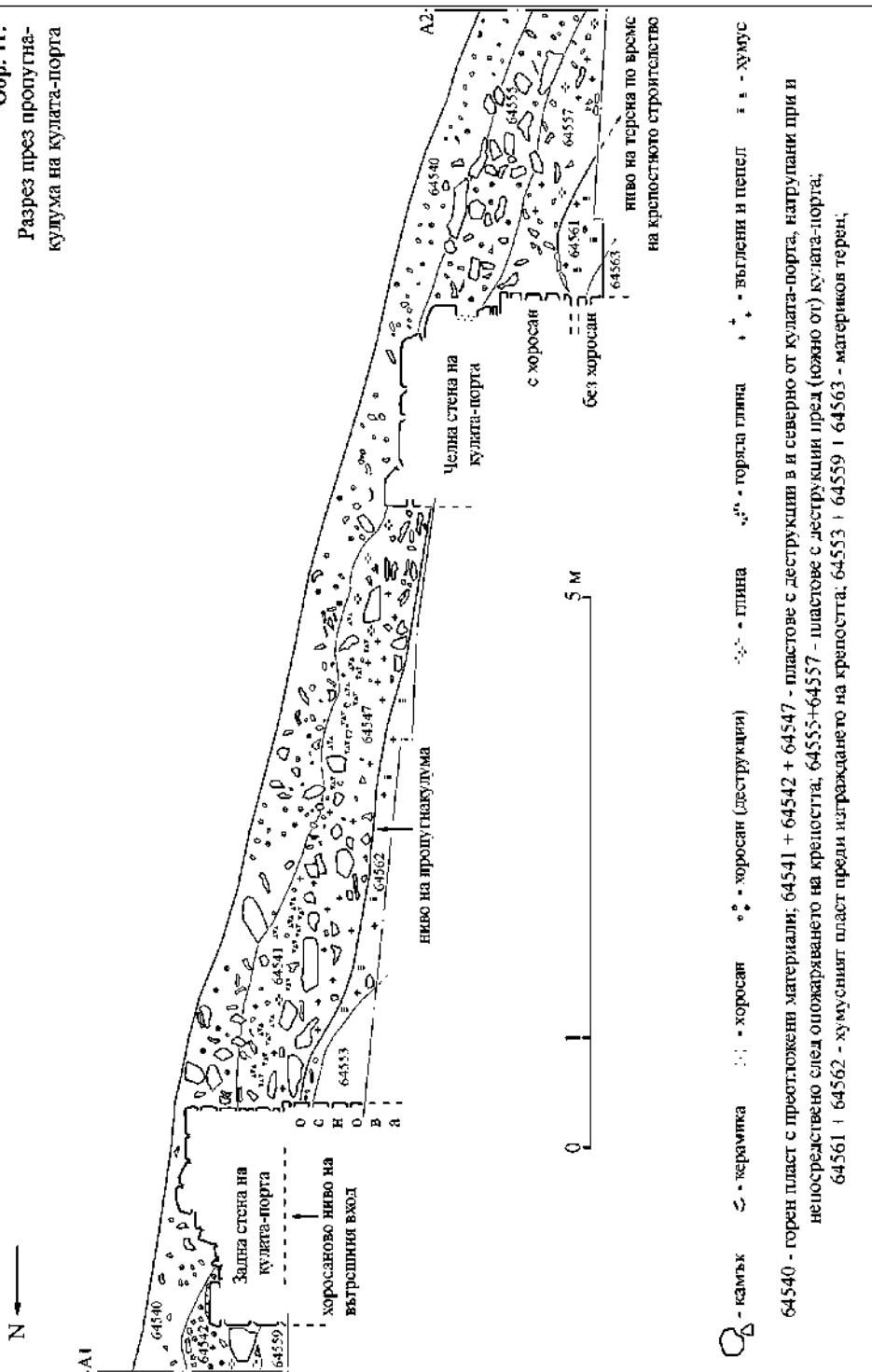

Обр. 10а. Двата входа и пропугнакулума на кулата-порта на крепостта (сн. от юг)

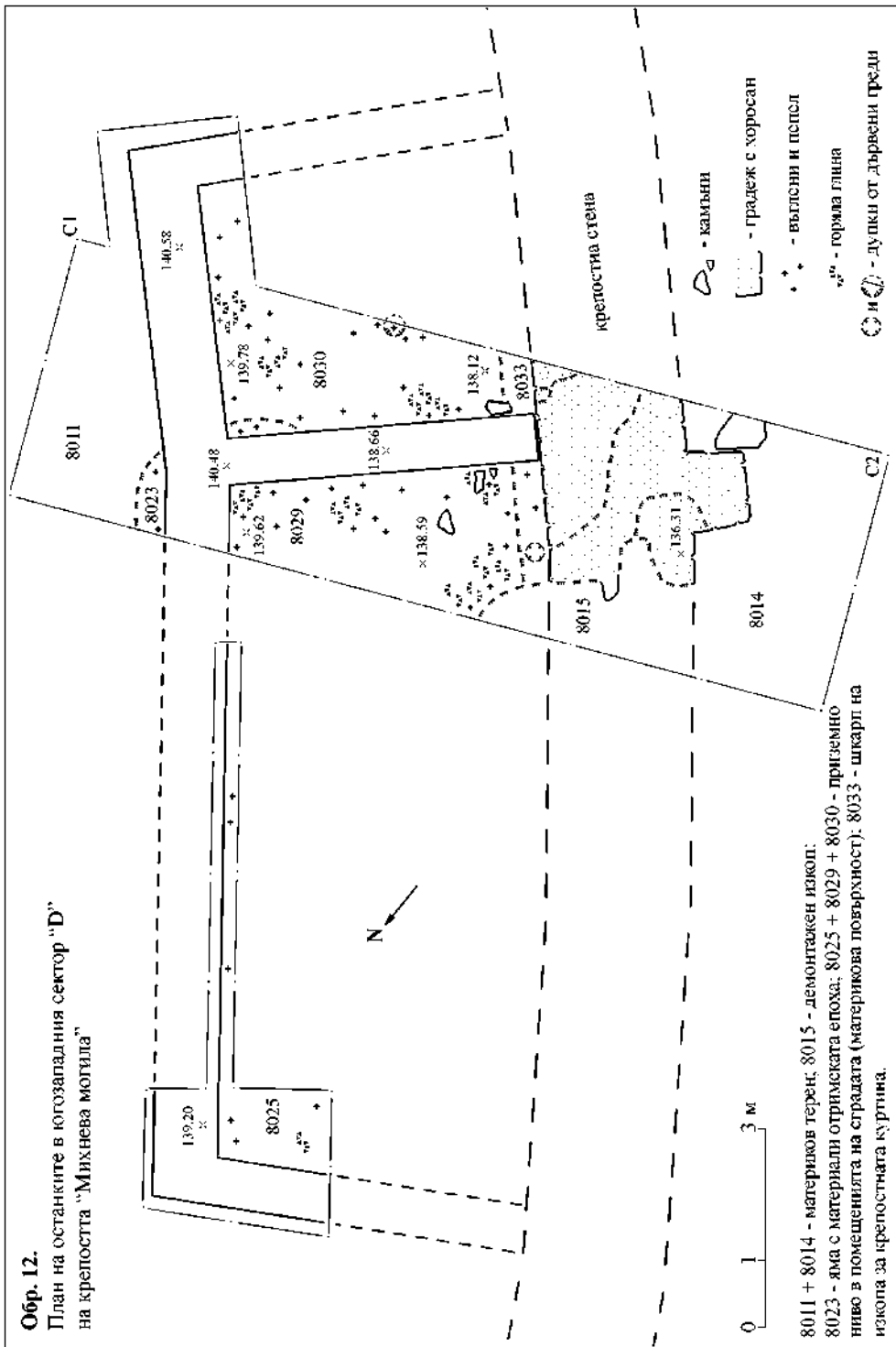
Обр. 10б. Вътрешният вход на кулата-порта на крепостта (сн. от юг)

Обр. 11.
Разрез през пропугна-
кулума на кулата-порта

64540 - горен пласт с предложени материали; 64541 + 64542 + 64547 - пластове с деструкции в и северно от кулата-порта, натрупани при и
 непосредствено след опожаряването на крепостта; 64555+64557 - пластове с деструкции пред (южно от) кулата-порта;
 64561 + 64562 - хумусният пласт преди изграждането на крепостта; 64553 + 64559 + 64563 - материков терен,

Обр. 13а. Участък от надлъжната стена на сградата в сектор "D" с разкрито външно лице (сн. от североизток)

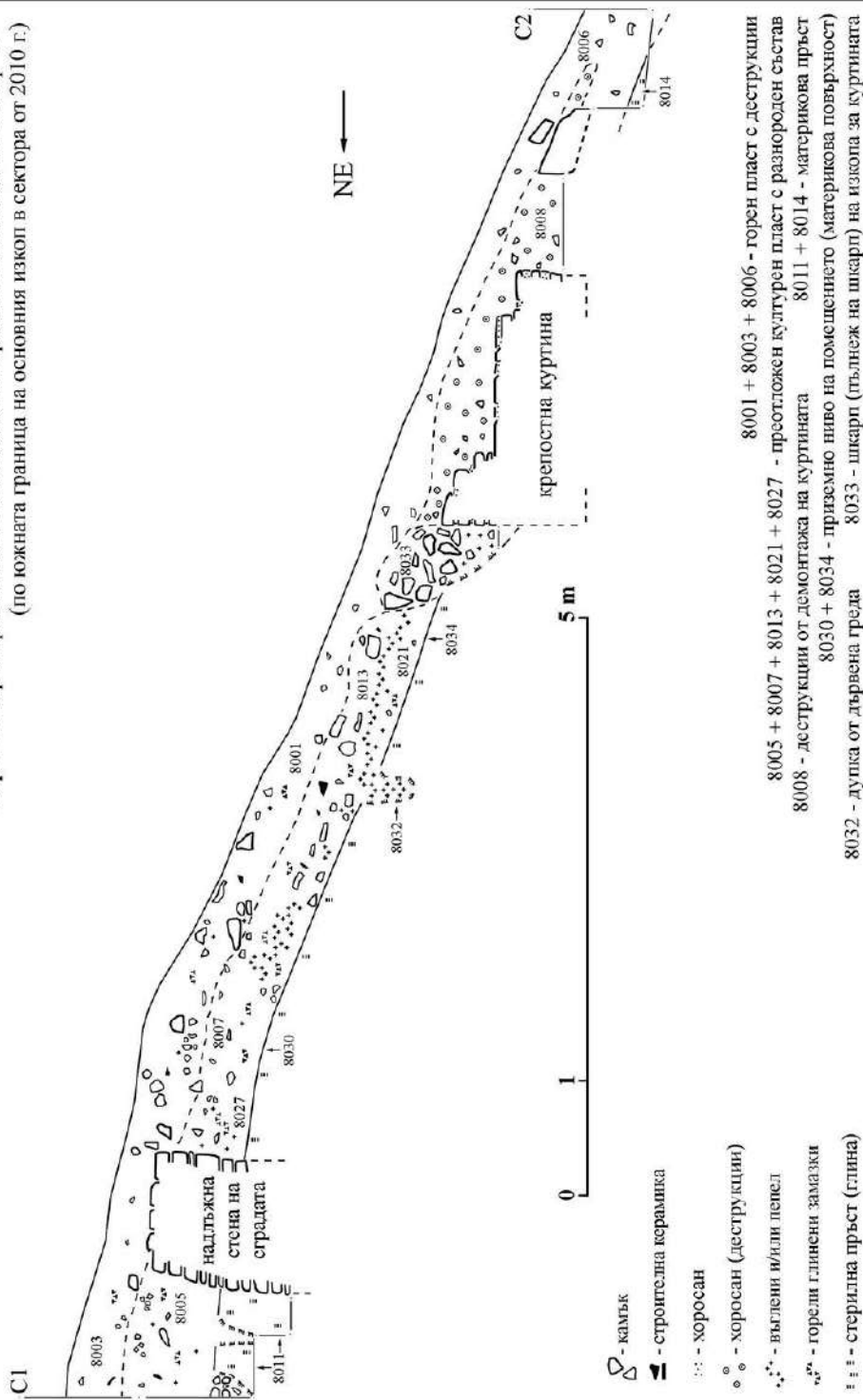

Обр. 13б. Приземното ниво в северната част на южното помещение на сградата в сектор "D" (сн. от запад)

Обр. 13в. Части от междинната стена и от приземното ниво в южния край на северното помещение на сградата в сектор "D" (сн. от северозапад)

Обр. 14. Разрез през южното помещение на сградата в югозападния сектор "D"
(по южната граница на основния изкоп в сектора от 2010 г.)

THE NEW EXCAVATIONS ON THE HILL OF MIHNEVA MOGILA NEAR THE VILLAGE OF DOBRI DYAL, LYASKOVETS MUNICIPALITY

Ventzislav Dintchev

(Summary)

The village of Dobri Dyal is situated in the southern periphery of the Danubian Plain in the catchment area of the Yantra River. Mihneva Mogila is a relatively small natural mound (altitude – 143,70 m) to the west-northwest of the village (fig. 1, 2). In 1932 a local teacher attempted amateur excavations in the eastern part of the mound, whereby part of the fortress wall was uncovered.

The new excavations on Mihneva Mogila in 2010 and 2011 (fig. 3) are part of a Bulgarian-British research project “The End of Antiquity along the Lower Danube”. The British team was led by Prof. A. Poulter from the University of Nottingham. Geophysical surveys were carried out along with the excavations (Dr M. Boyd).

The earliest materials uncovered so far on Mihneva Mogila refer to the early Iron Age. The findings from the Roman period are not insignificant in number, but they were found predominantly in compromised layers. For the time being the nature of the site at that time cannot be ascertained precisely. Most numerous are the findings related to the Late Antiquity fortress.

The shape of the fortress is an irregular configuration following the specifics of the terrain. Its area is about 3 dca (fig. 3). The thickness of the curtain is about 2 m. The points where the curtain track bends were secured by counterforces (fig. 3, 4). In some sections the foundations have banks (fig. 5), in others – there are no banks (fig. 6). The construction was of stones (predominantly unhewn) and mortar. There is no mortar in some of the lower parts of the foundation (fig. 6, 9). The gate of the fortress was in its southern wall. It was constructed as a trapezoid-shaped tower (fig. 7) and is of identical construction (Fig. 8–9). There are two entrances – in the front and back walls of the tower (fig. 7, 10). The structure of the entrances and the considerable difference in their levels (fig. 11) indicate that no carts, but only people and animals, passed through the tower.

Remains from several buildings of relatively impressive size, within the area of the fortress, have been partly investigated (fig. 3). There was a building with two premises in the south-western D sector, leaning along the fortification wall (fig. 12). The surviving lower parts of the walls were made of stones bound with clay (fig. 13). Because of the considerably steep terrain (fig. 14) the floors of the premises were raised with boards. The other examined buildings were of identical construction and similar layout. Numerous and diverse household findings were unearthed in the buildings, evidencing that the fortress represented a fortified settlement.

The coins from reliable stratigraphic contexts prove that the fortress was constructed at the very end of 4th or the beginning of 5th century. It existed only for a

limited period of time. The fire razing it to the ground was most probably a result of the Huns invasions in the mid-5th century. There is no data about lasting human habitation on Mihneva Mogila after the mid-5th c.

РИМСКИ МЕЧ С ПЕЧАТ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Венко Иванов

През 1960 г. при изкопни работи в Павликени е открит железен меч (Обр. 1, 2). Той е предаден на Б. Султов, археолог в Исторически музей – Велико Търново и малко по-късно е вписан във фонда на същия музей¹. През 1974 г. Я. Николова публикува въоръжението от Царевец. Авторката описва един счупен меч датиран в XII в., но е илюстриран със снимка на разглеждания меч (Николова 1974, 292–293, 370).

Мечът от Павликени е с право острие, което леко се стеснява към острия си връх. През цялата му дължина преминава релефен ръб. Напречното сечение на острието е с формата на издължена елипса. Шипът се стеснява постепенно към края си и придобива форма на силно издължен трапец. Върху него е запазен частично малък печат с латински букви (Обр. 3, 4). Той е изработен в негатив и представлява вдлъбнато поле с релефни букви. Оръжието е в сравнително лошо състояние поради значителната корозия.

Мечът е с обща дължина 74 см, острието му е 60 см, а шипът му е 13 см. Максималната ширина на острието е 5,7 см и 2,1 см на шипа. Измерено е и настоящето тегло на оръжието, което е 532 гр. Центърът на тежестта му е средата на острието. Тази точка е била по-близо до дръжката, която се е изработвала от дърво или кост. Това позволява по-добър контрол върху оръжието.

Формата на меча и печата върху шипа позволяват той да се определи като римски.

От територията на България не са публикувани други мечове със същата форма и размери. Сходни оръжия са намерени при Ижа (Словакия), Корзен и Крупица (Полша), Мауерн и Нойпотц (Германия), Нюстед (Ан-

---

¹ Искам да изкажа благодарности на д-р Ев. Дереманджиев и д-р Ив. Чокоев от Регионален исторически музей – Велико Търново, че ми предоставиха достъп и информация за разглеждания меч.

глия), Требусица (Чехия), Етесбюл и Нюдан (Дания) (Miks 2007, 569–576, 588, 608, 627, 637, 644–645, 658, 676, 678, 680–692, 745).

Изброените находки са определени като представители на по-дългия римски меч *spatha* и разглежданото оръжие също трябва да се причисли към тази група.

Надписното поле на печата е високо 0,4 см и е дълго 3,2 см. Запазените букви са широки 0,2 см, а разстоянието между тях е приблизително 0,1 см. Това позволява да се гравират около десет знака. Печатът е повреден и само част от него може да се разчете в сегашното му състояние. Запазени са частично или напълно само шест букви, а останалата част от надписа е заличена (Обр. 4, 5). Първата буква не е изцяло запазена (Обр. 5). Долната ѝ част е заличена и не може да се установи със сигурност дали е „I“ или „L“. Втората също е частично повредена и е трудно да се определи дали е „C“ или „G“. Третата буква въпреки пораженията може да се разчете като „A“. Тя е последвана от изцяло запазената „B“. Петата е леко повредена в долния си край, но може да се прочете като „S“. Шестата буква е сравнително ясна – „R“. Останала част от надписа не може да се прочете. Лошото състояние на печата не позволява да бъде напълно разгънат и сигурно прочетен.

От територията на България до сега са публикувани само осемнадесет римски меча, но само още един от тях е с печат. Те са намерени при Свиленград (Велков 1937, 159–161), Сердика (дн. София) (Генчева 2004, 133–154; Писарова 1995, 21–25), около Добрич (Парушев 1999, 140–142), с. Долище (Парушев 1999, 140–142), с. Снежина, Варненско (Тончева 1962, 59–60), Брезово, Пловдивско (Miks 2007, 551), с. Райкова могила, Хасковско (Miks 2007, 710), Грън, Пернишко (Владиминова-Паунова 2005, 139, 147), два при с. Избул, Новопазарско (Китов 2000, 21), два при с. Пет могили, Новозагорско (Игнатов 1996, 71–122; Генчева 2004, 133–154), два в Дуросторум (дн. Силистра) (Dumanov 2005, 310–323; Miks 2007, 722–723; Думанов, Бъчваров 2010, 361–374), три при Абритус (дн. Разград) (Radoslavova et al 2011, 23–49) и един с неизвестно местонамиране, който в момента се съхранява във Варненския археологически музей (Парушев 1999, 140–142).

Изброените мечове се различават по форма на острието и размери. Някои от тях могат да се определят като представители на по-късия римски меч *gladius*, а други на по-дългия *spatha*. Публикуваните досега находки от втората група са повече.

От България е известен само още един меч с печат, който е с неизвестно местонамиране. Сега се съхранява във Варненския археологически музей. В. Парушев определя това оръжие като средновековно и го датира в ХІІ в. Неговата форма е характерна за значителна група рим-

ски мечове разпространени в периода III–V в. Двете оръжия имат някои различия. Интерес представлява мястото на печата на находката от Варненския музей, който е направен върху основата на острието, а не върху шипа, както при разглежданата находка (Парушев 1999, 140–142). От територията на Европа са открити няколко меча с печати разположени под тяхната дръжка. Такива са находките от Грабице (Полша) (Biborski, Kolendo 2010, 37–38; Miks 2007, 597), Шлемосю (Дания) (Biborski, Kolendo 2010, 38; Miks 2007, 618), Пасевайк и Бон (Германия) (Biborski, Kolendo 2010, 36–37, 46–47; Miks 2007, 547–548, 700), Илеруп (Дания) (Biborski, Kolendo 2010, 38–44; Miks 2007, 618–626).

До сега са открити и публикувани 89 меча с 125 римски печата, защото някои от находките са с повече от един (към това число не са включени двете оръжия от България). Повечето от тях са частично или напълно разчетени. Откритите до сега печати съобщават за името на ковача, собственика или на самата работилница, в която е изработен меч. Вероятно по такъв начин се е осъществявал вътрешен контрол върху производството на оръжия в Римската империя. Основно това служи за потвърждаване на произхода на меча (Biborski, Kolendo 2010, 17–52).

Въпреки, че печата на оръжието е повреден и не е възможно за сега да се определи работилницата или майстора, който е изработил меча, може да се допусне като по-вероятно, че оръжието е изковано извън пределите на съвременна България. Това твърдение се налага от наличието на римския печат върху оръжието, който говори за сериозно техническо майсторство и професионални занаятчийски инструменти. (Biborski, Kolendo 2010, 17).

Запазената част от печата не намира паралели с другите публикувани мечове от този тип (Парушев 1999, 140–141; Biborski, Kolendo 2010, 17). Въпреки повредените и заличените букви може да се допусне, че надписът се състои от съкращения, даващи допълнителна информация освен името на ковача или собственика на работилницата, в което е изковано оръжието. Мечове, влизащи в тази група, са открити единствено при Илеруп (Дания) (Biborski, Kolendo 2010, 38–40).

Разглежданата находка е открита случайно. Липсват наблюдения върху средата, в която е намерен. Не са намерени и други археологически материали, които да спомогнат за определяне времето на изработка и използване на оръжието. Датировката е направена с паралели от Ижа (Словакия), Корзен и Крупица (Полша), Мауерн и Нойпотц (Германия), Нюстед (Англия), Требусица (Чехия), Етесбюл и Нюдан (Дания) (Miks 2007, 569–576, 588, 608, 627, 637, 644–645, 658, 676, 678, 680–692, 745). Това поставя оръжието в широките хронологически граници от средата

на II до началото на IV в. Мечовете с печати имат най-голямо разпространение между I и III в. (Biborski, Kolendo 2010, 17).

Повече от 50 години на разглеждания меч не се обръща внимание. Сравнително малко са проучванията върху римското въоръжение, а печатите върху него не са анализирани задоволително в българската научна литература. Това са основните причини, които превръщат съхранявания меч в Регионален исторически музей – Велико Търново в изключително интересна находка.

ЛИТЕРАТУРА

Велков 1937: И. Велков. Разкопки около Мезек и гара Свиленград през 1932–1933 година. – Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 117–170.

Владиминова-Паунова 2005: В. Владиминова-Паунова. Антични щитове от запад на България. – Известия на Исторически музей – Кюстендил, 9, 2005, 137–149.

Генчева 2004: Е. Генчева. Въоръжението на римската армия през времето на принципата. – В: Археология на българските земи. Р. Иванов (Ред.). 1. 2004, 133–154.

Думанов, Бъчваров 2010: Б. Думанов, И. Бъчваров. „Вторият“ меч от гробната находка от Дуросторум. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Studia Archeologica Universitatis Serdicensis. М. Милчева (Ред.). 5, 2010, 361–374.

Игнатов 1996: В. Игнатов. Тракийска надгробна могила от римската епоха край с. Пет могили, Новозагорско. – В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Ал. Димитрова-Милчева (Ред.). 1996, 71–122.

Китов 2000: Г. Китов. Дамянова могила от тракийския некропол при с. Избул, Новопазарско. – Известия на националния исторически музей, 11, 2000, 17–25.

Николова 1974: Я. Николова. Домашен бит и въоръжение в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград-Търнов, Велико Търново. К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиев, Т. Герасимов (Ред.). 1974, 292–293; 370.

Парушев 1999: В. Парушев. Средновековни мечове от Североизточна България. – Военноисторически сборник, 1999, 2, 140–144.

Писарова 1995: В. Писарова. Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика. – Археология, 1995, 3, 18–29.

Тончева 1962: Г. Тончева. Римски некрополи от Толбухинско и Варненско. – Археология, 1962, 4, 55–60.

Biborski, Kolendo 2010: M. Biborski, J. Kolendo. Die buchstabenstempelabdrücke auf römischen schwertern. – Archeologia, 59, 17–52.

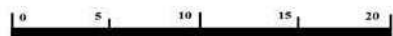
Dumanov 2005: B. Dumanov. The encrusted spatha from Durostorum. – Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. Studia Archeologica Universitatis Serdicensis. К. Рабаджиев (Съст.). 4, 2005, 2005, 310–323.

Miks 2007: C. Miks. Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. (Kölner studien zur archäologie der römischen provinzen, 8). Leidorf, 2007.

Radoslavova et al 2011: G. Radoslavova, G. Dzanev, N. Nikolov. The Battle at Abritus in AD 251: Written Sources, Archeological and Numismatic Data. – *Archaeologia Bulgarica*, 15, 3, 2011, 23–49.

Обр. 1. Снимка на меча от
страна на печата

Fig. 1. A photo of the sword
displaying the side with the stamp

Обр. 2. Снимка на меча от
другата му страна

Fig. 2. A photo of the sword
displaying the other side

Обр. 3. Снимка на шипа на меча
Fig. 3. A photo of the point of the sword

Обр. 4. Снимка на печата
Обр. 5. Рисунка на печата

Обр. 5. Рисунка на печата
Fig. 5. A drawing of the stamp

A ROMAN SWORD WITH A STAMP FROM THE DEPOSITORY OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Venko Ivanov

(Summary)

An iron sword was uncovered during excavations in the town of Pavlikeni in 1960. Later on it was registered in the depository of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo.

This weapon has failed to receive attention for over 50 years. The small stamp on its point is of particular interest. There is no second to it among the swords that have already been published. It can be assumed that the weapon was made in a Roman province falling outside the present day Bulgarian territory. Roman swords with stamps are relatively rare to come across and were produced only during the period 1st – 3rd c. So far only 90 swords of this kind have been published, which makes the sword under examination a finding of exceptional interest.

МОНЕТИ ОТ КРЕПОСТТА В МЕСТНОСТТА ГРАДИЩЕ КРАЙ ГАБРОВО

Стоян Михайлов, Росен Йосифов

Първ обръща внимание на необходимостта от проучване на старините в м. „Градище“ край Габрово основоположникът на археологическата наука в България В. Е. Априлов (Априлов 1841, 109, 160). През 1920 г. местният историограф д-р П. Цончев организира сондажни разкопки на местността. Разкритите строителни останки и намерените материали, между които 3 медни монети на Анастасий I и Юстиниан I, му дават основание да датира крепостта през римо-византийската епоха (Цончев 1934, 259). През 1961 г. Ат. Милчев, със съдействието на Окръжния исторически музей – Габрово, прави няколко сондажни изкопа на терена. При датировката на обекта той дава най-общо периода III–VI век¹. През 1975 започват редовни археологически разкопки на обекта, финансирани от Окръжен исторически музей – Габрово, продължили до 1991 г. Последователно са проучени елинистически тип базилика, защитните съоръжения (землен вал и крепостна стена с протейхизма), жилищно-стопански сгради, външна църква с некропол (Койчева, 1979, 1981, 1983, 1984, 1986, 1988, 1989, 1992а). Разкритите строително-архитектурни останки очертават облика на едно укрепено селище от полуградски тип на площ повече от 2,4 ха (Обр. 1).

От обекта произхождат 184 монети, които се съхраняват в Регионален исторически музей – Габрово. Единичните монети са 136 броя, а останалите са от три колективни находки, състоящи се съответно от 5, 12, и 31 екземпляра.

Единични монети

Въз основа на времето на производство на откритите единични монети те се разпределят в четири хронологически групи.

---

¹ Информация от научния архив на отдел „Археология“ в РИМ – Габрово.

В първата попада единствено бронзовата монета на Филип II Македонски (359–336 г. пр. Хр.) (инв. №2194) (Обр. 2.1). Монетата е намерена в помещение №14. Не е възможно да се определи как е попаднал този екземпляр в ранновизантийската крепост.

Втората група се състои от четири екземпляра, отсечени в периода I–III в. сл. Хр. – медни монети на Клавдий I (41–54) (инв. №2567А, от горял пласт в помещение №12) и Хадриан (117–138) (инв. №2244, от главния вход на крепостта) (Обр. 2.2), антониниани на Гордиан III (238–244) (инв. №2135, помещение №4А) (Обр. 2.3) и Галиен (инв. №3132, до помещение №21) (Обр. 2.4). Първите две монети са силно износени от употреба. При двата антониниана също се забелязват следи от изтриване, но в по-малка степен. Екземплярът на Галиен е и вторично орязан. Монетите от тази група са открити на различни места в крепостта. От контекста на местонамирането им може да се предположи, че те са били в обръщение дори през VI век (Приложение II).

В третата група попадат 69 монети, отсечени в периода 294–498 г. От тях 30 екземпляра са идентифицирани. Останалите монети са силно изтрити и повредени, като въз основа на своите метрични данни и частично запазени изображения могат да бъдат отнесени към IV–V век.

Най-ранните монети от тази група са два фолиса, отсечени между 308 и 318 г. (инв. №№2561 и 2575), но и двете монети са намерени в среда с монети от VI в. Периферията на единият екземпляр е вторично отнета чрез пила (Обр. 2.5, 6).

Към времето на Константиновата династия (324–361) се отнасят 8 монети, като най-срещания тип сред тях е FEL TEMP REPARATIO (3 броя). Шест от монетите са в голяма степен изтрити вследствие на участието им в паричното обръщение. По-малко циркулирали са екземплярите на Фауста, отсечен през 325–326 г. (инв. №2288) (Обр. 2.7) и на Констанций II от периода 351–361 г. (инв. №2594), но и двете произхождат от контексти с монети от VI в. (съответно помещение №6 – дълбочина 1,0 м и помещение №25).

Към времето от 364 до 408 г. се отнасят 15 монети (Обр. 2.8–11), като най-добре са представени типовете GLORIA ROMANORUM (364–378) (3 броя), SALUS REIPUBLICAE (383–395) (3 броя) и VIRTUS EXERCIT (395–401) (4 броя).

Съотношението на запазените и по-износените екземпляри е 6 към 9. От сигурно стратифицирани 12 екземпляра шест са от контексти с монети от VI в. (инв. №№2286, 2408, 2418, 2595, 2616, 2859).

Идентифицираните монети отсечени между 408 и 498 г. са пет – две от типа GLORIA ROMANORUM/ двама императори (408–423) (инв.

№№ 2608, 2651), една от типа „Кръст във венец“ (425–435) (инв. № 2144) и по една на императорите Марциан I (450–457) (инв. № 2601) (Обр. 2.12) и Лъв I (457–474) (инв. № 2142) (Обр. 2.13). Екземплярите са частично изтрити вследствие на своята циркулация. Изключение прави монетата на Марциан, която е добре запазена, въпреки че е открита в археологическа среда с по-късни монети от VI в.

Последната хронологическа група (498–578) се състои от 62 монети.

Монетосеченето на Анастасий I (491–518) е представено от 15 бронзови монети (Обр. 3.1, 2), шест от които са отсечени по тегловия стандарт използван в периода след първата му монетна реформа (498–512), а останалите девет са по стандарта въведен през 512 г. Всички монети са отсечени в Константинопол, а според номинала си са 8 фолиса и 7 полуфолиса.

От Юстин I (518–527) са идентифицирани 11 бронзови монети (Обр. 3.3–6). Представени са три монетарници: Константинопол (седем броя), Никомедия (два) и Антиохия (един). От номиналите отново се срещат само най-големите – осем фолиса и три полуфолиса.

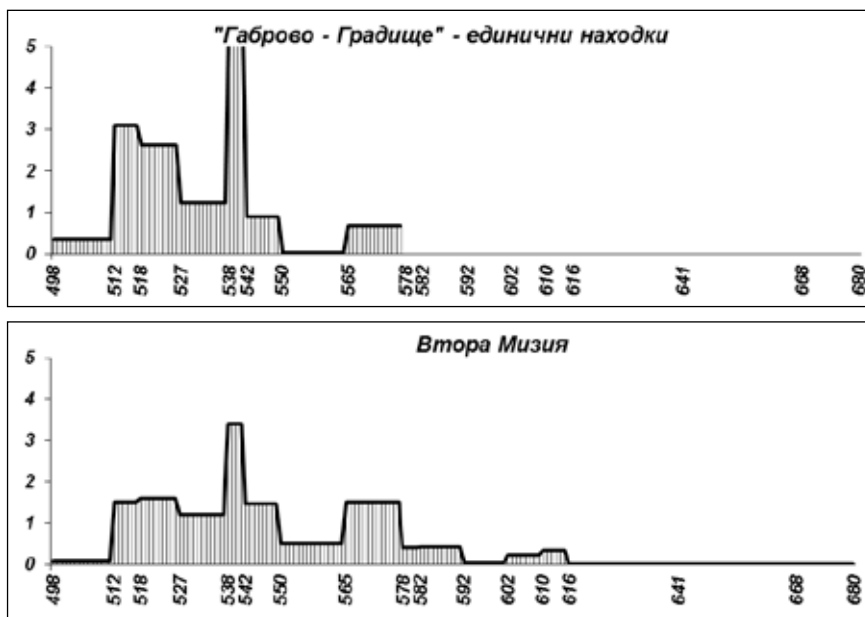
Към управлението на Юстиниан I (527–565) се отнасят 22 бронзови монети (Обр. 3.7–13). Според номинала си те са 14 фолиса, 5 полуфолиса, 1 от 16 нумии и 2 от 10 нумии, а според монетарниците – 11 от Константинопол, 6 от Никомедия, 3 от Антиохия (Теуполис), и по една от Тесалоника и Кизик.

Монетосеченето на Юстин II (565–578) е представено от един златен тремис, отсечен в Константинопол и 8 бронзови монети (Обр. 3.14, 15), от които четири са фолиси (три от Никомедия и един от Константинопол) и четири са полуфолиси (всички от Тесалоника). Най-късната монета е екземпляр от 20 нумии, отсечен в Тесалоника в периода 574–577 г.

Монетите от VI в. като цяло следват общите тенденции, характерни за провинция Втора Мизия (Таблица 1) (Михайлов 2010, 111–117). Характерна особеност е наличието на монети от първият реформен период (498–512) на Анастасий I, които не се срещат във всяка монетна серия с ранновизантийски монети от VI–VII в. Високите стойности на коефициента *процент солиди за година* за периодите във времето до 527 г. показва, че укрепеното селище функционира в първата четвърт на VI в. вероятно без сътресения. Прави впечатление изключително високият дял на монетите от периода 538–542 г., който се вклинява в останалите слабо представени периоди (527–538, 542–550 и 550–565) от монетосеченето на Юстиниан I. При сравнение обаче с обобщените данни за Втора Мизия се вижда, че това е характерно за цялата провинция. По-ниският процент монети на Юстин II (565–578) в селището спрямо данните за цялата про-

винция и липсата на монети отсечени след 578 г. позволяват да се изкаже предположението, че прекъсването в обитаването на селището трябва да се търси най-вероятно в последните две десетилетия на VI в.

Таблица 1. Графики със стойност на индекс „процент солиди за година“ в обект Габрово–Градище и провинция Втора Мизия.
Table 2. Graphic of index solidi *per year (in per cents)* in Gabrovo–Gradishte and Moesia Secunda.

Колективни находки

Първата находка, състояща се от 12 монети (инв. №№2549–2560), е открита през 1984 г. в горял пласт северно от помещение №12². Информация за нея е публикувана от Д. Владимирова-Аладжова (Владимирова-Аладжова 1995–1997, 85–86)³. Извършената идентификация на монетите

² Информация от дневника на разкопките.

³ В цитираната публикация са дадени погрешни данни за находката. Общият брой на монетите в находката е посочен като 13 вместо 12, а при сбор на монетите според разпределението по императори общият брой е 19 (Владимирова-Аладжова 1995–1997, 85–86).

от находката за нуждите на настоящата работа се различава от посочените в цитираната по горе публикация (таблица 2)⁴.

Таблица 2. *Колективна находка „Габрово–Градище I“ (инв. №№ 2549–2560).*
Table 2. *Collective find „Gabrovo–Gradishte I“.*

<i>Настояща идентификация</i>		<i>Владимиrowa-Аладжова 1995–1997, 85–86</i>	
Валентинианова дин. (364–378)	3	Валентиниан I/ Валенс (364–378)	2
Грациан (367–383)	1	Грациан (367–383)	1
Валентиниан II (375–392)	3	Валентиниан II (375–392)	3
Теодосий I (378–395)	1	Теодосий I (378–395)	1
Аркадий (383–408)	2	Аркадий (383–408)	1
		Теодосий II (402–450)	9
		Валентиниан III (425–455)	2
неопределени	2		

Според настоящата идентификация десет от екземплярите са отсечени в периода 364–401 г., а два са неопределени. Износването на повечето екземпляри позволява да се предположи, че монетите са отпаднали от циркулация поне няколко десетилетия след тяхното отсичане (Обр. 4).

Втората колективна находка, открита при разкопките, се състои от пет слепени една за друга монети (инв. № 3250), което не позволява те да бъдат идентифицирани. Според формата и размера на видимите части от монетните ядра, тези екземпляри най-общо се датират към IV–V век. Находката е открита в помещение № 44, в което не са открити други монети⁵.

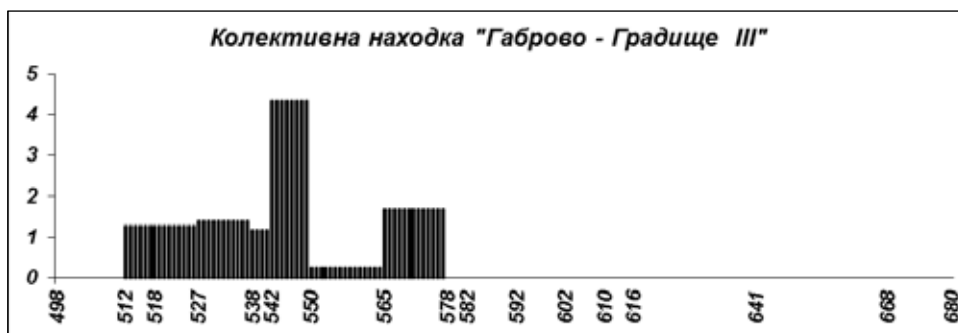
Третата колективна находка е намерена през 1982 г. (Койчева 1983, 73). Състои се от 31 медни монети (Обр. 5 и 6): Анастасий I – два фолиса от 512–518 г., Юстин I (518–527) – пет фолиса, Юстиниан I – два фолиса от 527–538 г., един фолис от 538–542 г., шест фолиса и три полуфолиса от

⁴ Монетите от Градище се съхраняват в РИМ – Габрово, придружени с картон съдържащ идентификация и описание на съответната монета. Направената за настоящата публикация идентификация съвпада с тази от картоните при десет от монетите. Има разлика при инв. № 2555 и 2559 с нова идентификация като екземпляри на Валентиниан II (375–392) и Аркадий (383–408), а преди като екземпляри на Валентиниан III (425–455). Също така инв. № 2557 сега е идентифициран като екземпляр от Валентиниановата династия (364–378), а преди тази монета е била неопределена.

⁵ Според К. Койчева помещение № 44 е функционирало през V–VI век (Койчева 1992b, Таб. II).

542–550 г., един фолис от 556–557 г., Юстин II (565–578) – осем фолиса и три полуфолиса. Най-късните монети (два полуфолиса) са отсечени през 574–575 г. (Таблица 3). Находката е открита в помещение №6, разпръсната на пода, което позволява да се предположи, че сумата е забравена от своя притежател при напускане на сградата и при нейното разрушаване монетите са се разпиляли по пода.

Таблица 3. Колективна находка „Габрово–Градище III“
(инв. №№ 2246–2276) – показател „процент солиди за година“.
Table 3. Collective find “Gabrovo–Gradishte III” – index *solidi per year*
(in percent).

Използвайки данните от нумизматичния комплекс може да се предложи нова хронологическа интерпретация за разглеждания обект.

Според ръководителя на разкопките К. Койчева крепостта е изградена в началото на IV век, през втората половина на същия век придобива и цивилен характер и функционира като укрепено селище до края на VI–началото на VII век (Койчева 1992b, 41–42; Койчева 1994, 212). В големите късноантични селища като Сердика, Дуросторум, Нове и Августа Траяна, които са с наследена урбанизирана територия от периода преди IV век и функционират през цялото време от IV до началото на VII век, данните за монетната циркулация са съвсем различни от тези в Габрово–Градище (Таблица 4). В тези селища броят на късноримските монети (IV–V век) е изключително голям спрямо монетите от ранновизантийската епоха (88–98% спрямо 2–12%). В Ятрус, чието изграждане също се отнася към първата четвърт на IV в. и функционира поне до края на VI век (Bülow 2008, 55, 65–67), се наблюдава същото съотношение между монетите от късноримския период (294–498) (93%) и тези от ранновизантийския (498–578) (7%). Подобно е съотношението и в разположената на левия бряг на Дунав срещу Ескус крепост Суцидава (дн.

Корабия–Челейю, Румъния) (96% към 4%). Ако се приеме хронологическата интерпретация на К. Койчева за Габрово–Градище, трябва да се търси отговор на въпроса защо монетното обръщение тук се различава от селищата с обитаване през целия IV в., в които делът на късноримските монети е около 90%.

Таблица 4. Съотношение между единичните късноримски (294–498) и ранновизантийски (498–681) монети в проценти (%).

селище	дял монети в %	
	294–498	498–681
София – кв. Лозенец (Сердика) (Божкова 2004, 74–81, таб. 1, 2, 5)	98	2
Корабия – кв. Челейю (Румъния) (Суцидава) (Guest 2007, 304, tab. 2)	96	4
Остров (Румъния) (Дуросторум) (Dima, Elefterescu 2009, 204–231)	95	5
Кривина (Ятрус) (Schönert-Geiss 1991, 214, tab. I)	93	7
Стара Загора (Августа Траяна) (Минкова 2005, 81, таб. I, 94, таб. V)	88	12
Свищов (Нове) (Dimitrov 1998, 100, tab. 1)	87	13
Перник (Юрукова 1981, 225, 241–255)	84	16
Дичин (Guest 2007, 297, tab. 1)*	78	22
Карасура (Minikova 2002, 159–174)	68	32
Шумен (Владиминова-Аладжова 2002, 375)	59	41
Габрово–Градище	53	47
Велико Търново (Дочев 2002–2003, 289–290)**	49	51
Изворово (Михайлов 2011, 73, таб. 1)	48	52
Одърци (Торбатов 2002, 56–85, 92–137)	45	55
Калиакра (Парушев 1991, 24–31)	35	65
Садовец – Големаново кале (Mackensen 1992, 340–343)	32	68
Сливен – Хисарлъка (Владиминова-Аладжова 2001, 97–98)	27	73

* Това е дяловото разпределение от 162 монети, които са с точна датировка, а от разкопките при Дичин общо монетите са 422 (Guest 2007, 296), т. е. има още 260 неопределени монети, преобладаващата част от които са екземпляри от IV–V в. Ако се вземат предвид и те, делът на монетите, отсечени до 498 г. ще бъде около 90%.

** Делът на римските монети от Велико Търново е общо за I–V век, а не само след 294 г., т. е. монетите само от късноримския период (294–498) са по-малко.

За хронологията на Габрово–Градище е публикувана и друга интерпретация. Според М. Христов първото укрепяване с вал на обекта трябва да се отнесе не по-рано от последната четвърт на IV в., а изграждането на първата крепостна стена и възникването на цивилно селище може да се разположи най-рано в началото на V в. (Христов 2010, 108–110). Тази интерпретацията е подобна с хронологията на крепостта при с. Дичин (Великотърновска област), която според проучвателя си е изградена в края на IV или началото на V век и в първия си етап функционира до 80-те години на V век, след известен хиатус малко преди средата на VI век укреплението е възстановено и се използва най-вероятно до 80-те години на VI век (Динчев, 2009, 19–26). В Градището край с. Дичин съотношението на разглежданите две групи монети е: късноримски – 78%, ранновизантийски – 22% (Таблица 4). По-малкият дял на късноримските монети тук спрямо предходната група селища е резултат от това, че въпросното укрепление (респективно и селището) функционира най-рано от края на IV в. Но в монетната серия от Габрово–Градище делът на късноримските монети е значително по-малък, отколкото в обекта при Дичин и отново трябва да се търси обяснение защо късноримските монети в единия случай са много по-малко.

От Таблица 4 се вижда, че има и укрепления с монетна циркулация сходна на тази от Габрово–Градище, където късноримските и ранновизантийските монети са относително равен брой. Въз основа на своите датировки, обаче, те се разделят в две групи. За крепостите при Шумен (Антонова 1995, 16–26), Одърци (Торбатов 2002, 11–18), Калиакра (Йосифова 2008, 144–151) и Сливен–Хисарлъка (Щерева 2001, 93) се приема, че те са функциониращи през IV в и съответно във всяка от тях има и активен селищен живот. От друга страна за крепостите при Садовец–Големаново кале (Velkov 1992, 386–387) и Велико Търново–Царевец (Динчев 2003, 385) се счита, че са изградени в края на V или началото на VI в, като преди това на същите места са съществували малки неукрепени селища. Изграждането на укреплението при Изворово (Хасковска област) пък се поставя изцяло в VI век (Борисов 2009, 187, 189–190). Естествено възниква въпросът защо селища със сходна монетна циркулация имат значителна разлика в хронологическата интерпретация на тяхното обитаване. В настоящата работа ще разгледаме само случая с монетната серия от Габрово–Градище.

От топографското разпределение на монетите (Приложение II) се забелязва, че в проучените части на обекта има само четири археологически ситуации с монети⁶, в които не се срещат екземпляри от VI в., а именн-

⁶ Става въпрос за условно определена археологическата среда (т.е. помещение, пласт, изкоп, сондаж и др.), в които има поне 3 монети, защото се допуска въз-

но помещение №44, в което е открита колективна находка II (5 слепени монети с най-общата условна датировка IV–Vв.); пластът с колективна находка I (12 броя монети, от които идентифицираните са отсечени в периода 364–401 г.), разположен северно от помещение №12; пласт западно от помещение №21 (орязан антониниан на Галиен и три изтрити монети от IV–V век); пластът под пода на базиликата, в който са открити 5 монети – три неопределени от IV–Vв., фрагмент от типа „кръст с венец“ (425–435/50) и екземпляр на Лъв I (457–474). Монетите от последната ситуация дават 457 г. като *terminus post quem* за изграждането на базиликата, който кореспондира с предложения от разкопвачите „начален период от втората половина на Vв.“ (Милчев, Койчева 1978, 31).

При всички останали 13 археологически контексти, в които има повече от три монети, екземплярите от IV–Vв. се откриват заедно с такива от VIв. или има само емисии след 498 г. За този факт могат да се дадат две основни обяснения – или по целия проучен терен по-късни вкопавания от VIв. са нарушили евентуалните по-ранни пластове, или монетите от IV–Vв. са продължили да циркулират и през VIв. и съответно да отпаднат от монетно обръщение с течение на времето. Обикновено в изследванията на археологически обекти от Късната Античност се разглежда само първата възможност и за това представяне на вертикална топография на монетните находки не се прави (Торбатов 2002, 21–22). Най-видното доказателство, че през VIв. продължават да циркулират по-ранни монети са колективни находки, формирани през VIв., които съдържат монети отсечени преди реформата на император Анастасий I през 498 г. Такива находки се откриват често на територията на днешна континентална Гърция, по островите в Егейско море и Западното крайбрежие на Мала Азия (Morrisson, Ivanišević 2006, 53; Catalogue 2006, No. 50, 66, 70, 85, 88, 98, 108, 116, 118, 122–124, 129, 131, 137–146, 154–158, 169, 173, 176, 179, 183, 190, 198–200, 205, 207, 208, 268–272, 280–293, 296, 301, 303, 309, 325, 360, 362). Подобни находки, обаче, се откриват и в региона на Долен Дунав – в Плиска (България), Констанца, Истрия, Плумбуица, Рънкъчов (Румъния) (Catalogue 2006, No. 50, 66, 70, 360, 362) Възможността за използването на бронзови монети от IV–Vв. през VIв. може да обясни сравнително по-малкото количество монети от номинали по-малки от 10 нумии (Михайлов 2008, 280–281, Таб. 3 и 4). Това предполага, че старите монети въз

можността, че една или две монети биха могли да попаднат и случайно в дадена ситуация. Поради това изглежда неоправдано да се прави интерпретация на археологическа среда само с една или две монети. В Приложение II всички формално отделени археологически ситуации са маркирани с удебеляване на шрифта.

основа на своето тегло и запазеност са имали парична стойност в диапазона 1–5 нумии (МІВ 1, р. 22–24).

В случая на Габрово–Градище наблюденията върху монетите, отсечени през IV–V век (а дори и по-ранните монети) предполагат, че преобладаващата част от тях са били в обръщение и през VI в. Доводите за подобно твърдение в обобщен вид са следните:

- преобладаващата част от монетите отсечени през IV–V в. се откриват в археологически ситуации заедно с монети от VI в. (Приложение II);

- преобладаващата част от монетите отсечени през IV–V в. са силно изтрити и обезличени, което предполага продължително участие в паричното обръщение (Приложение I);

- монетната серия от разглеждания обект няма характеристиката на тези от селища с постоянно обитаване в периода IV–VI в. (Сердика, Нове, Дуросторум, Ятрус и др), нито на такива с обитаване в периода V–VI в. (Дичин);

- нумизматичният материал е сходен със селища с основен период на функциониране през VI в., предшестван от ограничено или инцидентно обитаване в предходните епохи (Велико Търново–Царевец, Садовец–Големаново кале и Изворово).

Монетната серия от Габрово–Градище предполага съществуването на един основен период на монетно обръщение в цялата история на обитаването на това място и това е времето от края на V век до към края на VI век. Възможни са и по-ранни етапи на парична циркулация на територията на обекта, но те са в пъти по-малки като обем от посочения по-горе. Наличието на монети на император Анастасий I (491–518), отсечени в периода 498–512 г., чийто дял в серията е четирикратно по-голям от обобщените данни за провинция Втора Мизия (Таблица 1), показва, че вероятно през посочения период в селището вече е започнала активната парична циркулация. Това предполага, че по същото време вече има и напълно функциониращо ранновизантийско селище. Липсата на монети, отсечени след 578 г., позволява след тази дата да се търси и края на паричното обръщение на тази територия, което може би е и край и на самото ранновизантийското селище (без обаче това да е задължително).

Монетните находки от обекта сами по себе си не могат да дадат отговор на въпросите за времето, последователността и фазите на изграждане на укрепителните съоръжения на разглеждания обект, нито на отделни сгради, нито да се направи цялостна хронология на етапите на обитаване на селището. Това може да се извърши единствено след комплексен анализ на цялата информация, придобита по времето на археологическите проучвания на разглеждания обект, монетите от който са само един аспект от цялостната картина.

Приложение I. Каталог на монетите: Appendix I. Catalogue of the coins:

ЕДИНИЧНИ МОНЕТИ:

ФИЛИП II МАКЕДОНСКИ (359–336 г. пр. Хр.)

Лице: Глава на Аполон.

Опако: ФІЛ... Конник в ход надясно.

1. АЕ; 4,85 гр; 18 мм; запазена⁷; инв. №2194 (Обр. 2.1).

КЛАВДИЙ I (41–54)

Лице:....SAR.... Глава на ляво.

Опако: Изтрито.

2. АЕ; 6,76 гр; 27,5–25 мм; изтрита; инв. №2567А.

ХАДРИАН (117–138)

Лице: Глава надясно.

Опако: Изтрито.

3. АЕ; 4,58 гр; 26 мм; изтрита; инв. №2244 (Обр. 2.2).

ГОРДИАН III (238–244)

Лице: IMP GORD.../...NVS... AV... Бюст надясно с лъчиста корона.

Опако: P M TR P.../....S P PP. Фигура седнала на трон наляво. В дясната ръка държи клонка, а с лявата се подпира на облегалото.

4. AR; 2,51 гр; 22 мм; леко изтрита; Рим, 241–243 г. (RIC, IV–3, 25, No. 87–90); инв. №2135 (Обр. 2.3).

ГАЛИЕН (253–268)

Лице: GALL...NVS AVG. Бюст надясно с лъчиста корона.

Опако: Права фигура, в дясната ръка държи клонка, в лявата копие.

5. АЕ; 2,54 гр; 21 мм; запазена, орязана; инв. №3132 (Обр. 2.4).

РИМСКА ИМПЕРИЯ (296–318)

Лице: Глава с лавров венец надясно.

⁷ За определяне износването на монетите е използвана тристепенна скала: *запазени* (монети, при които следите от изтриване на изображенията са минимални), *леко изтрити* (монети, при които са изтрити детайлите, но релефа на изображенията е запазен); *изтрити* (монети, при които целите изображения са силно или изцяло изтрити).

Опако: Гений държи кълбо и рог на изобилието.

6. АЕ; 4,15 гр; 20,5–22 мм; вторично изпилена; инв. №2575 (Обр. 2.5).

Лице: Глава с лавров венец надясно.

Опако:....TORI AVGG... Юпитер прав държи Виктория и дълъг жезъл. Пред него орел.

7. АЕ; 1,9 гр; 21–20 мм; леко изтрита; инв. №2561 (Обр. 2.6).

ФАУСТА (съпруга на Константин I)

Лице: FLAV MAX/ FAVSTA AVG. Бюст надясно.

Опако: SPES REIP/ VBLICAE. Спес права гледа наляво, държи деца за ръцете.

8. АЕ; 2,04 гр; 18,5–20 мм; запазена; 325–326 г.; инв. №2288 (Обр. 2.7).

КОНСТАНЦИЙ II (324–361)

Лице:...TAN/ TIVS... Бюст надясно с диадема.

Опако: Император прав между две знамена. В лявото поле А/Δ.

9. АЕ; 4,24 гр; 21–21,5 мм; леко изтрита; 350–355 г.; инв. №2609.

Лице: .../ TIVS.... Бюст надясно с диадема.

Опако: Войник пробужда паднал конник. В отреза SMNG.

10. АЕ; 2,19 гр; 17–16 мм; запазена; Никомедия, 351–361 г.(RIC VIII, No. 96, 104); инв. №2594.

КОНСТАНЦИЙ ГАЛ (351–354)

Лице: Бюст надясно без диадема.

Опако: .../ PARATIO. Войник пробужда паднал конник.

11. АЕ; 2,35 гр; 17 мм; леко изтрита; инв. №2599.

КОНСТАНТИНОВА ДИНАСТИЯ (324–361)

Лице: Изтрито.

Опако: Двама войника прави, между тях две знамена.

12. АЕ; 1,03 гр; 17 мм; изтрита; 330–335 г.; инв. №2415.

Лице:...STAN... Бюст надясно с диадема.

Опако: Двама войника прави, между тях едно знаме.

13. АЕ; 1,76 гр; 17 мм; изтрита; 335–341 г.; инв. №2407.

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Изтрито.

14. АЕ; 1,55 гр; 12 мм; изтрита; 341–348 г.; инв. №2147.

Лице: Изтрито.

Опако: Войник пробожда паднал конник.

15. АЕ; 1,32 гр; 17 мм; изтрита; 351–361 г.; инв. №2598.

ВАЛЕНТИНИАН I (364–375)

Лице:... ANVS PP ... Бюст надясно с диадема.

Опако:..../ MANORVM. Император прав държи лабарум и влачи пленник. В отреза TES. В дясното поле R.

16. АЕ; 2,13 гр; 17 мм; запазена; Тесалоника, 364–367 г. (RIC IX, No 16a); инв. №2419.

ВАЛЕНС (364–378)

Лице: D N VALEN/ S P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Император прав държи лабарум и влачи пленник.

17. АЕ; 1,81 гр; 18 мм; леко изтрита; инв. №2616.

18. АЕ; 1,45 гр; 17 мм; запазена; инв. №2421.

ВАЛЕНТИНИАНОВА ДИНАСТИЯ (364–392)

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Виктория в ход наляво. В отреза TES.

19. АЕ; 2,4 гр; 18 мм; леко изтрита; 364–378 г.; инв. №2859.

Лице:...NTINI/ ANVS P... Бюст надясно с диадема.

Опако: Не личи.

20. АЕ; 2,66 гр; 17–16 мм; запазена; 364–392 г.; инв. №3254.

Лице:....S PP... Бюст надясно с диадема.

Опако: Фигура на трон държи глобус и копие.

21. АЕ; 1,58 гр; 15 мм; леко изтрита; 378–383 г.; инв. №2418.

ТЕОДОСИЙ I (378–395)

Лице: D N THEODO/ SIVS... Бюст надясно с диадема.

Опако:.... Императорът прав във военно облекло.

22. АЕ; 4,08 гр; 22 мм; леко изтрита; инв. №2285.

АРКАДИЙ (383–408)

Лице: D N ARCADIVS P F AV... Бюст надясно с диадема.

Опако: SALVS REI... Виктория в ход наляво, носи трофей и влачи пленник.

23. АЕ; 1,32 гр; 12,5–13 мм; запазена; 383–395 г.; инв. № 2592А (Обр. 2.8).

Лице:...RCA... Бюст надясно с диадема.

Опако: Отляво император прав, отдясно Виктория му поставя лавров венец.

24. АЕ; 2,27 гр; 18 мм; запазена; 395–401 г.; инв. № 532 (Обр. 9).

ХОНОРИЙ (393–423)

Лице:...HONORI... Бюст надясно с диадема.

Опако: Отляво император прав, отдясно Виктория му поставя лавров венец.

25. АЕ; 1,78 гр; 15 мм; леко изтрита; 395–401 г.; инв. № 2 595 (Обр. 10).

ЕЛИЯ ЕВДОКИЯ (съпруга на Аркадий)

Лице:...L EVDO... Бюст надясно с диадема.

Опако: GLORIA RO/ MANO... Императрица на трон, коронясвана от Божията ръка. В дясното поле кръст. В отреза CON.

26. АЕ; 2,93 гр; 17 мм; запазена; Константинопол, 400–401 г. (RIC X, No 79); инв. № 2422 (Обр. 2.11).

ТЕОДОСИЕВА ДИНАСТИЯ (395–450)

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Виктория в ход наляво влачи пленник.

27. АЕ; 0,58 гр; 11 мм; изтрита; 383–395 г.; инв. № 2286.

28. АЕ; 0,98 гр; 14 мм; леко изтрита; 383–395 г.; инв. № 3248.

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Отляво император прав, отдясно Виктория му поставя лавров венец.

29. АЕ; 1,83 гр; 17 мм; леко изтрита; 395–401 г.; инв. № 2408.

30. АЕ; 2,47 гр; 16 мм; изтрита; 395–401 г.; инв. № 2613.

Лице: Изтрито.

Опако: Двама императори прави напред.

31. АЕ; 1,61 гр; 14 мм; изтрита; 408–423 г.; инв. №2608.
32. АЕ; 1,39 гр; 15 мм; изтрита; 408–423 г.; инв. №2651.

Лице: Изтрито.

Опако: Венец с кръст.

33. АЕ; 0,26 гр; фрагмент; 425–435/50 г.; инв. №2144.

МАРЦИАН (450–457)

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Монограм.

34. АЕ; 1,27 гр; 10,5–12 мм; запазена; инв. №2601 (Обр. 2.12).

ЛЪВ I (457–474)

Лице: Не личи.

Опако: Права фигура, в лявото поле малка буква Е.

35. АЕ; 0,98 гр; 7–7,5 мм; леко изтрита; (RIC X, No713–718); инв. №2142 (Обр. 2.13).

РИМСКА ИМПЕРИЯ (IV–V век)

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Изтрито.

36. АЕ; 3,34 гр; 26 мм; изтрита, пробита с една дупка; инв. №2610.

37. АЕ; 2,11 гр; 16 мм; леко изтрита; инв. №3251.

38. АЕ; 1,63 гр; 14 мм; изтрита, пробита с една дупка; инв. №2410.

39. АЕ; 0,88 гр; 13–13,5 мм; изтрита; инв. №2600.

40. АЕ; 1,45 гр; 12 мм; леко изтрита; инв. №2219.

41. АЕ; 0,94 гр; 11 мм; леко изтрита; инв. №2222.

Лице: Изтрито.

Опако: Изтрито.

42. АЕ; 0,97 гр; 10 мм; изтрита; 425–498 г.; инв. №2137.

43. АЕ; 0,87 гр; 10 мм; изтрита; 425–498 г.; инв. №2223.

44. АЕ; 0,53 гр; 10 мм; изтрита; 425–498 г.; инв. №2287.

45. АЕ; 0,77 гр; 9 мм; изтрита; 425–498 г.; инв. №2593.

46. АЕ; 0,98 гр; 7 мм; изтрита; 425–498 г.; инв. №2143.

47. АЕ; 0,83 гр; 19 мм; изтрита; инв. №2215.

48. АЕ; 1,39 гр; 14 мм; изтрита; инв. №2221.

49. АЕ; 0,77 гр; 14 мм; изтрита; инв. №2620.

50. АЕ; 0,64 гр; 14 мм; изтрита; инв. №2970.

51. АЕ; 1,53 гр; 13 мм; изтрита; инв. №2277.

52. АЕ; 0,84 гр; 13 мм; изтрита; инв. №2617.
 53. АЕ; 0,73 гр; 13 мм; изтрита; инв. №2141.
 54. АЕ; 1,55 гр; 12 мм; изтрита; инв. №2196.
 55. АЕ; 1,09 гр; 12 мм; изтрита; инв. №2564.
 56. АЕ; 1,02 гр; 12 мм; изтрита; инв. №2416.
 57. АЕ; 0,96 гр; 12 мм; изтрита; инв. №2604.
 58. АЕ; 0,77 гр; 12 мм; изтрита, фрагмент; инв. №2607.
 59. АЕ; 0,74 гр; 12 мм; изтрита; инв. №3135.
 60. АЕ; 0,69 гр; 12 мм; изтрита; инв. №3133.
 61. АЕ; 0,59 гр; 12 мм; изтрита; инв. №2602.
 62. АЕ; 1,68 гр; 11,5–12,5 мм; изтрита; инв. №2145а.
 63. АЕ; 0,88 гр; 11,5–13 мм; изтрита; инв. №2603.
 64. АЕ; 0,98 гр; 11 мм; изтрита; инв. №2220.
 65. АЕ; 0,88 гр; 11 мм; изтрита; инв. №2573.
 66. АЕ; 0,87 гр; 11 мм; изтрита; инв. №3134.
 67. АЕ; 0,96 гр; 10 мм; изтрита; инв. №2971.
 68. АЕ; 0,77 гр; фрагмент; изтрита; инв. №2145б.

Лице: Неопределено.

Опако: Неопределено.

69. АЕ; 1,12 гр; 15 мм; корозирала, изображението не личи; инв. №2577.

70. АЕ; 1,49 гр; 14 мм; корозирала, изображението не личи; инв. №3247а.

АНАСТАСИЙ I (491–518)

Лице:... Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение м, отгоре кръст. В отреза..ON.

71. АЕ; 7,86 гр; 26 мм; Константинопол, 498–507 г. (MIB 1, 22), леко изтрита; инв. №2858.

Лице:... Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение м, отдолу В.

72. АЕ; 4,81 гр; 22 мм; Константинопол, официна В, 507–512 г. (MIB 1, 23), леко изтрита; инв. №2279.

Лице: D N ANASTA/ SIVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре кръст, отляво и отдясно звезда, отдолу означение на официна. В отреза CON.

73. АЕ; 18,7 гр; 33 мм; Константинопол, официна А, 512–517 г. (MIB 1, 27), леко изтрита; инв. №2562.

74. АЕ; 16,6 гр; 34 мм; Константинопол, официна Г, 512–517 г. (МІВ 1, 27), леко изтрита; инв. №2612.

75. АЕ; 15,7 гр; 34–35 мм; Константинопол, официна Е, 512–517 г. (МІВ 1, 27), леко изтрита; инв. №2243 (Обр. 3.1).

76. АЕ; 17,9 гр; 34 мм; Константинопол, официна Е, 512–517 г. (МІВ 1, 27), леко изтрита; инв. №2578.

77. АЕ; 15,5 гр; 34 мм; Константинопол, 512–517 г. (МІВ 1, 27), леко изтрита; инв. №2570.

78. АЕ; 18,5 гр; 32 мм; Константинопол, 512–517 г. (МІВ 1, 27), леко изтрита; инв. №2138.

Лице: ... Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст.

79. АЕ; 3,0 гр; 18 мм; Константинопол, 498–507 г. (МІВ 1, 31), леко изтрита; инв. №2278.

80. АЕ; 2,67 гр; 17 мм; Константинопол, 498–507 г. (МІВ 1, 31), леко изтрита; инв. №2245.

Лице: ... Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст, отгоре и отдолу звезда, отдясно означение на официна.

81. АЕ; 4,6 гр; 20 мм; Константинопол, официна Г, 507–512 г. (МІВ 1, 32), леко изтрита; инв. №2280.

82. АЕ; 5,71 гр; 22 мм; Константинопол, 507–512 г. (МІВ 1, 32), леко изтрита; инв. №2860.

Лице: D N ANASTA/ SIVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст, отдясно означение на официна.

83. АЕ; 8,54 гр; 26–27 мм; Константинопол, официна В, 512–517 г. (МІВ 1, 33), леко изтрита; инв. №2119 (Обр. 3.2).

84. АЕ; 8,01 гр; 27 мм; Константинопол, официна Г, 512–517 г. (МІВ 1, 33), леко изтрита; инв. №2847.

85. АЕ; 7,92 гр; 25,5–27 мм; Константинопол, официна Е, 512–517 г. (МІВ 1, 33), леко изтрита; инв. №2213.

ЮСТИН I (518–527)

Лице: D N IVSTI/ NVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре кръст, отляво и отдясно звезда. В отреза CON.

86. АЕ; 16,0 гр; 32 мм; Константинопол, 518–522 г. (МІВ 1, 11), леко изтрита; инв. №2596.

87. АЕ; 13,8 гр; 30–32 мм; Константинопол, 518–522 г. (МІВ 1, 11), запазена; инв. №2216 (Обр. 3.3).

Лице: D N IVSTI/ NVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение м, отляво звезда, отгоре и отдясно кръст, отдолу означение на официна. В отреза CON.

88. АЕ; 15,8 гр; 31 мм; Константинопол, официна Г, 522–527 г. (МІВ 1, 12), запазена; инв. №2120 (Обр. 3.4).

89. АЕ; 15,8 гр; 30 мм; Константинопол, официна Г, 522–527 г. (МІВ 1, 12), леко изтрита; инв. №2136.

90. АЕ; 16,8 гр; 30 мм; Константинопол, 522–527 г. (МІВ 1, 12), изтрита; инв. №2193.

91. АЕ; 8,78 гр; 30 мм; Константинопол, 522–527 г. (МІВ 1, 12), изтрита; инв. №2217.

Лице: D N IVSTI/ ... P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст, отгоре звезда, отдясно Г.

92. АЕ; 7,24 гр; 23 мм; Константинопол, официна Г, 522–527 г. (МІВ 1, 19), запазена; инв. №2412 (Обр. 3.5).

Лице: D N IV.../ NVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре кръст, отляво и отдясно звезда. В отреза NIKM.

93. АЕ; 15,3 гр; 33 мм; Никомедия, 518–522 г. (МІВ 1, 35а), леко изтрита; инв. №2417.

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение м, отляво, отгоре и отдясно кръст, отдолу В. В отреза NIKM.

94. АЕ; 15,0 гр; 29 мм; Никомедия, официна В, 522–527 г. (МІВ 1, 38а), леко изтрита; инв. №2284.

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст с букви А/ .../ Т/ ... между раменете, отдясно Δ.

95. АЕ; 8,16 гр; 23–21 мм; Антиохия, официна Δ (МІВ 1, 61), изтрита; инв. №2414 (Обр. 3.6).

Лице: D N IVSTI/ ... P P AV... Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст.

96. АЕ; 7,42 гр; 22 мм; леко изтрита; инв. №2759.

ЮСТИНИАН I (527–565)

Лице: D N D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение м, отляво и отдясно звезди, отдолу Г.
В отреза CON.

97. АЕ; 17,1 гр; 28 мм; Константинопол, официна Г, 527–532 г. (МІВ 1, 83), запазена; инв. №2576.

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отляво звезда, отгоре кръст, отдясно кръст с точка под него, отдолу А. В отреза CON.

98. АЕ; 16,7 гр; 31 мм; Константинопол, официна А, 537–538 г. (МІВ 1, 85), леко изтрита; инв. №2218.

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре кръст, отдолу Δ. В отреза CON.

99. АЕ; 14,3 гр; 32 мм; Константинопол, официна Δ, 527–538 г., леко изтрита; инв. №2605 (Обр. 3.7).

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит. В дясното поле кръст.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза CON.

100. АЕ; 20,5 гр; 40 мм; Константинопол, официна Г, година XII, 538–539 г., (МІВ 1, 95а); запазена; инв. №2567.

101. АЕ; 20,3 гр; 40 мм; Константинопол, официна Е, година XII, 538–539 г., (МІВ 1, 95а); запазена; инв. №2140.

102. АЕ; 17,35 гр; 40 мм; Константинопол, официна А, година XIII, 539–540 г., (МІВ 1, 95а); леко изтрита; инв. №2563.

103. АЕ; 20,2 гр; 39 мм; Константинопол, официна Г, година X–III, 539–540 г., (МІВ 1, 95а); леко изтрита; инв. №2572 (Обр. 3.9).

104. АЕ; 17,5 гр; 38 мм; Константинопол, официна А, година X–Ч 541–542 г., (МІВ 1, 95а); леко изтрита; инв. №2568.

105. АЕ; 23,1 гр; 39 мм; Константинопол, официна В, година X–Ч 541–542 г., (МІВ 1, 95а); запазена; инв. №2615.

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст, отгоре и отдолу звезда, отдясно означение на официна.

106. АЕ; 9,82 гр; 24–22 мм; Константинопол, официна Г, 527–537г., (MIB 1, 90); запазена; инв. №2139 (Обр. 3.8).

107. АЕ; 10,5 гр; 23 мм; Константинопол, официна Г, 527–537г., (MIB 1, 90); изтрита; инв. №2619.

Лице: D ...TINI/... Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отляво, отгоре и отдясно кръст, отдолу А. В отреза NIKM.

108. АЕ; 14,4 гр; 32 мм; Никомедия, официна А, 527–537г., (MIB 1, 105); леко изтрита; инв. №2597 (Обр. 3.10).

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит. В дясното поле кръст.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза NIKO.

109. АЕ; 18,0 гр; 41 мм; Никомедия, официна А, година XII, 538–539г., (MIB 1, 113а); запазена; инв. №2565.

110. АЕ; 19,1 гр; 35 мм; Никомедия, официна А, година X–Ч–II, 543–544г., (MIB 1, 113а); запазена; инв. №2282.

111. АЕ; 16,6 гр; 36 мм; Никомедия, официна А, година X–X, 546–547г., (MIB 1, 113а); запазена; инв. №2242 (Обр. 3.11).

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение I, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година. В отреза NIK.

112. АЕ; 4,25 гр; 17 мм; Никомедия, година X–X–X, 556–557г., (MIB 1, 118а); леко изтрита; инв. №2289.

113. АЕ; 3,07 гр; 14 мм; Никомедия, 552–565г., (MIB 1, 118а); леко изтрита; инв. №2611.

Лице:...VSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит. В дясното поле кръст.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу VZ.

114. АЕ; 9,07 гр; 26 мм; Кизик, година X–X–II–I, 549–550г., (MIB 1, 121а); запазена; инв. №2420 (Обр. 3.12).

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: С големи букви AISP, над тях с малки букви...Δ...

115. АЕ; 5,21 гр; 17 мм; Тесалоника, 527–562 г., (МІВ 1, 169h); леко изтрита; инв. №2411.

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит. В дясното поле кръст.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза ΘΥΠΟ.

116. АЕ; 22,7 гр; 38–36 мм; Антиохия (Теуполис), официна А, година XIII, 539–540 г., (МІВ 1, 143); запазена; инв. №2614 (Обр. 3.13).

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст с букви Θ и Π между раменете, отдясно означение на официна.

117. АЕ; 5,23 гр; 22 мм; Антиохия (Теуполис), официна В, 528–538 г., (МІВ 1, 136); леко изтрита; инв. №2283.

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит. В дясното поле кръст.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу ΘΥ.

118. АЕ; 10,2 гр; 34 мм; Антиохия (Теуполис), година XIII, 539–540 г., (МІВ 1, 152); запазена; инв. №3253.

ЮСТИН II (565–578)

Лице: D N IVSTI/ NVS P P AVI. Бюст надясно с диадема.

Опако: VICTORIA AVGVSTORVM. Виктория права, държи венец и кълбо с кръст. В дясното поле звезда. В отреза CONOB.

119. АУ; 1,47 гр; 16 мм; Константинопол, 565–578 г. (МІВ 2, 11); запазена; инв. №2571.

Лице: DN IV... Император от ляво и императрица отдясно, с нимбове, седнали напред на двоен трон.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза CON.

120. АЕ; 10,3 гр; 30 мм; Константинопол, официна Г, година GI–II, 573–574 г. (МІВ 2, 43); запазена; инв. №2569.

Лице: DN IVSTI/ NVS PP AVG. Император от ляво и императрица отдясно, с нимбове, седнали напред на двоен трон.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза НИКО.

121. АЕ; 13,2 гр; 31 мм; Никомедия, официна А, година G, 570–571 г. (MIB 2, 46); запазена; инв. №2409 (Обр. 3.14).

122. АЕ; 12,2 гр; 29 мм; Никомедия, официна А, година G, 570–571 г. (MIB 2, 46); запазена; инв. №2195.

123. АЕ; 10,7 гр; 27 мм; Никомедия, официна А, година G, 570–571 г. (MIB 2, 46); запазена; инв. №3252.

Лице: D N IVSTI/ NVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит.

Опако: Номинално означение К, отляво ANNO, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу TES.

124. АЕ; 5,63 гр; 20 мм; Тесалоника, година III, 567–568 г. (MIB 2, 68); запазена; инв. №3249.

125. АЕ; 3,88 гр; 20–22 мм; Тесалоника, година III, 567–568 г. (MIB 2, 68); запазена; инв. №2856.

Лице: DN IVSTI/ NVS PP AVG. Император от ляво и императрица отдясно, с нимбове, седнали напред на двоен трон.

Опако: Номинално означение К, отляво ANNO, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу TES.

126. АЕ; 4,53 гр; 20–21 мм; Тесалоника, година ЧI–III, 573–574 г. (MIB 2, 70a); запазена; инв. №2618 (Обр. 3.15).

Лице: Като №125.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отгоре Θ+С.

127. АЕ; 4,73 гр; 20–23 мм; Тесалоника, 574–577 г. (MIB 2, 70e); запазена; инв. №2606.

ВИЗАНТИЯ (498–578)

Лице: ... Бюст надясно.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст, отдясно означение на официна.

128. АЕ; 7,61 гр; 24–26 мм; 512–538 г., леко изтрита; инв. №3258.

129. АЕ; 2,86 гр; 28 мм; официна В, 512–538 г., фрагмент; инв. №2566.

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение К, отляво кръст, отгоре и отдолу звезда, отдясно означение на официна.

130. АЕ; 3,43 гр; 25 мм; Константинопол, официна А, 518–538г., леко изтрита; инв. №2197.

131. АЕ; 3,98 гр; 23 мм; Константинопол, официна Е, 518–538г., леко изтрита; инв. №2281.

Лице: Бюст надясно с диадема.

Опако: Христограм, отляво Δ, отдясно номинално означение Е.

132. АЕ; 1,48 гр; 13 мм; Константинопол, 518–538г., леко изтрита; инв. №2574.

НЕОПРЕДЕЛЕНИ.

Лице: Изтрито.

Опако: Изтрито.

133. АЕ; 6,85 гр; 28 мм; пробита с една дупка, изтрита; инв. №3255.

134. АЕ; 3,25 гр; 22–23,5 мм; пробита с две дупки, изтрита; инв. №2214.

135. АЕ; 4,71 гр; 22 мм; изтрита; инв. №2413.

136. АЕ; 2,0 гр; 18 мм; пробита с две дупки, изтрита; инв. №2857.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА I:

ВАЛЕНТИНИАНОВА ДИНАСТИЯ (364–378)

Лице: ... Бюст надясно с диадема.

Опако: ... Император прав държи лабарум и влачи пленник.

1. АЕ; 2,19 гр; 18 мм; леко изтрита; 364–378г.; инв. №2553 (Обр. 4.1).

2. АЕ; 2,05 гр; 17–16 мм; леко изтрита; 364–378г.; инв. №2554 (Обр. 4.2).

3. АЕ; 1,49 гр; 13 мм; леко изтрита, орязана; инв. №2557 (Обр. 4.3).

ГРАЦИАН (367–383)

Лице: D N GRATI... Бюст надясно с диадема.

Опако: ... Император прав подава ръка на коленичила жена.

4. АЕ; 4,69 гр; 24 мм; запазена; 378–383г.; инв. №2549 (Обр. 4.4).

ТЕОДОСИЙ I (379–395)

Лице: D N THEODO/ SIVS P F AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: CONCOR/ DIA AVGGG. Константинопол на трон, в дясната ръка държи Виктория, в лявата ръка държи копие. В отреза CONS...

5. АЕ; 2,58 гр; 17,5–18,5 мм; запазена; Константинопол, 378–383 г. (RIC IX, 57d–e/ 58); инв. №2550 (Обр. 4.5).

ВАЛЕНТИНИАН II (375–392)

Лице: D N VALENTINIANVS... Бюст надясно с диадема.

Опако: SALVS... Виктория в ход наляво, носи трофей и влачи пленник.

6. АЕ; 1,09 гр; 13 мм; запазена; 383–392 г.; инв. №2556 (Обр. 4.6).

7. АЕ; 1,06 гр; 13 мм; запазена; 383–392 г.; инв. №2558 (Обр. 4.7).

8. АЕ; 0,65 гр; 12–13,5 мм; леко изтрита; 383–392 г.; инв. №2555 (Обр. 4.8).

АРКАДИЙ (383–408)

Лице:...CADIVS... Бюст надясно с диадема.

Опако:... Виктория в ход наляво, носи трофей и влачи пленник.

9. АЕ; 1,01 гр; 11,5–13 мм; леко изтрита; 383–395 г.; инв. №2559 (Обр. 4.9).

Лице:...RCAD... Бюст надясно с диадема.

Опако: VIRTVS.... SIT... Отляво император прав, отдясно Виктория му поставя лавров венец.

10. АЕ; 2,16 гр; 17–19 мм; запазена; 395–401 г.; инв. №2551 (Обр. 4.10).

РИМСКА ИМПЕРИЯ (IV–V в.)

Лице: Изтрито.

Опако: Изтрито.

11. АЕ; 1,25 гр; 18 мм; леко изтрита, горяла; инв. №2560 (Обр. 4.11).

12. АЕ; 1,53 гр; 17 мм; изтрита, пробита; инв. №2552 (Обр. 4.12).

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА II:

РИМСКА ИМПЕРИЯ (IV–V в.)

Лице: ...

Опако: ...

1. АЕ; инв. №3250.

2. АЕ; инв. №3250.

3. АЕ; инв. №3250.

4. АЕ; инв. №3250.

5. АЕ; инв. №3250.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА III:

АНАСТАСИЙ I (491–518)

Лице: D N ANASTA/ SIVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре кръст, отляво и отдясно звезда, отдолу означение на официна. В отреза CON.

1. АЕ; 18,57 гр; 33 мм; Константинопол, официна Е, 512–517 г. (МІВ 1, 27); леко изтрита; инв. № 2248 (Обр. 5.1).

2. АЕ; 15,49 гр; 31 мм; Константинопол, официна Е, 512–517 г. (МІВ 1, 27); леко изтрита; инв. № 2246 (Обр. 5.2).

ЮСТИН I (518–527)

Лице: D N IVSTI/ NVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре кръст, отляво и отдясно звезда. В отреза CON.

3. АЕ; 16,75 гр; 32 мм; Константинопол, 518–522 г. (МІВ 1, 11); леко изтрита; инв. № 2254 (Обр. 5.3).

Лице: Като № 3.

Опако: Номинално означение М, отляво звезда, отгоре и отдясно кръст. В отреза CON.

4. АЕ; 18,76 гр; 32 мм; Константинопол, 522–527 г. (МІВ 1, 12); леко изтрита; инв. № 2253 (Обр. 5.4).

Лице: Като № 3.

Опако: Номинално означение М, отляво звезда, отгоре и отдясно кръст, отдолу А. В отреза NIKM.

5. АЕ; 15,46 гр; 31 мм; Никомедия, официна А, 522–527 г. (МІВ 1, 39); запазена; инв. № 2251 (Обр. 5.5).

ЮСТИНИАН I (527–565)

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст надясно с диадема.

Опако: Номинално означение М, отгоре, отляво и отдясно кръст, отдолу означение на официна. В отреза CON.

6. АЕ; 14,98 гр; 28 мм; Константинопол, официна А, 527–532 г. (МІВ 1, 87); изтрита; инв. № 2252 (Обр. 5.6).

7. АЕ; 15,78 гр; 30 мм; Константинопол, официна В, 527–532 г. (МІВ 1, 87); леко изтрита; инв. № 2249 (Обр. 5.7).

8. АЕ; 16,68 гр; 30 мм; Константинопол, 527–532 г. (МІВ 1, 87); леко изтрита; инв. № 2250 (Обр. 5.8).

Лице: Като № 6.

Опако: Номинално означение М, отляво звезда, отгоре и отдясно кръст, отдолу А. В отреза CON.

9. АЕ; 15,66 гр; 28 мм; Константинопол, официна А, 532–537 г. (МІВ 1, 84); леко изтрита; инв. № 2247 (Обр. 5.9).

Лице: D N IVSTINI/ ANVS P P AVG. Бюст напред с шлем и броня, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата щит. В дясното поле кръст.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза CON.

10. АЕ; 18,53 гр; 35 мм; Константинопол, официна Δ, година X–CI, 542–543 г. (МІВ 1, 95а); леко изтрита; инв. № 2262 (Обр. 5.10).

11. АЕ; 18,17 гр; 33 мм; Константинопол, официна Δ, година X–CI–III, 545–546 г. (МІВ 1, 95а); запазена; инв. № 2260 (Обр. 5.11).

12. АЕ; 20,41 гр; 35 мм; Константинопол, официна А, година X–X–III, 549–550 г. (МІВ 1, 95а); запазена; инв. № 2257 (Обр. 5.12).

Лице: Като № 10.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна.

13. АЕ; 10,24 гр; 25 мм; Константинопол, официна Δ, година X–C–II, 543–544 г. (МІВ 1, 96); запазена; инв. № 2265 (Обр. 5.13).

14. АЕ; 9,77 гр; 26 мм; Константинопол, официна Δ, година X–C–II, 543–544 г. (МІВ 1, 96); леко изтрита; инв. № 2263 (Обр. 5.14).

15. АЕ; 8,66 гр; 26 мм; Константинопол, официна Δ, година X–C–II, 543–544 г. (МІВ 1, 96); леко изтрита; инв. № 2264 (Обр. 5.15).

Лице: Като № 10.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза NIKO.

16. АЕ; 22,42 гр; 38 мм; Никомедия, официна А, година X–C, 541–542 г. (МІВ 1, 113а); запазена; инв. № 2255.

Лице: Като № 10.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза KYZ.

17. АЕ; 17,01 гр; 31 мм; Кизик, официна В, година X–X–X, 556–557 г. (МІВ 1, 120а); запазена; инв. № 2256.

Лице: Като № 10.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза ЧНЧП.

18. АЕ; 19,87 гр; 34 мм; Антиохия (Теуполис), официна Г, година X–X, 546–547 г. (MIB 1, 145a); запазена; инв. №2258.

19. АЕ; 20,69 гр; 34 мм; Антиохия (Теуполис), официна Г, година X–X/ *, 546–547 г. (MIB 1, 145b); запазена; инв. №2261.

20. АЕ; 18,41 гр; 36 мм; Антиохия (Теуполис), официна Г, година X–X–III, 549–550 г. (MIB 1, 145a); запазена; инв. №2259.

ЮСТИН II (565–578)

Лице: DN IVSTI/ NVS PP AVG. Император от ляво и императрица отдясно, с нимбове, седнали напред на двоен трон.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза CON.

21. АЕ; 16,56 гр; 34 мм; Константинопол, официна Г, година G, 570–571 г. (MIB 2, 43); запазена; инв. №2270.

22. АЕ; 14,0 гр; 28 мм; Константинопол, официна Г, година G, 570–571 г. (MIB 2, 43); запазена; инв. №2267.

23. АЕ; 15,54 гр; 30 мм; Константинопол, официна Δ, година G, 570–571 г. (MIB 2, 43); запазена; инв. №2271.

24. АЕ; 16,26 гр; 29 мм; Константинопол, официна Г, година GI, 571–572 г. (MIB 2, 43); запазена; инв. №2268.

25. АЕ; 13,36 гр; 30 мм; Константинопол, официна Δ, година G–..., 570–574 г. (MIB 2, 43); запазена; инв. №2273.

Лице: Като №21.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна.

26. АЕ; 7,04 гр; 21 мм; Константинопол, официна А, година II–II, 568–569 г. (MIB 2, 44); запазена; инв. №2275.

Лице: Като №21.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза NIKO.

27. АЕ; 14,74 гр; 29 мм; Никомедия, официна В, година G, 570–571 г. (MIB 2, 46); запазена; инв. №2266.

28. АЕ; 14,08 гр; 28 мм; Никомедия, официна В, година G–II, 572–573 г. (MIB 2, 46); запазена; инв. №2269.

Лице: Като №21.

Опако: Номинално означение М, отляво А-N-N-O, отгоре кръст, отдясно регнална година, отдолу означение на официна. В отреза TNECP.

29. АЕ; 13,25 гр; 31 мм; Антиохия (Теуполис), официна Г, година G–III, 573–574 г. (MIB 2, 56a); запазена; инв. №2272.

Лице: Като №21.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отдясно регнална година. В отреза KYZ.

30. АЕ; 6,83 гр; 24 мм; Кизик, година X, 574–575 г. (MIB 2, 51); запазена; инв. №2276.

Лице: Като №21.

Опако: Номинално означение К, отляво А-N-N-O, отдясно регнална година. В отреза TES.

31. АЕ; 5,69 гр; 22 мм; Тесалоника, година X, 574–575 г. (MIB 2, 70); запазена; инв. №2274.

Приложение II.
Местонамиране на монетите в обект „Габрово–Градище“

Appendix II.
Finding place of the coins in the site „Gabrovo–Gradishte“

инв. №	монета	дата	състояние	помещение № / местонамиране	дълб. (м)	датиране на помещението (по Койчева 1992b, 56, таб. I–II)
3254	IV в.		запазена	2 (в сондаж)	2,4	V–VI век
2137	IV–V в.	425–498	изтрита	до № 4	0,7	
2970	IV–V в.		изтрита	в горял слой между № 4 и № 6		
2971	IV–V в.		изтрита	в горял слой между № 4 и № 6		
2135	Гордиан III	241–243	леко изтрита	4А	0,7	V–VI век
2136	Юстин I	518–527	леко изтрита	4А (върху северния зид)	0,7	V–VI век
2285	Теодосий I	378–395	леко изтрита	до № 6	1,5	
2245	Анастасий I	498–507	леко изтрита	6 (на повърхността)		IV–V век
2416	IV–V в.		изтрита	6 (при почистване)		IV–V век
2277	IV–V в.		изтрита	6	0,8	IV–V век
2278	Анастасий I	498–512	леко изтрита	6	0,8	IV–V век
2279	Анастасий I	498–512	леко изтрита	6	0,8	IV–V век
2280	Анастасий I	498–507	изтрита	6	0,8	IV–V век
2281	VI в.	518–538	леко изтрита	6	0,8	IV–V век
2246–2276	Колективна находка III (31 бр.)	512–575		6	0,8	IV–V век
2282	Юстиниан I	538–542	запазена	6	1,0	IV–V век
2283	Юстиниан I	527–538	леко изтрита	6	1,0	IV–V век
2284	Юстин I	518–527	леко изтрита	6	1,0	IV–V век
2286	Теодосиева дин-я	383–395	изтрита	6	1,0	IV–V век
2287	IV–V в.	425–498	изтрита	6	1,0	IV–V век
2288	Фауста	325–326	запазена	6	1,0	IV–V век
2289	Юстиниан I	550–565	леко изтрита	6	1,0	IV–V век
3252	Юстин II	570–578	запазена	7	0,4	V–VI век
3253	Юстиниан I	538–542	запазена	7 (западна половина)	0,4	V–VI век
3255	неопределена		изтрита	7	0,4	V–VI век
3249	Юстин II	565–570	запазена	7 (западна половина)	0,6	V–VI век
3248	Теодосиева дин-я		леко изтрита	7 (край южня зид)	0,8	V–VI век
2411	Юстиниан I	527–565	леко изтрита	до № 10		

2562	Анастасий I	512–517	леко изтрита	12	0,5	IV–V век
2564	IV–V в		изтрита	12 (източна половина)	0,5	IV–V век
2565	Юстиниан I	538–542	запазена	12	0,6	IV–V век
2574	VI в	518–538	леко изтрита	12	1,0	IV–V век
2567A	Клавдий I	41–54	изтрита	12 (в горял пласт)	1,2	IV–V век
2572	Юстиниан I	538–542	леко изтрита	12 (върху западния зид)		IV–V век
2573	IV–V в		изтрита	12 (върху западния зид)		IV–V век
2571	Юстин II	565–578	запазена	12 (върху западния зид на пристройката)		IV–V век
2561	IV в.	296–324	леко изтрита	северно от № 12	0,5	
2563	Юстиниан I	539–540	леко изтрита	северно от № 12	0,5	
2566	VI в	512–538	счупена	северно от № 12	0,6	
2549–2560	Колективна на-ходка I (12 бр.)	364–401		северно от № 12 (горял слой)	1,0	
2570	Анастасий I	512–518	леко изтрита	до западния зид на № 12	0,5	
2567	Юстиниан I	538–542	запазена	Западно от № 12	0,6	
2568	Юстиниан I	538–542	леко изтрита	12 A	0,6	V–VI век
2575	IV в.	296–318	запазена	12 A	0,8	V–VI век
2578	Анастасий I	512–518	леко изтрита	12 A (ЮЗ ъгъл)	1,6	V–VI век
2410	IV в		изтрита	14 (при почистване)		V–VI век
2194	Филип II Македонски	359–336 пр. Хр.	запазена	14	0,6	V–VI век
2197	VI в	512–538	леко изтрита	15 (СИ ъгъл)	0,8	V–VI век
2195	Юстин II	570–578	запазена	15	0,6	V–VI век
2214	неопределена		изтрита	16	0,2	V–VI век
2215	IV–V в		изтрита	16	0,2	V–VI век
2217	Юстин I	518–527	изтрита	16	0,3	V–VI век
2216	Юстин I	518–527	запазена	16	0,4	V–VI век
2221	IV–V в		изтрита	18 (на пода)	0,8	IV–V век
3132	Галиен	260–268	запазена (орязана)	западно от № 21	0,8	
3133	IV–V в		изтрита	западно от № 21	0,8	
3134	IV–V в		изтрита	западно от № 21	0,8	
3135	IV–V в		изтрита	западно от № 21	0,8	
2413	неопределена		изтрита	21 (на повърхността)		IV–V век
2606	Юстин II	565–578	запазена	23	0,5	IV–V век
2612	Анастасий I	512–518	леко изтрита	23 (западна половина)	1,5	IV–V век
2619	Юстиниан I	527–538	изтрита	23 (западна половина)	1,5	IV–V век
2599	Констанций Гал	351–354	леко изтрита	между № 23 и № 25	0,8	
2856	Юстин II	565–570	запазена	24 (при почистване)		IV–V век

2618	Юстин II	565–570	запазена	24	0,6	IV–V век
2611	Юстиниан I	552–565	леко изтрита	24 (западна половина)	1,2	IV–V век
2616	Валенс	364–378	леко изтрита	24 (западна половина)	1,2	IV–V век
2614	Юстиниан I	538–542	запазена	24 (източна половина)	1,0–1,5	IV–V век
2615	Юстиниан I	538–542	запазена	24 (източна половина)	1,2–1,8	IV–V век
2620	IV–V в.		изтрита	24 (в горял пласт)	1,7	IV–V век
2617	IV–V в.		изтрита	южно от № 24	0,6	
2594	Констанций II	351–361	запазена	25 (източна половина)	0,2	IV–V век
2595	Хонорий	395–401	леко изтрита	25 (източна половина)	0,2	IV–V век
2596	Юстин I	518–527	леко изтрита	25 (източна половина, над горял пласт)	0,6	IV–V век
2607	IV–V в.		изтрита, фрагмент	25 (западна половина)	1,0	IV–V век
2414	Юстин I	518–527	изтрита	25	1,0	IV–V век
2415	Константинова дин-я	330–335	изтрита	25	1,0	IV–V век
2597	Юстиниан I	527–538	леко изтрита	25	1,0	IV–V век
2422	Елия Евдокия	400–401	запазена	пред № 25	1,3–2,0	
2577	IV–V в.		корозирала	между № 26 и № 24	1,6	
2419	Валентиниан I	364–367	запазена	между № 26 и № 28	1,3	
2569	Юстин II	570–578	запазена	27	0,8	IV–V век
2420	Юстиниан I	542–550	запазена	27	0,9	IV–V век
2576	Юстиниан I	527–538	запазена	27	1,0	IV–V век
2417	Юстин I	518–527	леко изтрита	27 (горял пласт)	1,3	IV–V век
2418	Теодосиева дин-я	378–383	леко изтрита	27 (горял пласт)	1,3	IV–V век
2598	Константинова дин-я	351–361	леко изтрита	28	1	IV–V век
2600	IV–V в.		изтрита	28	1	IV–V век
2605	Юстиниан I	527–538	леко изтрита	30	0,5	V–VI век
2608	Теодосиева дин-я	408–423	изтрита	30	0,5	V–VI век
2609	Констанций II	350–355	леко изтрита	30	0,5	V–VI век
2610	IV в.		изтрита	30	0,5	V–VI век
2651	Теодосиева дин-я	408–423	изтрита	до № 32	1,3	
2759	Юстин I	518–527	леко изтрита	Над останките от № 36	0,5	IV–V век
2857	неопределена		изтрита	северно от № 39	0,4	
2858	Анастасий I	498–512	леко изтрита	39	0,6–1,0	IV–V век
2859	Валентинианова династия	364–378	леко изтрита	40	0,2	IV–V век
2860	Анастасий I	498–512	леко изтрита	40	0,2	IV–V век
3247A	IV–V в.		не личи	42 (в горял слой)	0,8	V–VI век
3250	Колективна находка II (5 бр.)	IV–V в.	слепени	44	0,8	V–VI век
3251	IV–V в.		изтрита	45	0,8	
3258	Анастасий I	512–518	леко изтрита	46	0,8	

2143	IV–V в.	425–498	изтрита	под пода на Базилика		
2144	Теодосий II	425–435	фрагмент	под пода на Базилика		
2145a	IV–V в.		изтрита	под пода на Базилика		
21456	IV–V в.		изтрита, фрагмент	под пода на Базилика		
2142	Лео I	457–474	леко изтрита	под пода на Базилика	0,4	
2141	IV–V в.		изтрита	Сондаж южно от Базилика	0,2	
2119	Анастасий I	512–517	леко изтрита	До базиликата (H IV/8)	0,2	
2120	Юстин I	518–527	запазена	До базиликата (H IV/8)	0,2	
2421	Валенс	364–378	запазена	Вход № 1 (на повърхността)		
2244	Хадриан		изтрита	Вход № 1 (на рампата)		
2242	Юстиниан I	542–550	запазена	Западно от вход № 1	1,3	
2243	Анастасий I	512–517	леко изтрита	Западно от вход № 1	1,3	
2603	IV–V в.		изтрита	Вход № 2 (на повърхността)		
2604	IV–V в.		изтрита	Вход № 2 (на повърхността)		
2592A	Аркадий	383–395	запазена	Извън крепостна стена (КС) (при почистване)	2	
2213	Анастасий I	512–517	леко изтрита	КС (сондаж № 8)	1,2	
2139	Юстиниан I	527–538	запазена	КС, сектор I (II пласт)	1,0	
2140	Юстиниан I	538–542	запазена	КС, сектор I (II пласт)	1,0	
2138	Анастасий I	512–517	леко изтрита	КС, сектор I (II пласт)	1,2	
2147	Константинова дин-я	330–346	изтрита	КС, сектор II	2,5	
2222	IV–V в.		леко изтрита	КС, сектор III (от насапа)		
2223	IV–V в.	425–498	изтрита	КС, сектор III (от насапа)		
2193	Юстин I	518–527	изтрита	КС, сектор III (при вътрешното лице)	1,8	
2220	IV–V в.		изтрита	КС, сектор III/7 (върху източния зид на пом. № 21)	0,5	
2219	IV–V в.	383–498	леко изтрита	КС, сектор III/8 (ок. източния зид на пом. № 18)	0,6–0,9	
2218	Юстиниан I	527–538	леко изтрита	КС, сектор III/9 (ок. източния зид на пом. № 18)	0,3–0,5	
2196	IV–V в.		изтрита	КС, сектор III/8 (сондаж край зида)		
2412	Юстин I	518–527	запазена	КС, сектор VI (при вътрешното лице)	1,0	
2613	Теодосиева дин-я	395–401	изтрита	случайна находка		
2593	IV–V в.	425–498	изтрита	случайна находка при почистване		
2847	Анастасий I	512–518	леко изтрита	случайна находка		

532	Аркадий	395–401	запазена	случайна находка		
2407	Константинова дин-я	335–341	изтрита	изкоп за ТВ кула	0,5	
2408	Теодосиева дин-я	395–401	леко изтрита	изкоп за ТВ кула	0,5	
2409	Юстин II	570–578	запазена	изкоп за ТВ кула	0,5	
2601	Марциан	450–457	запазена	изкоп за ТВ кула	0,5	
2602	IV–V в.		изтрита	изкоп за ТВ кула	0,5	

ЛИТЕРАТУРА

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995.

Априлов 1841: В. Априлов. Денница ново-българского образования, сочинение Василия Априлова, част первая. Одеса. 1841.

Божкова 2004: Б. Божкова. Монетни находки от архиепископския комплекс (IV–VII) „Южен парк – Лозенец“, София. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 73–86.

Борисов 2009: Б. Борисов. „Кастра Рубра“ през античността и средновековието. – В: Пътванията в Средновековна България, В. Търново, 2009, 185–198.

Владиминова-Аладжова 1995–1997: Д. Владиминова-Аладжова. Варварските нашествия в провинция Долна мизия през V век. – Нумизматика и сфрагистика, 1995–1997, 81–92.

Владиминова-Аладжова 2001: Д. Владиминова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. – В: И. Щерева, К. Вачева, Д. Владиминова-Аладжова. Туида – Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28), София, 2001, 97–114.

Владиминова-Аладжова 2002: Владиминова-Аладжова, Д. Картина на монетното обръщение в Шуменската крепост през Късната античност. – В: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26–30 July 2000). Sofia, 2002, 375–377.

Динчев 2003: В. Динчев. Ранновизантийския град върху хълма Царевец, Велико Търново. – В: Studia Archaeologica, Supplementum 1. Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. София, 2003, 384–429.

Динчев 2009: В. Динчев. Основни данни за Градището при с. Дичин. – В: В. Динчев, Г. Кузманов, П. Владкова, А. Чолакова, Ц. Попова. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996–2003 (результати от проучванията на българския екип) (Разкопки и проучвания, 39), София, 2009, 9–26.

Дочев 2002–2003: К. Дочев. Ранновизантийски монети от Търново (V–VII в.). – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17–18, 2002–2003, 287–298.

Йосифова 2008: М. Йосифова. Античният Тиризис и ранновизантийският Акре (селището на нос Калиакра). – Римски и ранновизантийски селища в България (Roman and Early Byzantine Settlements in Bulgaria), 3, 2008, 136–161.

- Койчева 1979:** К. Койчева. Разкопки на късноантичната крепост в м. Градище, Габрово. В: Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, 102.
- Койчева 1981:** К. Койчева. Разкопки на късноантична крепост в м. Градище, Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, 77–79.
- Койчева 1983:** К. Койчева. Разкопки в м. „Градище“, Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 72–73.
- Койчева 1984:** К. Койчева. Разкопки в м. Градище, Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 120.
- Койчева 1986:** К. Койчева. Разкопки на м. Градище край Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. В. Търново, 152.
- Койчева 1988:** К. Койчева. Късноантична крепост и град в м. Градище при Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 156–157.
- Койчева 1989:** К. Койчева. Археологически разкопки на м. Градище край Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 124.
- Койчева 1992а:** К. Койчева. Късноантична крепост и град на м. Градище край Габрово. – В: Археологически открития и разкопки през 1991 г. София, 1992, 108.
- Койчева 1992б:** К. Койчева. Жилища от IV–VI в. на м. Градище край Габрово. – Годишник на музеите от Северна България, 18, 1992, 41–56.
- Койчева 1994:** К. Койчева. Нови данни за късноримската укрепителна система. – В: Поселищен живот в Древна Тракия. III международен симпозиум „Кабиле“, 17–21 май 1993, Ямбол. Ямбол, 1994, 212–220.
- Милчев, Койчева 1978:** А. Милчев, К. Койчева. Ранновизантийска базилика в м. Градище край Габрово. – Археология, 1978, 4, 25–33.
- Минкова 2005:** М. Минкова. Монетна циркуляция II–XIII в. на територията на Августа Траяна – Берое – Веря – Боруи. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 79–102.
- Михайлов 2008:** С. Михайлов. Видове номинали в монетното обръщение на византийските провинции Скития и Втора Мизия (498–681 г.). – Acta musei varnaensis, VII–1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие (Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев, Варна, 15–17 септември 2005 г.). 2008, 278–300.
- Михайлов 2010:** С. Михайлов. Етапи в паричната циркуляция през ранновизантийската епоха (498–681) в провинция Втора Мизия. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 6, 2010, 109–122.
- Михайлов 2011:** С. Михайлов. Монети от археологическото проучване на крепостта при село Изворово, Хасковска област (2007–2008). – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 7, 2011, 71–86.
- Парушев 1991:** В. Парушев. Антични монети от Калиакра. – Известия на Народния музей Варна, 27 (42), 1991, 20–31.
- Торбатов 2002:** С. Торбатов. Монетна циркуляция в градището край Одръци (310 г. пр. Хр. – 610 г. сл. Хр.). В. Търново, 2002.

Христов 2010: М. Христов. За хронологията на Габровското градище. – Археология, 2010, 1–2, 106–111.

Цончев, 1934: П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово. София, 1934.

Щерева 2001: И. Щерева. Строителна история. – В: И. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида – Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28), 2001, 88–94.

Юрукова 1981: Й. Юрукова. Антични и ранновизантийски монети. – В: Перник, 1, София, 1981, 218–261.

Bülow 2008: G. von Bülow. Iatrus – Krivina. Spätantikes Limeskastell an der Yantramündung. – В: Римски и ранновизантийски селища в България (Roman and Early Byzantine Settlements in Bulgaria), 3, 2008, 54–67.

Catalogue 2006: Catalogue des trésors. – In: Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d’Asie Mineure (491–713). Paris, 2006, 113–430.

Dima, Elefterescu 2009: M. Dima, D. Elefterescu. Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.). Wetteren, 2009.

Dimitrov 1998: K. Dimitrov. Poznorzysmskie i wczesnobizantyjskie monety z odcinka IV w Novae z lat 294–612. – Novaensia, 11, 1998, 99–112.

Guest 2007: P. Guest. Coin Circulation in the Balkans in the Late Antiquity. – Proceedings of the British Academy, 141, 2007, 295–308.

MIB 1: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 1, Wien, 1973.

MIB 2: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 2, Wien, 1975.

Mackensen 1992: M. Mackensen. Die Fundmünzen von Golemanovo Kale (Ausgrabung 1936/1937). – In: S. Uenze. Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien): Ergebnisse der deutsch–bulgarisch–österreichischen Ausgrabungen 1934–1937. München, 1992, 339–349.

Minkova 2002: M. Minkova. Antike und mittelalterliche Münzen aus Karasura. – In: Karasura, 2, Langenweissbach, 2002, 143–231.

Morrisson, Ivanišević 2006: C. Morisson, V. Ivanišević. Les émissions des Vie–VIIe siècles et leur circulation dans les Balkans. – In: Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d’Asie Mineure (491–713). Paris, 2006, 41–73.

RIC, IV–3: The Roman Imperial Coinage, Volume IV, Part III, Gordian III – Uranius Antoninus. London, 1949.

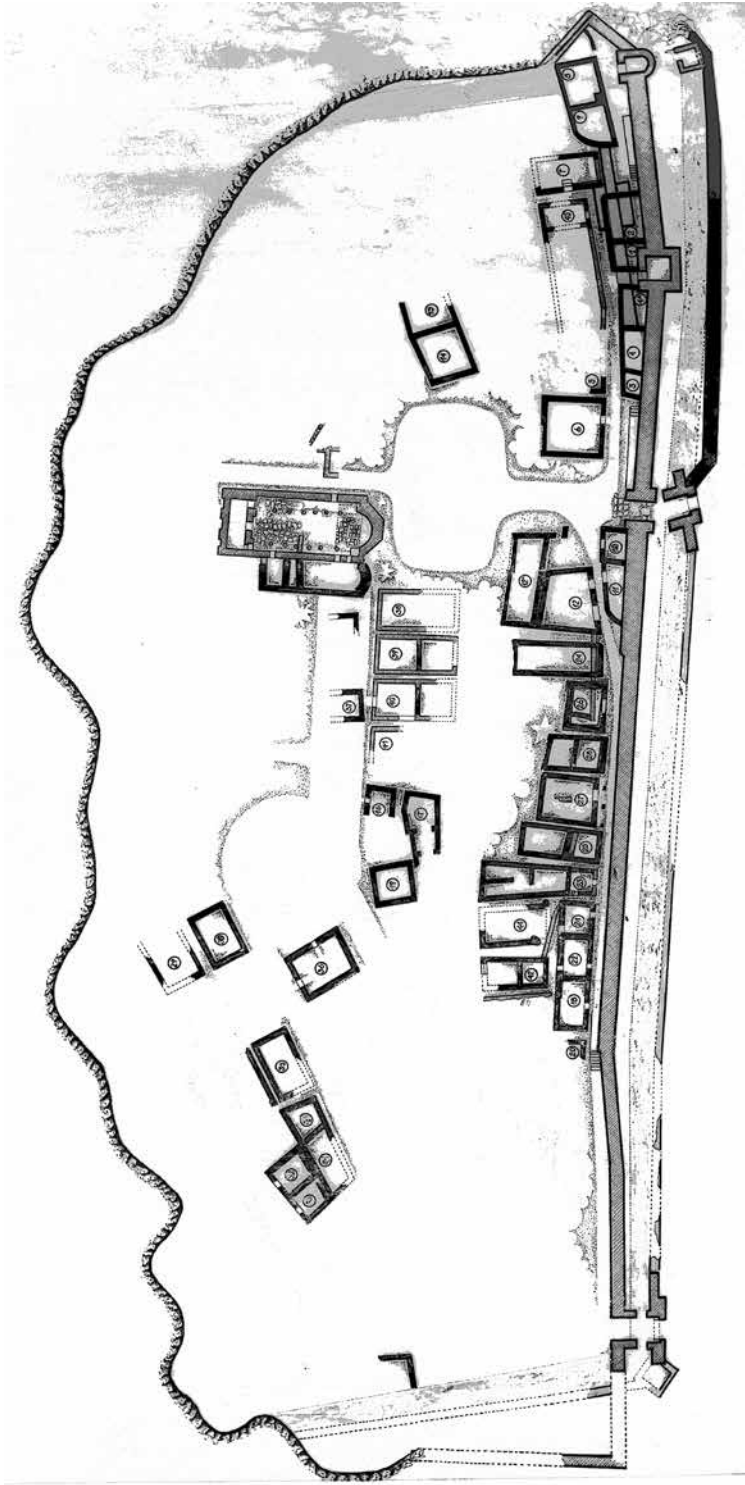
RIC VIII: The Roman Imperial Coinage, Volume VIII, The Family of Constantine I A.D. 337–364. London, 1981.

RIC IX: The Roman Imperial Coinage, Volume IX, Valentinian I – Theodosius I. London, 1951.

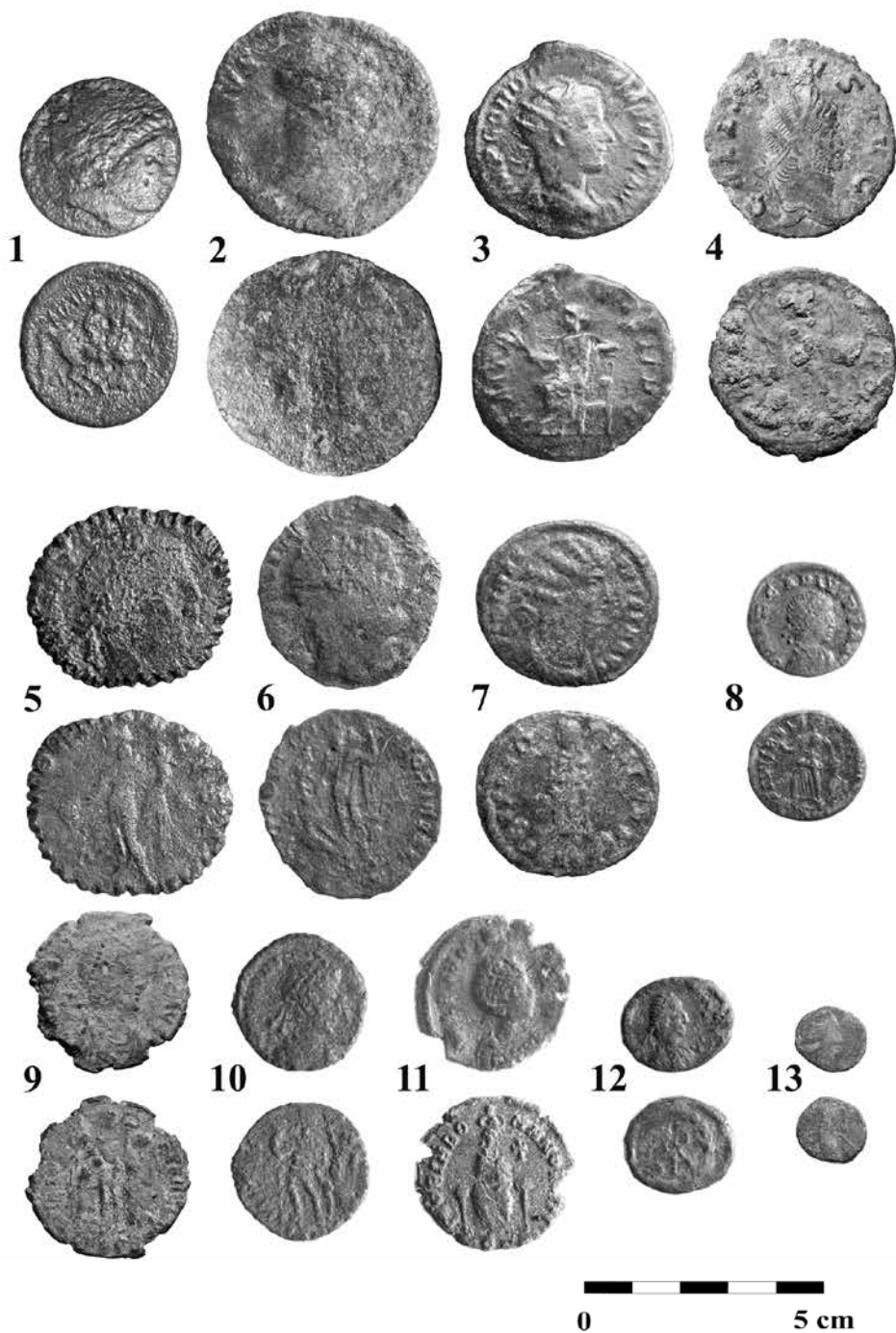
RIC X: The Roman Imperial Coinage, Volume X, The Divided Empire and the Fall of the Western Parts AD 395–491. London, 1994.

Schönert-Geiss 1991: E. Schönert-Geiss. Die Fundmünzen. – In: Iatrus–Krivina, vol. 4, 1991, 213–240.

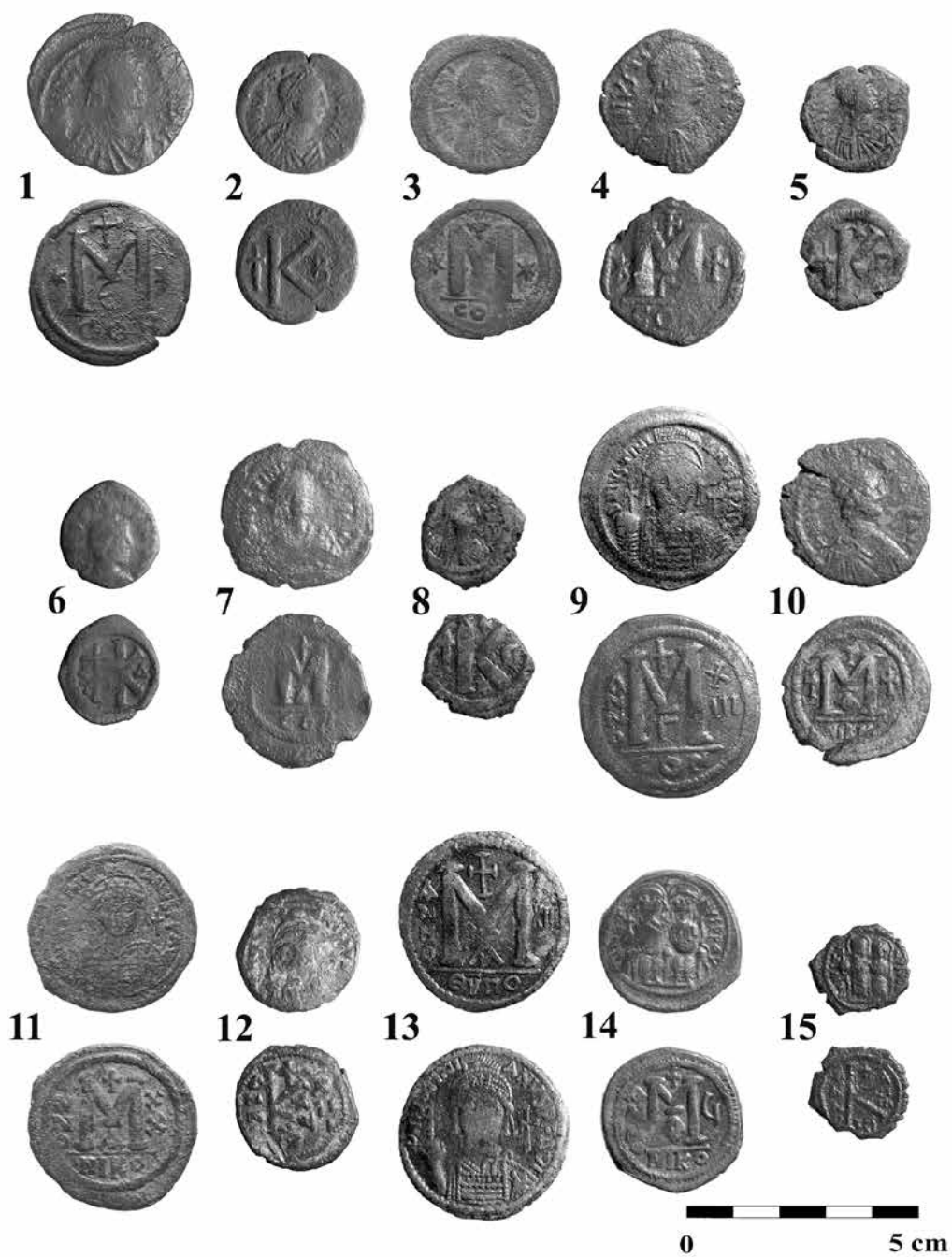
Velkov 1992: V. Velkov. Historische Interpretation der Siedlungen von Sadovec. – In: S. Uenze. Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien): Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937. München, 1992, 385–390.

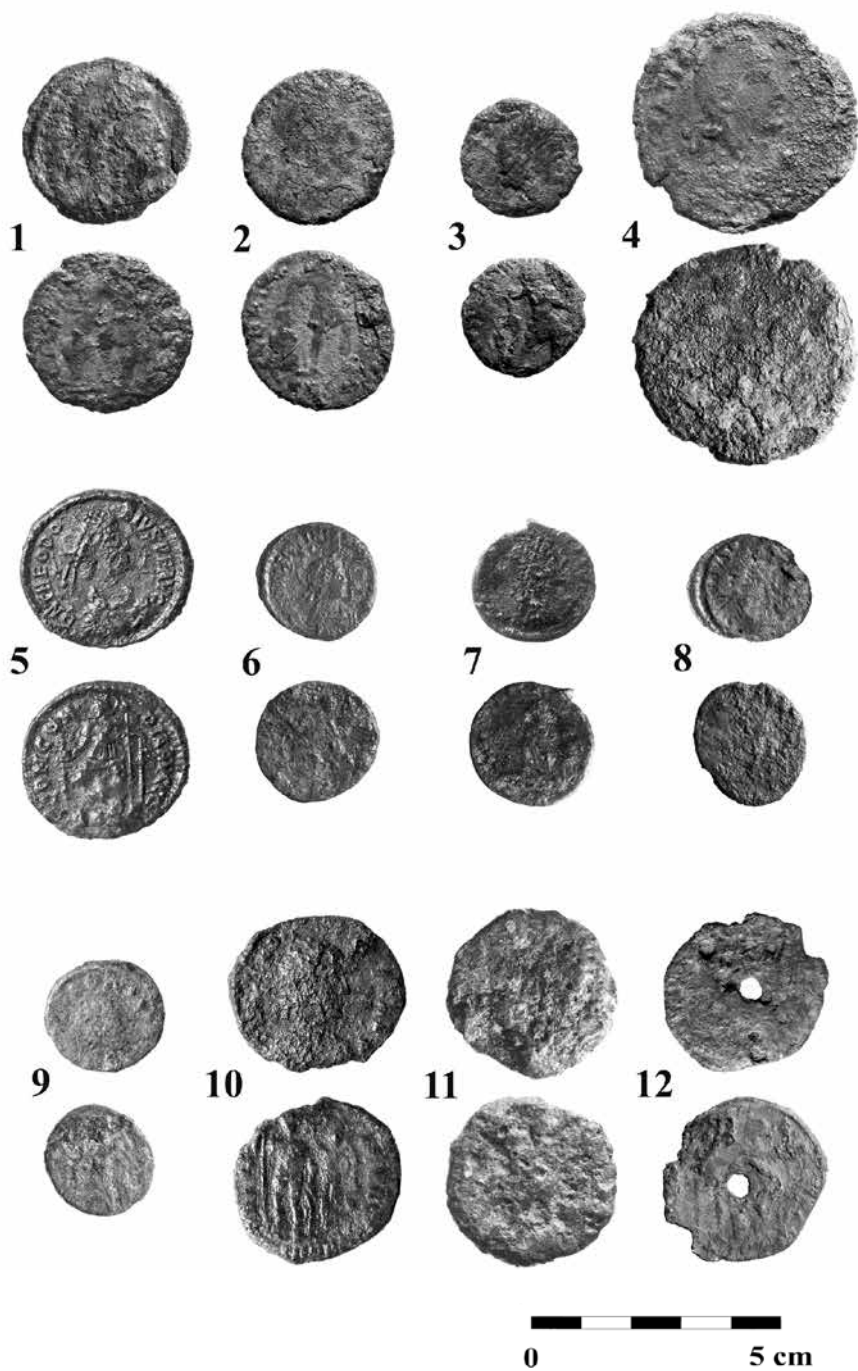
1. План на крепостта Градище край Габрово (по Койчева 1994)
1. Plan of the fortress Gradishte near Gabrovo (by Koycheva 1994)

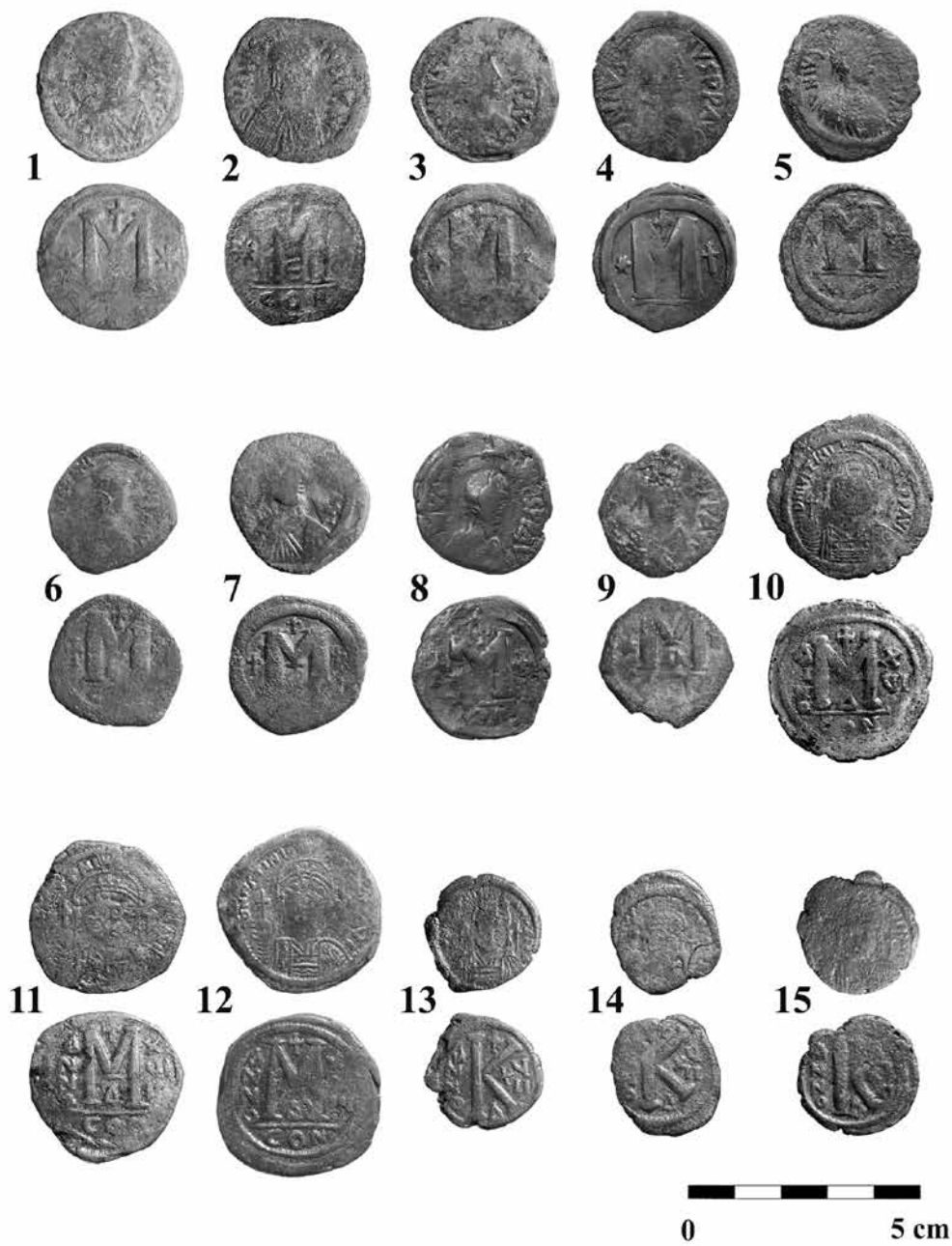
2. Еллинистически и римски единични монети
 2. Hellenistic and Roman stray coins

3. Ранновизантийски единични монети
 3. Early Byzantine stray coins

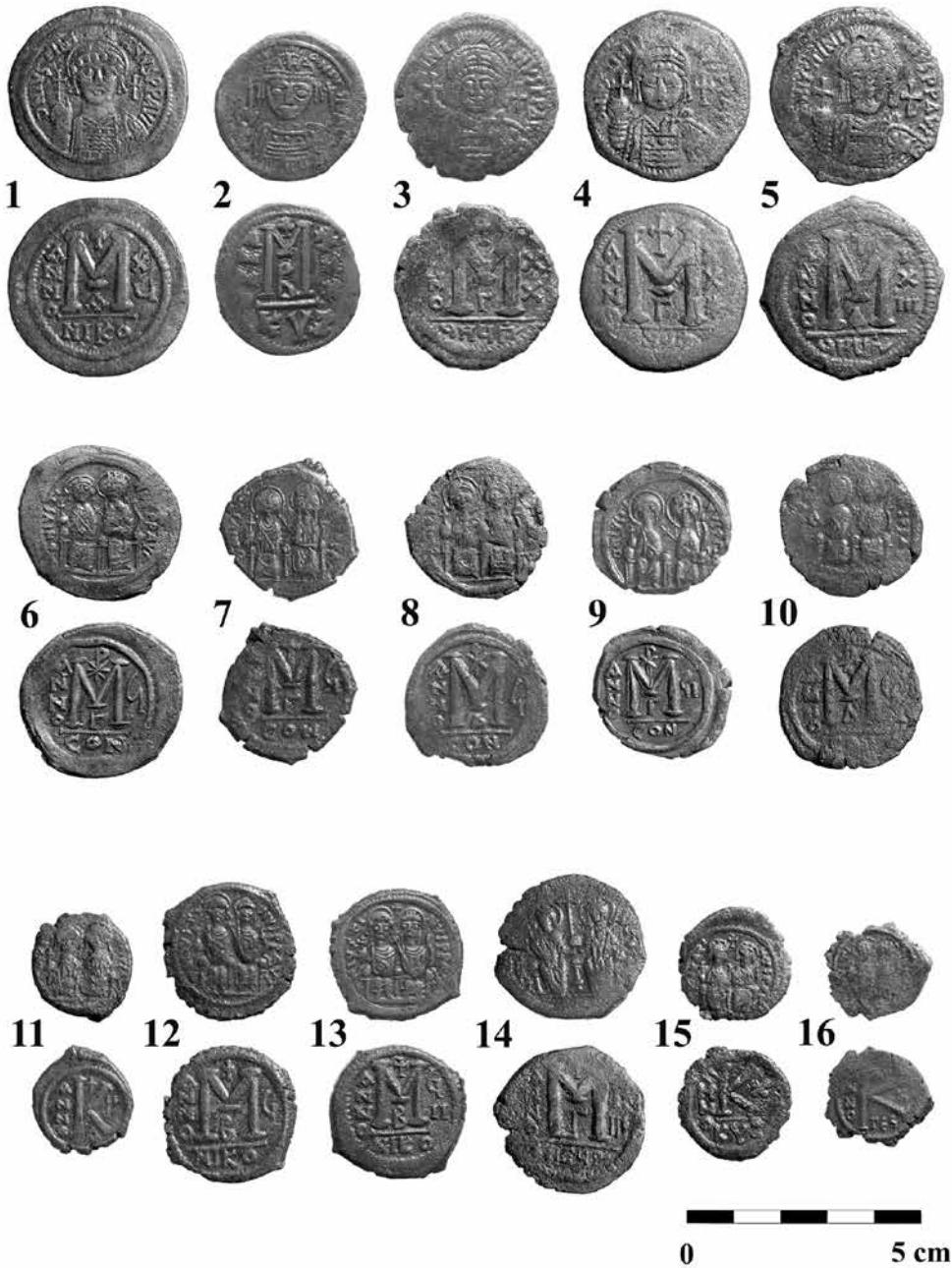

4. Колективна находка I
 4. Collective find I

5. Колективна находка III
 5. Collective find III

6. Колективна находка III (продължение)
 6. Collective find III (continued)

COINS FROM THE FORTRESS OF GRADISHTE NEAR GABROVO

Stoyan Mihailov, Rossen Yossifov.

(Summary)

Regular archaeological excavations were carried out from 1975 to 1991 of the fortress of Gradishte near Gabrovo. There 184 coins were found – 136 single coins and three collective finds consisting of 5, 12 and 31 coins accordingly. Two main groups surface among the single coins. The first one encompasses 69 Late Roman coins (294–498 A.D.), and the second – 62 Early Byzantine coins (498–578 A.D.) The first collective find (12 coins) contains coins minted during the period of 364–401 A.D. The second collective find (5 coins) can altogether be dated to 4th – 5th c. The third collective find (31 coins) contains coins minted during the period 512 – 575 A.D.

The analysis of the coin complex from Gabrovo – Gradishte suggests that the majority of the Late Roman coins (294–498 A.D.) were in circulation in 6th c. also, which is the only major period of coin circulation in the entire history of Gabrovo – Gradishte. There might have been earlier periods of coin circulation on the territory of the site, but they must have been smaller in times in terms of volume as compared to the one during 6th c.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С МЕДНИ МОНЕТИ НА ЦАР ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ (1301–1322) ОТ КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА, ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Константин Дочев

Монетосеченето на българския цар Теодор Светослав, състоящо се от сребърни аспри и медни корубести монети, винаги са привличали вниманието на специалистите и любителите не само с оригиналната си и красива изработка, но и поради малкото достигнали до нас такива екземпляри. Засега най-много медни монети на Теодор Светослав са открити в средновековния Търнов и районите около него, общо около 103 екземпляра (Дочев 1992, 91), тъй като те са произвеждани в столичната монетарница. Неговите сребърни монети, които също са издадени в Търново, имат по-широко разпространение. Данни за тяхното намиране има не само от Търново (28 екземпляра), но и от Бяла черква, Червен, Шумен, Преслав, Карлово, Сливен, Айтос и други средновековни градове от Източна България и Подбалкана (Пенчев 1982, 4–6; Дочев 1992, 91; Пенчев 2010, 106–108).

Досега е известен един тип медни корубести монети на Теодор Светослав, за които в последно време е представена пълна и сравнително пълна типологическа характеристика и сравнително точна хронология на отсичането на различните вариантни емисии, обхващащи периода 1304–1321 г. (Дочев 2003, 65–66; Дочев 2009, 105–108). Върху лицевата им страна царят е изобразен като триумфиращ конник, в ход надясно, а на обратната – широкораменен кръст, изпълващ цялото монетно поле. Издаването на тези медни монети е свързано с отразяването и популяризирането на военните победи на Теодор Светослав над ромеите в периода 1320–1304 г. и възстановяването на политическия авторитет на българската държава. Към 1307 г. финансовите власти организирали и започнали да отсичат в монетарницата на Търново и сребърни монети с плоски ядра с тегло от 1,60–1,70 г, предназначени за паричното обръщение (Дочев 2009, 101–104).

Доскоро топографският анализ на намираните в Търново негови медни монети показва, че те са откривани предимно на крепостта Царевец (83 екземпляра) и Великата лавра „Св. 40 мъченици“ в нейното Северозападно подножие (17 екземпляра) (Дочев 1992, 183–186; Дочев 2004, 171). От 2007 г. насетне започнаха планирани археологически проучвания и на крепостта Трапезица като до 2011 г. са открити около 3000 единични средновековни монети. От тях на Теодор Светослав са 2 сребърни и 26 медни екземпляра. Като интересен факт, свързан не само с монетосеченето и паричното обръщение в столичния Търнов, е откриването в жилищен квартал, разположен в южната тераса на крепостта Трапезица, на малка парична сума от пет медни корубести монети – четири на Теодор Светослав и една на византийския император Михаил VIII Палелог (1261–1282) (Обр. 1). Монети на този обект се откриват както във вътрешността на помещенията, пространствата между тях, а също така и в многобройните сметни ями, свързани с живота на тамошните градски обитатели¹.

В такава сметна яма през 2011 г. е намерена споменатата малка колективна монетна находка².

В типологическо отношение четирите монети на Теодор Светослав са от емисиите, върху които царското име и титулатура е във вариант **ΘΕΟΔ ЦР (ΘΕΟΔΩΡЪ ЦАРЪ)**. Върху лицевата страна царят е представен с клиновидна, остра брада, язdec кон надясно, а на обратната – ширококраменен кръст, изпълващ цялото монетно поле. Разглежданите монети са леко износени, което показва, че са участвали за известно време в паричното обръщение, не по-малко от три-четири години. Присъствието в паричната сума, заедно с български монети, на византийска медна номизма на Михаил VIII Палеолог, който е управлявал малко по-рано от българския цар, не е необичайно за тогавашното търновско парично обръщение. Византийските медни номизми са били употребявани масово в българския паричен обмен още от края на XII в. Те са претърпявали и съответно тегловно-стойностно уравниване, най-вече намаляване на теглото, спрямо утвърдения в българското царство стойностен курс на медните монети спрямо ромейската златна перпера с тегло от 4,50 г и съдържание от 80% чисто злато, приета за основна парична единица непосредствено след 1186 г.

В българската държава до времето на Теодор Светослав се отбелязват две много остри парични кризи, вследствие на политическа нестабилност, загуба на големи територии, данъчна обвързаност към други страни и икономическа стагнация. Първата продължителна парична криза протекла след смъртта на цар Иван Асен II (1218–1241) до началото на управлението на Константин Асен (1257–1277). Това е период, когато държавата изпаднала в пълна политическа и икономическа зависимост

спрямо монголо-татарските ханове от Златната орда, а никейският император Йоан III Ватаци (1222–1254) допълнително утежнявал проблемите ѝ с териториалните си завоевания в Тракия и Родопите. Поради липса на достатъчно количество медни монети, които изпълнявали ролята на парични знаци, обменяеми към златната перпера, започнало тяхното орязване и нарязване на по-малки части, с цел увеличаване на тяхното количество. Втората криза започнала от началото на гражданската война през 1276–1277 г, между законно управляващия цар Константин Асен и самозванеца Ивайло, която довела до близо двадесетгодишен период на разруха и упадък, на ромейска и татарска хегемония. По време на двете политически и икономически кризи циркулиращите монети се орязвали и нарязвали на по няколко части, с цел увеличаване на тяхното количество, но това довеждало до пълното им обезценяване. Ако през първите пет-шест години на управлението на Константин Асен, който организираше в Търново за пръв път отсичането на няколко милиона медни корубести монети, една златна византийска перпера с тегло от 4,50 карата и златно съдържание от 16–18 карата (Hendy 1999, 41–43) се разменяла за около 250–300 медни български монети, то малко преди 1300 г., вследствие на започналата поредна девалвация, медните парични знаци се обезценили до приблизително 600–700 екз. за 1 перпера, предимно нарязани фрагменти или тегловно орязани екземпляри с тегло от 1,0–1,5 г (Дочев 1992, 180–183).

Паричните кризи в металическото обръщение били преодолявани чрез съответна тегловна деноминация и увеличаване на златното съдържание на основната парична единица (в случая златната перпера), или теглото на паричните знаци (медните монети), в съответствие с икономическите възможности на държавата. Така постъпили финансовите власти на Мицо Асен (1256–1263) и на Константин Асен, които пуснали в обръщение пълноценни медни монети на мястото на обезценените „резанки“ от периода 1242–1256 г., с тегло под 0,5 г (Дочев 1992, 178–180). По същият начин била преодоляна и паричната криза от периода 1277–1301 г. Към 1303–1304 г. финансовите власти на Теодор Светослав организирали отново в Търново отсичането на медни корубести монети с първоначално тегло от 2,0–2,5 г, спрямо използваната във Византия златна перпера с тегло от 4,40–4,50 г и съдържание на злато от 12–14 карата (Bendall, Donald 1979, 34, 62, 108; Grierson 1999, 128–146).

По същото време в паричното обръщение останали да се използват и по-стари, неорязани византийски и български медни монети – на Йоан III Дука Ватаци, Константин Асен, Георги I Тертер (1280–1292), Михаил VIII Палеолог, Андроник II Палеолог (1282–1328). Такъв е случаят с разглежданата малка парична сума от четири български монети със средно

тегло от 1,70 г и една медна византийска номизма на Михаил VIII Палеолог, с тегло от 1,75 г. Еднаквостта на монетните тегла показва и еднаквият стойностен курс на златната перпера, била тя реална или сметководна, в паричния обмен на България и на Византия през първото десетилетие на XIV в. По това време 1 златна перпера по приблизителни данни се е равнявала на около 350–400 медни корубести монети.

Колективната находка дава информация не само за процесите и явленията в областта на градското парично обръщение, но и предоставя любопитни данни за ежедневието на нашите предшественици по отношение употребата на паричните знаци в техния труден битиен живот. Според някои предварителни археологически данни, обитателите на тези няколко жилища, разположени върху най-южната и най-ниска тераса на крепостта Трапезица, са имали сравнително скромнен социален статус, но все пак са разполагали със свои парични суми от медни и сребърни монети, с които са купували и продавали на местните градски пазари и панаири. Това проличава не само от запазените красиви съдове „тип сграфито“, но и от хилядите фрагменти от обикновена кухненска посуда (стомни, гърнета, фиали, кутели, свещници, чаши, потири), както и предмети и аксесоари от желязо, мед и бронз (ножове, върхове на стрели, шпори, свредла, огрибки, токи, ремъчки, катинари и др.) (Рабовянов, Гюлева, 2010, 441–444). Част от тези вещи не са произвеждани от местните обитатели, а вероятно са купувани на пазарищата в Търново и от други места на царството. В близост до ямата с разглежданите монети, е открита друга парична сума, състояща се също от пет медни корубести монети – четири на Константин Асен и една на Михаил VIII Палеолог, чието изгубване приблизително се датира към 1272–1275 г. Монетите от втората находка са били съхранявани от своя притежател в платнена торбичка, окачвана върху поясен колан, тъй като върху византийската номизма е запазена плетката от тъканта, вероятно ленено платно. Подобна парична сума от пет медни монети на Теодор Светослав е намерена в гр. Килифарево, един от важните градове-крепости, бранещи проходите от юг през Хемус към столицата Търново. Монетите били поставени в основата на естествен воден извор (Пенчев 2008, 86–87).

Ако се върнем към състава на анализираната находка от пет монети можем само да предполагаме, че нейният притежател е могъл да преживее с тях около два–три дена, при споменатия курс в началото на XIV в. на медните парични знаци от 350–400 монети за 1 златна перпера със златно съдържание от 12–14 карата.

Изгубването на монетите може да се отнесе към 1305–1307 г., когато медните монети на Теодор Светослав масово са използвани в българското парично обръщение, наред с византийските и някои други чуждес-

транни номизми. През 1307 г. българският цар сключил мирен договор с Византия, скрепен с брак между него и красивата ромейска принцеса Теодора Палеолог, дъщеря на престолонаследника Михаил IX Палеолог (1294–1320) и внучка на управляващия император Андроник II Палеолог (Rachumeres II, 628–629; Gregora I, 283; Острогорски 1998, 625). Мирните отношения между България и Византия продължи до смъртта на българския цар (+1322), което спомогнало за интензивни търговски връзки между двете държави. Това особено се отразило върху интензивността на българското парично обръщение, в което навлезли големи количества не само на медни номизми, но и на златни перпери. Към 1307–1308 г. българските финансови власти, организирали отсичането, отново в Търново, на сравнително големи количества красиви сребърни аспри, с името и титлата на Теодор Светослав, но спрямо многобройните византийски издания, те съставлявали малка част от държавния паричен обмен, докато неговите медни монети останали да се използват от населението до края на XIV в.

Каталог

Теодор Светослав (1301–1322)

медно монетосечене, корубести ядра – 4 екз.

Търново

Вар. Г – „царят на кон в ход надясно, държи скиптър с кръст / Широкорамнен кръст“ (Дочев 2009, 106–107, № 1520–1550) – Диам. 20–23 мм; Т. 2,40; 1,80; 1,35; 1,25 г;

(Обр. 2).

Михаил VIII Палеолог (1261–1282)

Медно (билоново) монетосечене

Константинопол

Тип 25 – „императорът прав, държи скиптър с кръст/ Бюст на Св. Никола“ (Bendall/ Donald 1974, 25, № 17; Bendall 1988, 23, № 48.1; Grierson 1999, Pl. 8; № 125–126) – Диам. 23 мм; Т. 1,75 г; (Обр. 3).

БЕЛЕЖКИ

¹ От 2007 г. до 2011 г. в крепостта Трапезица се провеждат редовни археологически разкопки по съвместен проект между НАИМ при БАН, София и Министерството на културата на Република България. Проучванията се извършват на 6 обекта от колегиума на НАИМ при БАН- Филиал Велико Търново и като резултат от тях

са и намерените антични и средновековни монети, възлизащи на ок. 3200 екз., за които все още няма специализирана публикация. За някои от намерените монети в крепостта Трапезица за периода 1953–1992 г., общо 230 екз., вж. Ангелов 1954, 95–101; Герасимов 1967, 26–29; Дочев 1994, 33.

- ² Дължа да изкажа колегиална благодарност на ръководителя на археологическите разкопки в сектор „Южен“ на крепостта Трапезица гл. ас. д-р Деян Рабовянов, който ми предостави целият нумизматичен материал от обекта, наброяващ близо 2250 екз., открит на площ от близо 0,800 кв. м. За някои резултати от разкопките вж. Рабовянов, Гюлева, 2010, 441–444.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1954: Н. Ангелов. Средновековни монети от Трапезица в Търново. – Известия на окръжния музей Велико Търново, II, В. Търново, 1954, 94–102.

Герасимов 1967: Т. Герасимов. Нови монети на Константин Асен (1257–1277). – Археология, 1967, 3, 26–29.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в., В. Търново, 1992.

Дочев 1994: К. Дочев. Средновековни монети от Трапезица във Велико Търново. – В: Нумизматика – нови изследвания. В. Търново, 1994, 32–34.

Дочев 2003: Български средновековни монети XIII–XV век. В. Търново, 2003.

Дочев 2004: К. Дочев. Монетите от манастира „Великата лавра“ „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново“. В. Търново, 2004, 144–198.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век, типове, варианти цени. В. Търново, 2009.

Острогорски 1998: Г. Острогорски. История на византийската държава, С., 1998.

Пенчев 1982: В. Пенчев. Колективна находка от сребърни монети на цар Тодор Светослав (1300–1322). – Нумизматика, XVI, 1982, 1, 3–18.

Пенчев 2008: В. Пенчев. Част от колективна находка с медни монети на цар Тодор Светослав (1300–1321), произхождаща от землището на град Килифарево, Великотърновско. – Известия на Националния исторически музей, София, 2009, 86–89.

Пенчев 2010: В. Пенчев. Колективна находка със сребърни монети на Тодор Светослав (1300–1321), намерена във Велико Търново – Известия на Националния исторически музей, София, XXII, 2010, 106–108

Рабовянов, Гюлева 2010: Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор „Южен“ – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г., С., 2011.

Bendall 1988: S. Bendall. A Private Collection of Palaeologan Coins, Wolverhampton, 1988.

Bendall and Donald 1974: S. Bendall and P. Donald. The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258–1281, London, 1974.

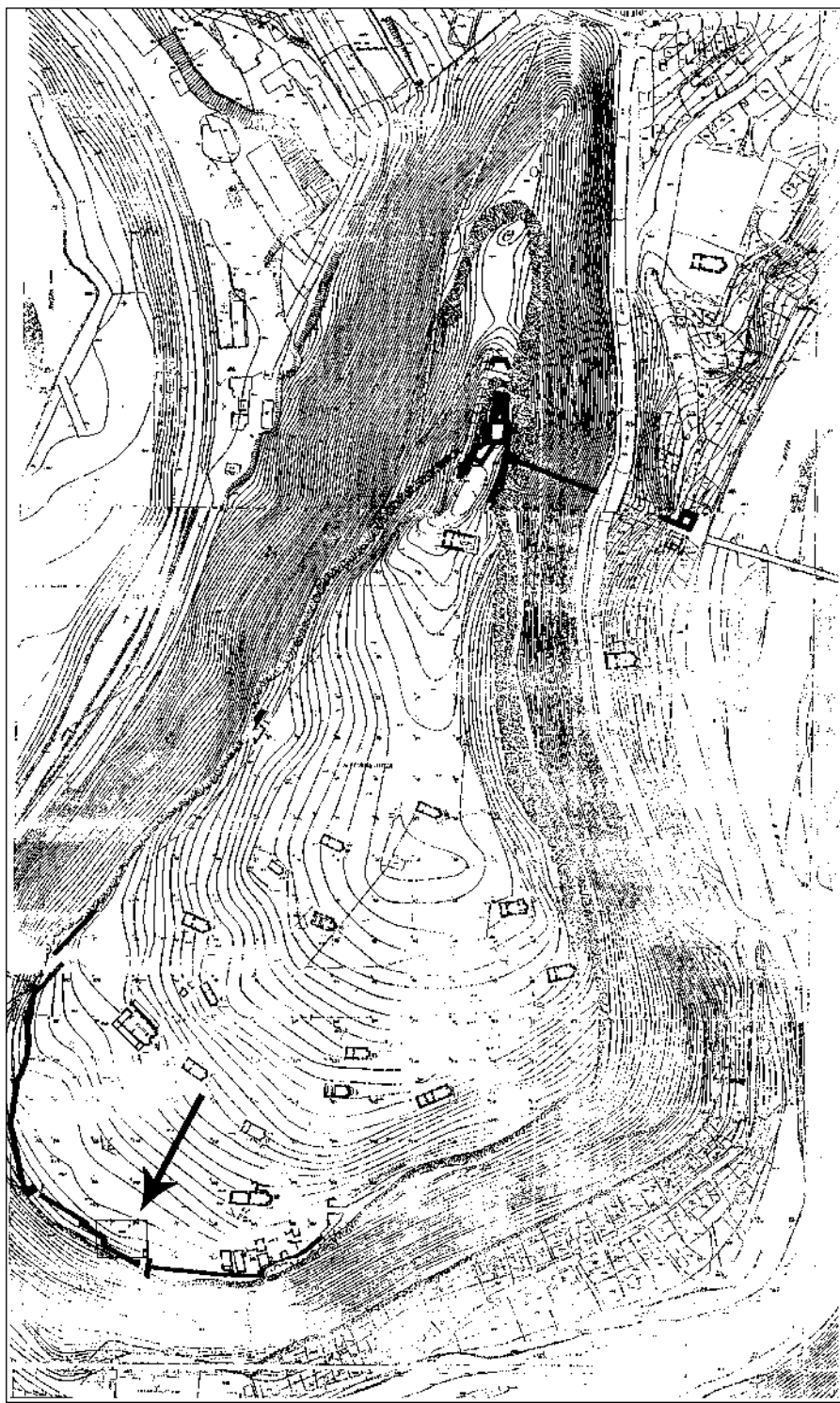
Bendall and Donald 1979: S. Bendall and P. Donald. *The Later Palaeologan Coinage (1282–1453)*, London, 1979.

Gregora I–II: *Nicephori Gregora Byzantina historia*, I–II, Bonnae, 1829–1830.

Grierson 1999: P. Grierson. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol.5, Michael VIII to Constantine XI (1258–1453)*, Washington, D. C., 1999.

Pachymmeris I–II: *Georgii Pachymmeris de Michaele et Andronico Palaeologis, rec. I, Beckerus II*, Bonnae, 1835.

Hendy 1999: M. Hendy. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol.4, Alexius I to Michael VIII (1081–1261)*, Washington, D. C., 1999.

Обр. 1. План на крепостта Трапезица с местонамирането на монетната находка
Fig. 1. Plan of the fortress of Trapezitsa with the location where the coins were found

Теодор Светослав (1301–1322)

медно монетосечене, корубести ядра – 4 екз.

Търново

Вар. Г – „царят на кон в ход надясно, държи скипър с кръст / Ширококраменен кръст“

(Дочев 2009, 106–107, № 1520–1550) – Диам. 20–23 – Диам. 20–23 мм; Т. 2,40; 1,80; 1,35; 1,25 г.

Обр. 2. Медни монети на Теодор Светослав (1301–1322), Търново

Fig. 2. Copper coins of Tsar Theodor Svetoslav (1301–1322), Tarnovo

Михаил VIII Палеолог (1261–1282)

Медно (билоново) монетосечене

Константинопол

Тип 25 – „императорът прав, държи скипър с кръст/Бюст на Св. Никола“

(Bendall/Donald 1974, 25, №17; Bendall 1988, 23, №48.1; Grierson 1999, Pl. 8; № 125–126) – Диам. 23 мм; Т. 1,75 г.

Обр. 3. Медна монета на Михаил VIII Палеолог (1261–1282), Константинопол

Fig. 3. A copper coin of Michael VIII Palaeologos (1261–1282), Constantinople

A COLLECTIVE FIND OF COPPER COINS OF TSAR THEODOR
SVETOSLAV (1301–1322) FROM THE FORTRESS OF TRAPEZITSA,
VELIKO TARNOVO

Constantin Dochev

(Summary)

In the summer of 2011 during archaeological excavations at the fortress of Trapezitsa in Veliko Tarnovo a small collective find of five warped copper coins, minted in Constantinople, was unearthed in a residential area near its southernmost section – four coins of the Bulgarian Tsar Theodor Svetoslav and one coin of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaeologos. The find represents part of the 2250 medieval coins from the period of 12th – 14th cc., found in this residential area. This amount in cash is illustrative of the general usage of Bulgarian and Byzantine coins in the early 14th c., pointing at their equal value against the Byzantine hyperpyron weighing 4,50 carats and containing 14 carat gold. The copper coins of Tsar Theodor Svetoslav are of “the Tsar on horseback/ broad-armed cross” type. They were minted in the capital city of Tarnovo, where the mint RÉSUMÉd operation after about a 25 year pause and started minting copper warped coins to meet the demand of the Bulgarian commodity-monetary exchange. The cash amount was lost at about 1305–1307.

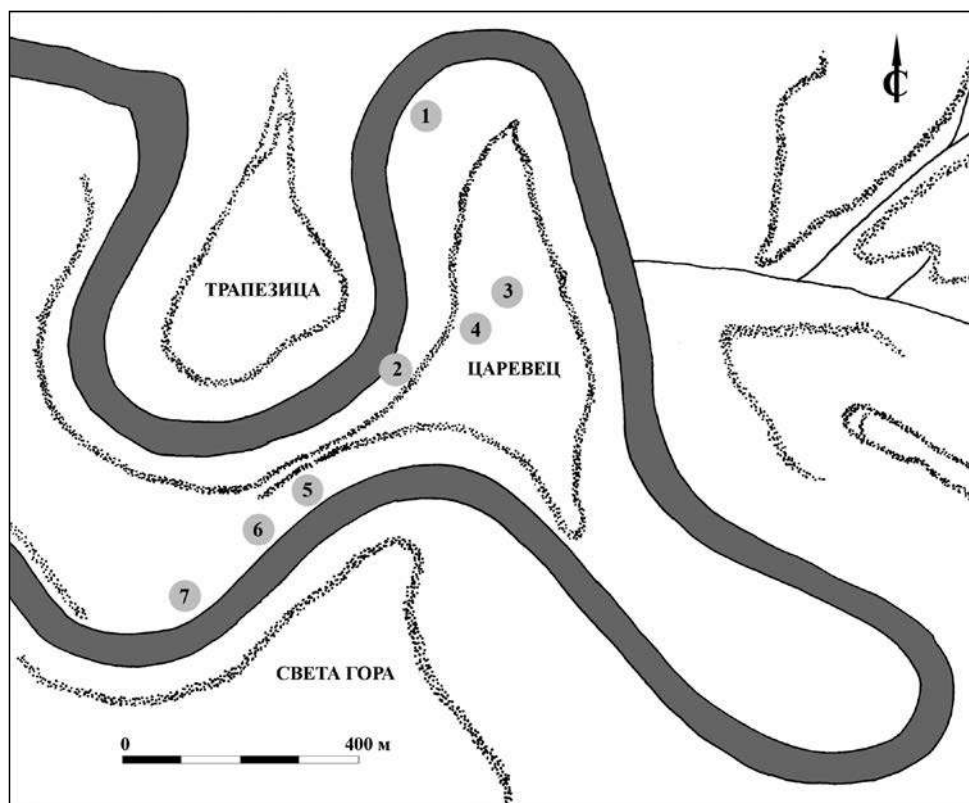
„ШИШМАНОВАТА БАНЯ“ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Евгени Дерменджиев

Баните на територията на Второто българско царство (края на XII в. – края на XIV в.), изследвани чрез археологически разкопки са много малко. Някои от тях са изцяло проучени: т. нар. „Шишманова баня“, която се намира в подградието на престолния Търнов (Алексиев 1993, 59–65) (Обр. 1.1, 2.1), съвсем наскоро откритата друга баня в столичния град (Дерменджиев 2012, 79–99) (Обр. 1.2, 33), а също така и банята в манастира „Св. Йоан Продром“ в Източните Родопи (Овчаров, Хаджиева 1992, 24–25). Непотвърдено засега остава предположението за съществуването на обществена баня в подградието на средновековния Ловеч (Харбова 1991, Фиг. 61). От други такива хигиенни съоръжения са открити само части от тяхната канализация единствено в столичния Търновград, като например банята в Царския дворец (Дерменджиев 2007а, 124–141) (Обр. 1.3) и банята в Страноприемницата до Малката порта в цитаделата на хълма Царевец (Дерменджиев 2007, 18) (Обр. 1.4).

Сред посочените столични хигиенни съоръжения безспорно се откроява известната „Шишманова баня“, която се намира в квартал „Асенов“ във Велико Търново. Тя е била изследвана за пръв път от архитект Г. Козаров в началото на XX в. Той подробно описва съществуващите помещения и зидове, като прави и опит за възстановка на водоснабдителната система (Козаров 1906, 139–142) (Обр. 3). Банята е изцяло разкопана от Й. Алексиев през 1983–1984 г. (Алексиев 1984, 135–136; Алексиев 1993, 59–65). В резултат на това е коригиран и допълнен планът на съоръжението, като е направен опит да се определи предназначението на отделните помещения (Обр. 4). Изграждането на банята е отнесено към втората половина на XIV в.

Независимо от факта, че доскоро това беше единствената изцяло проучена чрез археологическите разкопки градска баня от времето на Второто българско царство тя е бегло споменавана в публикациите, свързани с градоустройството на столичния Търнов (Николова 1986, 270). В кратките съобщения, посветени специално на „Шишмановата баня“ само са

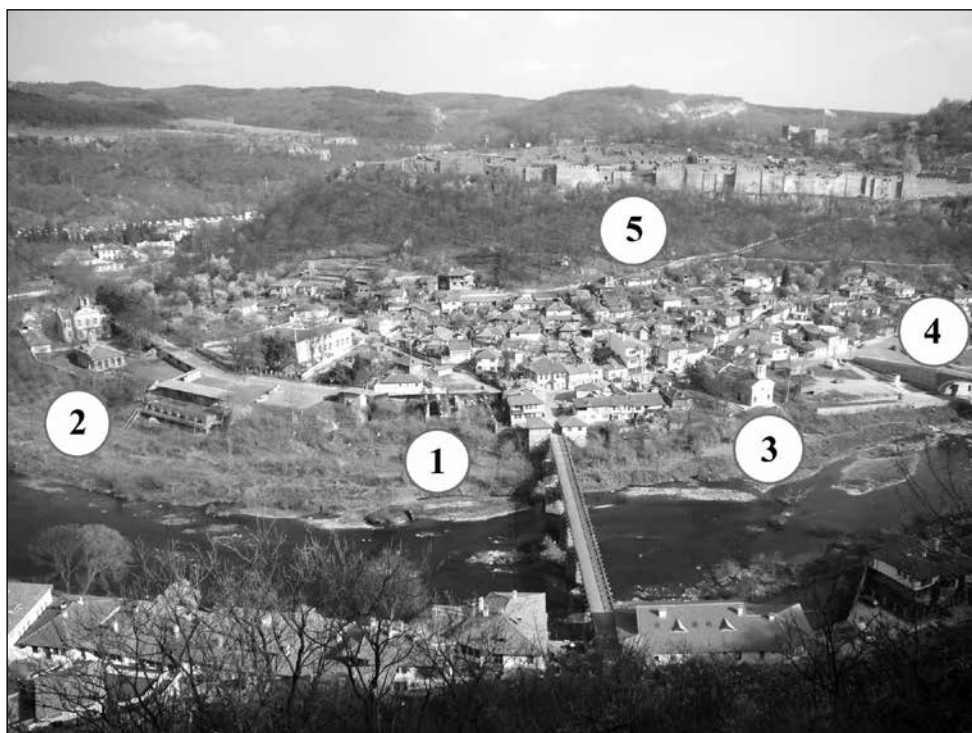
Обр. 1. План на Търнов с маркираните места на баните. Средновековни български бани: 1. „Шшишманова“ баня. 2. Малка градска баня. 3. Баня в Царския дворец. 4. Баня в Страноприемницата до Малката порта. Османски бани: 5. Мостова баня. 6. Средна баня. 7. Баш хамам.

Fig. 1. Plan of Tarnov with marked baths locations. Medieval Bulgarian baths: 1. „Shishman’s“ bath. 2. A small city bath. 3. A bath in the palace. 4. A bath in the inn by the Small Gate. Ottoman baths: 5. Bridge bath. 6. Middle bath. 7. Bash Hamam.

отбелязани отделните помещения, без да са предложени подробни данни за тях (Козаров 1906, 139–142; Алексиев 1984, 135–136; Алексиев 1993, 59–65). Освен това не са посочени паралели за плана, предназначението на помещенията и датировката на банята. Не са подробно представени отоплителната, водопроводната и отводнителната системи и не е предложен вариант за тяхното функциониране. Не е направена реконструкция на външния вид и обем на сградата. Точно тези съществени пропуски налагат представянето на пълни описания на всички помещения, както и на отделните елементи на отоплителната инсталация и водопроводната система на банята.

Архитектура

Банята, известна под името „Шишманова баня“, се намира на високия ляв бряг на река Янтра, в западното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец (Обр. 2.1, 3). Отстои на близо 100 м южно от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и е ориентирана с надлъжната ос север-юг, успоредно на реката (Обр. 2.1, 2.2, 3). От банята са проучени общо 5 помещения (Козаров 1906, 139–142; Алексиев 1984, 134–136; Алексиев 1993, 59–64) (Обр. 3, 4). Външните ѝ размери са 11,45 м x 15 м. Изградена е от средно големи ломени камъни (сивожълт пясъчник), споен с бял хоросан, смесен с едрозърнест пясък (Обр. 5, 6, 7, 8). Зидарията е двуплицева, изпълнена в неравни редове, с блокаж от безредно нахвърляни камъни, които са обилно заляти с бял хоросан. Единствено при направата

Обр. 2. Столичното подградие в северозападното подножие на хълма Царевец – поглед от запад. 1. „Шишманова“ баня. 2. Църква и манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“. 3. Църква „Успение на Св. Богородица“. 4. Църква и манастир „Св. 40 мъченици“. 5. Цитадела на хълма Царевец

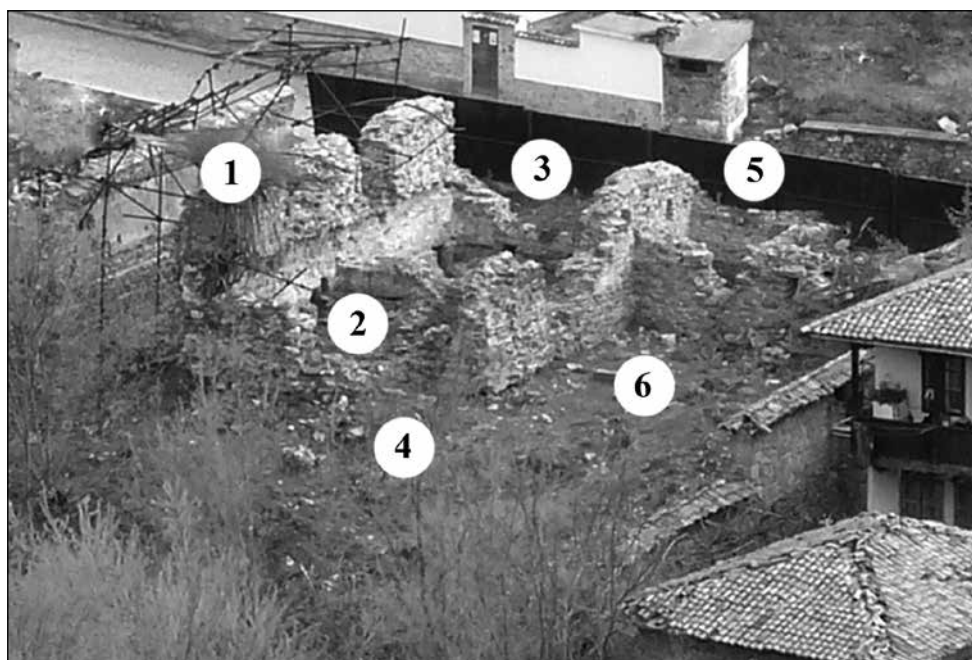
Fig. 2. The suburb of the capital city at the North-western foothills of Tsarevets – a view from the west. 1. “Shishman’s” bath. 2. St. St. Peter and Paul’s Church and monastery. 3. Assumption of the Virgin Mary Church. 4. The Church of the Holy Forty Martyrs. 5. The Citadel on the hill of Tsarevets

на топлопроводящите канали и нишите в стените от подподовото отопление са използвани големи каменни плочи, с които те са били покрити. В стените са били положени дървени гредички, свързани във вътрешна сантрачна система, положени една над друга през 1 м. На отделни места в стените са използвани добре изпечени правоъгълни тухли (размери на запазен цял екземпляр: 28 см х 16 см х 3,5 см), а също така фрагменти и малки парчета от тях. Вътрешните стени на помещенията са били измазани с розов хидрофобен хоросан, дебел около 3 см (Обр. 10, 11, 12). Стените са фундирани съвсем плитко в терена – само 1–2 реда камъни на дълбочина около 0,20 м (Обр. 5, 8, 10, 23). Под тях обаче е бил насипан дебел до 1 м пласт от едра речна баластра, който компенсира плитките основи на банята.

Помещение №1¹. Разположено е напречно на останалата част на банята и обхваща цялата ширина на сградата откъм северната ѝ страна (Обр. 4.1, 5, 10). Неговата западна стена е изцяло разрушена, както и горната част на свода (Обр. 10). Помещение №1 има вътрешна дължина на късата източна стена 3,05 м; на срещуположната западна стена 3,14 м; северната стена е дълга 10,40 м, а южната стена – 10,68 м². Източната стена е запазена на височина 2,60 м, а северната и южната – на 4,30 м. Петите на свода започват на около 4 м над подовото ниво, а общата му височина е била 5,40 м. Почти в средата на северната стена е направен засводен вход с ширина 1,85 м и височина 2,35 м (Обр. 5, 11). Арките от двете страни на входа са изградени от редуващи се пояси от 3–4 реда тухли и 1 бигорно блокче. Арката на северната фасада е очертана отгоре с 1 ред тухли, поставени на плоската си страна. Полуцилиндричното сводче между арките, с което е покрит самият вход, е изградено само от малки бигорни блокчета.

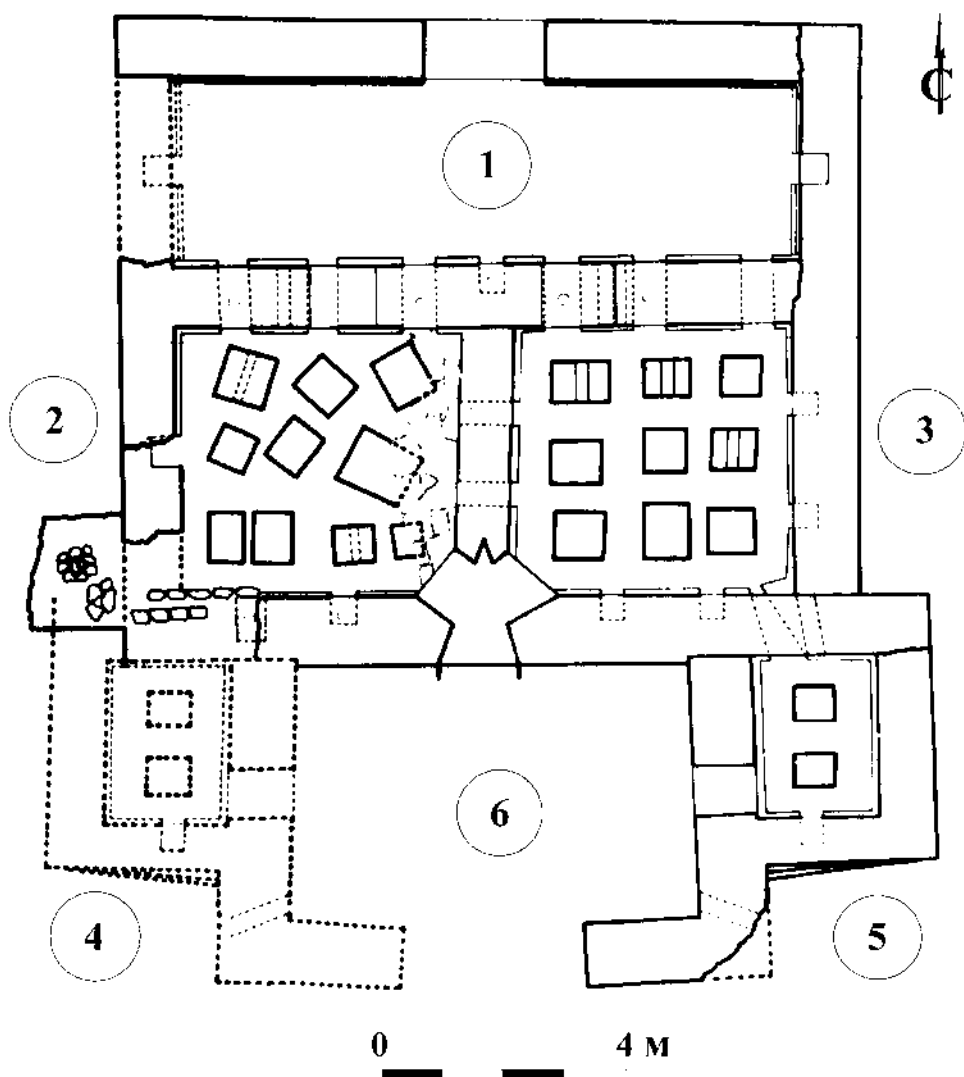
По четирите стени на помещение №1 има цокли с ширина 0,05–0,10 м (Обр. 10, 11, 12). Те са разположени на различна височина един спрямо друг. На северната стена цокълът отстои от пода на 1,75 м, а на южната стена на 1,70 м (Обр. 11, 12). На източната стена (и със сигурност на изцяло разрушената западна стена) цоклите са 2, като по-ниският е на височина 1 м, а другият е с 0,75 м по-високо от него (Обр. 10). Ширината на стените над цоклите е 1,03 м. Те са измазани с дебела хидрофобна мазилка от бял хоросан смесен с дребно счукани тухли. Тази мазилка започва от нивото на цоклите и има височина 2 м на северната стена и 2,20 м на южната стена, като достига до началото на свода, покриващ помещението. Самият свод е изграден от тънки плочести камъни и е имал дебелина около 0,40–0,50 м. Подовата настилка е била направена от големи каменни плочи.

Обр. 3. „Шишманова“ баня – общ поглед от запад. 1. Помещение № 1. 2. Помещение № 2. 3. Помещение № 3. 4. Помещение № 4. 5. Помещение № 5. 6. Помещение № 6

Fig. 3. “Shishman’s” bath – a general a view from the west. 1. Premises No 1; 2. Premises No 2; 3. Premises No 3; 4. Premises No 4; 5. Premises No 5; 6. Premises No 6

Към отоплителната инсталация на банята принадлежат няколко топлопроводящи отвори и ниши в стените на помещение № 1, които започват от неговия под (Обр. 12.1, 12.2, 13.1, 13.2). В средата на източната стена е направена ниша с ширина и дълбочина по 0,48 м и височина 1 м (Обр. 10). В задния ѝ край е зазидана вертикална керамична тръба с диаметър 17–20 см. Към нея са закрепени още няколко тръби, които продължават във височина, зазидани в дебелината на зида. В южната стена има 1 такава ниша (Обр. 12.2, 13.2) и още 6 топлопроводящи отвора, които свързват помещение № 1 с двете помещения № 2 и № 3, разположени южно от него (Обр. 4.1, 4.2, 4.3, 12.1, 13.1). Първият отвор се намира на 0,37 м от югоизточния ъгъл на помещение № 1. Той има ширина 0,59 м, дължина 1,20 м и височина 1 м. Следващият топлопроводящ отвор е на 1,24 м от първия. Неговата ширина е 0,55 м, дължината 1,20 м и височината 1 м. Поредният отвор отстои на 1 м. Той е с ширина 0,52 м, дължина 1,20 м и височина 1,02 м. На 0,85 м от този отвор е единствената ниша в тази стена (Обр. 12.2, 13.2). Ширината ѝ е 0,34 м, дълбочината 0,60 м и височината 1,09 м.

*Обр. 4. План на „Шишманова“ баня (по Й. Алексиев). 1. Помещение № 1.
 2. Помещение № 2. 3. Помещение № 3. 4. Помещение № 4. 5. Помещение № 5.
 6. Помещение № 6*

*Fig. 4. Plan of "Shishman's" bath (after J. Alexiev). 1. Premises No 1; 2. Premises No 2;
 3. Premises No 3; 4. Premises No 4; 5. Premises No 5; 6. Premises No 6*

Керамичните тръби са зазидани в задния край на нишата. Четвъртият топлопроводящ отвор отстои на 0,60 м от нишата. Той има ширина 0,50 м, дължина 1,15 м и височина 1,10 м. На 0,93 м от него е петият отвор. Ширината му е 0,54 м, дължината 1,20 м и височината 1,02 м. Последният топлопроводящ отвор е на 1,37 м от петия. Неговата ширина е 0,50 м, дължината 1,20 м и височината 1,10 м. Точно в средата на тавана на всички отвори е вградена по една вертикална тръба с диаметър 17–20 см. Тези тръби, заедно с монтираните в тях други тръби, зазидани в дебелината на стените, оформят димоходи (комини), които са извеждали пушека от горенето на огъня в огнищата към покрива на банята.

От водопроводната инсталация на банята в помещение № 1 са запазени 2 отвора в южната стена, през които са преминавали тръбите за горещата и студена вода (Обр. 12.3, 13.3, 13.4). Първият отвор отстои на 2,92 м от източната стена на помещението и е прокаран на височина 0,55 м над цокъла (Обр. 13.4). Отворът има ширина 0,24 м, височина 0,32 м и дължина 1,03 м, като преминава през цялата ширина на стената и излиза във

Обр. 5. „Шшиманова“ баня – северна фасада

Fig. 5. “Shishman’s” bath – the northern façade

Обр. 6. „Шушманова“ баня – поглед от югозапад
Fig. 6. “Shishman’s” bath – a view from the south-west

вътрешността на съседното помещение №3 (Обр. 17.4). На 1,70 м от западната стена е прокаран другият отвор, който има същите размери като първия отвор (Обр. 12.3, 13.3) и излиза във вътрешността на помещение №2 (Обр. 14.4). В него е вградена керамична тръба с диаметър 10 см, която остава на височина 0,69 м над цокъла на стената.

Помещение №2. То е разположено югозападно от помещение №1 (Обр. 4.2, 14). Има дължина на северната стена 4,77 м; на западната и източната – 4,50 м, а на южната – 4,60 м. Запазената им височина също е различна: на северната стена е 4,30 м, на източната 1,65 м, а на западната и южната по 2,65 м. Югоизточният ъгъл на помещението е скосен, тъй като там по диагонал е оформен вход, широк 1,05 м, който го свързва с помещение №6 (Обр. 4.2, 4.6). По всички стени, на височина около 1 м от пода, преминава цокъл с ширина 0,05–0,10 м. Ширината на стените над цоклите е 1,03 м за северната, 1,10 м за южната и 0,90 м за западната и източната.

Това помещение има отоплителна инсталация. В средата на помещението, разположени без никакъв ред, са изградени 10 каменни стълбчета

Обр. 7. „Шшиманова“ баня – поглед от югозапад
Fig. 7. “Shishman’s” bath – a view from the south-west

(Обр. 4.2). Стълбчетата имат следните размери: 0,85 м x 0,90 м; 0,85 м x 0,75 м; 0,95 м x 0,80 м; 0,65 м x 0,65 м; 0,70 м x 0,80 м; 1,15 м x 1,00 м; 0,60 м x 0,85 м; 0,70 м x 0,90 м; 0,70 м x 0,65 м; 0,50 м x 0,55 м. Запазената им височина е около 0,80 м. В основата на първо и девето стълбче, на нивото на пода, преминават канали, ориентирани север-юг. Те имат ширина и височина по 0,15 м. Освен трите топлопроводящи отвора откъм помещение № 1 (Обр. 14.1) и двата топлопроводящи отвора към помещение № 3, в останалите стени на помещение № 2 са направени 3 ниши (Обр. 4.2). На западната стена има само 1 ниша (Обр. 14.2). Тя е разположена на 1,87 м от северозападния ъгъл и е с ширина 0,48 м, дълбочина 0,50 м и височина 1 м. Първата ниша на южната стена отстои на 1,65 м от югоизточния ъгъл на помещението. Тя има ширина 0,39 м, дълбочина 0,54 м и височина 1 м. На 1,10 м от нея е другата ниша, чиято дълбочина е 0,70 м, а височината – 1 м. Ширината ѝ не може да се измери, защото западната стена на нишата е разрушена. Точно в средата на тавана на всички отвори и ниши е вградена по една вертикална тръба с диаметър 17–20 см, която заедно с други тръби, поставени една в друга, продължават във височина,

зазидани в дебелината на стената. Югозападният ъгъл на помещението е изцяло разрушен. Поради това там не е запазен топлопроводящия отвор, който е свързвал това помещение с разположеното от юг помещение № 4 (Обр. 4.2, 4.4). Подът на помещението между стълбчетата е настлан с каменни плочи.

Част от настилната на горния (висящ) под е била запазена само край източната стена на помещението с ширина до 1,20 м. Основата на настилната е била направена от големи каменни плочи, които с единия си край са стъпвали върху цокъла, а с другия – на стълбчетата, разположени в средата на помещението (Алексиев 1993, 62). Върху плочите е имало дебела хоросанова замазка с налепени фрагменти от тухли и плочести камъни. Над тях е бил положен пласт хидрофобна замазка, върху която са поставени мраморни плочи. Общата дебелина на подовата настилка е била 0,30 м.

Водопроводната инсталация в това помещение е частично запазена (Обр. 14.3). От нея е оцелял само специално направен улей, който има ширина 0,26 м и височина 0,40 м, оформен в ширината на северната и

Обр. 8. „Шушманова“ баня – поглед от юг
Fig. 8. “Shishman’s” bath – a view from the south

западната стена, на височина 1 м над цокъла (Обр. 14.3, 15.4, 16.4). В този улей са били положени 2 водопровода от керамични тръби, но сега те са изцяло унищожени.

Помещение №3. Разположено е от изток на помещение №2, с което имат обща стена (Обр. 4.3, 15). Дължината на неговите северна и източна стена е 4,69 м, а на южната и западната – по 4,60 м. Стените са запазени на различна височина: северната на 4,30 м, източната на 1,80 м, западната на 1,65 м и южната на 3,20 м. Югозападният ъгъл на помещението е скосен, тъй като там по диагонал е оформен вход, широк 1,05 м, откъм помещение №6 (Обр. 4.3, 8). По всички стени, на височина 1 м от пода, преминава цокъл с ширина 0,05–0,10 м. Ширината на западната и северната стени над цоклите е 0,90 м, а на източната и южната – 1,10 м.

Това помещение също има отоплителна инсталация. Част от нея са 9 каменни стълбчета, изградени в 3 успоредни реда (Обр. 4.3). Те отстоят на разстояние 0,40–0,60 м от стените и едно от друго. Стълбчетата имат следните размери: 1,00 м x 0,75 м; 0,80 м x 0,65 м; 0,70 м x 0,70 м; 0,90 м x 0,75 м; 0,75 м x 0,75 м; 0,75 м x 0,70 м; 0,85 м x 0,85 м; 0,80 м x

Обр. 9. „Шшиманова“ баня – поглед от югоизток

Fig. 9. “Shishman’s” bath – a view from the south-east

Обр. 10. Помещение № 1 на „Шушманова“ баня – поглед от запад

Fig. 10. Premises No1 of “Shishman’s” bath – a view from the west

0,95 м; 0,80 м x 0,80 м. В основата на първо, второ и шесто стълбче преминават канали, ориентирани север–юг. Те имат ширина и височина по 0,20 м. Освен трите топлопроводящи отвора откъм помещение № 1 (Обр. 17.1, 19.1), в останалите стени на помещение № 3 са направени още 3 отвора и 4 ниши. Два от топлопроводящите отвори водят към съседното от запад помещение № 2 (Обр. 18.1). Северният отвор се намира на 1,16 м от северозападния ъгъл и има ширина 0,41 м, дължина 1,20 м и височина 1 м. На 1,03 м от него е втория топлопроводящ отвор, който е широк 0,46 м, дълъг е 1,20 м и е висок 1 м. На южната стена има само 1 топлопроводящ отвор, който отстои на 0,46 м от югоизточния ъгъл на помещението и го свързва с разположеното от юг помещение № 5 (Обр. 19.3, 20.3). Теплопроводящият отвор има ширина 0,19 м, дължина 1,40 м и височина 1 м. Той не преминава по права линия през стената, а е изграден под ъгъл, защото помещение № 5 остава малко в страни от помещение № 3 (Обр. 4.3, 4.5).

На 0,50 м западно от последния топлопроводящ отвор е първата ниша на южната стена на помещение № 3 (Обр. 20.2). Тя има ширина 0,37 м,

дълбочина 0,55 м и височина 1 м. На 1,30 м от нея е следващата ниша, чиято ширина е 0,42 м, дълбочината е 0,53 м, а височината – 1 м. Първата ниша на източната стена отстои на 1,17 м от североизточния ъгъл на помещението (Обр. 17.2, 19.2, 20.2). Тя има ширина 0,39 м, дълбочина 0,54 м и височина 1 м. На 1,41 м от нея е другата ниша, която е с ширина 0,40 м, дълбочина 0,54 м и височина 1 м. Точно в средата на тавана на топлопроводящите отвори от помещение № 1 и към помещение № 5, както и при всички ниши е вградена по една вертикална тръба с диаметър 17–20 см, която заедно с други тръби, поставени една в друга, са зазидани в дебелината на стените и продължават във височина. Единствено при двата топлопроводящи отвора към помещение № 2 тези вертикални тръби не са поставени в средата, а са изместени към западното лице на разделителната стена (Обр. 24, 25). Това е направено във връзка с монтирането на водопроводите, които са преминавали по специалния улей, трасиран по дължината на стената по нейното вътрешно (източно) откъм помещение № 3, лице.

Обр. 11. Помещение № 1 – северна стена с хидрофобна мазилка и аркирания вход
Fig. 11. Premises No1 – the northern wall with hydrophobic masonry and arched entrance

Подът на помещението между стълбчетата е настлан с каменни плочи. В североизточния ъгъл, над цокъла, е оцеляла част от подовата настилка на висящия под на помещението, която има дебелина 0,30 м (Обр. 17).

Водопроводната инсталация в това помещение е запазена само в няколко сектора. В ширината на северната и отчасти на източната стена, на височина 1 м над цоклите, преминават специално направени улеи (Обр. 17.3, 18.3), в които са поставени 2 водопровода от керамични тръби (Обр. 17.5, 18.5). Те са продължение на улея и водопроводите, преминаващи по северната стена на помещение №2 (Обр. 14.3, 15.2, 15.3, 15.4, 16).

Двата водопровода са били зазидани откъм вътрешното лице на стените с няколко реда тухли и фрагменти от тях (Обр. 15.4, 16). Тухлената зидария и хоросанът са съборени и опаднали и по тази причина самите тръби са почти изцяло разбити, а на някои места и въобще липсват. Няколко водопроводни тръби обаче са запазени в улея при северозападния ъгъл на помещението, както и фрагменти от тях, зазидани с 5 реда тухли в източната половина на стената (Обр. 15.5, 17.5). Тръбите са изработени на грънчарско колело от добре пречистена глина и имат дебелина на стените 0,5 см (Обр. 16). В средата на лома на стените им се откроява тънка оранжевокафява ивица недоизпечена глина, каквато се среща и при някои средновековни керамични съдове. Дължината на тръбите е около 40–50 см, а вътрешните диаметри в двата им края са 5 см и 10 см. В по-тесния си край тръбите имат втулка за поставяне в широкия отвор на следващата тръба.

Запазените участъци от водопроводната инсталация на банята показват, че водопроводите са направени от 2 хоризонтални реда керамични тръби, разположени един над друг, но с известно разминаване. Горният водопровод е изместен с около 0,05 м по навътре в ширината на зида в сравнение с долния ред тръби (Обр. 16.3, 16.2). Там, където от главните водопроводи е трябвало да има отклонение, за да могат те да преминат по общата за помещения №2 и №3 стена, са били монтирани разклонители (тетки) (Обр. 15.5, 16, 17.5). Всъщност за такива са използвани най-обикновени тръби, в чиито стени са направени два допълнителни отвора, а задният им край е запълнен с хоросан и камъни (Обр. 16). За да може водата да тече равномерно и след разклонителите, продължението на водопроводите, излизащи от тетките не е в една ос с тръбите, които влизат в тях. Първите са изместени с около 0,06 м навътре в стената, което позволява на част от водната струя, идваща от резервоарите, да се насочи и в посока, перпендикулярна на основните водопроводи, а именно към тръбите, положени по общата стена на двете помещения.

В улея на северната стена на помещение №3 е запазен само малък фрагмент от задната част на тетка, свързана с долния водопровод (Обр. 16.1, 16.2, 17.5). Отворът е пробит от западната страна на тетката, като в него е вмъкната втулката на счупена наполовина водопроводна тръба (явно когато са полагали водопровода не е достигнало място да поставят цяла тръба преди тетката).

Следите от улея и отпечатъците от тръбите по източната стена показват, че след като са достигнали до югоизточния ъгъл на помещение №3, водопроводите са преминавали през ширината на зида и са излизали във вътрешността на помещение №5 през специален отвор (Обр. 20.1, 22.2). Тръбите от горния водопровод са имали пряка връзка с канала, преминаващ през южната стена на помещение №1 (Обр. 17.4, 18.4).

Помещение №4. То е изцяло разрушено (Обр. 4.4, 6, 7, 21). Било е разположено симетрично на помещение №5 и вероятно е имало абсолютно същия план и вътрешно устройство.

Помещение №5. Намира се до югоизточния ъгъл на помещение №3 и частично се издава извън източната фасада на банята (Обр. 4.5, 22). Това помещение има дължина на северната стена 2,14 м; на западната 2,80 м; на южната 2,20 м и на източната 2,96 м. Запазената им височина също е различна: на северната стена е 3,20 м, а на източната, западната и южната – по 2,10 м. В западната стена е оформен вход откъм помещение №6 с ширина 0,82 м. По всички стени, на височина 1 м от пода, преминава цокъл широк 0,10–0,15 м (Обр. 22). Ширината на стените над цоклите е 0,83 м за източната и южната и 1,03 м за западната и северната.

Това помещение също е свързано с отоплителна инсталация на банята. На разстояние 0,46–0,52 м от стените са изградени 2 каменни стълбчета, разположени в 1 ред по дължината на помещението (Обр. 22). Стълбчетата имат размери 0,57 м x 0,85 м и 0,74 м x 0,80 м и отстоят на 0,55 м едно от друго. Освен топлопроводящия отвор откъм помещение №3, който тук е с по-голяма ширина (0,66 м) (Обр. 22.1), има само 1 ниша. Тя е изградена в южната стена на помещение №5 (Обр. 4.5). Разположена е на 0,64 м от югозападния ъгъл и има ширина 0,41 м, дълбочина 0,54 м и височина 1 м. Точно в средата на тавана на нишата е вградена вертикална тръба с диаметър 17–20 см, която заедно с други тръби, поставени една в друга, продължават във височина, зазидани в дебелината на стената.

В стените на помещение №5 няма вградени водопроводи. Единствено в средата на северната стена са излизали двата края на водопроводите, преминаващи по източната стена на помещение №3. Те остават на височина 1 м над цокъла. Тези водопроводи са прокарани през отвор в стената с ширина 0,30 м, дължина 1,05 м и височина 0,56 м (Обр. 22.2).

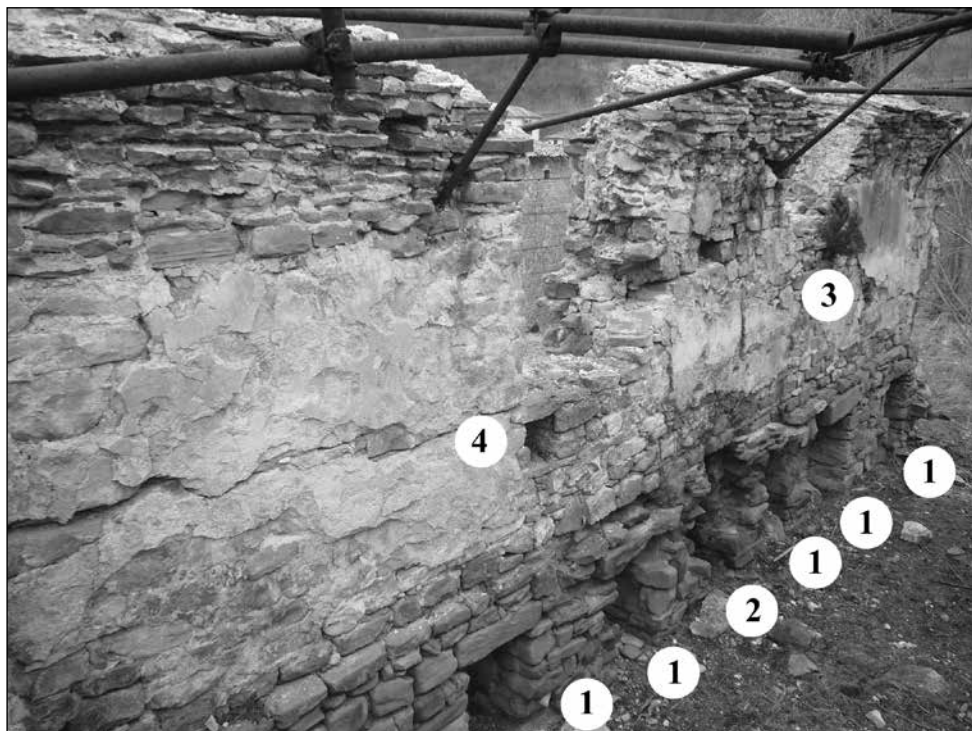
Обр. 12. Помещение № 1 – южна стена с хидрофобна мазилка. 1. Теплопроводящи отвори. 2. Ниша. 3. Отвор за преминаване на водопровода за гореща вода от западния резервоар

Fig. 12. Premises No 1 – the south wall with hydrophobic masonry. 1. Heat-conducting apertures. 2. A niche. 3. An aperture for the hot water pipeline from the western tank

Помещение № 6. То е разположено между помещения № 4 и № 5 и има обща стена с помещения № 2 и № 3 (Обр. 4.6, 23). Западната половина на помещението е изцяло разрушена (Обр. 7, 8). Запазената дължина на северната стена е 7,10 м, а височината ѝ е 2,65 м. Източната стена е дълга 4,25 м и има височина 2,10 м. От южната стена е останал само секторът от югоизточния ъгъл до страницата на централния вход на помещението с дължина 1,85 м и височина 1,20 м (Обр. 23). Приблизителните вътрешни размери на цялото помещение са 7,50 м x 4,25 м. Ширината на неговите стени е 1,03 м. Точно в югоизточния ъгъл, на височина 1,30 м от долното ниво на основите е направен отвор с ширина 0,30 м, дължина 1,20 м и височина 0,63 м (Обр. 23). Дъното му остава на около 0,05 м над подовото ниво на помещението. Отворът преминава по диагонал през стената и излиза на източната фасада на банята. Неговото предназначение за сега не е определено.

Почти в средата на северната стена на помещение №6, на разстояние 2,64 м от североизточния ъгъл, се намира вход с ширина 1,30 м (Обр. 8, 23). Този вход се стеснява в дълбочина до 0,85 м и същевременно се раздвоява в ширината на стената и води съответно към помещения №2 и №3 (Обр. 4.2, 4.3, 4.6).

Помещение №6 няма цокли по стените. То не е свързано с отоплителната и водопроводната инсталация на банята. Входовете към помещения №2, №3 и №5 остават на височина 1,25 м над долното ниво на основите. Вътрешността на помещение №6 е била запълнена с насип, достигащ нивото на входовете към останалите помещения. За ширината на централния вход на помещението и за подовата настилка няма данни.

Обр. 13. Помещение №1 – южна стена с хидрофобна мазилка. 1. Теплопроводящи отвори. 2. Ниша 3. Отвор за преминаване на водопровода за гореща вода от западния резервоар. 4. Отвор за преминаване на водопровода за студена вода от източния резервоар

Fig. 13. Premises No 1 – the southern wall with hydrophobic masonry. 1. Heat-conducting apertures. 2. A niche 3. An aperture for the hot water pipeline from the western tank 4. An aperture for the cold water pipeline from the eastern tank

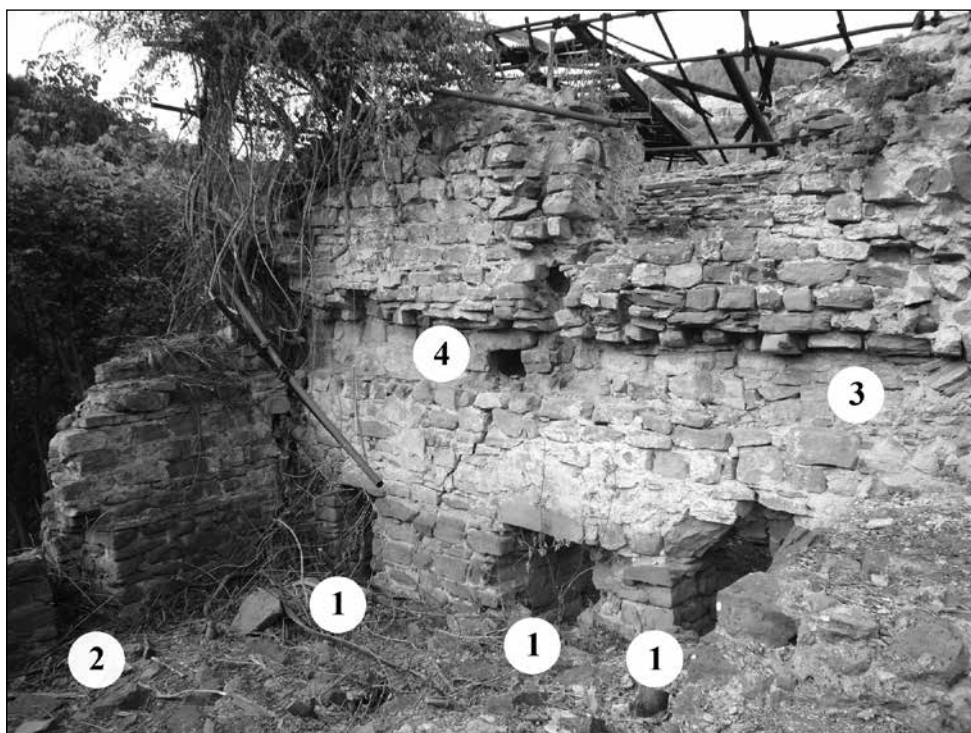
Реконструкция

Представените в последните публикации изводи, които са резултат от пълното археологическо проучване на банята, са съвсем кратки (Алексиев 1984, 134–136; Алексиев 1993, 62–63). Определено е предназначението на отделните помещения, но без да е направен опит за цялостна реконструкция. Посочено е само, че в помещение № 1 се е намирало огнището и резервоарът за горещата вода, помещения № 2 и № 3 са били басейни, помещение № 5 е определено като „горещо“ (потилня), а помещение № 6 е съблекалня (Обр. 4). Не е предложена възстановка на отоплителната, водопроводната и канализационна система на банята, независимо от факта, че са налице всички данни за тях. Поради това ще бъдат разгледани отново запазените части и конструктивни елементи на банята, ще се установи тяхната функционална връзка и въз основа на приведените примери и паралели за бани от средновековната епоха ще се направи подробна възстановка на принципа на действие на различните инсталации, и реконструкция на помещенията и външния вид на „Шишмановата баня“.

Отопителна инсталация. Банята има приземие, което не е било вкопано в терена (Обр. 5, 10, 11, 14, 18, 21, 22). В него е разположена отоплителната инсталация (Обр. 24). Тя се състои от 2 огнища под резервоарите за вода; ниши и топлопроводящи отвори в стените за връзка между огнищата и отопляемите помещения; вертикални керамични тръби, зазидани в дебелината на зидовете, които са затопляли стените и същевременно са отвеждали пушека извън банята; висящ под и стълбчета, осигуряващи подподомото отопление на 4 от помещенията на банята.

Помещение № 1 е котелното отделение на банята (Обр. 4.1). Големите размери на помещението (Обр. 10), входът в средата на северната стена (Обр. 5, 11) и двата отвора от резервоарите към водопроводната инсталация (Обр. 12.3, 13.3, 13.4) показват, че в него е имало 2 огнища (Обр. 24.7) и съответно 2 резервоара за вода (Обр. 25.5, 25.6). Огнищата са имали най-вероятно кръгла форма и максимален диаметър 1,50–2 м. Тяхната височина е била 1,65–1,70 м (Обр. 26). Това е разстоянието от подовото ниво до отстъпите по стените, върху които са стъпвали дъната на водните резервоари. Огнищата са разположени в двата края на помещението. По този начин между тях се е образувал коридор, оставен за влизане откъм вратата, към която са били насочени и отворите за палене на огнищата (Обр. 24.1).

Направата на 2 огнища е рядко срещан вариант при отоплението на баните. Такава е например банята, известна с името „Красная палата“ в град Болгар, столицата на Волжка България, построена в средата на XIV в. (Хованская 1952, 406). Особеното при нея е, че второто огнище е

Обр. 14. Помещение № 2 на „Шишманова“ баня – поглед от югоизток.
 1. Теплопроводящи отвори. 2. Ниша. 3. Улей за водопроводите. 4. Отвор за преминаване на водопровода за гореща вода от западния резервоар

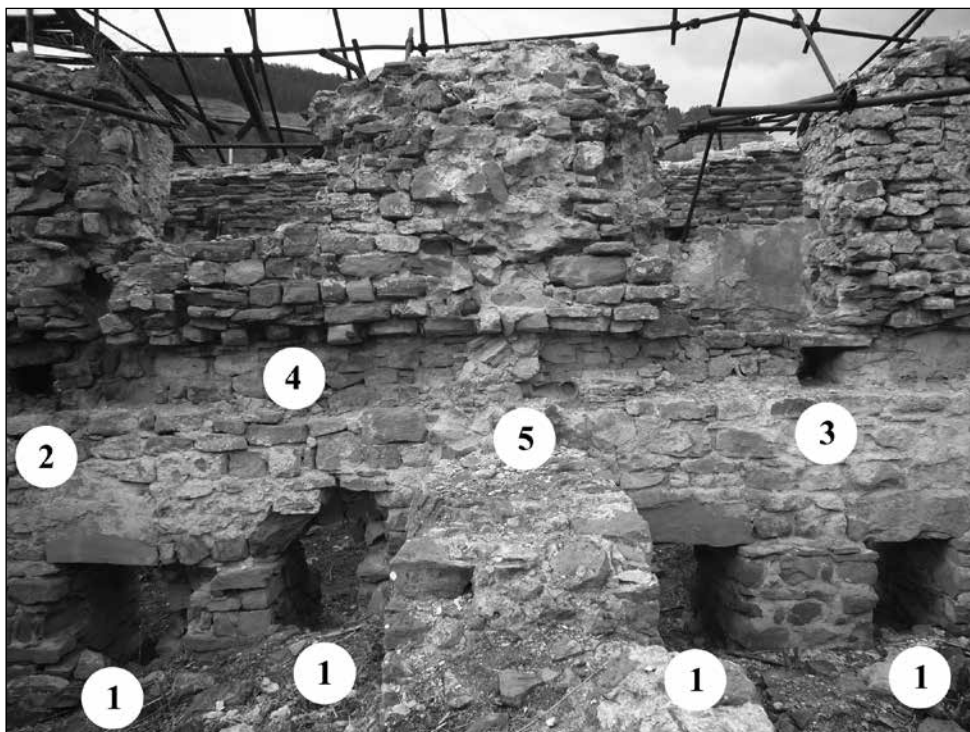
Fig. 14. Premises No 2 of „Shishman’s“ bath – a view from the south-east.
 1. Heat-conducting apertures. 2. A niche. 3. A groove for the water pipelines.
 4. An aperture for the hot water pipeline from the western tank

добавено при голям ремонт и преустройство на банята. Същият план на котелното помещение има банята, означена с индекс „П“, намираща се в Стария Орхей, град на Златната орда в Молдова, и датирана в 40–60-те години на XIV в. Тази баня обаче е останала недостроена (Барня, Зиливинская 1988, 15–16).

Огнищата в търновската баня се различават от огнищата в другите средновековни бани по това, че се палят от вътрешността на котелното помещение, а не през отвор, насочен навън, в по-вечето случаи към специално изкопана яма извън очертанията на самите сгради (Хованская 1952, 386, 391, 404, 411; Алихова 1976, 169). Двете огнища в търновската баня са били свързани с подподовото пространство на помещения № 2 и № 3 чрез описаните вече теплопроводящи отвори посредством отделни канали (Обр. 24.8). По същия начин е направена връзката и с нишите на

късите стени на котелното, в които са вградени димоотводите. Останалите сектори между стените на помещение № 1, огнищата и каналите са били запълнени с плътни блокове каменна зидария (Обр. 24.1). Това е един от традиционните начини за изграждане на огнищата, засвидетелстван в 4-те бани в град Болгар от XIV в. (Хованская 1952, 386, 391, 404, 410), в обществената баня в града на Златната орда Мохши (Молдова), датирана с монета от 1310 г. (Алихова 1976, 169), в дворцовата баня в цитаделата на грузинския град Дманиси от XIII в. (Мусхелишвили 1940, 273).

Обр. 15. Помещение № 2 и помещение № 3 – северна стена и разделителна стена между тях. 1. Теплопроводящи отвори. 2. Отвор за преминаване на водопровода за гореща вода от западния резервоар. 3. Отвор за преминаване на водопровода за студена вода от източния резервоар. 4. Улей за водопроводите. 5. Водопроводи за гореща и студена вода с разклонител (тетка)

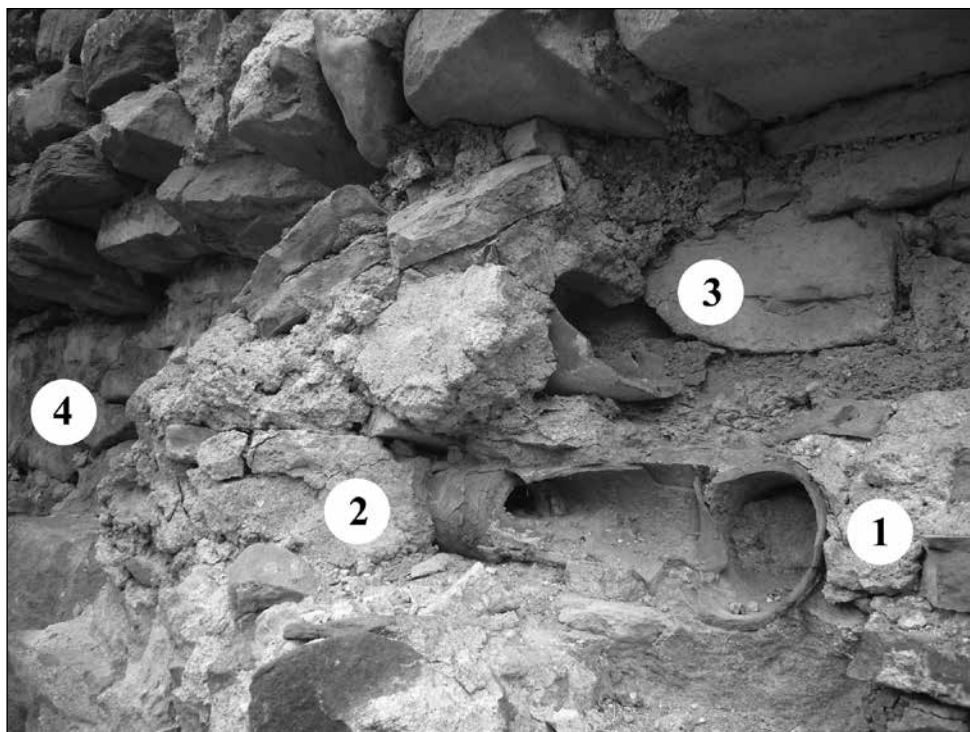
Fig. 15. Premises No 2 and Premises No 3 – the northern wall and a partition between the premises. 1. Heat-conducting apertures. 2. An aperture for the hot water pipeline from the western tank. 3. An aperture for the cold water pipeline from the eastern tank. 4. A groove for the water pipelines. 5. Hot and cold water pipelines with a T-joints

Останки или следи от огнищата и каналите в търновската баня няма, защото те са били изцяло унищожени при късните преустройства на помещението № 1, което първоначално е било използвано за жилище, а после и за обор (Козаров 1906, 141). Единствено нишата с дымоотвода, оставаща в коридора, точно срещу входа (Обр. 12.2, 13.2), не е свързана с огнищата, защото тя е имала за основна задача да отвежда дима и горещия въздух от пространството пред самите огнища. Освен този дымоотвод, същата роля са изпълнявали дымоотводите, разположени в нишите на късите стени на помещението № 1, откъдето димът е излизал директно към покрива на банята (Обр. 10, 24.11). Всъщност това са били двата основни комина за отвеждане на пушека от огнищата (Обр. 26, 27, 28).

След запалването на огъня в огнищата, горещият въздух и димът, които не са излезли през комините, са преминавали през топлопроводящите отвори в южната стена на помещението № 1 (Обр. 12.1, 13.1) и са затопляли висящия под на помещенията № 2 и № 3 (Обр. 14.1, 17.1, 24.2, 24.3). Помещение № 3 се е загривало по бързо, защото стълбчетата на отоплителната инсталация са разположени в правилни редове, като не са затваряли прекия достъп на горещия въздух до пространството между тях (Обр. 24.3, 24.10). Някои от тях имат надлъжни канали на нивото на основата, за да може да пропускат повече топлина. В съседното помещение № 2 стълбчетата са изградени така, че да препречват свободния достъп на горещия въздух, както откъм помещението № 1, така и от помещението № 3, към което също има свързващи топлопроводящи отвори от отоплителната инсталация (Обр. 24.2, 24.10). Въпреки това някои от стълбчетата също имат надлъжни канали, за пропускане на по-вече горещ въздух.

След загреването на висящите подове в помещенията № 2 и № 3 топлият въздух е преминавал в по-отдалечените малки помещения № 4 и № 5 (Обр. 22.1, 24.4, 24.5). Той вече е бил охладен, поради което тези помещения са се затопляли по-бавно в сравнение с тези, които са разположени близо до огнищата.

Вертикалните керамични тръби, които са вградени в дебелината на зидовете и са започвали от таваните на топлопроводящите отвори и на нишите от отоплителната инсталация в петте помещения, са служели и за затопляне на стените по цялата им височина (Обр. 24.11, 24.9, 24.8). Може да се каже, че те са изпълнявали и ролята на самостоятелни дымоотводи, през които е преминавал повече топъл въздух, отколкото дим. Практиката да се правят дымоотводи с такава конструкция за затопляне на стените е засвидетелствана в споменатите по-горе бани в Болгар (Хованская 1952, 394, 404, 410), Стария Орхей (Барня, Зиливинская 1988, 9, 14–15), Дманиси (Мухелишвили 1940, 275), а освен това и в дворцовите

Обр. 16. Помещение № 2 и помещение № 3 – северната стена с водопроводите.
1. Разклонител (тетка). 2. Водопровод за гореща вода. 3. Водопровод за студена вода. 4. Улей за водопроводите

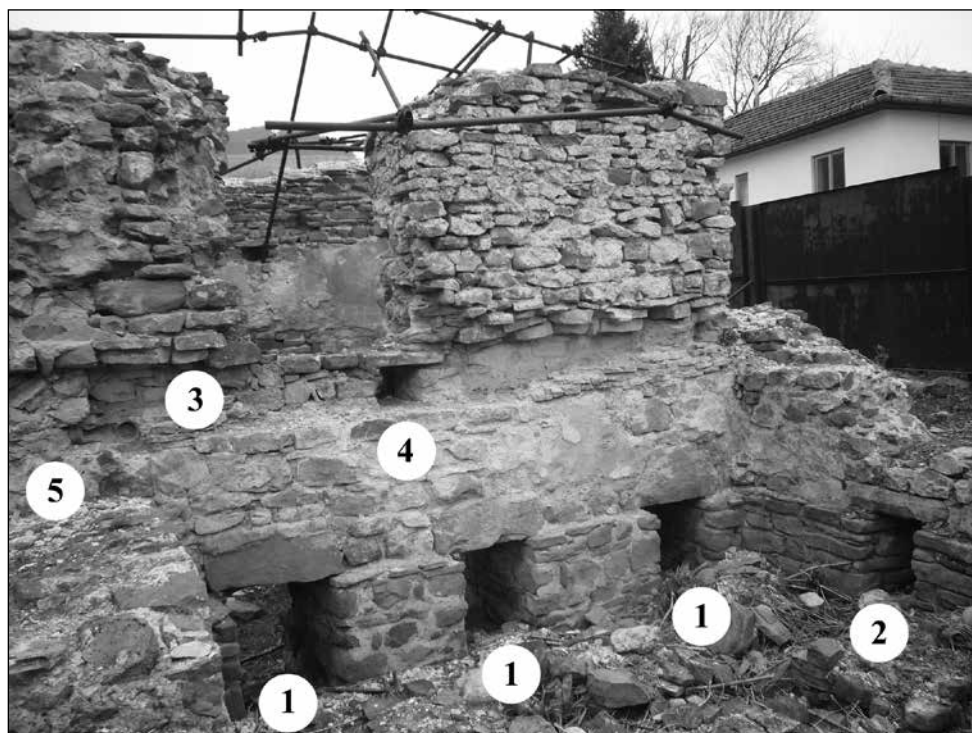
Fig. 16. Premises No 2 and Premises No 3 – the northern wall with the water pipes.
1. T-joint. 2. Hot water pipes network. 3. Cold water pipes network. 4. A groove for the water pipelines

и обществени бани в Армения от XI–XIV в. (Халпахчян 1960, 220) (Обр. 29), в обществената баня в Солун от края на XIII в. – началото на XIV в. (Kourkoutidou-Nikolaidou, Toutta 1997, 88) (Обр. 30) и в частната баня във византийския град Херсонес на Кримския полуостров, функционирала през XIII–XIV в. (Якобсон 1946, 266, 268), както и при банята в Чрнче, Македония от XII–XIII в. (Микулчик 1982, 132). Чрез 2 димоотвода е била затопляна и северната стена на новооткритата баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ в столичния Гърнов от края на XIV в. (Дерменджиев 2011, 83–84) (Обр. 32).

В стените на помещение № 3 на „Шишмановата баня“ са вградени общо 7 керамични димоотвода (Обр. 24.3), а помещение № 2 разполага с 6 димоотвода (Обр. 24.2). В разделителната стена между двете помещения са вградени още 2 общи димоотвода (Обр. 24.2, 24.3). Помещения № 4 и

№5 имат само с по 1 димоотвод (Обр. 24.4, 24.5). Единствено помещение №6 не е имало отопление нито на пода, нито на стените (Обр. 25.6). Именно чрез тези димоотводи горещият въздух е бил най-рационално използван, тъй като при отвеждането му извън сградата, след загряването на подовите, е затоплял и стените на помещенията. Димоотводите са излизали на покрива на банята, където са били оформени като самостоятелни комини (Обр. 26, 27, 28). Те са имали важна роля при функционирането на цялата отоплителна инсталация, защото са създавали достатъчно тяга, за да може горещият въздух да преминава по цялата дължина на банята – от огнищата до най-отдалечените южни помещения.

Направата на подподово и стенно отопление на почти всички помещения е основна и същевременно задължителна характеристика както

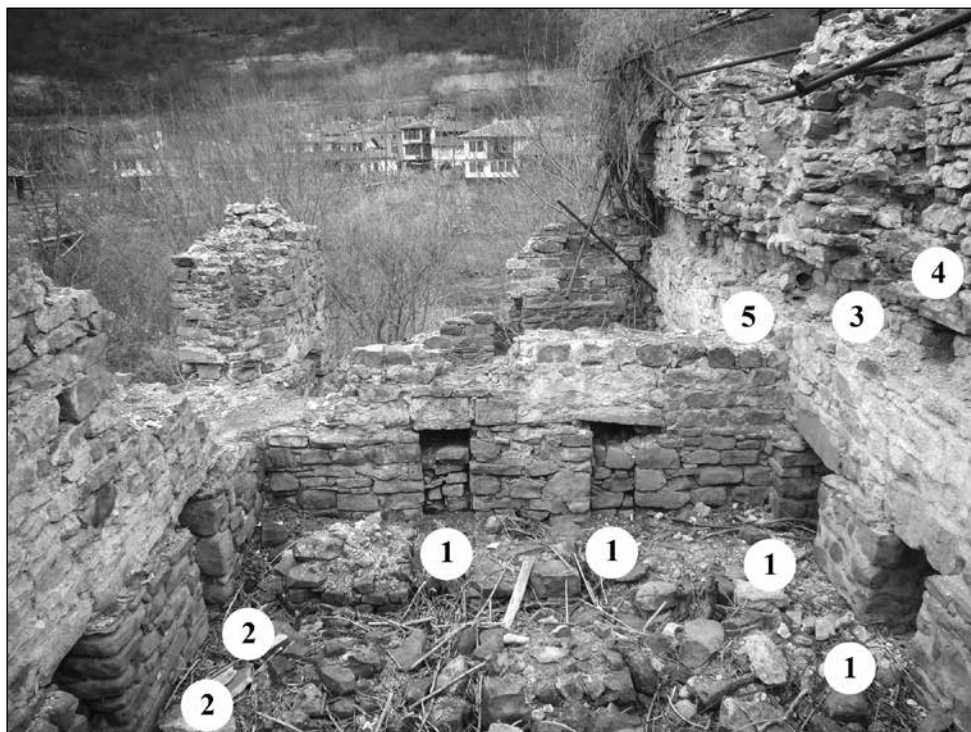

Обр. 17. Помещение №3 на „Шшиманова“ баня – поглед от юг. 1. Топлопроводящи отвори. 2. Ниша. 3. Улей за водопроводите. 4. Отвор за преминаване на водопровода за студена вода от източния резервоар. 5. Водопроводи за гореща и студена вода с разклонител (тетка)

Fig. 17. Premises No 3 of “Shishman’s” bath – a view from the south. 1. Heat-conducting apertures. 2. A niche. 3. A groove for the water pipelines. 4. An aperture for the cold water pipes from the eastern tank. 5. Hot and cold water pipes with a T-joint

на големите обществени бани, така и на малките, но по-представителни бани в градовете или владетелските резиденции, примерите за които бяха нееднократно посочвани (Мусхелишвили 1940, 275–276; Якобсон 1946, 262, 266–269; Хованская 1952, 386–388, 391–394, 404–405, 407–410; Халпахчян 1960, 217; Алихова 1976, 169; Барня, Зиливинская 1988, 9–17; Микулчик 1996, 288–289; Дерменджиев 2011, 81–85).

Водопроводна инсталация. Тази инсталация включва: 2 резервоара за съхраняване на водата; водопровод за гореща и водопровод за студена вода, които са вградени в стените; спирателни кранове и корита за пълнене с вода при къпане (Обр. 25). Както вече беше отбелязано, в котелното помещение № 1 е имало 2 огнища, които са загрявали водата в 2 резервоара, разположени в двата му края (Обр. 25.1, 25.5, 25.6). Това се доказва и от двете отделни тръби за преминаване на водата, прокарани през южната

Обр. 18. Помещение № 3 – западна стена. 1. Топлопроводящи отвори. 2. Ниши. 3. Улей за водопроводите. 4. Отвор за преминаване на водопровода за студена вода от източния резервоар. 5. Водопроводи за гореща и студена вода с разклонител тетка)

Fig. 18. Premises No 3 – the western wall. 1. Heat-conducting apertures. 2. Niches. 3. A groove for the water pipelines. 4. An aperture for the cold water pipes from the eastern tank. 5. Hot and cold water pipes with a T-joint

стена на помещението, които са свързани с двата различни водопровода на банята – за гореща и студена вода (Обр. 12.3, 13.3, 13.4, 14.4, 17.4). Практиката да се правят отделни резервоари за гореща и студена вода е засвидетелствана при голямата баня в Лори-Берд от XI–XII в. (Обр. 29) и в дворцовата баня в Ани от XI–XII в., Армения (Халпахчъян 1960, 226), в баня №2 от началото на XIV в. и в банята „Красная палата“ от средата на XIV в. в Болгар (Хованская 1952, 391, 394–396, 404–406) и в баня „П“ от XIV в. в Стария Орхей (Барня, Зиливинская 1988, 16).

Самите резервоари в „Шишмановата баня“ са били с големи размери. За тяхното оформяне са използвали стените на помещение №1, като с по една самостоятелна стена те са били преградени единствено откъм коридора между огнищата (Обр. 25.5, 25.6). Дъната на резервоарите са имали дебелина най-малко 0,40 м (Обр. 26) и са били изградени от камен-

Обр. 19. Помещение № 3 – източна стена. 1. Топлопроводящ отвор. 2. Ниши. 3. Топлопроводящ отвор към помещение № 5

Fig. 19. Premises No 3 – the eastern wall. 1. Heat-conducting aperture. 2. Niches. 3. Heat-conducting aperture to Premises No 5

ни плочи, измазани отгоре с дебел пласт хидрофобен хоросан. Плочите са стъпвали на масивите каменна зидария, оставащи между огнищата и каналите, които са ги свързвали с нишите и топлопроводящите отвори на отоплителната инсталация. Краищата на плочите са били опрени на цоклите, които преминават по четирите стени на помещение № 1 (Обр. 24.7). Разликата във височината на цоклите от 0,05 м показва, че дъната на двата резервоара са имали наклон на юг – към отопляваните помещения, за да може горещият въздух от огнищата да се насочва направо към отворите на тяхната подподова и стенна отоплителна инсталация, а водата в тях – да се оттича към първите тръби на двата водопровода.

Вградени в дъната на резервоарите над самите огнища най-вероятно са били поставени по 1 меден или железен котел. Котлите са служили за непосредственото загряване на водата, след което тя се е издигала нагоре, а на нейно място е идвала студената вода. Така се е получавало равномерно затопляне чрез постоянна циркулация, без да има възможност водата да заври и да започне да се изпарява. Мястото или останките от такива котли са открити в котелните помещения на баните в Дманиси (Мухелишвили 1940, 273, 275), Болград (Хованская 1952, 396, 404) и в баните в арменските градове Ани и Анберд (Халпахчян 1960, 218).

Източният резервоар на търновската баня е имал дължина на северната и южна стена по 3,70 м, а на източната и западната – 3,05 м (Обр. 25.5). Западният резервоар е с дължина на северната и южна стена по 3,70 м, а на западната и източната – 3,14 м (Обр. 25.6). Дълбочината им може да се определи с точност според горното ниво на хидрофобната мазилка, което е 2 м над цоклите на стените. С дебелината на дъното от 0,40 м дълбочината на резервоарите остава 1,60 м (Обр. 26). Така източният резервоар е събирал 18 м³ вода, а западният резервоар е разполагал с 18,60 м³ вода.

Двете водопроводни тръби, по които водата е преминавала към водопроводната инсталация, вградена в стените на останалите помещения, са били монтирани на около 0,15 м над дъното на резервоарите. По този начин е оставало достатъчно височина, за да може водата, която протича в тръбите да не е съвсем вряла от прекия допир с нагорещения под на резервоарите и същевременно да може да се утаи, за да не влизат нападдал хоросан от мазилките и други боклуци във водопроводите и да ги задръстват.

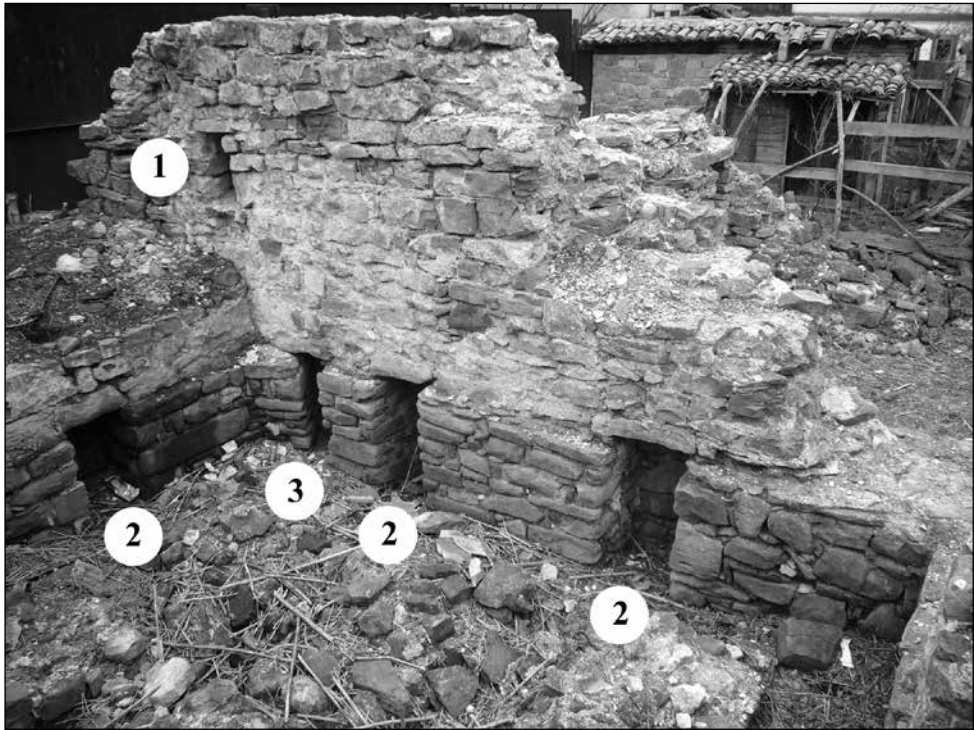
Наличието на два резервоара, които са пряко загрявани от огнищата, поставя въпроса за начина на съхраняване и подаване на студената вода. В банята и извън нея няма други резервоари. Същевременно водопроводната инсталация е свързана единствено с двата резервоара над огнищата.

Тези данни несъмнено показват, че единият резервоар е използван за студена вода. Този извод обаче поражда известно противоречие, тъй като и под двата резервоара има огнища. Всъщност използването на абсолютно студена вода се е налагало само през лятото. През този горещ сезон не е имало необходимост и от пълното загряване на цялата баня, поради което едното огнище явно не е функционирало. Така и водата в резервоара над него е оставала студена. През зимата не е използвана леденостудена вода. Тогава са били палени двете огнища, но едното от тях е имало поддържаща функция – горяло е по-слабо, основно за загряване на помещенията чрез отоплителната инсталация, а водата в резервоара над него е била само леко претопляна. Възможно е над това огнище да не е имало монтиран меден котел, поради което през дебелилото каменно дъно на резервоара водата ще се е затопляла значително по-малко.

Уточняването на въпроса кой резервоар е служил за съхраняването на студената вода е в зависимост от отбелязаните конструктивни особености на отоплителната система на помещения №2 и №3. Резервоарът за горещата вода явно се е намирал в западната половина на котелното помещение №1 (Обр. 25.6). Основание за това са конструктивните особености при изграждането на разположеното от югозапад помещение №2 за намаляване на топлината, която е идвала от огнището под този резервоар – безредно разположените стълбове на подподовото отопление, спиращи прекия достъп на горещ въздух (Обр. 24.2, 24.10). Това е било направено с цел да не се получава прегряване на пода на помещението от по-силния огън, пален за да се загрее водата в резервоара над него през зимата. Подподовото отопление на другото, разположено от югоизток помещение №3, е изградено така, че позволява по-силното директно загряване, отколкото в помещение №2 (Обр. 24.3, 24.10). От това следва, че огънят в огнището, което остава в източната част на котелното помещение, е бил значително по-слаб. Това дава основание да се определи, че в източния резервоар се е съхранявана студената вода (Обр. 25.5).

Пълненето на резервоарите с вода е основен проблем, на който за сега не може да се даде категоричен отговор. В запазените части от стените на банята няма данни за съществуването на самостоятелен външен водопровод. Такъв би могъл да доставя вода единствено от извор в западния склон на хълма Царевец. Сезонният характер на такива извори и малкото количество вода, което те са давали явно не е било достатъчно, за да се използват за постоянно водоснабдяване на банята. За пример може да се посочи изворът, захранвал чешмите в манастира „Св. 40 мъченици“, разположен само на около 260 м южно от банята (Дерменджиев 2010, 783–787). Интересно е предложението на арх. Г. Козаров за водоснабдя-

Обр. 20. Помещение № 3 – южна стена. 1. Отвор за преминаване на водопроводите към помещение № 5. 2. Ниши. 3. Теплопроводящ отвор към помещение № 5

Fig. 20. Premises No 3 – the southern wall. 1. An aperture for the water pipes to Premises No 5; 2. Niches. 3. Heat-conducting aperture to Premises No 5

ването на банята посредством водно колело (Козаров 1906, 142). То би трябвало да е разположено на брега на реката и чрез кофи, закрепени на него, да е изваждало вода, с която е бил пълнен резервоарът. Засега данни за подобно съоръжение не са установени.

В такъв случай най-приемливият вариант за водоснабдяване остава направата на един или по-вече кладенци. Разположението на банята на самия бряг на реката показва, че при нейното изграждане е търсено съседството с най-достъпният и непресъхващ източник на необходимата вода за нормалното ѝ функциониране. Кладенецът несъмнено е бил изкопан в близост до банята, от северната или западната страна, и е достигал в дълбочина под нивото на Янтра. Така дори и при най-големи засушавания е имало постоянен достъп до подпочвените води в крайречната ивица. Водата от кладенеца е била носена с кофи до резервоарите, чието ниво е било постоянно следено. Допълването и подгръването на водата в тях

Обр. 21. Помещение № 4 на „Шишманова“ баня – поглед от запад
Fig. 21. Premises No 4 of “Shishman’s” bath – a view from the west

е ставало в зависимост от използваното при къпане количество. Самите резервоари са били пълнени през отвори, насочени към коридора в котелното помещение (Обр. 25.1).

Посредством кладенци, изкопани в непосредствена близост, е доставяна вода и за на новооткритата баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ в столичния Търнов от края на XIV в. (Дерменджиев 2011, 94) (Обр. 32, 33), за обществената баня в Херсонес, функционираше през XIII–XIV в. (Якобсон 1946, 262), както и за бани № 1 и № 2 от началото на XIV в., баня № 3 и банята „Красная палата“ от средата на XIV в. в град Болгар (Хованская 1952, 388, 405–406, 411–412), като и за банята в Калиакра, датирана във втората половина на XV в. (Йосифова 1985, 155).

Двата водопровода, излизащи от резервоарите, преминават по трите стени (северна, източна и западна) на помещения № 2 и № 3 (Обр. 14.3, 15.5, 16, 17.5, 24.7). Водопроводът за студената вода започва от източния резервоар и веднага се разклонява в две посоки (Обр. 17.4). Едното разклонение продължава по северната стена на помещение № 3 (Обр. 17), за-

вива по източната (Обр. 19, 20.1) и излиза в средата на северната стена на съседното от юг помещение № 5 (Обр. 22.2). Другата част на водопровода тръгва в западна посока, но в северозападния ъгъл на помещение № 3 отново се разклонява, тъй-като завива по западната стена на помещението (Обр. 16.3, 17.5, 18.5) и завършва близо до отвора на вратата (Обр. 25.7). Този клон е бил общ за помещения № 2 и № 3. Основното трасе на водопровода за студената вода продължава по северната стена на помещение № 2 (Обр. 14.3), завива по неговата западна стена и през ширината на южната стена е преминавало в съседното помещение № 4, където завършва (Обр. 25.7).

Тръбите за горещата вода, започващи от западния резервоар, са разположени под тези за студената вода, от които са изолирани с дебел 7 см пласт хоросан (Обр. 16.2). Двата водопровода следват едно и също трасе, но движението на горещата вода по източната половина на северната стена на помещение № 2 и по западната половина на северната стена на № 3 е противоположно на посоката на студената вода (Обр. 25.7). По същия начин – чрез отделни водопроводи е била снабдена и голямата баня в Лори-Берд в Армения от XI-XII в. (Халпахчян 1960, 218), както и банята „Красния палата“ в Болград от средата на XIV в. (Хованская 1952, 403). Новооткритата малка баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ в Търновград е имала водопровод само за гореща вода (Дерменджиев 2011, 85) (Обр. 32).

Прокарването на водопроводната инсталация по дължината на стените на помещенията показва, че на определени места водопроводите са имали перпендикулярни отклонения, насочени към тяхната вътрешност (Обр. 25.7). Тези отклонения са завършвали с отделни бронзови спирателни кранчета (канелки), чрез които водата от двата водопровода е била спирана и пускана. Спирателните кранове за горещата вода са били разположени на 0,85 м над пода на помещенията, а на студената – на 1 м (Обр. 26, 27). Такива бронзови кранчета или части от тях са открити при разкопките на баните в Анберд, Армения (Токарский 1961, 46, 188; Халпахчян 1960, 218), в баня № 2 в Болгар (Хованская 1952, 394) и в баня „П“ в Стария Орхей (Барня, Зиливинская 1988, 20).

Малката височина на кранчетата спрямо подовата настилка, както и невъзможността да се смеси горещата със студена вода преди непосредственото ѝ използване, показва че тя е трябвало да се разстудява в отделни корита (Обр. 25.8). Разстоянието между пода и кранчетата определя и височината на коритата – не по-вече от 0,50 м (Обр. 26, 27). В тези корита последователно е наливана чрез кранчетата гореща и студена вода, докато се получи подходящата температура за къпане. Няколко от тези корита

са били запазени в банята до средата на XIX в. (Козаров 1906, 141). Подобни корита са открити в дворцовата баня в Ани и в голямата баня в Лори-Берд, Армения (Халпахчъян 1960, 218) (Обр. 29), както и в банята „Красная палата“ в Болгар (Хованская 1952, 403).

Според дължината на стените може да се приеме, че са били поставени по 6 корита в помещения № 2 и № 3: по 2 броя на общата разделителна стена и на северните стени и по 2 броя на срещуположните източна и западна стени (Обр. 25.2, 25.3, 25.8, 26, 27). Коритата са били свободно стоящи, издялани от цели каменни блокове. Тяхната височина е била не по-голяма от 0,50 м, а дължината им около 1 м (Обр. 25.8). На южните стени, където не са прокарани водопроводи, най-вероятно са били напра-

Обр. 22. Помещение № 5 на „Шшиманова“ баня – поглед от юг. 1. Теплопроводящ отвор. 2. Отвор за преминаване на водопроводите от помещение № 3

Fig. 22. Premises No 5 of “Shishman’s” bath – a view from the south. 1. Heat-conducting aperture. 2. An aperture for the water pipes from Premises No 3

Обр. 23. Помещение № 6 на „Шишманова“ баня – поглед от югозапад

Fig. 23. Premises No 6 of “Shishman’s” bath – a view from south-west

вени пейки или шкафове за бански принадлежности. Такава пейка е запазена в къпалнята на частната баня в Херсонес от XIII–XIV в. (Якобсон 1946, 266). В малките помещения №4 и №5 е имало само по 1 корито, разположено на северната стена, точно под края на водопроводите (Обр. 25.3). Край останалите стени също би трябвало да са разположени пейки.

Монтирането на отделни водопроводи за студена и гореща вода, вградени в стените на къпалните, също е важна и същевременно задължителна характеристика за големите обществени бани, но не е изключение и при малките градски, частни и владетелски бани (Мухелишвили 1940, 273–274; Хованская 1952, 403; Халпахчян 1960, 218; Алихова 1976, 170; Дерменджиев 2011, 85).

Канализация. В „Шишмановата баня“ не са открити канали за отвеждане на мръсната вода. Няма и запазени отвори в стените, откъдето евентуално биха могли да преминават керамични тръби със същото предназначение, а подовата настилка във всички помещения, с малки изключения, е изцяло унищожена. При това положение може да се приеме, че използваната вода се е оттичала по наклона на пода към южните стени на

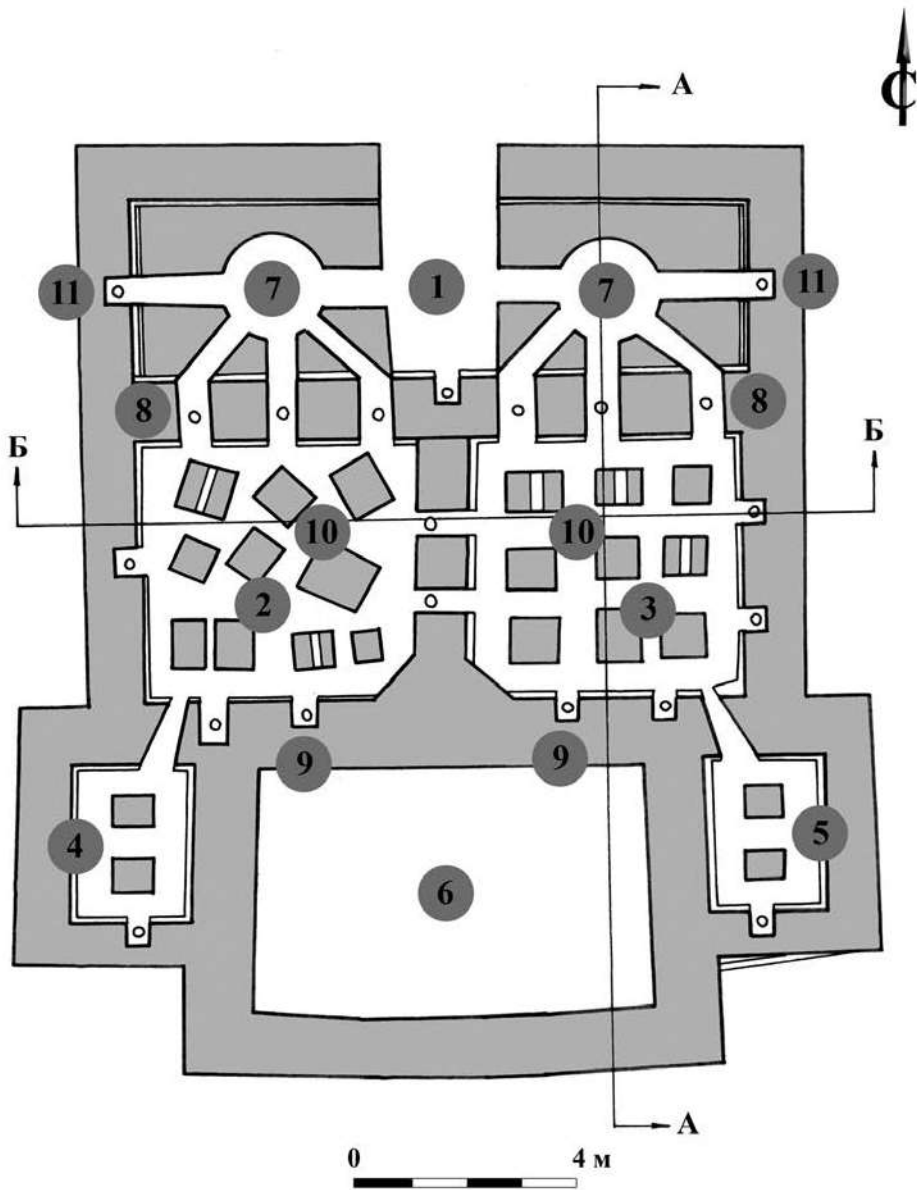
помещенията, където в подовата настилка е имало открити канавки (Обр. 25.9). Най-вероятно са били направени 2 дълги канавки, пресичащи банята в посока изток–запад. Северната канавка е започвала от югоизточния ъгъл на помещение №3, преминавала е край южната му стена, под прага на входа, и под другия вход е влизала в помещение №2, продължавала е край южната му стена и след това е излизала извън банята, като мръсната вода се е изливала направо към реката (Обр. 25.2, 25.9). Така са се отводнявали и малките странични помещения №4 и №5. Южната канавка е започвала от помещение №5, продължавала е под входа към помещение №6 (съблекалнята), пресичала го е по цялата му ширина, след което е влизала в помещение №4, преминавала е край южната му стена и е излизала навън (Обр. 25.3, 25.4, 25.9). Може да се допусне, че в очертанията на съблекалнята канавката е била изцяло покрита с подовата настилка.

Именно по този начин е била отстранявана мръсната вода и от помещенията на баня „Ш“ в Стария Орхей (Барня, Зиливинская 1988, 11, 14), баня №2 и банята „Красная палата“ в Болгар (Хованская 1952, 398, 404), както и в банята в Дманиси, Грузия (Мусхелишвили 1940, 274).

Външен вид и обемна възстановка. Външният вид на банята не се е различавал от баните, строени през средните векове, някои от които бяха споменавани в по-горните редове. Тя е имала масивни стени, прорязани от малки прозорчета и входните врати на котелното помещение и съблекалнята (Обр. 28). Котелното помещение №1 е било засводено с полуцилиндричен свод (Обр. 26). Големите помещения №2 и №3 с квадратен план са имали куполно покритие. Куполите може да са били полусферични, с подкуполни барабани и засводени прозорчета (Обр. 26, 27), както банята в Солун (Tripsiani-Omirou 1997, 314–316) (Обр. 30, 31) и баните във византийските манастири „Панагия“ и „Кесарианис“ (Ορλανδοῦ 1958, εἰκ. 112, 114), или да са имали само малки отвори за осветление (Обр. 28) като баните в Лори-Берд (Армения) (Халпахчъян 1960, рис.1, рис.6) и в Дманиси (Грузия) (Мусхелишвили 1940, рис. 9).

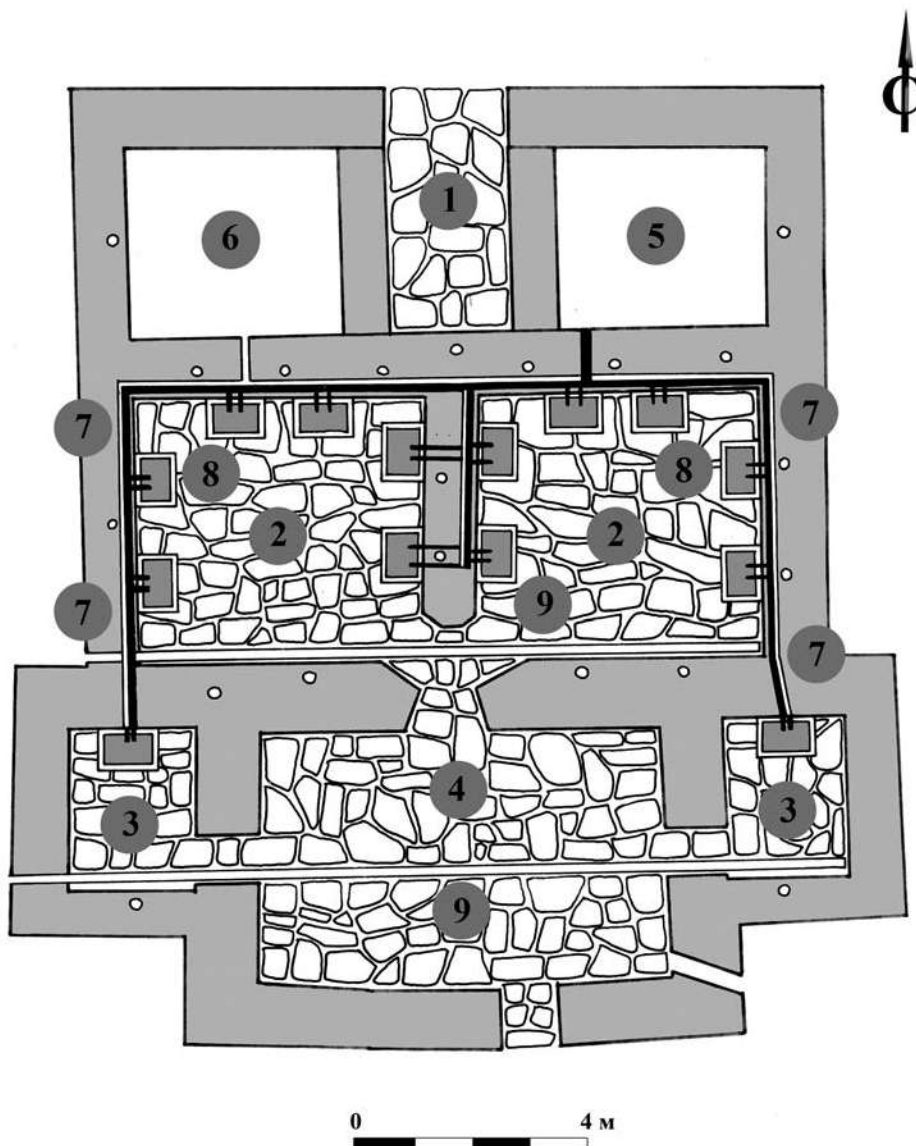
Малките странични помещения №4 и №5 са имали полуцилиндрични или четвъртцилиндрични сводове (Обр. 28). Помещение №6 със своя издължен план също предполага сводово покритие (Обр. 26). Липсата на керемиди в строителните насипи, запълващи помещенията, подсказва, че сводовете и куполите на банята са били общити с оловни листи и прорязани от тесни отвори за осветление на помещенията (Обр. 28).

Банята е имала съвсем скромна украса само на северната фасада: редуването на тухли и бигорни блокчета по арката на вратата към котелното помещение. По фасадните стени няма декоративни ниши и следи от мазилка. Не са запазени останки и от специално направена фугировка.

Обр. 24. „Шшиманова“ баня – план на отоплителната инсталация (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. Помещение № 1. 2. Помещение № 2. 3. Помещение № 3. 4. Помещение № 4. 5. Помещение № 5. 6. Помещение № 6. 7. Огница. 8. Теплопроводящи канали. 9. Ниши. 10. Стълбчета на подподовото отопление. 11. Димоотводни тръби в нишите

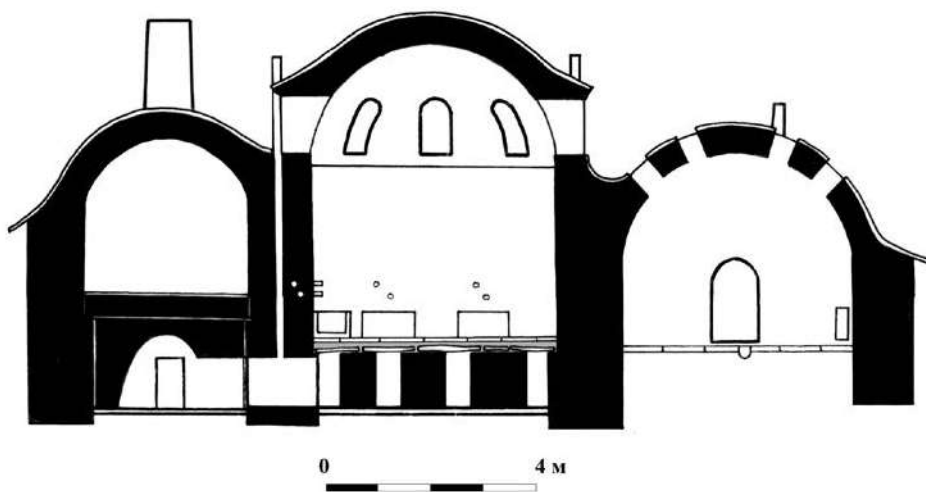
Fig. 24. “Shishman’s” bath – heating installation plan (reconstructed by E. Dermendjiev). 1. Premises No 1. 2. Premises No 2. 3. Premises No 3. 4. Premises No 4. 5. Premises No 5. 6. Premises No 6. 7. Fire-places. 8. Heat-conducting ducts. 9. Niches. 10. Pillars for the under-floor heating. 11. Smoke discharge tubes in the niches

Обр. 25. „Шишманова“ баня – план на водопроводната инсталация и отводнителната система (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. Котелно помещение. 2. Общи къпални. 3. Индивидуални къпални. 4. Съблекалня. 5. Резервоар за студена вода. 6. Резервоар за гореща вода. 7. Водопроводи за гореща и студена вода. 8. Корита. 9. Канавки за мръсна вода

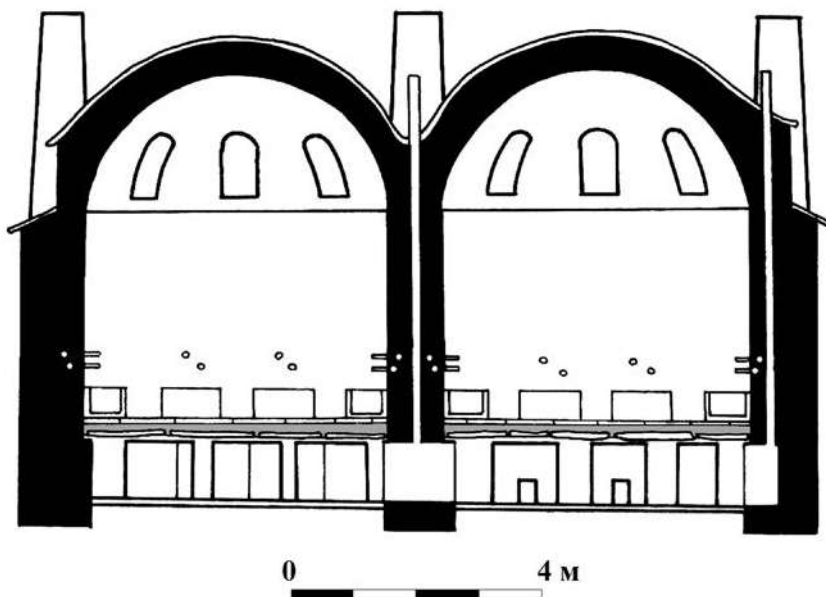
Fig. 25. “Shishman’s” bath – water supply and drainage installation plan (reconstructed by E. Dermendjiev). 1. Boiler premises. 2. Public baths. 3. Individual baths. 4. Dressing rooms. 5. Cold water reservoir. 6. Hot water reservoir. 7. Hot and cold water pipelines network. 8. Tubs. 9. Wastewater gutters

Обр. 26. „Шишманова“ баня – надлъжен разрез А-А
(реконструкция Е. Дерменджиев)

Fig. 26. “Shishman’s” bath – longitudinal section A-A
(reconstructed by E. Dermendjiev)

Обр. 27. „Шишманова“ баня – напречен разрез Б-Б
(реконструкция Е. Дерменджиев)

Fig. 27. “Shishman’s” bath – cross section B-B
(reconstructed by E. Dermendjiev)

От изток и запад външният вид на банята е бил раздвижен само от леко издаващите се навън обеми на двете малки странични помещения №4 и №5 (Обр. 28).

Вътрешните стени на всички помещения са били измазани с фин розов хоросан. Освен мраморния под, който по принцип е задължителен за такъв вид постройка, не са запазени следи или данни за някаква вътрешна архитектурна или живописна украса.

Характер

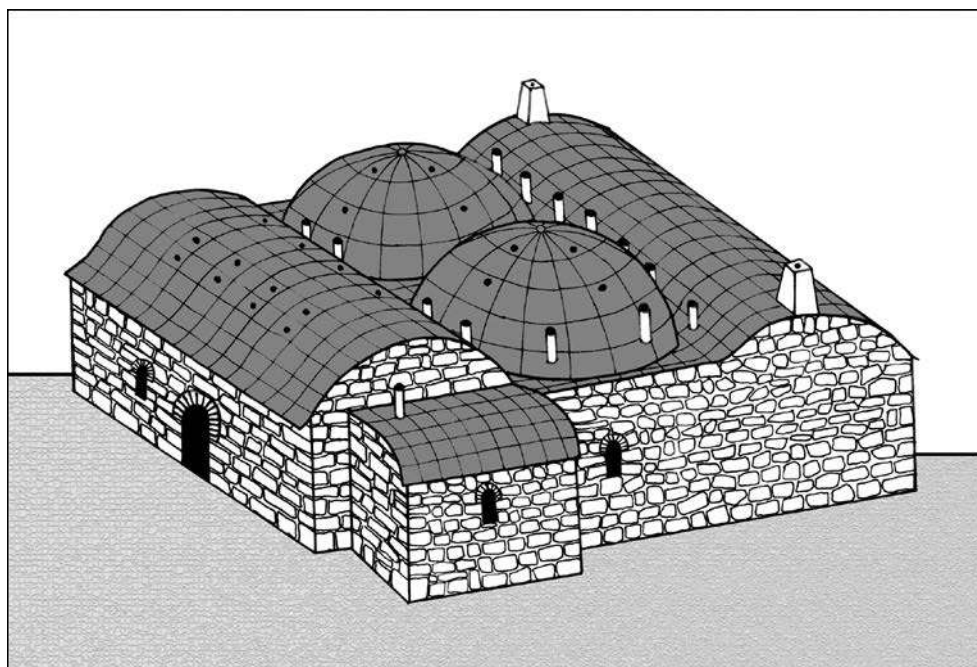
Представената „Шишманова баня“ в столичния Търновград има значителни размери: 11,45 м x 15 м, общо 6 помещения: котелно помещение (помещение №1), 2 големи къпални (помещения №2 и №3) и 2 малки къпални (помещения №4 и №5), обширна съблекалня (помещение №6) (Обр. 24, 25), и разположение почти в центъра на столичното подградие (Обр. 1.1). По тези свои характеристики търновската баня може да се сравнява с големите обществени бани във Византия и Армения от това време. Така например банята в Солун (края на XIII в.–началото на XIV в.) има размери 12,50 м x 17,50 м, 1 съблекалня, 2 топли помещения, 2 къпални (горещи помещения) и котелно помещение (Tripsiani-Omirou 1997, 314–316; Kourkoutidou-Nikolaidou, Toutta 1997, 88) (Обр. 30, 31). Голямата баня в арменския град Лори-Берд (XI–XII в.) е с размери 15 м x 15,50 м, 1 съблекалня, 3 големи къпални и котелно помещение (Халпахчъян 1960, 226, Рис. 6–6) (Обр. 29), а банята в Ани (XII–XIII в.) има размери 11 м x 15 м, съблекалня, топло помещение, кръстовидно горещо помещение с 4 малки къпални край него (Халпахчъян 1960, 226–227, Рис. 7). Подобни по размери и броя на помещенията са и обществените бани в някои от най-близките мюсюлмански държави от края на XIII в.–XIV в.: Волжка България (Болгар) (Хованская 1952, 390–413) и Златната орда (Мохши, Стария Орхей) (Алихова 1976, 467–471; Барня, Зиливинская 1988, 9–26). Тук задължително трябва да се отбележат селджукските и османските обществени бани от края на XIII в. – началото на XV в. в Коня (Сахабата хамам – 1279 г., Челеби хамам – 1283–1338 г., Мерам хамам – 1423 г.), Бурса (Орхан бей хамам – 1339 г.) (Обр. 35), Емир султан хамам – XV в.), Изник (Орхан Гази хамам – 1334 г.) (Обр. 36) (Харбова 1991, 134–140, фиг. 57Б, 58, 59), Димотика (Оруш паша хамам – 1398–1399 г.), Верея (Тузчи хамам – края на XIV в.), Гианица (Гаази Евренос хамам – 1385–1395 г.) (Kanetaki 2004, 90, fig.10), Одрин (Гази Михал бей хамам – 30-те години на XV в., Бейлербей хамам – 1429 г., Топкапъ хамам – 1441 г.) (Стайнова 1995, 42; Kiel 1976, 91).

Изброените аналогични хигиенни съоръжения доказват, че „Шишмановата баня“ в Търновград е имала обществен характер. Като такава тя се явява първия пример за строителството на такъв вид хигиенни съоръжения по времето на Второто българско царство и поради това не случайно тази обществена баня е издигната именно в столичния град. Като важни причини за такова строителство могат да се посочат по-високото културно ниво, специалните изисквания, привилегиите и възможностите на богатото и влиятелно столично население, защото обществените бани, освен за поддържане на хигиената, се използвали и за лечебни цели, като едновременно с това са имали и по-широки социални функции – били са място за отдих, за делови срещи, за лични разговори и развлечения (Иванов 2008, 226–227; Халпахчъян 1960, 215).

През XI–XV в. строителството на обществени бани е съсредоточено именно в столиците и големите градове на Византийската империя – Константинопол и Солун (Обр. 30, 31), Ани, Лори-Берд, Аракелоц, Иджеван в Армения (Обр. 29), Болгар във Волжка България, Бурса, Коня, Изник, Димотика в Османската империя (Обр. 35). Така изграждането на обществена баня в Търнов се явява нещо съвсем закономерно, а не някакво изключение. Всъщност би било по-голяма изненада изобщо да липсва такава хигиенна постройка в столицата на Второто българско царство, отколкото фактът, че е открита такава. И това се потвърждава от изцяло проучената съвсем наскоро, на около 400 м южно от „Шишмановата баня“, втора, но значително по-малка градска баня (Обр. 1.2, 32, 33), която може да се датира в самия край на XIV в. (Дерменджиев 2012, 79–99).

Планова схема

„Шишмановата“ баня има компактен план, включващ голямо котелно помещение (помещение № 1) (Обр. 25.1); 2 къпални, разположени непосредствено до него (помещения № 2 и № 3) (Обр. 25.2); 2 по-малки единични къпални (помещения № 4 и № 5) (Обр. 25.3) и голяма съблекалня, вместена между къпалните (помещение № 6) (Обр. 25.4). За предназначението на помещение № 1 (котелното) няма никакво съмнение. Помещения № 2 и № 3 обаче, които са имали течеща вода, със сигурност не са използвани за басейни (Алексиев 1993, 62) (Обр. 25.2). Подовото ниво, което равни с праговете на вратите, наличието на отклонения от водопроводите за пълнене на корита, както и съществуването на някои от самите корита за смесване на горещата и студена вода, ясно показва, че в техните очертания не е било възможно да се направят басейни. Определянето на малките помещения № 4 и № 5 за „горещи“ или „потилни“ също не отговаря на техните функции (Обр. 25.3). Отдалечеността им от

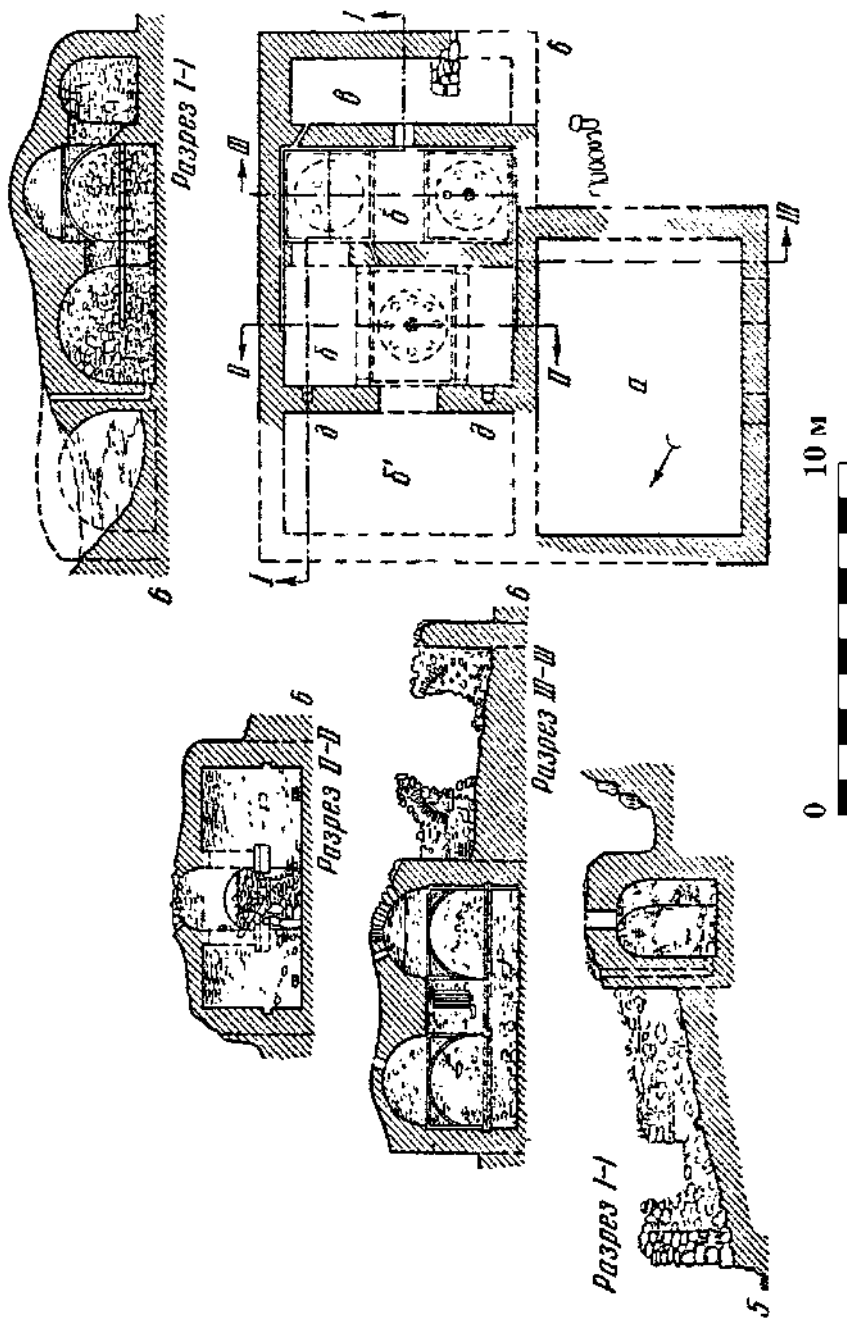

*Обр. 28. „Шишманова“ баня – общ вид от югоизток
(реконструкция Е. Дерменджиев)*

*Fig. 28. “Shishman’s” bath – a general a view from the southeast
(reconstructed by E. Dermendjiev)*

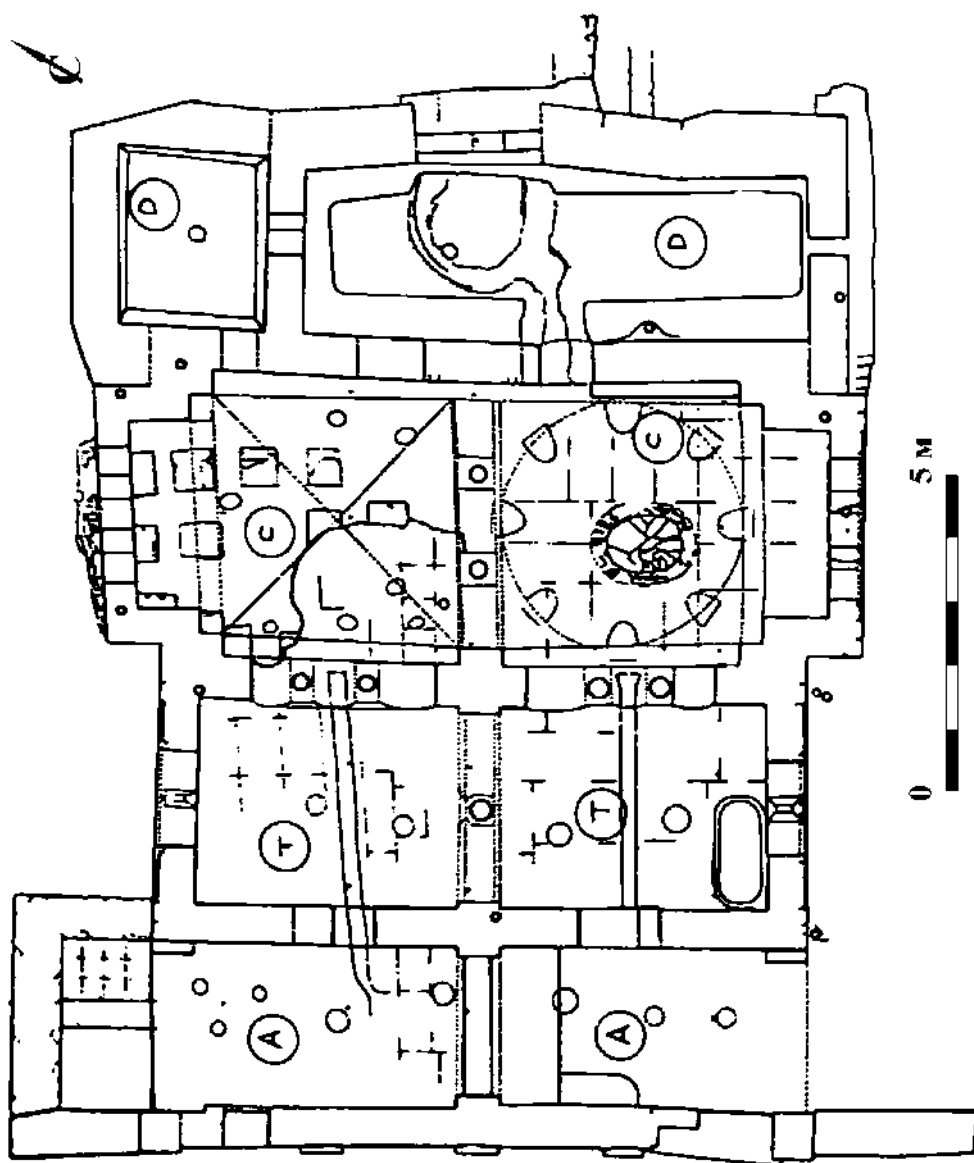
огнищата и наличието на течаща вода ясно показва, че те имат същото предназначение като двете по-големи помещения. Всъщност еднаквото им устройство е недвусмислено доказателство, че помещения № 2 и № 3 са общи къпални (Обр. 25.2), а помещения № 4 и № 5 – малки индивидуални къпални (Обр. 25.3).

Помещение № 6 свързва всички къпални помещения и затваря от юг плана на банята. Това е била съблекалнята, край чиито стени са били разположени шкафовете за бански принадлежности, пейките и наровете за отпих (Обр. 25.4). Главният вход на банята е имал малки размери и е бил ситуиран асиметрично спрямо вратата, водеща към двете големи къпални (Обр. 25). Това разположение е направено с цел да се предпазят горещите помещения от охлаждане, което се е получавало от прекия достъп на студен въздух (Халпахчян 1960, 227–228). Съблекалнята не е имала отоплителна инсталация. Тя се е затопляла индиректно – от горещия въздух и парите, идващи от къпалните. Не е изключен вариантът за използването в нея на отделна камина или мангали (Горина 1973, 244).

Обр. 29. План и разрези на Обществена баня (XI–XII в.) в Лори-Берд (Армения)
(по О. Халтахчян)

Fig. 29. Plan and sections of a public bath (11th - 12th c.) in Lori Berd (Armenia)
(after O. Halpahchyan)

Обр. 30. План на Обществена баня (края на XIII в.– началото на XIV в.) в Солун (Византия) (по R-S. Tripsiani-Omirou)

Fig. 30. Plan of the public bath (late 13th – early 14th c.) in Thessaloniki (Byzantium) (after R-S. Tripsiani-Omirou)

Възможно е обаче помещение №6 да е изпълнявало ролята на топло помещение, което е използвано за адаптиране към по-високите температури в къпалните, за почивка и отдых (Харбова 1991, фиг. 61). В такъв случай към него от юг трябва да е имало още едно помещение, което да е служило за съблекалня. Този вариант на плана на търновската баня не се подкрепя от наличните данни, тъй-като липсва конструктивна връзка с друго помещение в южна посока. Ако все пак такава съблекалня е била изградена в по-късно време, то тя се е долепяла на fuga към южната фасада на банята. До този момент обаче няма следи от други строежи в близост до банята.

Планът на търновската баня не се среща при известните до този момент средновековни бани от Източна Европа. Повечето от тези бани обаче са дворцови, манастирски, частни или са изградени в малки градчета, като имат скромни размери и по-опростен план с анфиладно разположение на помещенията, наредени в една надлъжна ос. Първо е преддверието или съблекалнята, следва къпалнята и накрая е котелното помещение с огнището и резервоара за вода. Това разпределение на помещенията е приложено в банята в цитаделата на град Чрнче в Македония (Микулчик 1982, 132; Микулчик 1996, 288–289); банята в Дманиси (Мухелишвили 1940, 270–271); баня №1 в Болгар (Хованская 1952, 386–389); дворцовата баня в Ани, банята в Амберд, баните в Лори-Берд, Аракелоц и Иджеван (Армения) (Халпахчян 1960, 222–226); двете бани в Херсонес (Якобсон 1946, 261–265, 266–271); баните във византийските манастири „Панагия“ и „Кесарианис“ (Ορλανδοу 1958, 100–108; Charkiolakis 1997, 310–313), в на новооткритата баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ в столичния Търнов (Дерменджиев 2011, 87) (Обр. 32, 33). Като план и разположение на помещенията обаче „Шишмановата баня“ значително се различава от тях и се доближава най-много до обществената баня в Солун (края на XIII в.–началото на XIV в.) (Tripsiani-Omirou 1997, 314–316; Kourkoutidou-Nikolaidou, Toutta 1997, 88) (Обр. 30) и голямата обществена баня в арменския град Лори-Берд (XI–XII в.) (Халпахчян 1960, 226, рис. 6–6) (Обр. 29).

За разлика от посочените примери, по-голямата част от обществените бани в мюсюлманските държави имат характерен кръстовиден план (Обр. 35) или Т-образен план (Обр. 36) на централните горещи помещения, в междурамията на които са разположени малки къпални, а от двете им страни са изградени съблекалнята, котелното помещение, както и няколко други обслужващи помещения. Такива са банята „Красная палата“ в Болгар, столицата на Волжка България (Хованская 1952, 399–406); баните в Стария Орхей (Барня, Зиливинская 1988, 14–25) и Мохши (Алихова 1976,

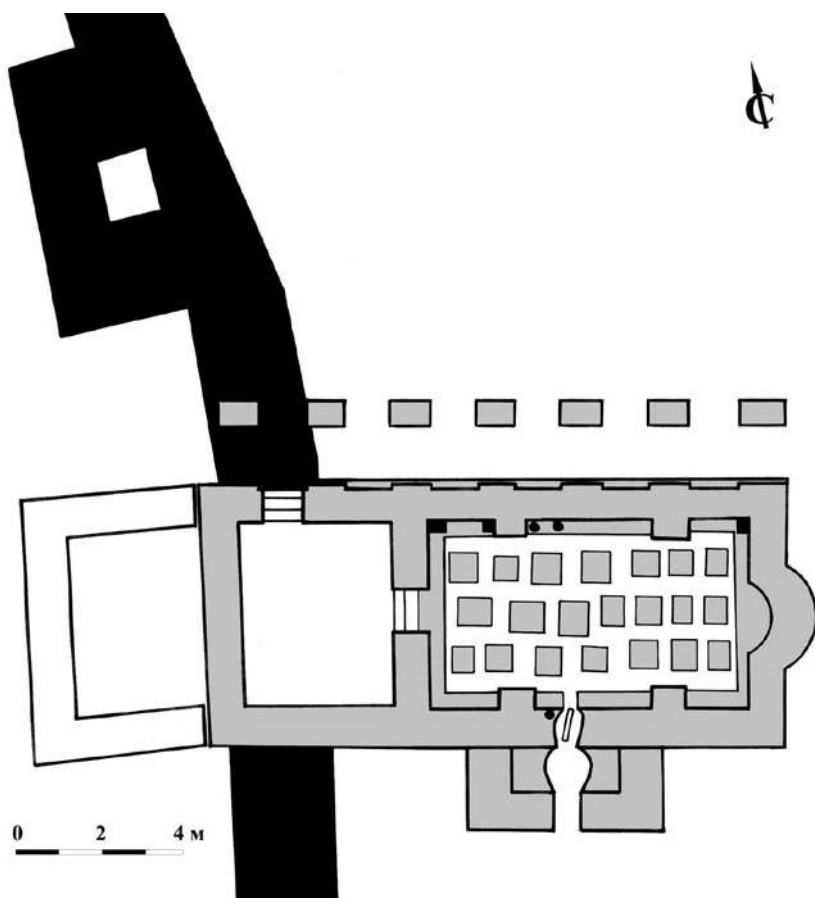
Обр. 31. Общ вид на Обществена баня (края на XIII в. – началото на XIV в.) в Солун (Византия) (по R-S. Tripsiani-Omirou)

Fig. 31. A general view of the public bath (late 13th – early 14th c.) in Thessaloniki (Byzantium) (after R-S. Tripsiani-Omirou)

467–471), градове на Златната орда; в градовете на Узбекистан (Воронина 1951, 124–125); в градовете на селджукските бейлици, а по-късно и на Османската империя – Бурса, Одрин, Истанбул, Коня и Изник (Kiel 1976, 88–91; Харбова 1991, 135–140; Стайнова 1995, 42) (Обр. 35, 36).

По същата планова схема са изградени и османските бани в българските земи: Чифте хамам в Хасково от края на XIV в. (Стайнова 1995, 42; Kiel 1976, 94), Дели хамам в Ловеч от XV в. или XVI в. (Харбова 1991, 142, фиг. 61; Kiel 1976, 96; Миков 2011, 54–57), банята от XV–XVII в. в Никопол (Манова 1978, 48–49), Синанбейовия хамам от втората половина на XV в. в Карнобат и банята в Айтос (Сираков 1965, 135, 140) (Обр. 35), Ески хамам от втората половина на XVI в. и други 4 бани в Шумен (Иванов 1963, 61–67), Баш хамам в Търново (Николова, Драгомиров 1960, обр. 14). Има разбира се и османски бани с по-особени планове: звездовидни на централното помещение, или с неправилно общо разположение на помещенията (Kanetaki 2004, 89–93, fig. 1, 2, 3, 4). „Шишмановата баня“ се различава както от тях, така и от трите търновски бани от това време: Мостовата баня (40-те години на XV в.) (Стайнова 1995, 42; Хар-

Обр. 32. План на малката столична баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (края на XIV в.) в Търновград (по Е. Дерменджиев)

Fig. 32. Plan of the small bath in the capital city south of the Holy Forty Martyrs' Church (late 14th c.) in Tarnovgrad (after E. Dermendjiev)

бова 1991, 142, Фиг. 60А) (Обр. 34)³, Средната баня (Драганова 1972, обр. 26) и Баш хамам – най-голямата турска обществена баня в града (Николова, Драгомиров 1960, обр. 14).

В планово отношение „Шишмановата баня“ няма преки паралели сред мюсюлманските бани, но се виждат и някои общи черти – например оформянето на малки странични къпални и направата на входните отвори в ъглите на големите къпални (Обр. 35, 36). Открояват се обаче и много различия спрямо тях: отсъствието на задължителното централно горещо помещение с кръстовидния или Т-образен план и обикновено снабдено с фонтан или разположен в центъра голям камък – т. нар. гъбек таш (Kiel

1976, 88–89; Харбова 1991, 140, фиг. 59, 60; Стайнова 1995, 41; Kanetaki 2004, 89–94, 98–99, fig. 1, 2, 3, 4, 25, 26), няма я и квадратната, покрита с голям купол, съблекалня (Стайнова 1995, 41), както и многобройните обслужващи помещения със задължителната тоалетна (Обр. 35, 36); липсва и богатата вътрешна архитектурна декорация и стенописна украса (Хованская 1952, 394; Kiel 1976, 87–97; Манова 1978, 48; Харбова 1991, 143–146, фиг. 62, 63; Стайнова 1995, 42; Kanetaki 2004, 100, fig. 21, 22, 25, 26).

Представените данни за „Шишмановата баня“ в Търновград (Обр. 3, 4) дават основание да се посочи, че при нея важат най-съществените характеристики на баните, градени в околните на България християнски страни (Обр. 29, 30, 31, 32, 33), както и на тези, които са строени в мюсюлманските дъжжави (Обр. 35, 36). Съвсем близки са плановите схеми, разпределението и предназначението на отделите помещения. Еднакви са принципите на функциониране, използваните елементи и детайли на отоплителната и водопроводната инсталации и на канализационната система. Всичко това показва, че при изграждането на банята в столичния Търнов са приложени изпитани практики, строителни техники и инженерни конструкции, които пряко я свързват с архитектурата на обществените бани в Югоизточна Европа и Близкия Изток от периода XI–XV в.

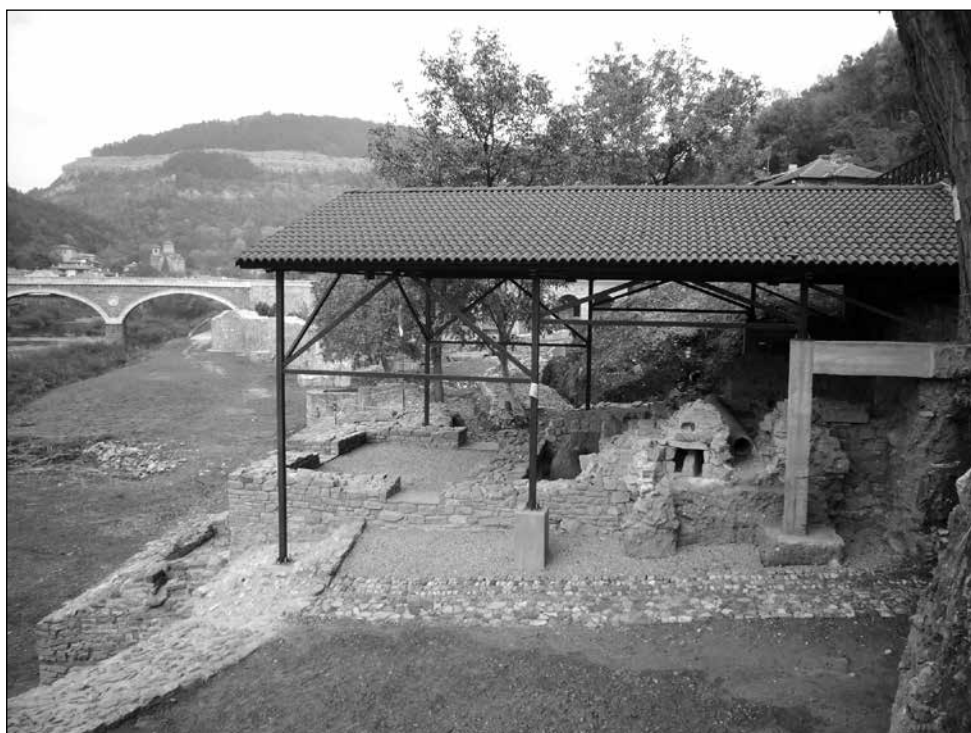
Датировка

От археологическите разкопки не са получени категорични данни за датирането на „Шишмановата баня“ (Алексиев 1993, 63–64). Според открития материал в насипите нейният проучвател предполага, че съоръжението е използвано до края на XV в. – началото на XVI в., след което е изоставено. Същевременно Й. Алексиев посочва и няколко допълнителни важни аргумента. Големите османски строежи в Търново се появяват едва към средата на XV в., и ако се отнесе изграждането на банята към това време, се вижда, че е малко вероятно тя да е била вече изоставена към края на същия век. Освен това кварталите в долината на Янтра между хълмовете Царевец и Трапезица през целия османски период (XV–XIX в.) са били обитавани от българско население, поради което там не е построена нито една от характерните за това време османски обществени сгради (джамии, медресета, кервансарай, безистени, конаци, чешми), край които обикновено се изграждат и обществените бани. Единственото изключение е текето, издигнато върху руините на църквата „Св. 40 мъченици“, но неговото строителство може да се отнесе най-рано след края на XVII в. (Дерменджиев, Косева 2000, 95–96). Всъщност трите обществени бани от османското владичество в Търново (Мостовата, Средната и Баш хамам) се намират на речния бряг, но от другата страна на хълма Царевец,

на югозапад, където са били разположени големите и богати махали с чисто турско население (Драганова 1972, 169, 177–189; Харбова 1991, 21) (Обр. 1.5, 1.6, 1.7). Тук трябва да се отбележи, че най-ранната турска обществена баня в Търново е Мостовата баня, за която се предполага, че е построена към 40-те години на XV в., заедно с моста над Янтра до нея, както и джамията в крепостта на хълма Царевец от управителя на града Фируз бей (Драганова 1972, 185; Харбова 1991, 142; Генова 2000, 203–224) (Обр. 34). Всичко това дава основание на Й. Алексиев да датира банята във втората половина на XIV в. и дори да прецизира времето на строеж след 1371 г., при положение, че се приема преданието за „цар Шишмановата баня“ (Алексиев 1993, 64).

Посочените разсъждения за датировката на представената баня в подградието на столичния Търновград показват, че именно по тези причини е съвсем малка вероятността тя да е построена от турското население, което е живеело в крепостта на хълма Царевец или в махалите южно от него в самия край на XIV в. или в началото на XV в. (Харбова 1991, 142). Освен това в самата крепост на Царевец е имало малка баня, издигната отчасти върху разрушената тронна зала на Царския дворец, най-вероятно в самото начало на XV в. (Дерменджиев 2012, 91, обр. 9.4). Същевременно е трудно да се допусне, че такова голямо и сложно от техническа гледна точка съоръжение ще бъде изградено от българите във времето след превземането на Търнов през 1393 г., когато половината от неговите жители е била изселена (Цамблак 1996, 172), а първото свидетелство за мащабни строителни дейности в квартала е едва от началото на XVII в., когато през 1616 г. е възстановена църквата „Св. Георги“ (Stefanov 1992, 86–99).

В подкрепа на датирването на „Шишмановата баня“ в столичния период на Търнов са някои конкретни данни за използваните строителни материали и строителна техника. Така например тухлите, с които са били зазидани улеите за монтиране на водопроводите, направени арките над входа в котелното помещение и подравнявана каменната зидария на стените на банята по цвят, размери и състав на глината отговарят на тухлите, открити при разкопките на Северната кула във втората цитадела на столичния Търнов, издигната на хълма Трапезица (Дерменджиев 2011, 46), а също така и на тухлите, използвани при строежа и декорацията на царската църква „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев, Косева 1998, 31; Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 42–43) и при църквата „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 33, 47). По същия начин, по който са направени арките (редуване на няколко тухли с бигорни блокчета и очертаване на арката с поставени на ребро тухли) и свода (бигорни блокчета) на входа

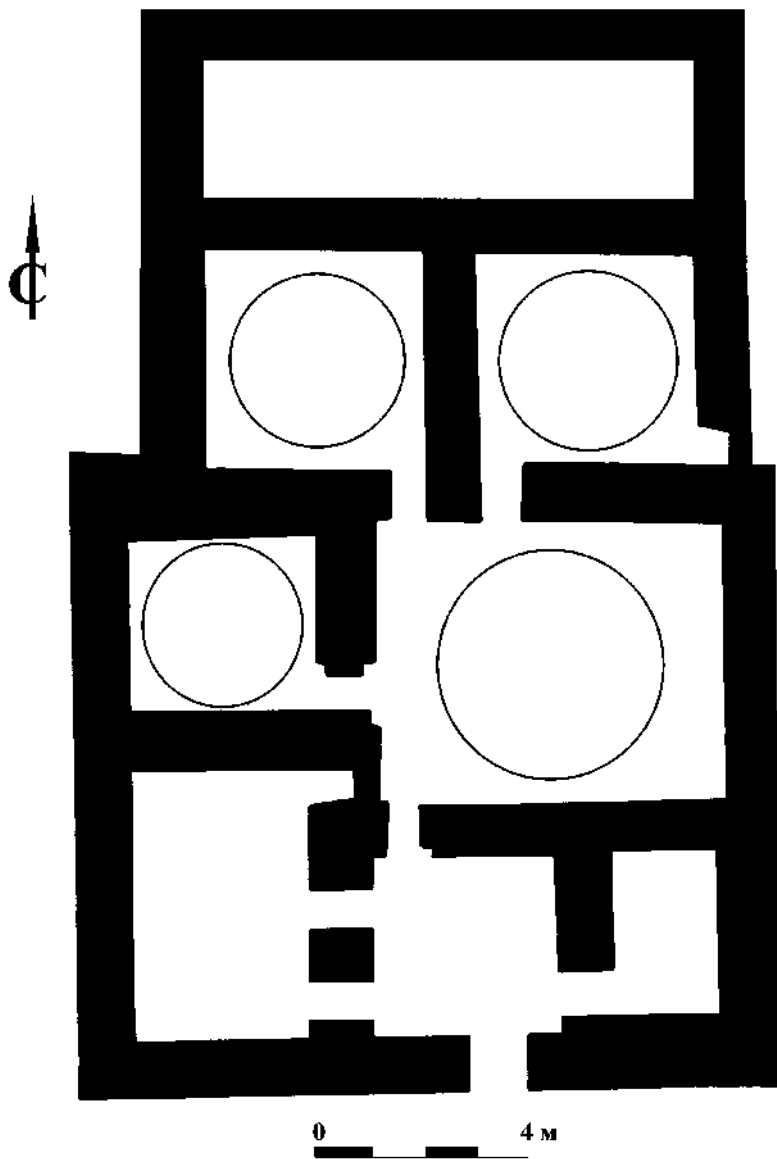

Обр. 33. Общ вид на малката столична баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (края на XIV в.) в Търновград – поглед от юг

Fig. 33. A general view of the small bath in the capital city south of the Forty Holy Martyrs' monastery (late 14th c.) in Tarnovgrad – a view from the south

към котелното помещение на банята, са изградени фасадните ниши, арките на прозорците и носещите свода арки на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ от втората половина на XIV в. (Дерменджиев 1999, 117–120). Полукръглите арки и сводове също са основен архитектурен елемент на българската архитектура през XII–XIV в. (Димова 2008, 120–134, Обр. 55–76), използвани при строежа на столичните църкви „Св. 40 мъченици“ и „Св. Димитър“ (Димова 2008, 193–204, 257–259). Тук трябва да се отбележи и недоизпечената ивица в средата на лома на водопроводните тръби и при тръбите от стенното отопление, която се среща при столичната кухненска керамика. Освен това формата и размерите на водопроводните тръби са почти същите като при тръбите от стенното отопление на малката баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2012, 85).

При строежа на стените на „Шишмановата баня“ не е употребен „клетъчен градеж“, при който добре оформени каменни блокчета се

Обр. 34. План на Мостовата баня (средата на XV в.) в Търново (по М. Харбова)
Fig. 34. Plan of the Bridge bath (mid-15th c.) in Tarnovo (after M. Hrabrova)

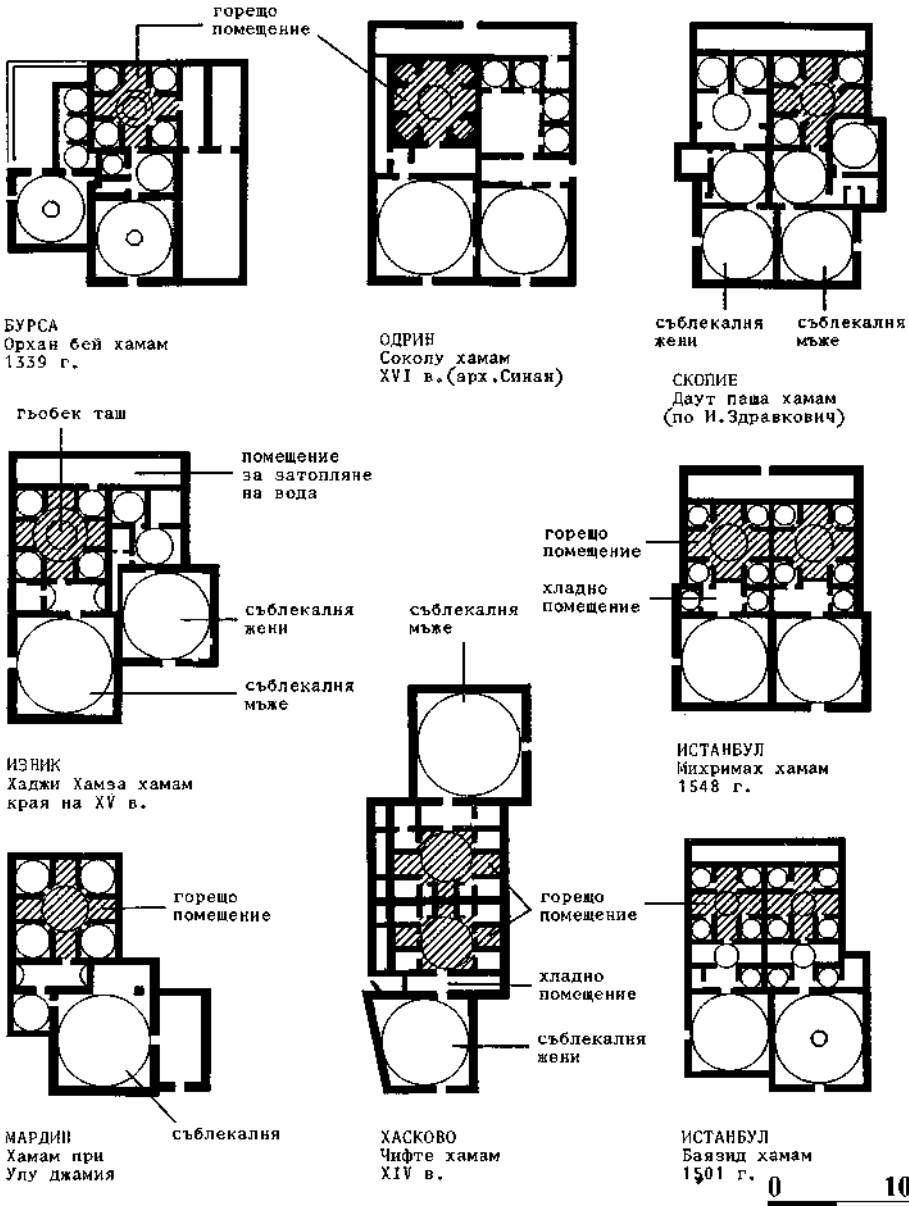
ограждат отвсякъде с поставени на ребро тухли, както и характерните за източната архитектура заострени арки на входове и прозорци. Тези прийоми за ефектна декоративна украса са често използвани при османските обществени сгради, като например джамията на Фируз бей, построена през 1435 г. в крепостта на хълма Царевец в Търнов (Генова 2000, 211), Ески джамия в Стара Загора, завършена през 1409 г. (Петрунова 2005, 36), Старата джамия в Гоце Делчев от втората половина на XV в. (Петрунова 2005, 46), банята в Ловеч от XV–XVI в. (Харбова 1991, 142, фиг. 61; Kiel 1976, 96; Миков 2011, 54–57), банята Дервиш къплѣджа в Кюстендил от 1566 г. и безистенът в Ямбол от XVI в. (Харбова 1991, Фиг. 65, Фиг. 74), и др.

Тук от важно значение се явяват и данните за новотритата малка градска баня в същото подградие, датирана в самия край на XIV в., която е продължила да функционира и до XVI в. (Дерменджиев 2012, 77–97) (Обр. 1.2, 32, 33). Така се очертава определена схема на строителство на градски бани в най-представителното столично подградие. Тя показва, че всъщност става въпрос за постоянна практика, свързана с изграждането на подобен вид обществени и частни хигиенни съоръжения в Търновград, доказателство за което е наличието на баня в Страноприемницата до Малката порта (Обр. 1.4), както и данните за други такива в Страноприемницата северно от Дворцовия площад и в 5 жилищни сгради в цитаделата на хълма Царевец, както и в царския манастир „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2007, 18, 20).

Направените наблюдения и изводи по отношение на плановете схеми, разпределението и предназначението на отделните помещения, общите конструктивни елементи и детайли, еднаквите принципи на функциониране в представените като паралели аналогични обществени бани от XI–XV в. и „Шишмановата баня“ в столичния Търнов не позволяват те да се използват за конкретизиране на датировката. Същото е положението и с интерпретацията на резултатите от нейните археологически разкопки. Така за частично изясняване на въпроса с времето на строителството на банята е логично да се привлекат и данни от градоустройството на самото подградие (Николова 1986, 269–275). Във връзка с това трябва да се приеме, че тази столична баня не е възможно да е била изградена още през първите десетилетия на Второто българско царство, преди застрояването на подградието, издигането на големите царски църкви и манастири „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 43–44) и „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Вачев 2009–2010, 211–212, 216 и цит. лит.), църквата „Св. Иван Рилски“ (Овчаров, Вачев 2009, 621), и като цяло оформянето на териториалната структура на тази част на града. Липсата на конкретни

В ЗЕМИТЕ НА МАЛА АЗИЯ

В ЗЕМИТЕ НА БАЛКАНИТЕ

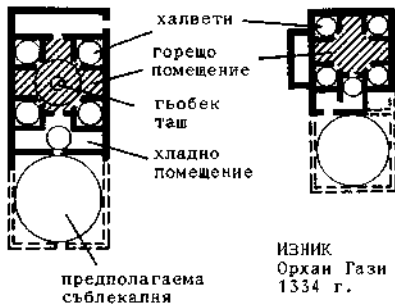

Обр. 35. Планове на османски бани с кръстовидно централно помещение от XIV–XVI в. в Бурса, Одрин, Скопие, Изник, Истанбул, Мардин и Хасково (по М. Харбова)

Fig. 35. Plans of Ottoman baths with a cruciform central premise from 14th – 16th cc. in Bursa, Edirne, Skopje, Iznik, Istanbul, Mardin and Haskovo (after M. Hrabrova)

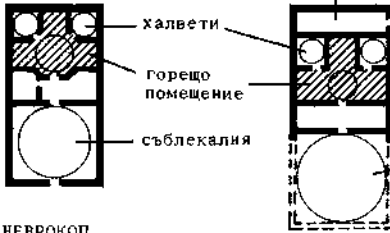
РЕШЕНИЕ НА ГОРЕШТО ПОМЕЩЕНИЕ
СЪС "СКЪСЕНО РАМО НА КРЪСТА"

ХАМАМИ С "Т"-ОБРАЗНА СХЕМА
НА ГОРЕШТО ПОМЕЩЕНИЕ

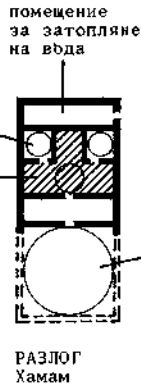

ИЗНИК
Орхан Гази хамам
1334 г.

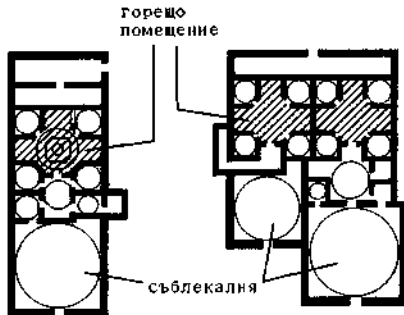
ПЛОВДИВ
Баня "Тракия"

НЕВРОКОП
Хамам

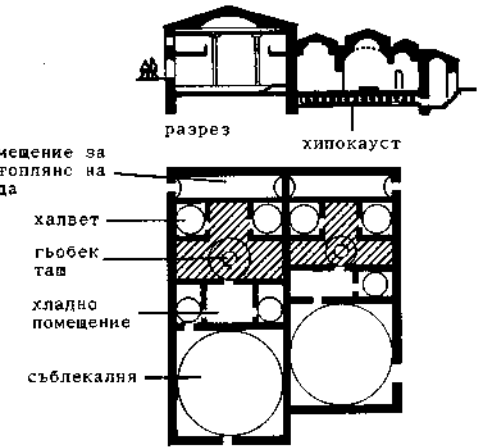

РАЗЛОГ
Хамам

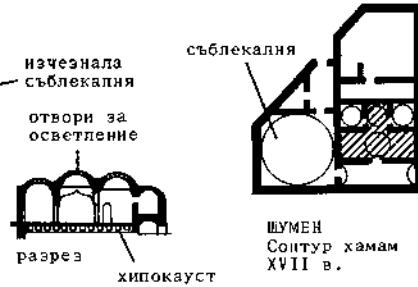

БУРСА
Емир султан хамам
XV в.

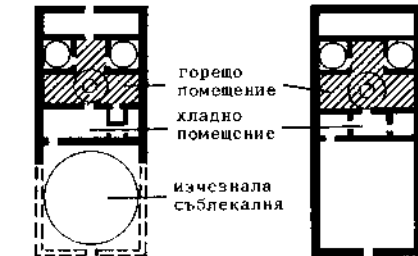
ИСТАНБУЛ
Гедик паша хамам

РАЗГРАД
Çifte хамам 1616 г.
(по арх. Кантарджиева)

ШУМЕН
Сонтур хамам
XVII в.

ШУМЕН
Орта хамам
(средата на XVIII в.)

КАЗАНЛЪК
Хамам
(по арх. А. Ъвчарова)

Обр. 36. Планове на османски бани с Т-образно централно помещение от XIV–XVIII в. в Пловдив, Изник, Разград, Неврокоп, Разлог, Шумен, Бурса, Истанбул и Казанлък (по М. Харбова)

Fig. 36. Plans of Ottoman baths with T-shaped central premise from 14th – 18th cc. in Plovdiv, Iznik, Razgrad, Nevrokop, Razlog, Shuman, Bursa, Istanbul and Kazanlak (after M. Hrabrova)

данни за извършени реконструкции, преизграждания или ремонти показва, че банята не може да е функционирала прекалено дълго време – още от XIII в. Едновременно с това непосредственото ѝ свързване с личността на цар Иван Шишман (1371–1395 г.) не е подкрепено с никакви доказателства и не трябва да се счита за напълно достоверно (Козаров 1906, 140). Според така изложените данни, факти и разсъждения, голямата обществена баня (“Шишмановата баня“) в подградието на столичния Търнов, засега може да се датира най-общо в XIV в.

Изграждането на две обществени бани в подградиата на столичния Търнов (Обр. 1.1, 1.2, 3, 30) дава възможност да се погледне по нов начин на бита на средновековния българин и на градската култура от това време. Тези съоръжения ясно показват, че хигиената в българската столица е била на много добро за времето си равнище. Изграждането и използването на обществените бани същевременно илюстрира хигиенните навици не само на царското семейство и аристокрацията, но и на цялото столично население през XIV в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Номерацията на помещенията е въведена за улеснение при тяхното представяне.
- ² Дължините и ширините на всички помещения са измерени над нивото на цоклите, при което не е включена дебелината на мазилките.
- ³ Планът, показан на Фиг. 57Б и Фиг. 60А (Харбова 1991, 133, 138) не е на Баш хамам, а на Мостовата баня.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1984: Й. Алексиев. Разкопки на обект „Шишманова баня“ в Асенова махала, В. Търново. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 134–136.

Алексиев 1993: Й. Алексиев. „Шишмановата баня“ във Велико Търново. – В: Международна здравна фондация „Св. Панталеймон“. В. Търново, 1993, 59–65.

Алихова 1976: А. Алихова. Постройки древнего города Мохши. – Советская археология, XXXVIII, 1976, 4, 166–179.

Барня, Зиливинская 1988: П. Барня, Е. Зиливинская. Бани старого Орхя. – В: Средновековные памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1988, 4–27.

Вачев 2009–2010: Х. Вачев. Храмът „Св. Св. Петър и Павел“ и комплексът около него (исторически извори, състояние на проучванията и перспективи). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 211–226.

Воронина 1951: В. Воронина. Об узбекских банях. – Советская этнография, I, 1954, 114–137.

Генова 2000: З. Генова. Джамята на Фируз бег. – В: Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата „Св. Параскева (Петка) Търновска“. София, 2000, 203–224.

Горина 1973: Л. Горина. Материали дневника Антона Бербери по истории Болгарии и Византии в XIV в. – Byzantinobulgarica, IV, 1973, 229–251.

Дерменджиев 1999: Е. Дерменджиев. За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ в Търнов. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, XIV, 1999, 115–129.

Дерменджиев 2007: Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (от края на 12 в. до края на 14 в.). Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, София, 2007.

Дерменджиев 2007а: Е. Дерменджиев. Дворцовата баня на търновските царе. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 124–141.

Дерменджиев 2010: Е. Дерменджиев. Водоснабдяването на царската Велика лавра „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград. – В: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V, 2010, Stephanos Arhaelogicos, in honorem Professoris Stephcae Angelova, София, 2010, 779–788.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: „Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север.“, т. I, В. Търново, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2012: Е. Дерменджиев. Новооткрита баня южно от църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Сборник Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2012, 77–100.

Дерменджиев, Косева 2000: Е. Дерменджиев, Д. Косева. Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“. – *Ralaeobulgarica* (Старобългаристика), XXIV, 2000, 4, 84–96.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XII–XIV в. София, 2008.

Драганова 1972: Т. Драганова. Търново през XIX век. – Известия на окръжния музей – Велико Търново, V, 1972, 163–214.

Иванов 1963: В. Иванов. Баните в стария Шумен. – Известия на Народния музей в Коларовград, II, 1963, 59–74.

Иванов 2008: С. Иванов. Ефремова баня в Переяславе и ее византийский контекст. – *Наукові записки з української історії*, 2008, 20, 226–228.

Йосифова 1985: М. Йосифова. Принос към проучването на късносредновековните бани. – Известия на Националния исторически музей, V, 1985, 149–159.

Козаров 1906: Г. Козаров. Цар Шишмановата баня в г. В. Търново. – Периодично Списание на Българското книжовно дружество, 1906, 139–142.

Манова 1978: Е. Манова. Хигиенно съоръжение при средновековната крепост в Никопол. – Археология, XX, 1978, 1, 47–50.

- Миков 2011:** Л. Миков. Коментар върху датирването на османските обществени бани по българските земи (XV–XIX в.). – Български фолклор, XXXVII, 2011, 2, 53–60.
- Микулчик 1982:** И. Микулчик. Старо Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982.
- Микулчик 1996:** И. Микулчик. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996.
- Мухелишвили 1940:** Л. Мухелишвили. Разкопки в Дманиси. – Советская археология, II, 1940, 6, 258–286.
- Николова 1986:** Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. т. 1, С., 1986, 235–282.
- Николова, Драгомиров 1960:** Я. Николова, Ж. Драгомиров. Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. София, 1960.
- Николова, Робов 2005:** Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневи. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.
- Овчаров, Вачев 2009:** Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.
- Овчаров, Хаджиева 1992:** Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на архиепископията Ахридос (XI–XIV в.). – Разкопки и проучвания, XXIV, 1992.
- Петрунова 2005:** Б. Петрунова. Ранни паметници на османската култова архитектура в българските земи. София, 2005.
- Сираков 1965:** А. Сираков. Бани от епохата на турското владичество в Бургаския край. – Известия на Народния музей в Бургас, 2, 1965, 127–148.
- Стайнова 1995:** М. Стайнова. Османски изкуства на Балканите (XV–XVIII в.). София, 1995.
- Токарский 1961:** Н. Токарский. Архитектура Армении IV–XIV вв. Ереван, 1961.
- Халпахчян 1960:** О. Халпахчян. Средновековные бани Армении. – Советская археология, XXII, 1960, 1, 215–229.
- Тотев, Дерменджиев, Косева 1998:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Екзонартекстът на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Минало, 1998, 3, 25–45.
- Тотев, Дерменджиев, Косева 1999:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, перидизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.
- Харбова 1991:** М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.
- Хованская 1952:** О. Хованская. Бани города Болгара. – Материалы и исследования по археологии СССР, 1952, 42, 384–415.
- Цамблак 1996:** Г. Цамблак. Похвално слово за патриарх Евтимий Търновски. – В: Търновска книжовна школа (антология). София, 1996, 152–177

- Якобсон 1946:** А. Якобсон. Из истории средневековой архитектуры в Крыму. Средневековые бани Херсонеса. – Советская археология, VIII, 1946, 261–278
- Charkiolakis 1997:** N. Charkiolakis. Bath buildings Kaisariany Monastery, Greece. – In: Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500, and its Preservation. (eds. S. Ćurčić, H. Hadjistryphonos), Thessaloniki, 1997, 310–313.
- Kanetaki 2004:** E. Kanetaki. The Still Existing Ottoman Hamamas in the Greek Territory. – Middle East Technical University, Journal of the Faculty of Architecture, 2004, 1–2, 81–110.
- Kiel 1976:** M. Kiel. The Ottoman Hamam in the Balkans. – Art and Archaeology Research Papers. London, 1976, 9, 87–97.
- Kourkoutidou-Nikolaidou, Toutta 1997:** E. Kourkoutidou-Nikolaidou, A. Toutta. Wondering in Byzantine Thessaloniki. Athens, 1997.
- Stefanov 1992:** P. Stefanov. The Greec-Bulgarien Art Relatoins in the 17th century (Based on Material fron St. George Church in Veliko Tarnovo). – Etudes Balkaniques, 1992, 1, 86–99.
- Tripsiani-Omirou 1997:** R-S. Tripsiani-Omirou. Byzantine baths, Thessaloniki, Greece. – In: Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500, and its Preservation. Thessaloniki, 1997, 314–316.
- Όρλανδογ 1958:** Α. Όρλανδογ. Μοναστηριακή άρχιτεκτονική. Άθήναι, 1958.

SHISHMAN'S BATH IN THE CAPITAL CITY OF TARNOVO (Architecture, Reconstruction, Dating)

Evgeni Dermendjiev

(Summary)

Shishman's Bath was initially investigated in the early 20th century by architect George Kozarov. The archaeological excavations there were led by Jordan Aleksiev in 1983 – 1984. The results of the excavations were summarized in three short reports with scanty information on the Bath's chambers; no attempt was made by the author to find parallels or to reconstruct the heating, plumbing and the draining systems.

The Bath was situated at the high left bank of the river Yantra, under the west wall of the royal citadel on the hill of Tzarevetz (**fig. 1, 2, 3, 4**). It was aligned north-south and its exterior dimensions are 11.45m x 15m (**fig. 4**). It was built out of crushed mortared stones (**Figs. 5, 6, 7, 8, 9**). The interior walls were coated with pink hydrophobic plaster (**Figs. 10, 11, 12, 13**).

There are six chambers in the Bath. The boiler room is 3.05m x 3.14m; 10.40m x 10.68m (**Figs. 5, 10, 11, 12, 13, 24, 25**). There were two chimneys in the two opposite ends partitioned by a short passage. The chimneys had stacks; three canals connected them to the underfloor space of the southern bathing chambers. The south wall of the boiler room was heated through built-in ceramic pipes. The hot and cold water reservoirs, connected individually to the plumbing system of the Bath, were situated above the chimneys.

The large bathing chambers (numbers 2 and 3) are identical in shape and dimensions (4,77m x 4,50m x 4,50m x 4,60m and 4,69m x 4,60m) (**Figs. 14, 15, 17, 18, 19, 20**). They were equipped with an underfloor heating, consisting of 10 and 9 stone pillars – foundations of the pending floor, which consisted of thick stone slabs, stucco and marble slabs. The four walls were heated through built-in ceramic pipes connected to the underfloor heating. Two water-supply systems were installed in special furrows cut in the walls – for hot and cold water with a few fountains and mixing wash-tubs underneath. The two baths were drained by a common sewer, cut in the flooring. They both have entrances leading to the common bathing box. There are two small bathing chambers by the sides of the bathing box (chamber No 4 is fully destroyed, while chamber No 5 is 2.14m x 2.80m x 2.20m x 2.96m) (**figs. 3, 4, 21, 22**). They also have under-floor heating system (consisting of one pillar and a pending floor) and water-supply network connected to the one in the larger bathing chambers, and a common draining system. Just one of the walls of the smaller bathing chambers was heated through ceramic pipes.

The bathing box (half-ruined) was situated amidst the four chambers and its dimensions were approximately 7.50m x 4.25m (**Figs. 3, 4, 7, 8, 23**). Chambers numbers 2 and 3 were connected by a common entrance to the bathing box, while chambers 4 and 5 had separate entrances. The bath had thick walls and the apertures and doors of the boiler and the bathing boxes were built in the wall (**Fig. 24, 25**). Both

premises had arches and vaulted ceilings (**Fig. 26**), the larger bath had domes (**Fig. 27**) and the smaller ones – semi-cylindrical vaults (**Fig 26**). There were some ventilation and lighting apertures in the bath's roof, which must have been covered by metal sheets (**Fig. 28**). The bath was supplied with water from a well at the river bank.

„Shishman's Bath“ in Tarnovo was a public facility. Having this in mind, we should take it as the first example of a similar hygienic facility during the period of the Second Bulgarian Kingdom (12th – 14th c.).

The numerous similar examples of such facilities in Byzantium, Serbia, Russia, Armenia, Georgia, the Golden Horde and the Ottoman Empire provide grounds to conclude that Shishman's Bath was a combination of the most important features of all those similar facilities that were built in the Christian world (**Figs. 29, 30, 31, 32, 33**). It also displays the typical features of the Baths of the Muslim Orient (**Figs. 34, 35, 36**). The heating, plumbing and the draining systems also exhibit similarities with the above examples, which inevitably takes us to the conclusion that the Bath combines the most typical features of the public baths in South-Eastern Europe and the Middle East for the period of 11th – 15th c.

Shishman's Bath could be dated to the 14th c. and was in use until the end of 15th c. or the beginning of 16th c.

СРЕБЪРЕН ПРЪСТЕН С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА МЕДУЗА ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ЦЪРКВА № 19 НА ТРАПЕЗИЦА

Константин Тотев

Сред византийската металопластика се откроява група паметници, които в известен смисъл имитират отделни поклоннически знаци или амулети и текстове от VI–VII в., обвързани с византийската магика. Става въпрос за две групи паметници, най-общо наречени филиактерии, датировката на които попада обикновено в X–XIII в. От една страна те държат връзка с познати сюжети от ранновизантийското поклонническо изкуство, а от друга – с различни магически амулети „змеевики“, някои от които се считат за сувенирна продукция на различни култови центрове, свързани с новопокръстените държави от византийския културен кръг (България, Сърбия, Русия и др.)

Изработените от мед, бронз или олово филиактерии, наречени от едни изследователи византийски магически амулети, а от други амулети „змеевики“, съчетават християнската символика с езическите традиции (Бланкоф 1973, 203–210; Spier 1993, 25–62; Die Welt 2004, S. 318, no. 588–592). Особено са разпространени на територията на Русия, но се срещат и в частни колекции на Балканите и в Западна Европа. На лицевата страна са показани Христос, Богородица с детето, архангели и светци, а върху обратната – винаги глава на Медуза или „змийско гнездо“ и кръгов надпис срещу болести. Ясно обособена е новгородската група „змеевики“, които се датират по археологически път в XII–XIII, а понякога и в XIV в. Заслужава интерес екземплярът със светец – конник, убиващ змея, и змийско гнездо, което е преработено в гравирани „разцъфнал кръст“ (Седова 1981, 65–71, рис. 23, 24.). Други два оловни амулета от колекция „Томас Уитмор“, Харвард разширяват иконографията на тази група амулети с изображенията на *истер* и Св. Теофано, както и св. Константин и Елена. Датирани са в рамките на X–XII в. (Byzantine Woman 2003, no. 172, 173).

Във връзка със споменатата група филиактерии от особена важност се оказва откритият неотдавна в наоса на църква № 19 сребърен амулет (Пластината с инв. № 105/11.09.2008 г. е открита до югоизточния ъгъл на абсидата на църквата, на дълбочина 0,40–0,60 м) (Тотев, Дерменджиев,

Караилиев, Косева 2011, 218, 225, кат. № 6) (Обр. 1). Подобен род творби досега не са открити в България при редовни археологически разкопки.

Медальонът е с кръгла форма, изработен от ниска проба сребро. Върху едната му страна са гравирани изображения на Истера, девет змии и кръст. От другата му страна няма изображения. Кръглата пластинка е с малък размер – диаметърът е 2,3 см. Всички тези параметри подсказват, че тя е била горната част на пръстен. Впоследствие, вероятно плочката се е откъснала от халката на пръстена и тогава е пробит отвор в горната част, за да бъде носена като нагръден медальон. Интересно е да отбележим, че вторичният отвор е съобразен с изображението на кръст в горния край на централната вертикална ос на медальона и по тази причина е пробит с леко отклонение вдясно.

Тази група средновековни византийски магически амулети са използвани като апотропеи още в ранновизантийския период. Някои от разновидностите им, какъвто е разглеждания медальон, не търпят съществени промени през вековете (Spier 1993, 25–62; Byzantine Woman 2003, cat. № 166–173). Украсата им бива релефна или гавирана, като често се придружават от надписи на едната страна – „Утроба, черна чернееща, виеш се като змия, като змия съскаш и като лъв ревеш и като агне лежиш долу“, а от другата – „Свят, свят, свят, господ Саваот“. Като апотропей, съчетаващ християнски и езически представи, е носен и медальонът от църква № 19, както и пръстенът, към който първоначално е принадлежал. Най-близко до тази находка стоят амулетите-змеевици от Новгород от XII–XIII в. и XIV в., един пръстен от колекция „Шмидт“, Мюнхен и особено един друг бронзов пръстен с такъв сюжет от разкопките на Коринт, датиран в X–XI в. (Седова 1981, 65–72, рис. 23, 24; Бланкоф 1973, 203–210; Byzantine hours 2002, 486, cat. no. 661) (Обр. 2, 3). Съществува голяма вероятност пръстенът, на който първоначално е принадлежала кръглата плочка от Трапезица, също да е изработен в периода X–XII в., а по-късно вече около XIII–XIV в. да е превърнат в нагръден медальон. Това е и първият средновековен амулет от този тип, открит в България по археологически път.

От територията на съвременна България досега са известни четири такива амулета. Два от тях, от района на Карловското кале и от района на средна Струма са публикувани от Н. Марков (Марков 2005, 106–109), третият е намерен при неизвестни обстоятелства до римската вила при с. Мадара, Шуменско и е включен в научен оборот от Ив. Йорданов (Йорданов 1992, 207–208) (Обр. 4), а четвъртият, произхождащ от Великотърновско е публикуван от мен (Тотев 2012). Опит да проследи иконографията на горгоната Медуза през ранното средновековие по българските земи прави Р. Рашев на страниците на сп. „Проблеми на изкуството“ (Рашев

2007, 7–11, обр. 1–5). Амулетите с глава на горгоната Медуза, от която излизат змии, наместо коси, се тълкуват обикновено като предпазно средство (най-често като амулет за бременни жени). На много от тях е изписано УСТЕРА– понятие, което се превежда като корем или утроба с плод (Spier 1993, 44–51; Марков 2002, 46–48). От 60 византийски амулета, събрани и коментирани от Дж. Спайър, върху 26 фигурира тъкмо тази дума (Spier 1993, 25–62).

Филактериите от този род, съчетаващи различни религиозни системи, остават устойчиви почти десет века, до падането на византийската империя. На този етап от проучванията те трудно биха могли да се свържат с поклонническите знаци, но е факт, че са били широко разпространени и вероятно са носени като талисмани и от поклонници при дългите им пътувания. Декоративната украса на някои от „змеевиците“ държи връзка с тази върху солунските оловни ампули (Totev 2011, 25–27). Съществуват и луксозни екземпляри, украсени с клетъчен емайл. Такъв е медальонът от XII в., съхраняван в Лувъра, който по отношение на емайловата си украса е близък с някои от златните нагръдни реликвирии от това време (The Glory of Byzantium 1997, no. 114). Друг сребърен медальон от колекция „Менил“ в Хюстън има същия надпис и изображение на глава на Медуза (Vikan 1984, 77–78, fig. 18). Още един такъв сребърен медальон, само че от музея Бенаки в Атина изяснява смисъла на тези филактерии. Тук наред с традиционните надписи се появява и един молитвен текст: „Господи помагай на онзи, който носи тази филактерия“ (Byzantine and Post-Byzantine Art 1986, no. 208) (Обр. 5). С подобен смисъл е и надписът върху халката на един сребърен пръстен от Коринт с изображение на Медуза: УСТЕРΗΚΩΝ ΦΥΛΑΚΤΗΡΙΟΝ, т. е. „*талисман истера*“ (Spier 1993, 57, pl. 4d).

Напътствията за изработването на амулети с *истер* без съмнение водят началото си от ранновизантийски текстове, които вероятно са били преоткрити след иконоборчеството към края на IX–X в. По някакъв начин те достигат до вниманието на хората, които са правели амулети в Константинопол и на практика модата в изработката на този род творби продължава почти без прекъсване. Амулетите били широко използвани, въпреки че магията и магьосничеството са официално осъждани от църквата. Дори автори, като Михаил Псел и Йоан Итали показват известни познания на демонологически текстове, магически традиции и използването на защитни амулети (Spier 1993, 50–51).

Откриването на Трапезица на сребърната пластинка от пръстен с изображение на *истер* и продължителното ѝ използване под различни форми (като пръстен и като медальон) подсказва, че средновековният българин също не е бил безразличен към магическата сила на филактериите.

ЛИТЕРАТУРА

- Бланкоф 1973:** Ж. Бланкоф. О двоеверии и амулетах-змеевиках. – Византия Южные Славяне и Древняя Русь Западная Европа. М., 1973, 203–210.
- Йорданов 1992:** Ив. Йорданов. Средновековни монети и печати от Мадара. – В: Мадара, III, 1992, 201–211.
- Марков 2002:** Н. Марков. Средновековен амулет с изображение на горгона Медуза. – Ареология, 2002, 4, 46–48.
- Марков 2005:** Н. Марков. По следите на античната магия. С., 2005.
- Рашев 2007:** Р. Рашев. Образът на Горгоната медуза в българските земи през ранното средновековие – Проблеми на изкуството, 3, 2007, 7–11.
- Седова 1981:** М. Седова. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв) М., 1981.
- Тотев 2012:** К. Тотев. Оловен амулет от Великотърновско. – В: От тук започва България. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“, Шумен, 2012 (под печат)
- Тотев, Дерменджиев, Караилюв, Косева 2011:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, Том I, В.Търново, 2011.
- Byzantine and Post-Byzantine Art 1986:** Byzantine and Post-Byzantine Art. Athens, 1986.
- Byzantine hours 2002:** Byzantine hours. Works and days in Byzantium. Everyday life in Byzantium. Athens-Thessaloniki-Mistras, 2002.
- Byzantine Woman 2003:** Byzantine Woman and Their World. Ed. I. Kalavrezou, Harvard University Art Museums, 2003.
- Die Welt 2004:** Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Stuttgart, 2004.
- Spier 1993:** J. Spier. Medieval. Byzantine magical amulets and their tradition. – Journal of the Warburg and Courtauld institutes, 56, 1993, 25–62.
- The Glory of Byzantium 1997:** The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843–1261. Eds. H. Evans and W. Wixom. New York, 1997.
- Totev 2011:** К. Тотев. Thessalonican eulogia found in Bulgaria (Lead Ampules, Enkolpia and Icons from the 12th – 15th centuries), V.Turnovo, 2011.
- Vikan 1984:** G. Vikan. Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium. DOP, 38, (1984), 65–86.

Обр. 1. Сребърна плочка от пръстен, открита при разкопките на църква № 19 на Трапезица

Fig. 1. Silver plate from a ring, unearthed during the excavations of church No 19 on Trapezitsa

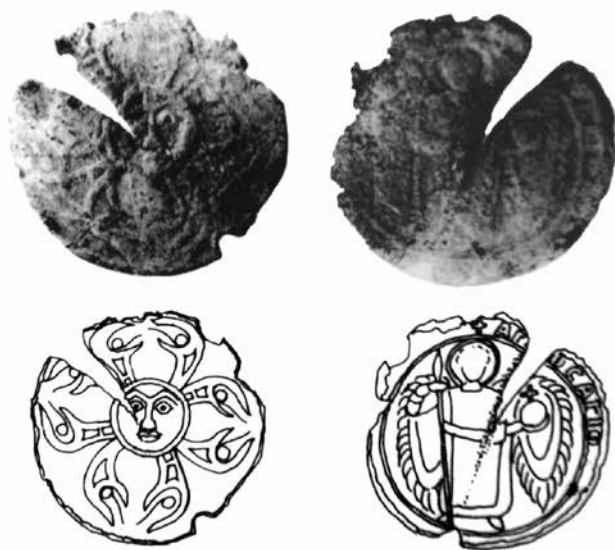
Обр. 2. Пръстен с Медуза от колекция Шмит, Мюнхен, XII в.

Fig. 2. A ring with Medusa from the Schmidt collection, Munich, 12th c.

Обр. 3. Пръстен, изработен от медна сплав, открит при разкопките в Коринт, X–XI в.

Fig. 3. A ring made of copper alloy, unearthed during excavations in Corinth, 10th – 11th c.

Обр. 4. Двустранен оловен амулет с изображение на истера и св. арх. Михаил, открит при с. Мадара. XII в. (графична рисунка)

Fig. 4. A double-sided lead amulet with depictions of istera and St. Archangel Michael, unearthed near the village of Madara. 12th c. (graphics)

Обр. 5. Сребърен амулет с глава на медуза от музея Бенаки, Атина, XII в.

Fig. 5. A silver amulet with a head of Medusa from the Benaki museum, Athens, 12th c.

SILVER RING WITH AN IMAGE OF MEDUSA FROM THE EXCAVATIONS OF CHURCH NO 19 ON THE HILL OF TRAPEZITSA

Constantine Totev

(Summary)

In 2009 a silver plate from a round shaped ring was unearthed near the southeastern corner of church No 19 in the fortress of Trapezitsa. An image of Hystera, nine serpents and a cross were carved on it. These medieval Byzantine phylacteries were used as apotropaions from the Early Byzantine period. Some of their variations, e.g. the ring under examination, did not undergo significant iconographic changes over the centuries. The serpent-like amulets from Novgorod, made during the period from 12th to 14th c., seem closest to the ring from Trapezitsa, as well as certain earlier samples from Corinth (11th c.).

A secondary opening was drilled in one of the corners of the round plate of the ring, i.e. only the plate of the ring was used as a breast medallion, combining the protective power of Christian and pagan symbols.

The phylactery is the first from that rare group of monuments uncovered in Bulgaria during regular archaeological excavations and is of interest in terms of popularity and spread of works with apotropaic functions during the Late Byzantine period.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА ОБЕКТ „СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД ТРАПЕЗИЦА – СЕКТОР ЮЖЕН“

Деян Рабовянов

Археологическите проучвания в Южния сектор на хълма Трапезица започнаха през 2008 г.¹ (Обр. 1) със задача изследване на пространството между двете отбелязани още от К. Шкорпил потерна и порта на Южната крепостна стена и една от главните улици на Трапезица, започваща от Югоизточната порта и продължаваща в западна посока, следвайки хоризонталата на терена^{2,3}. Обектът е разположен в южната, най-ниска част на Трапезица, която предоставя оптимални условия за живот. Полегатият южен склон е защитен от северните ветрове от извисяващия се масив на хълма. Същевременно тук е най-близката до р. Янтра точка на възвишението. Материковата скала на платото има лека денивелация или пада с високи до 0,30 м стъпала от север на юг и от изток на запад. Денивелацията е 4,30 м за 40 м от север на юг. Тези условия са обусловили среда за наситено обитаване (Обр. 2). Откриват се следи от периодите на късния халколит, преходния период към бронзовата епоха, ранната и късната бронзова епоха, ранножелязната епоха и прехода между ранно и късножелязната епоха. Доминират обаче структурите от периода на Второто българско царство, които до голяма степен са разрушили по-ранните останки. Въпреки това в културните напластявания, вариращи от 0,50 м на север до 2,80 м на юг, бяха изследвани пластове и структури от предхождащите средновековния периоди и бе изяснена цялостната стратиграфия на обекта (Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009, 616–620; Рабовянов, Гюлева 2010а, 500–504; Рабовянов, Гюлева 2011, 441–444; Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2012, 419–421). Причина за разрушаването на ранните пластове в южната част на обекта е изграждането на крепостната стена. Там културният пласт е изгребан до нивото на скалата и в една полоса от 15 м на север има само преотложен пласт. На север разрушението е свързано с многобройните средновековни ями и частичното връзване на средновековните жилища в пласта.⁴

Макар първоначално праисторическите материали да бяха открити преотложени в по-късен контекст, те дадоха индикации за зна-

чително присъствие⁵. През 2011 г. обаче в северната част бе проучен запазен къснохалколитен пласт (Обр. 3). Той е светлокафяв на цвят, като много напомня стерилната пръст, обичайна за хълма, но е наситен с археологически материали до материковата скала, която покрива. Дебелината му варира от 0,20 до 0,30 м. Само в рамките на помещение № 6 се разкриха структури от този период, проучени на площ от 60 кв. м. Самото помещение тук е врязано, за да преодолее денивелацията на терена, отнемайки горната част на праисторическия пласт, който е на дълбочина 0,50–0,70 м. Пластът е сериозно нарушен и от 12 средновековни ями, въпреки това в материковата скала и в ерозиралата ѝ повърхност се проследиха следите от две структури във вид на дупки от колове и траншеи (Обр. 4). Размерите на основната запазена структура са съответно 5,40 на 3,80 м, а дупките от колове имат диаметър между 0,10 и 0,25 м, и дълбочина между 0,07 и 0,15 м, като отстоят между 0,30 и 0,70 м една от друга. Траншеите имат ширина между 0,20 и 0,50 м и дълбочина от 0,10 до 0,20 м. Коловете, набити в траншеите, са били уплътнени с отделни ломени камъни. В рамките на тази правоъгълна структура се проследяват още две напречни траншеи, а отделни дупки от колове и поаморфни вкопавания са проследени и на изток и север. В запълнителя им се откриха фрагменти от периода на късния халколит, трета фаза на културния комплекс Коджадермен–Гумелница–Караново VI, даващи и датировката. Картината се допълва от откритите многобройни оръдия на труда от камък, кост и кремък, керамика, костени и керамични антропоморфни фигурки, украшения и медни предмети – шила и игли.

Има данни и за обитаване и през т. нар. „преходен период“ между халколита и бронзовата епоха. Керамиката намира паралели в селищата Хотница-Водопада, Галатин и Ребърково-Джугера. Структури от този период обаче засега не са регистрирани⁶.

Макар и малки като количество, отделни керамични фрагменти и метални предмети – два бронзови ножа, свидетелстват за присъствие във втората и третата фаза на ранната бронзова епоха и през финала на късната бронзова епоха – култура Тей фаза V⁷.

От периодите, предшестващи средновековния, най-изявена е ранножелязната епоха (Попов, Рабовянов 2011)⁸. Пластът и структурите от ранножелязната епоха са запазени в различна степен основно в централната част на обекта. Дебелината на запазения културен пласт тук варира от 0,40 до 1,00 м. Намиращите се над останките на жилищата части от него са забележимо наситени с пепел.

Проучените жилища са концентрирани в три съседни квадрата и се състоят от 4 полуразрушени отухлени подови нива с огнища, принадле-

жали на леки постройки с дървеноглинобитна конструкция (Обр. 5). Близкото разположение и еднаквото им ниво на дълб. 1,30 м свидетелстват за синхронно съществували жилища, всяко с по два периода. Свързаният с тях керамичен материал е от късните фази на ранножелязната епоха.

Доминиращо в горната част на разглеждания пласт обаче се откриват и фрагменти от монохромна керамика на колело, представена от трапезни амфори, леканета, кратеровидни съдове и паници. Техните белези ги отнасят към втората половина на VI – първата половина на V в. пр.Хр. Този преходен период между ранно и късножелязната епоха е отразен най-добре от разкритата през 2011 г. в квадрати CLVIII9 и CLVIII13 ситуация, при която на дълбочина 70–90 см се разкри част от пещ, около която лежах 7 цели съда – монохромни на колело и на ръка. Тези данни се подкрепят и от откритите типични за периода метални и керамични предмети, между които трябва да се посочат омеговидни обица и игла и фрагмент от гривна с удебелени краища.

Средновековните останки са финални по отношение на обитаването на терена. Те отразяват значението на Трапезица като второ градско ядро на столичния Търновград. Хронологията на средновековните структури, включващи крепостна стена, 10 сгради, улични настилки, огнища и подови нива, 7 гроба и 80 ями, е извършена на база откритите около 2000 монети⁹. Бързата монетна циркулация даде възможност някои структури да бъдат датирани в рамките на едно до две десетилетия. Проучванията през 2010 и 2011 г. обогатиха, но не доведоха до промяна на хронологията на обекта, която бе представена в предварителната публикация (Рабованов 2010, 112–120).

Засега липсват данни за средновековно обитаване, предшестващо строежа на крепостните съоръжения в 30-те години на XIII в. Стената е внушително съоръжение с ширина от 2,35 до 2,75 м. Лицата ѝ са от големи обработени камъни, споени с бял хоросан, с измазани фуги между тях, а пълнежът е от разноформатни камъни, обилно залети с хоросан. Забелязват се легла от вътрешни сантрачи. Сред крепостните съоръжения изпъкват трапецовидната плътна кула с размери 5 на 5 м, фланкираща от запад потерната, и чупката на крепостната стена с дължина 4 м, фланкираща разположената на запад Югозападна порта. Последното е типичен прием за фортификацията на крепостта Трапезица. Отводняването е осъществено чрез голям барбукан, чийто облицован с камъни канал, заустваш атмосферните води, е преправян 3 пъти за период от около 100 години.

Дълбоките до 1,30 м основи на стената са фундаментирани на скалата, а в западната си половина върху недоизчерпан праисторически пласт. Те са изградени на открит принцип. Културният пласт е бил изгребан в една

полоса до 15 м навътре до скала и след издигането на субструкцията е бил върнат обратно във вид на нивелиращи насипки. В средата на проучената отсечка се установи мястото, където са се срещнали два строителни екипа (Обр. 6). В източна посока суперструкцията се издава с 0,30–0,40 м навътре от основата, която е оформена с редова зидария от малки плочести камъни, а в западна основата е изградена от големи полуобработени камъни и оформя широк 0,10 м цокъл, което е типичният строителен прийом за тези съоръжения.

Предвид изказаните различни мнения за датировката на крепостната стена на Трапезица (Харитонов, Долмова 2003, 257–261; Дерменджиев 2011а, 30; Караилиев 2011, 125–126; Тотев 2011, 271–273; Робов 2011, 405; Дочев 2011, 161–165), предложената от мен, в 30-те години на XIII в., е въз основа на 45 монети, открити по цялата площ в нивелиращите насипки, под нивото на суперструкцията, маркирано с бял хоросан и бъркала. Наличието само на една монета на Исак II Ангел, и по една орязана на Теодор I Ласкарис и българска имитация тип В, на фона на доминиращите орязани латински имитации малък модул и монети на мануил и Йоан Дука Комнин е показателно. Датировката се потвърждава и от монетната картина в горния пласт, която е след 30/40-те години на XIII в. Строежът на крепостните съоръжения в проучвания сектор е свързан с дейността на цар Иван Асен II, засвидетелствана и при крепостното строителство на Царевец (Вълов 1992, 132, 140, 146, 186–187; Дерменджиев 2003, 247–253).

След изграждането на крепостната стена започва период на интензивно обитаване на южната тераса, свързан с изявен културен пласт. В него се проследиха два хоризонта от структури. Към първия се отнасят две масивни сгради (Обр. 7). По-запазената западна е с размери 10,80 на 6,50 м, като дебелите ѝ 0,90 м основи са от големи обработени камъни, споени с глина. Близките техника на градеж и размери, еднаквата ориентация и наличието на следи от плочникова настилка между сградите и преграден зид на север ги обвързват в комплекс, просъществувал между 40-те и 80-те години на XIII в. Статутът на обитателите е бил над средния, съдейки от материалите от пласта и заобикалящите ги боклучни ями. От ямите бяха проучени 38. Повечето са с големи размери (диаметър 1 м и дълбочина до 1,50 м), но в северната част на обекта се отделя група от 8 по-малки ями, вкопани до 0,50 м в скалата, в които почти отсъстват материали и вероятно са изкопани малко след построяването на стената. Към периода се отнасят и три трамбовани нива от разрушени леки постройки и 2 гроба. Всички структури от първия хоризонт са изоставени между 1280 и 1300 г.

Възстановяването на живота в началото на XIV в. е свързано с втория хоризонт структури (Обр. 8). Показателно е, че монетите на Теодор Светослав надминават като процент всички други обекти в Търново. Теренът е използван екстензивно от 35 боклучни ями с диаметър до 1,20 и дълбочина до 1,50 м. В някои от тях се откриха следи от производствена дейност – шлак, горели мазилки. Към периода се отнасят и 2 гроба. Между ямите се разкриха и няколко огнища, една разрушена пещ и няколко нива от трамбована пръст, така че не е изключено съществуването на леки постройки, които са били почти заличени от последвалото строителство на жилищния квартал. Той затиска някои от ямите със своите зидове, нива и настилки. Ямите от XIII и XIV в., отнасящи се към двата хоризонта, често се застъпват и срязват. В централната и северната част на обекта поради изтъняването на пласта долните им части започват да се връзват в скалата, т.е. необходимата им дълбочина е постигната независимо от вложените усилия.

В 50-те години на XIV в. теренът е плътно застроен с жилищен квартал, просъществувал с преустройства до края на XIV – началото на XV в. (Обр. 9). Въпреки организираното му напускане и вземане на строителен материал, информацията е достатъчна за възстановяване на планировката му и характера на обитаването. Сградите са в три реда между крепостната стена и улицата, като долепените до стената са с еднаква ориентация и по-правилно разположени, докато на север тези принципи започват да се нарушават, което може да е индикация за по-късно вметване на нови сгради. Постройките са групирани около два малки площада, оформяйки ядки от сгради, свързани чрез къси алеи с главната улица. Те са настлани с трамбовани в културния пласт чакъл и дребни камъни. По-добре е изпълнена настилката на широката 2 м улица. Там уличното платно е ограничено с поставени на ребро големи камъни.

Сградите от квартала са с различни размери (Обр. 9), от 4,50 на 4 м при жилища №№ 1 и 2, до жилища № 6 (13,50 на 7,40) и № 4 (12 на 18 м), което със своите 180 кв. м площ е едно от най-големите за столичния Търновград. Дебелите 0,60 м стени на жилищата са от малки и средни полуобработени камъни, споени с кал, и съдейки по характера и количеството на запълнителя, са носели втори паянтов етаж. Той е бил и жилищния при повечето. Подовете са от трамбована жълта пръст, понякога използвана и за подложка на стените. Запазени са малко съоръжения, свързани с устройството им, като плочников под, хранилище от плочи, вкопана изба и стена за стълбище при жилище № 4, огнище и структура от камъни при жилище № 5. Повечето приземни етажи са използвани за складови и производствени нужди. Показателно е че при жилище № 6 северната част е

оставена с неизравнен наклонен под, като *in situ* се откриха 4 съда. В № 1 пък до стената се откриха 36 неупотребени декоративни керамични панички, поставени в торба и затиснати с два хромела. Възможно е използваният жилището да е бил строител или керамик. Индикация за металообработка са и откритите заедно около 200 фрагмента от поти, в стопилка на които бяха открити следи от цветни метали, сребро и злато¹⁰.

Гъстото застрояване обяснява защо с квартала могат да се свържат само две боклучни ями. Концентрацията на археологически материали в пасажите между жилищата и в настилката на алеите е изключително висока, което ги определя като импровизирани площи за изхвърляне на смет. Но основното сметище е бил участъкът от скалния венец пред крепостната стена до чупката, където в пласт с дебелина 0,40 м се откриха голямо количество керамика, животински кости, метални предмети и над 100 монети, датиращи употребата му между 1360/70 и 1400 г.

В резултат на четиригодишните разкопки в Южния сектор на хълма Трапезица бяха открити и обработени значително количество археологически материали, както от столичния, така и от предстоличния период. Наред с многобройния фрагментиран керамичен материал, трябва да се посочат и над 30 цели съда от периода на Второто българско царство и 14 съда от ранножелязната епоха, както и напълно събраният и обработен животински остеологичен материал¹¹. Броят на инвентарните номера на обекта достигна 3375, към което трябва да се добавят и сигнираните археологически материали. Издаването им вече започна (Попов, Рабовянов 2011, 70–86; Рабовянов 2011а, 53–72). Предстои публикуването на други нови материали.

Резултатите за жилищния квартал са от съществено значение за проучването на градоустройството на Трапезица. Разкритият в Южния сектор квартал е третият в пространството между Югоизточната и Югозападната порти и главната улица на Трапезица (Обр. 1). И при трите се повтаря моделът на ядки от сгради, групирани около дворове-площади, които се свързват с къси алеи с направление север-юг с главната улица с посока изток-запад. Това отличава Трапезица от Царевец, където доминират линейно разположените сгради на кварталите (Дерменджиев 2009–2010, 159–182; Дерменджиев 2011б, 133–143; Долмова-Лукановска 2007, 19–21, 136–142, 247–251; Славчев 1985, 27–32). Данните не оставят съмнение, че гъстото застрояване на удобната южна част на Трапезица е осъществено в средата на XIV в. Архитектурата на жилищата и материалите, разкрити в тях, представят картината на живота на едно типично градско население със смесен характер – търговци, занаятчии, духовници, военни. Няма основания да се защитят идентификации на предпола-

гаеми „болярски квартали“ или други комплекси, свързани с управляващия елит, т. е. да се продължава рециклирането на теза от възрожденската историография.

Около 1400 г. жилищният квартал е организирано напуснат, като с последвалия период на затихваща активност са свързани няколко ями и 3 детски гроба до крепостната стена. Наблюденията на този етап показват, че така приключва столичният период в обитаването на Трапезица, за да не бъде възстановено никога повече.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Археологическите проучвания на историческия хълм Трапезица във В. Търново се подновиха през 2007 г. в рамките на дългосрочна програма за неговото проучване, консервация и реставрация, одобрена от НАИМ при БАН и финансирана от МК.
- ² Разкопките в Южния сектор на хълма Трапезица, които ръководих от 2008 до 2011 г., последваха моето участие в проучванията на хълма. Като член на археологическите екипи на сектори Северен и Източен, ръководени от доц. д-р К. Тотев и доц. д-р М. Робов, през 2007 г. авторът на тази статия участва в разкопките на площадното пространство, заето от новопостроената музейна сграда и на западния двор на комплекса около църква номер 3. Наред с това със заповед на директора на НАИМ при БАН, проф. дин Рашо Рашев, през ноември 2007 г. се осъществи частично проучване на пространството до южната страница на Югоизточната порта на крепостта, попадащо в сектора, ръководен от н.с. М. Долмова-Лукановска, с цел предоставяне възможност за провеждане на консерваторско-реставрационни работи.
- ³ В екипа на разкопките бяха включени Жулиета Гюлева и Пламен Дойчев, както и студенти от специалност Археология на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.
- ⁴ На резултатите от проучванията на средновековния период бе посветена статия в сп. Археология (Рабовянов 2010). По-интересните материали от столичния и предстоличния период за всички години на проучването участваха в годишните излизби „Българска археология“, организирани от НАИМ при БАН, и бяха отразени в издадените каталози (Рабовянов, Гюлева 2010б, 108; Рабовянов 2011б, 87; Рабовянов, Гюлева 2012, 60–62).
- ⁵ Материалите и информацията от проучванията на праисторическия период в обитаването на терена бяха предоставени на колегата Н. Еленски от РИМ–В. Търново, на когото изказвам благодарност за оказаното съдействие.
- ⁶ Предстои представянето на информацията за структурите и археологическите материали от праисторическия период, което ще бъде извършено в предварителна публикация, съвместно с Н. Еленски.
- ⁷ Материалите от бронзовата епоха са предоставени на М. Валентинова от РИМ–Ловеч. Те ще бъдат включени в дисертацията на колегата и представени в самостоятелна публикация.

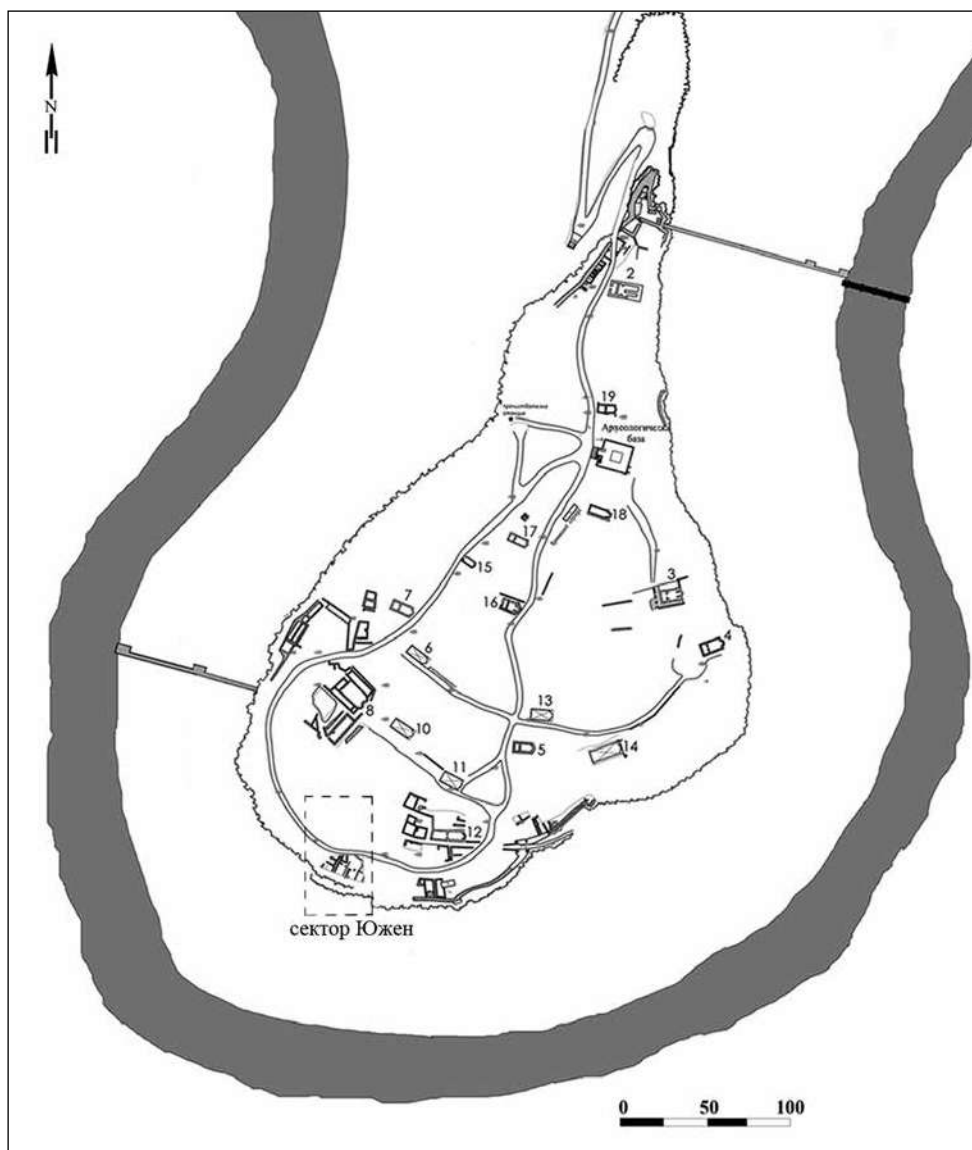
- ⁸ Материалите и информацията за ранножелязната епоха в Южния сектор на Трапезица са изцяло предоставени на доц. д-р Хр. Попов и доц. д-р Кр. Ников от НАИМ при БАН за публикуване.
- ⁹ Нумизматичният материал е определен от доц. д-р К. Дочев от НАИМ при БАН – Филиал В. Търново. Изказвам благодарност и на колегата Ст. Михайлов от Рим-В. Търново за помощта в обработката на данните, получени от монетите.
- ¹⁰ Анализите на стопилките от потите бяха извършени от инж. Пламен Бонев в Лабораторията на НАИМ при БАН.
- ¹¹ Животинските кости на обекта бяха напълно обработени от доц. д-р Л. Нинов от НАИМ при БАН и ще бъдат представени в специализирана публикация.

ЛИТЕРАТУРА

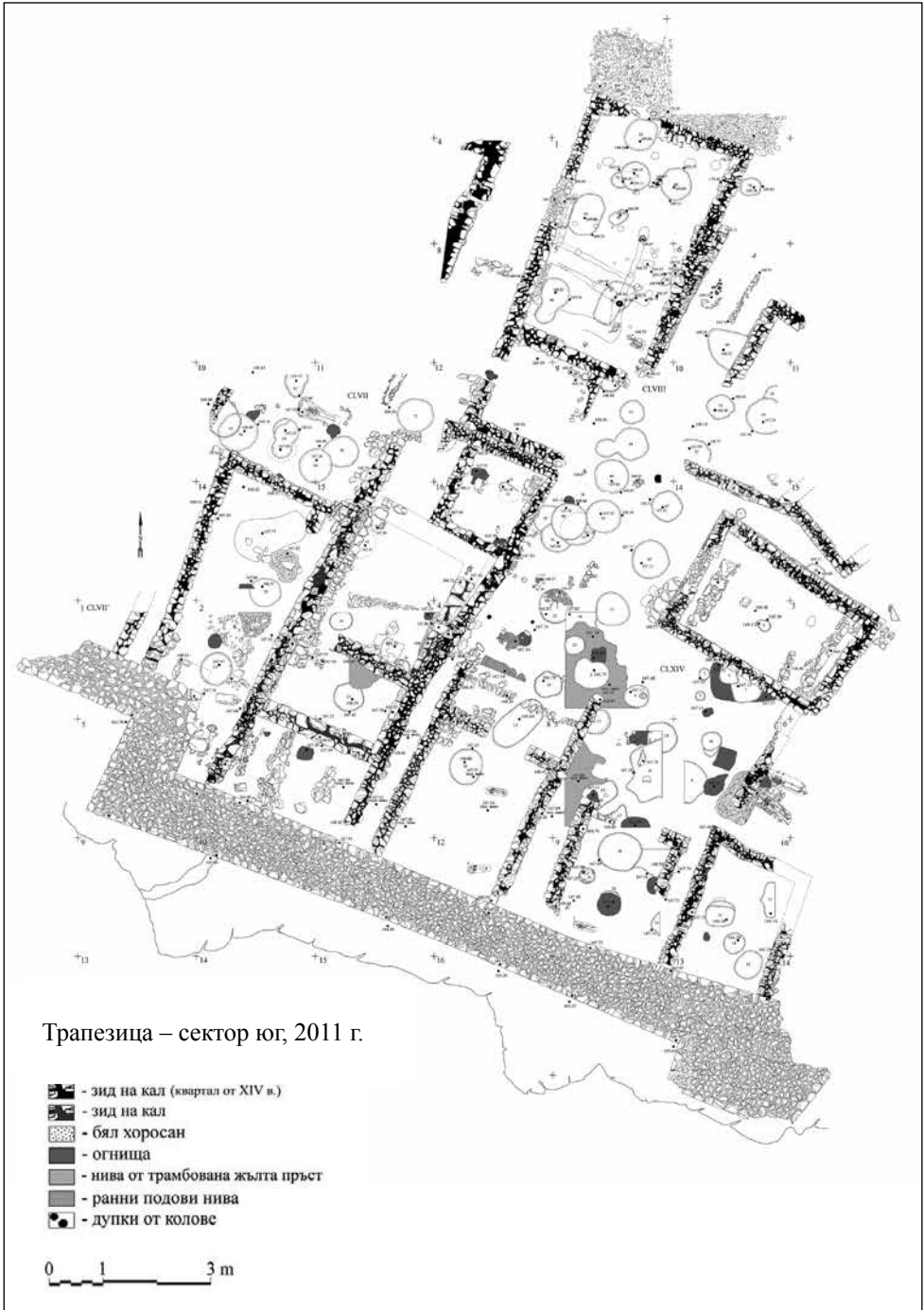
- Вълв 1992:** В. Вълв. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966–1969 г. В: Царевград Търнов. Том 5. С., 1992.
- Дерменджиев 2003:** Е. Дерменджиев. За един неизвестен елемент от крепостната система на столичния Търновград. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник посветен на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 246–256.
- Дерменджиев 2009–2010:** Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.
- Дерменджиев 2011а:** Е. Дерменджиев. Северна кула и северна порта. – В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Пл. Караилюев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север. Т. 1. В. Търново, 2011, 17–116.
- Дерменджиев 2011б:** Е. Дерменджиев. Площад след главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 125–148.
- Долмова-Лукановска 2007:** М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007.
- Дочев 2011:** К. Дочев. Монетна находка (края на XII в.) от новооткрита порта на крепостта Трапезица (гр. Велико Търново). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 151–170.
- Караилюев 2011:** Пл. Караилюев. Военна сграда, западна крепостна стена, железарска работилница. – В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Пл. Караилюев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север. Т. 1. В. Търново, 2011, 117–190.
- Попов, Рабовянов 2011:** Хр. Попов, Д. Рабовянов. Проучване на тракийското селище на хълма Трапезица. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. Т. 5. Казанлък, 2011, 70–86.
- Рабовянов 2010:** Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. – Археология, 2010, 3–4, 103–122.

- Рабовянов 2011а:** Д. Рабовянов. Средновековни костени апликации за колчан от хълма Трапезица, Велико Търново. – Археология, 2011, 2, 53–72.
- Рабовянов 2011б:** Д. Рабовянов. Средновековен град Трапезица – сектор Южен. – В: Българска археология 2010. Каталог към изложбата. С., 2011, 87.
- Рабовянов, Гюлева 2010а:** Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. – Археологически разкопки и открития през 2009 г. С., 2010, 499–504.
- Рабовянов, Гюлева 2010б:** Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Трапезица сектор Южен. – В: Българска археология 2009. Каталог към изложбата. С., 2010, 108.
- Рабовянов, Гюлева 2011:** Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. – Археологически разкопки и открития през 2010 г. С., 2011, 441–444.
- Рабовянов, Гюлева 2012:** Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Средновековен град Трапезица – сектор Южен. – В: Българска археология 2011. Каталог към изложбата. С., 2012, 60–62.
- Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009:** Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, Пл. Дойчев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки на обект в сектор „Южен“. – Археологически разкопки и открития през 2008 г. С., 2009, 616–620.
- Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2012:** Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, Пл. Дойчев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. – Археологически разкопки и открития през 2011 г. С., 2012, 419–421, образи на стр. 422–423.
- Робов 2011:** М. Робов. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. IV. Доклади от международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блаженни...“, Велико Търново, 29–31 октомври, 2009 г. В. Търново, 2011, 403–413.
- Славчев 1985:** П. Славчев. Жилищен квартал по западния склон на Царевец. – В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 26–39.
- Тотев 2011:** К. Тотев. Заключение. – В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Пл. Караулиев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север. Т. 1. В. Търново, 2011, 271–279.
- Харитонов, Долмова 2003:** Хр. Харитонов, М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица (По нумизматични данни). – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник посветен на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 257–261.

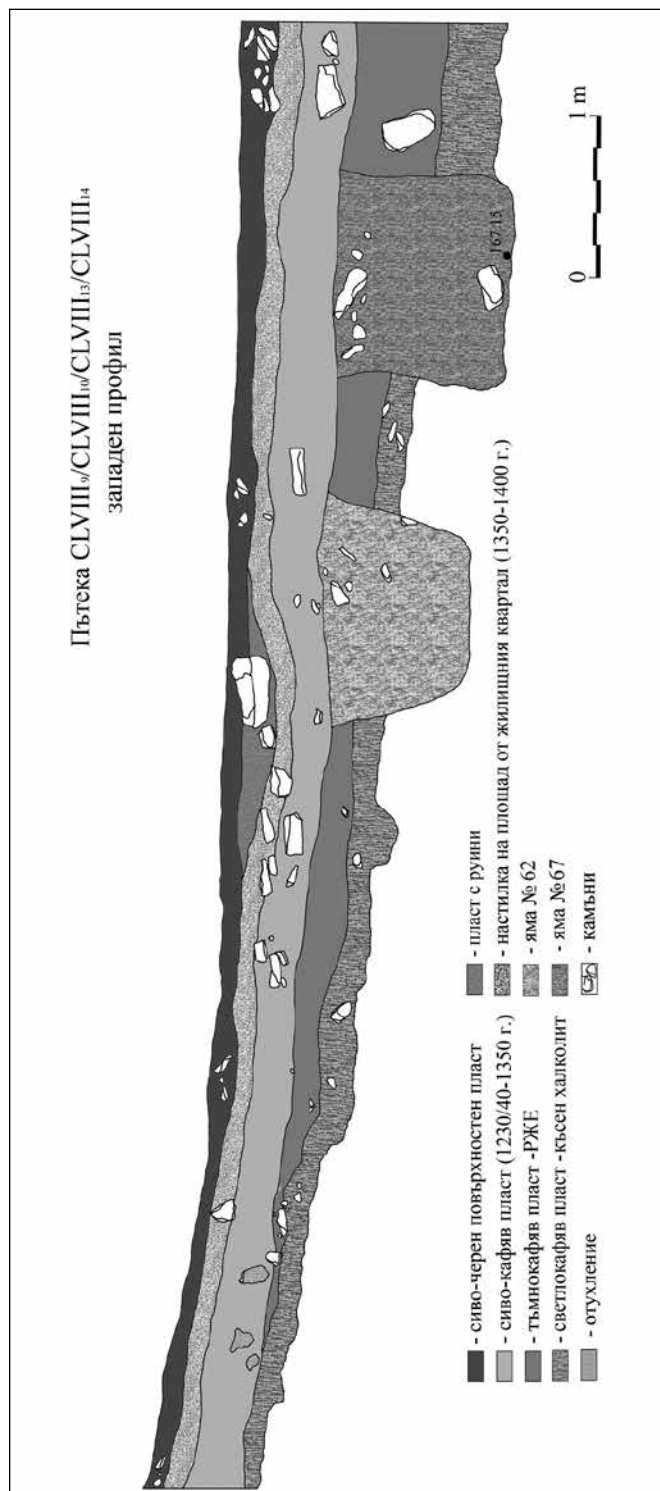

Обр. 1. План на Трапезица с маркирано местоположението на Южния сектор
Fig. 1. Plan of Trapezitsa where the location of the South sector is marked

Обр. 2. План на археологическите структури от всички периоди на Южния сектор на Трапезица

Fig. 2. Plan of the archaeological structures from all the periods of the South sector on Trapezitsa.

Обр. 3. Западен профил на квадрати CLVIII9 и CLVIII13
Fig. 3. Western profile of quadrants CLVIII9 and CLVIII13.

Обр. 4. Изглед от изток на следите от къснохалколитни структури в рамките на помещение 6

Fig. 4. A view from the east of the remains of the late Chalcolithic structures within premises 6.

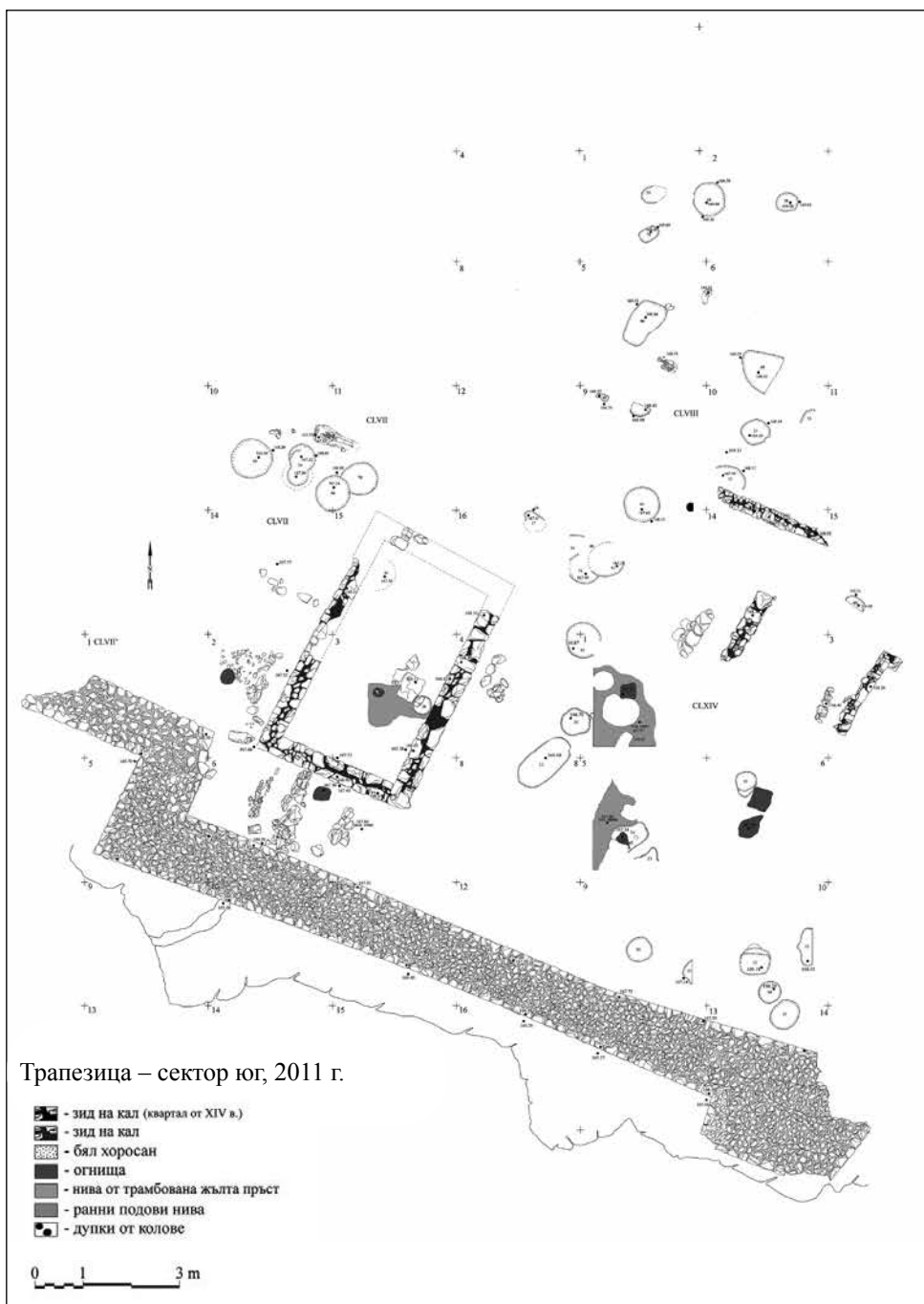
Обр. 5. Изглед от запад на подови нива и огнища с запазени in situ от финала на ранножелязната епоха в квадрант CLVIII16

Fig. 5. A view from the west of floor levels and fire places surviving in situ from the end of the early Iron Age in quadrant CLVIII16.

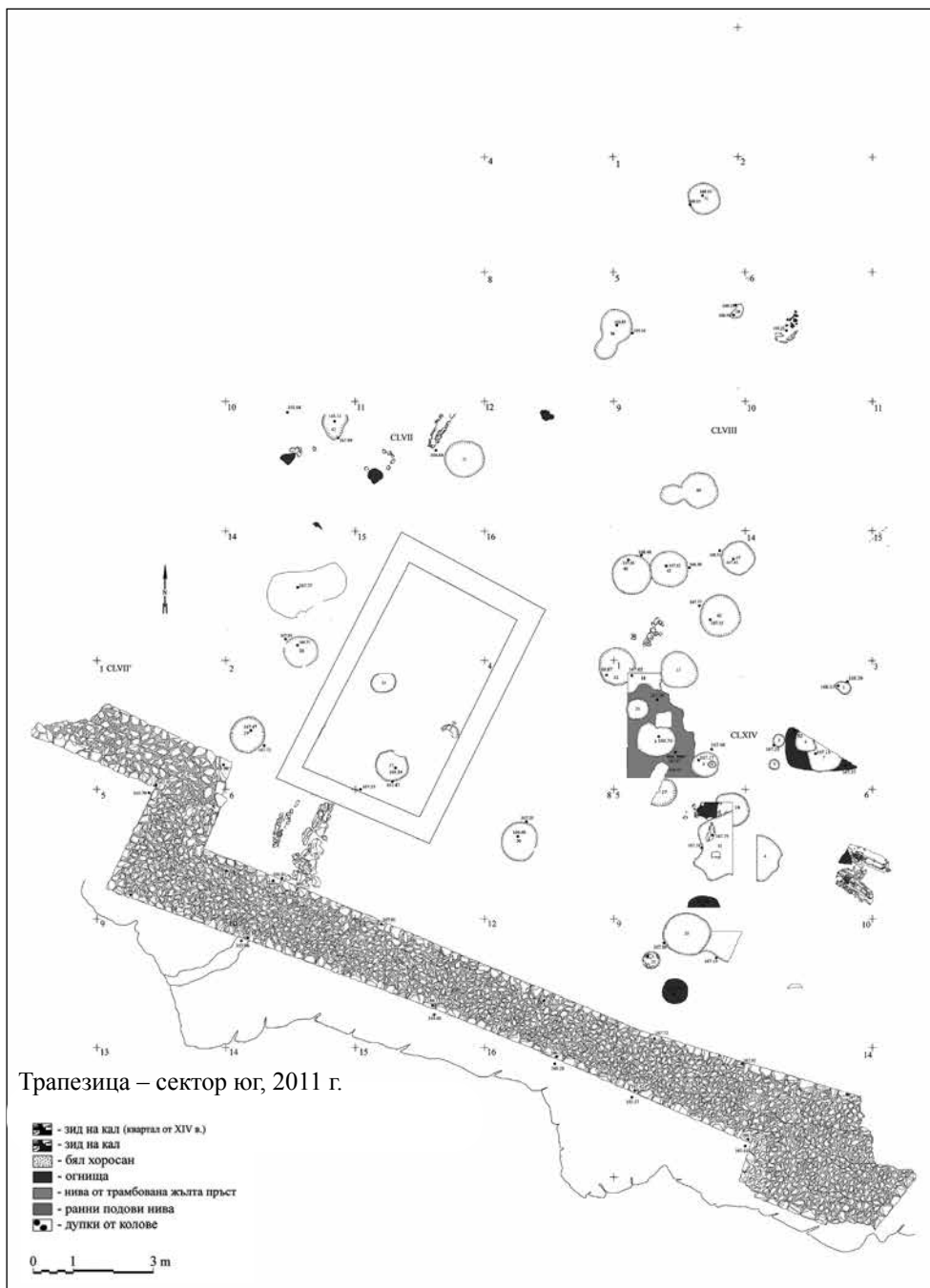
Обр. 6. Изглед отвътре на субструкцията и суперструкцията на крепостната стена в точката на допиране на два строителни стила

Fig. 6. Internal view of the substructure and superstructure of the fortress wall in the contact point of two construction styles

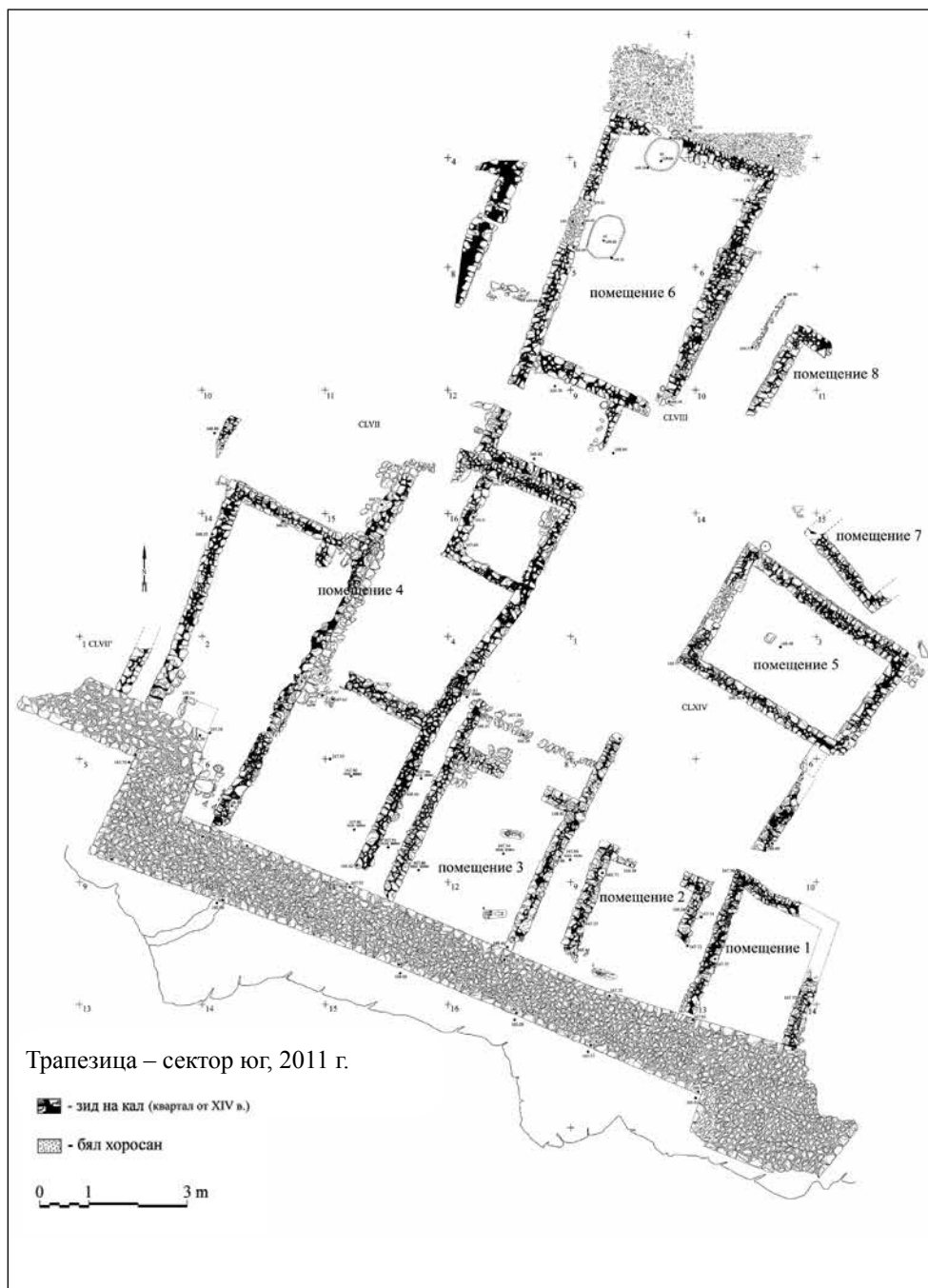
Обр. 7. План на археологическите структури в Южния сектор от средновековен период 2а (1230/40-1280 г.)

Fig. 7. Plan of the archaeological structures in the South sector from the medieval period 2a (1230/40-1280).

Обр. 8. План на археологическите структури в Южния сектор от средновековен период 2б (1300–1350 г.)

Fig. 8. Plan of the archaeological structures in the South sector from the medieval period 2b (1300–1350).

Обр. 9. План на жилищния квартал от втората половина на XIV в.

Fig. 9. Plan of the residential area from the second half of 14th c.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE MEDIEVAL TOWN OF TRAPEZITSA – THE SOUTHERN SECTOR

Deyan Rabovyanov

(Summary)

The archaeological excavations on the historic hill of Trapezitsa in V. Tarnovo were resumed in 2007, and in 2008 the southern sector, presented in this paper, was included in them. Spanning the area between the poterne and the gate in the southern fortress wall and one of the main streets of the medieval town (Fig. 1), it is actually the most appropriate place to live on the hill. Therefore the terrain with the cultural layers, up to 2,80 m thick, has been inhabited for so long.

In spite of the serious distortions of the earlier layers of medieval construction (Fig. 2), a surviving layer and remains of dwellings from the late Chalcolithic period have been investigated (Fig. 3, 4). They belong to the Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo cultural complex VI. The archaeological materials evidence also habitation during the so called “transition period” between the Chalcolithic and Bronze eras, as well as presence during the early and late Bronze Era. Most prominent, however, is the layer from the early Iron Age. There floor levels, belonging to the late phases of the early Iron Age, with a fire place in light dwellings of wooden-clay construction were excavated (Fig. 5) (Popov, Rabovyanov 2011). Monochrome wheel-made ceramics was also found, dated to the transition period between the early and late Iron Age (second half of 6th – first half of 5th c. B.C.).

The medieval period of habitation started with the construction of the fortress wall during the 30's of 13th c. (Rabovyanov 2010) (Fig. 2, 6)¹. Afterwards there followed a period of intensive habitation up to the 80's of 13 c. Then there existed a complex of two massive buildings with a slated yard and a fence (Fig. 7). The findings from the layer and the surrounding 38 rubbish pits indicate that the status of the inhabitants was above the average.

Life resumed in the early 14th c. At that time the terrain was covered with 35 rubbish pits and several fire places and compaction levels, testifying that the terrain was extensively used (Fig. 8). In the 50's of 14th c. the place became a densely populated and developed residential area (Fig. 9), inhabited by craftsmen, merchants, clergy and military men, as is typical for a capital city. This is the third similar quarter between the South-eastern and the South-western gates of Trapezitsa. It exhibits the typical spatial development scheme where clusters of buildings were grouped around yards functioning as squares. They were connected with the main East-West street by short alleys in the south-north direction.

---

¹ The dating of the medieval layers and structures is based on the 2000 coins found in 4 years.

Upon the conquering of Tarnovgrad by the Ottomans, the area was massively abandoned at about 1400 A.D. and this marked the end of the habitation on Trapezitsa too.

НОВ ПРЪСТЕН ПЕЧАТ ОТ АРБАНАСИ

Хитко Вачев

При дългогодишните археологически проучвания, провеждани в Арбанаси, са открити значително количество най-разнообразни накити. Особен интерес сред тях представляват пръстените-печати. Въпросните екземпляри датират от XVIII в. (Станчева 2005, 218–222; Вачев 2008a, 217–222; Вачев 2008b, 116). Към това трябва да добавя, че пръстени-печати, произхождащи от Арбанаси, са се съхранявали в Народния етнографски музей в София. За съжаление те са унищожени при бомбардировката на столицата по време на Втората световна война. Днес за тях може да се съди единствено по описанията им, направени от П. Чилев (Чилев 1922, 132–143). Сведения за притежавани от жители на селището пръстени-печати оставя и Д. Костов (Костов 1959, 21–22).

Нова информация по отношение на различни аспекти от обществено-икономическия и църковен живот в Арбанаси предоставя един непубликуван досега пръстен-печат¹.

Пръстенът е изработен от сребро. Вероятно е бил с позлата, съдейки по запазените следи от нея. Състои се от халка с кръгло сечение и припоена към нея осемстенна касета с пирамидални стени. По външната им част е оформен бордюр от луновидни вдълбавания. Дъното на касетата и прилежащите части от халката към нея са украсени със стилизирани растителни орнаменти, изпълнени с ниело техника. Пръстенът има следните размери: външен диаметър на халката 24 мм, вътрешен диаметър 21 мм; ширина на касетата 16 мм, височина 4 мм (Ил. 1).

В касетата е монтирана осемстенна ахатова гема с червен цвят. Лицевата част е разделена на четири изобразителни пояса посредством тънки връзани линии. В средата на горното поле е гравирани равнораменен кръст. От двете му страни и над него има стилизирани растителни орнаменти. Върху втория и третия изобразителен пояс е връзан в негатив надпис с гръцки букви, под тях година (Обр. 1). Надписът гласи:

ΔΙΜΙΤΡΙΠΑ
ΠΑΓΕΓΘΡΓΙ
1697

Превод: *Димитри, (син) на поп Георги.*

Както вече отбелязах, разглежданият накит носи многопосочна и твърде интересна информация за историята на селището.

Съществено значение за интеграцията на пъстрото по своя етнически произход население в Арбанаси играят използваният език и писменост. В релацията си от 1640 г. католическият епископ Петър Богдан отбелязва следното: *Даже горе на планината има един град, отдето се вижда цяло Търново и има около 1000 къщи, също и те говорят гръцки, а другите близки селища не знаят и една дума* (Пътища и пътешественици 1982, 66). Запазените писмени свидетелства са показателни, че приоритетно в селището се използват гръцки език и писменост (Вачев 2006, 17). Изписаният с гръцки букви надпис върху разглеждания пръстен е поредното доказателство за това.

От различни източници са познати имената на повече от сто представители на християнската църква, живели и служили в Арбанаси през периода XVI–XVIII в. (Вачев 2006, 26–28). От информацията, която носи надписът върху пръстена, става видно, че през XVII в. в селището е живял неизвестен досега свещенослужител на име Георги. Хипотетично може да се допусне, че въпросният свещеник и поп Георги, който е един от поръчителите на изработения през 1648 г. сребърен обков на Евангелие, предназначено за църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“, са едно и също лице (Снегаров 1942/1943, 109).

Изследванията сочат, че появата на пръстените-печати в епохата на османското владичество се свързва с формирането на прослойка от заможни търговци и занаятчии (Кузев 1961, 81–89). Разглежданият тук пръстен-печат към настоящия момент се явява най-ранния накит от този вид, произхождащ от Арбанаси. Тук резонно възниква въпросът, дали той може да бъде разглеждан като вероятно притежание на човек, принадлежащ към споменатата по-горе прослойка от богати търговци и занаятчии?

По мое убеждение това вероятно е така, защото историческите сведения са категорични, че в селището през XVII в. вече има ярко изразено социално-икономическо разслоение (Мутафов 1979, 90). Високият имуществен ценз на една немалка група жители на Арбанаси е резултат на извършваната от нейни представители търговска дейност. В това ни убеждават представените в следващите редове факти.

Търговската дейност заема особено важно място в икономическия живот на селището. Сведения сочат, че още в началото на XVII в. арбанасчани вече са вплетени в активна международна търговска дейност. Едни от приоритетните за тях направления са Молдова и Трансилвания. През XVII в. Молдова често е военно-оперативна зона (1591–1606; 1620; 1660; 1672–1678 г.) и това обстоятелство допринася много за увеличаване

на трафика по пътя Търново–Русе за Влашко, Молдова, Трансилвания и Полша. Особено интензивни са контактите между арбанасчани и Трансилвания, благодарение на привилегиите, предоставени на „гръцките търговци“ от трансилванския княз (Велики 1959, 61–74). На 8 юли 1636 г. Георг Ракоци I дава право на гръцките търговци да избират сами съдия помежду си и определя правата за водене на търговия. Предоставена им е възможност да продават своите стоки на едро на всеки панаир, но само три дни преди и три дни след него. По силата на тази привилегия през 1639 г. е конституирана „Гръцката компания“ в Сибиу. Управителното тяло се състои от председател, наричан „съдия“ и 12 „заклети“ съветници или съдебни заседатели. В учредителния протокол, където е записано само управителното тяло, се четат имената на Евстатию Платзгу от Арванитохори (Арбанаси), Търновско, който е избран за председател, Христо Датибани, Коста Зоту, Исари Хоту и др. (Маслев 1991, 131). За някои от тях изрично е упоменато, че са от Арбанаси. Старейшина на компанията през 1640 г. е арбанасчанинът Захо Бостанджи (Димитров 1988, 43). През 1644 г. за председател е избран Зотос Никокирицис от Алванитохори, през 1646 г. съдебен заседател е Панос Йоану от същото селище (Маслев 1991, 131). От 1648 г. председател е отново Зотос Никокирицис, а през 1655 г. този пост заема Панос Йоану (Маслев 1991, 131). Старейшина на компанията в същата година става Тодис Стаму от Арбанаси (Cisanci 1979, 39). Съдебен заседател през 1682 г. е синът на първия председател на компанията Теодоранос Евстатию Платзгу (Маслев 1991, 131). През 1698 г. двама търговци от Арбанаси са избрани за съдебни заседатели. Ролята на арбанашките търговци в Гръцката компания в Сибиу продължава да е първостепенна и през XVIII в. Главно те и търговците от Мелник се сменят в ръководството (Cisanci 1979, 38).

Търговията на арбанасчани, отразена в митническите книги в Сибиу, се отличава с голямо разнообразие на стоките, чието производство не е свързано с българските земи, но които са могли да бъдат закупени по големите пазари на Османската империя. Показателни за това са транспортите, отбелязани в регистрите като „солунска“, „цариградска“, „брусенска“, „одринска“ стока (Маслев 1991, 135). Арбанашките търговци явно са имали интерес и към влашките пазари, за което свидетелстват внесените от тях влашки коне в Сибиу. По-слаби са търговските контакти с Брашов, защото в списъка на членовете на Гръцката компания от 1695 г. фигурира името само на един арбанасчанин – Андрей Арнавукели. През 1696 г. Арбанаси е представено в Брашовската компания от Георг Бузуци (Мутафов 1979, 89).

Арбанасчани поддържат търговски контакти и с Полша (Маслев 1991, 271). През 1682–1683 г. и 1691 г. са регистрирани 4 техни транспор-

та с боядисана прежда и конци, предназначени за тези земи. В редица други транспорти от 1682–1685 г. товарите са вписани като „румелийска“ и „цариградска“ стока.

Сведения, с кои други държави осъществяват връзки търговците от Арбанаси, дава католическият епископ Антонио Стефани. В негов доклад за състоянието на католическата църква в Никополската епархия от 30 август 1685 г. е отбелязано следното: *На почти две мили от този град (Търново – б.м.) има едно голямо и благородно селище от гърци и албанци с име на различни езици: Арбанаси, Арнауткьой, Андрохория. То държи първо място в Дакия, като има гръцки търговци, които водят търговия в Италия, Унгария, Полша и най-вече в Московия* (Документи за католическата дейност в България през XVII век 1993, 511–512). Известно е името на търговец, осъществил търговски контакти с Индия и Персия – Димитър Хинтинлията (Костов 1959, 20). Сведения за широки мащаби на търговска дейност се съдържат в изложението на търновския кадия Али от 1689 г. (Димитров 1988, 40–41). В него е посочено, че петдесет и двама души от Арбанаси са по търговия в полските и унгарските земи.

Един от основните поминъци на населението в Арбанаси е джелпчийството (Костов 1959, 18). Приоритетна дестинация за търговия с месни продукти е столицата на империята Цариград. Информация за извършването на тази дейност се съдържа в една султанска заповед от 1714 г., където се казва: *Населението на Арнауткьой като джелепи се занимава с печалба (кяр) и добив на клане на говеда и събирането на лой и масло* (Рефик 1938, док. № 76).

Наред с търговията, арбанашките търговци се включват и в монетните спекулации, извършвани между Сибиу, Брашов, Свидов и Цариград. В решенията на Гръцката компания в Сибиу, взети на заседание от 7 януари 1695 г., е записана забрана членовете на компанията да вземат от местен човек пари с цел продажбата им в Турция, Полша и Германия (Маслев 1991, 175–176). Износът на талери и златни монети от Трансилвания със спекулативна цел е бил стара практика на чуждите търговци, срещу която неведнъж са вземани мерки от страна на властите, без обаче да са постигнати трайни резултати. Явно арбанашките търговци активно са участвували в тези спекулации, за което свидетелстват големите парични депозити, образувани в селището. От него сандъците с монети са били прекарвани в Цариград, като за целта са използвани турски търговци на птици, т. нар. „таукчий“ (Велики 1959, 61–74).

Според някои изследвачи търговците от Арбанаси са имали специални граждански и съдебни привилегии, за които съответно са издавани султански фермани и берати (Костов 1959, 20–21). Привилегиите, с които

те се ползват са: местните власти не могат да съдят удостоените с берати, а ако някой от тях се провини в нещо, той е подсъден в Цариград; без султанско разрешение и специален съд не могат да се конфискуват имотите му; митото, което се плаща е 3% вместо 8%. Най-известните едри търговци, притежаващи такива привилегии, са Кутареца, Булеца, Мучос и др. В търговско-лихварските операции са въввлечени и някои жени от Арбанаси. През 1675 г. по нареждане на султанския Диван, на търновския кадия е наредено да разреши възникналия финансов спор между арбанасчанките Махи и Елена (Димитров 1988, 40).

Както става видно от представените сведения, в Арбанаси още от XVII в. има онази обществено-икономическа и социална атмосфера, която поражда появата на разглеждания накит. На тази база с голяма доза вероятност мога да допусна, че притежателят на пръстена-печат Димитри вероятно е принадлежал към заможната търговско-занаятчийска прослойка, живееща в Арбанаси.

Интересен кръг от въпроси повдига съпоставката на разглеждания пръстен-печат от Арбанаси с един пръстен-печат, открит при археологическите проучвания на търновската църква „Св. Димитър“ и дворното ѝ пространство (Николова, Робов 2005, 162). Накитът от Търново е описан от изследвачите по следния начин: *Сребърен пръстен печат. Размери: диаметър на халката 0,022 м. Запазен е в много добро състояние. Открит върху малкия пръст на лявата ръка на погребания индивид в гроб № 26. Гробът е датиран с две монети, по-късната от които е пробита, сечена от полския крал Сигизмунд III (1587–1632). Плочката е от червен на цвят камък, с правоъгълна форма. В горната ѝ част е гравирани малък кръст, с растителни орнаменти в полето от двете му страни. Надписът е в негатив, разположен на три реда.* Под цитирания текст е представена графична рисунка на отпечатъка от надписа, без да е направен опит за разчитането му (Обр. 2). В последваща публикация, посветена на паметника, са коригирани някои очевидни грешки, допуснати в предишното описание (Робов 2007, 553–554). Конкретно в случая става дума за формата на касетата и плочката, за които е отбелязано, че са осемстенни. Представено е и съдържанието на негативния надпис, връзан върху подпечатващата повърхност:

ПАРАСК
ЕВАГЮ
ВАНІ

Според изследвача: най-отдолу, несъразмерно с останалите буквени знаци, а вероятно като допълнителна гравировка, в останалата част от полето личат още някои знаци, означаващи година (Робов 2007, 554).

За съжаление не ми бе предоставена възможност да разгледам въпросния паметник на живо и по тази причина наблюденията ми върху него са на базата на няколко не особено качествени фотографии (Николова, Робов 2005, XXVII–18, 19; Робов 2007, 554, обр. 1, 2). По тази причина няма да се спирам върху надписа, врязан върху щита на плочката, който определено има специфични особености, както и на технологията на изработка на накита. В случая по-скоро искам да обърна внимание върху две, по мое мнение, интересни обстоятелства. На първо място това е датировката на паметника. Въз основа на откритите заедно с него нумизматични находки и местоположението на гроб №26, от който той произхожда, с голяма степен на увереност пръстенът-печат може да бъде датиран в хронологическите граници от средата на XVII–началото на XVIII в. Оформлението на касетата, начинът на изписване на буквените знаци, разположението на надписа върху щита, стиловата характеристика на нанесената украса са почти напълно аналогични с тези на представения по-горе пръстен-печат от Арбанаси. Всичко това ми дава основание да предположа, че двата накита са продукция на едно и също златарско ателие, функционирало от средата на XVII в. насетне. Въпросът за неговата локализация на този етап на изследване остава открит. Единствено като предварително може да се приеме мнението ми, че въпросното ателие се е намирало в Търново или близкия регион. Основание за въпросното становище ми дават паметници, принадлежащи към въпросната група накити, работени в края на XVIII–XIX в., за които е установено, че са произведения на търновски майстори. Както вече отбелязах обаче, този проблем е обект на друго проучване.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Пръстенът се съхранява във фонд Етнография на Регионален исторически музей – Велико Търново под инв. №1147 Е. Произхожда от Арбанаси. Предоставен е на музея от Жетка Филипова Павлова (Протокол от 23. XII. 1973 г.).

ЛИТЕРАТУРА

Вачев 2006: Х. Вачев. Арбанашкият църковен ансамбъл. Варна, 2006.

Вачев 2008а: Х. Вачев. Златен пръстен печат от Арбанаси, Великотърновско. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев. Варна, 15–17 септември 2005, Варна, 2008, 207–212.

Вачев 2008b: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Велики 1959: К. Велики. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – Исторически преглед, 1959, 6, 61–74.

Димитров 1988: Стр. Димитров. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. – Исторически преглед, 1988, 10, 35–48.

Документи за католическата дейност в България през XVII в. 1993: Документи за католическата дейност в България през XVII в. Съставители: Борислав Примов Петър Сарийски, Милчо Йовков. С., 1993.

Костов 1959: Д. Костов. Арбанаси. С., 1959.

Кузев 1961: Ал. Кузев. Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей. – Известия на Варненското археологическо дружество, XII, 1961, 81–89.

Маслев 1991: Ст. Маслев. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1959.

Мутафов 1979: В. Мутафов. За етническия, социалния и стопански облик на Арбанаси през XVII в. – Годишник на музеите в Северна България, V, 1979, 83–95.

Николова, Робов 2005: Ян. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневици. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново. 2005.

Пътища и пътешественици 1982: Пътища и пътешественици XIV – XIX век. Подбор и редакция Св. Гюрова. С., 1982.

Рефик 1938: А. Рефик. България под турско управление, 983–1255 от егира, 1565–1841 от Р. Хр. Документи взети от тайните турски архиви върху търговския и стопански живот на градовете, населени с българи през време на турското управление. С., 1938.

Робов 2007: М. Робов. Пръстени печати от некропола при църквата „Св. Димитър“ – В: Търновска книжовна школа, т. 8. В. Търново, 2007, 551–560.

Снегаров 1942/1943: Ив. Снегаров. Исторически вести за Търновската митрополия. – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XX, 5, 1942/1943, 1–134.

Станчева 2005: М. Станчева. Пръстен-печат от археологическите проучвания на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси, Великотърновско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 2005, 218–222.

Чилев 1922: П. Чилев. Надписи по съдове, накити и военни предмети в Народния етнографски музей. – Известия на Народния етнографски музей в София, II, 1922, 3–4, 132–143.

Cicanci 1979: O. Cicanci. Structura etnica a companiilor comerciale din Transilvania. – Memoriile Sectiei de stiinte istorice. Seria IV. T. IV. Bucuresti 1979, 1–77.

Обр. 1. Отпечатък на надписа от пръстена
Fig. 1. A print of the inscription on the ring

Обр. 2. Пръстен печат от археологическите проучвания на църквата
„Св. Димитър“ в Търново. Рисушка (по М. Робов)
Fig. 2. A signet ring from the archaeological investigations of
St. Dimiter's Church in Tarnovo. A drawing (after M. Robov)

NEW SIGNET RING FROM ARBANASSI

Hitko Vachev

(Summary)

A substantial quantity of diverse jewellery was uncovered during consecutive archaeological excavations in Arbanassi (district of Tarnovo). Of particular interest are the signet rings. The items found so far date back to 18th c. The subject of the present paper is the newly found signet ring in the settlement. It was made of silver and was subsequently gilded. A red agate gema was installed in its octagonal cassette. Its face is divided into four imagery bands by thin incised lines. A cross of equal arms was engraved in the middle of the upper band. There is an incised inscription in the negative in Greek on either side in the second and third depiction band, and the year is marked below. The inscription reads: *Dimitri, (son) of priest Georgi 1697*. Currently the examined jewellery is the earliest signet ring, in terms of dating, found in Arbanassi. It conveys versatile and quite interesting information concerning the public, economic, social and church life of the settlement. The inscription upon the shield substantiates the thesis that it was Greek – both spoken and written – that was predominantly used in Arbanassi. It was established that a priest, by the name of Georgi, of whom nothing has been known so far, lived and performed services in Arbanassi. Historic evidence explicitly points that there was a pronounced social and economic stratification in Arbanassi in 17th c. The high property qualification of a significant group of the population resulted from the trading operations performed by the local people. The appearance of signet rings during the period of the Ottoman rule is related to the emerging merchants and artisans stratum. All of this provides grounds to suppose that the owner of the examined jewellery belonged to the group of the well-to-do merchants from Arbanassi. Judging by the ornamentation, the positioning of the inscription upon the shield, the stylistic characteristics of the engraved decoration, as well as the date the ring was produced, it can be stated that the ring is almost completely identical to a signet ring unearthed in Tarnovo. This provides grounds to suppose that the two monuments were produced in the same goldsmith's workshop.

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН ПРЪСТЕН С АНТИЧНА ГЕМА

Хитко Вачев

През 2008 г. бе поставено началото на редовните археологически проучвания на манастирския комплекс при църквата „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. В продължение на няколко сезона те са съсредоточени в дворното пространство на храма, където е регистрирано наличието на голям некропол. Придобитите на този етап на изследване данни сочат, че той функционира от XIII до края на XVIII в. (Овчаров, Вачев 2010, 509–511; Овчаров, Вачев и др. 2011, 448–451; Овчаров, Вачев и др. 2012, 424–425). При проучването на гроб № 76 от некропола е открита любопитна находка, на която е посветено настоящото съобщение.

Гроб № 76 се намира в югозападната част на гробището и отстои на 4,35 м от южната фасада на галерията на храма „Св. св. Петър и Павел“. Гробната яма е с правоъгълна форма и прави стени, без следи от специално оформление. Дълбочината ѝ е 0,72 м. Покойникът е бил положен в дървен ковчег. Въз основа на констатираното разположение на кованите железни гвоздеи, с които са били прихванати страниците му се установява, че той е имал трапецовидна форма. Погребеният индивид от мъжки пол има дължина 1,60 м. Положен е по гръб, черепът е върху тила, леко извит към лявото рамо, дясната ръка е поставена върху коремната област, лявата е върху таза, долните крайници са изпънати. Единственият инвентар, открит в гроба, е пръстен на дясната ръка (Обр. 1).

Накитът е изработен от сребро. Състои се от халка с полукръгло сечение, към която е припоена касета с овална форма. Стените ѝ са ниски, леко скосени. По периферията има бордюр, изпълнен от врязани прави линийки. Долната част на касетата е фестонирана. Дъното е оформено посредством радиално разположени изпъкнали релефни ребра с общо начало. Срещуположно на касетата, върху халката има пъпковидно удебеляване. То е с цилиндрична форма, а върху лицевата му страна са врязани шест радиално разположени къси линийки, излизащи от окръжност. Външният диаметър на халката е 25 мм, вътрешният – 18 мм. Касетата е с размери: дължина 14 мм; ширина 10 мм и височина 6 мм. Теглото е 8,77 гр.

В касетата е монтирана гема от кафяв, непрозрачен карнеол. Върху нея е представено бюстово изображение на мъж в профил наляво. Челото е невысоко, носът е прав, леко издължен, очите са широко отворени, устните са подчертани, плътни, брадичката е издадена напред, заоблена и леко вирната. Главата е увенчана с венец. Косата над челото е на едри къдри, а в задната си част пада върху рамото, разделяща се на две. Дрехата е условно предадена с едри дипли, закопчана на рамото и падаща върху гърдите и гърба. Резбата е сравнително дълбока, изискана, уверена, артистично изпълнена. Особено грижливо са моделирани чертите на лицето, от изражението на което лъха лека студенина. Такива стилови белези носят гемите, работени в началото на II в. (Димитрова-Милчева 1980, 12). От друга страна, прическата показва редица сходства с начина, по който са представени косите върху гема с изображение на Аполон Китаред, датираща от I в. сл. Хр. (Димитрова-Милчева 1980, 44 кат. № 52). Въз основа на стилистично-технологичните особености на разглеждания паметник с известна условност допускам, че той вероятно датира от периода между средата на I – началото на II в. Що се отнася до идентификацията на изображението, въпреки липсата на достатъчно характерни атрибути считам, че върху гемата най-вероятно е представен Аполон.

На базата на регистрираната в некропола при храма „Св. св. Петър и Павел“ стратиграфска картина се установява, че гроб № 76 датира от периода XVII – първа половина на XVIII в. Тази датировка се подкрепя напълно и от стиловите особености на металната част на пръстена, открит в него. Абсолютно идентични от гледна точка на материал, метрични характеристики и украса накити, с монтирани в тях полускъпоценни камъни са открити при проучванията на некрополите при църквите „Рождество Христово“, „Св. архангели Михаил и Гавраил“ и „Св. Димитър“ в Арбанаси (Вачев 2008, 34 обр. 11, 90 обр. 13; Вачев 2012). Въпросните пръстени датират от XVII в.

В случая интерес представлява обстоятелството, че в пръстен, изработен през споменатото столетие, е монтирана гема с античен произход. Без да се впускам в подробности ще отбележа, че са регистрирани случаи, при които в накити от епохата на Българското средновековие вторично са монтирани антични геми. В елипсовидната касета на златен пръстен от Преславското съкровище е вградена гема с изображение на Хермес (Тотев 1986, 100, табл. XVI–3, 4, 5, 6). При проучването на некропол (края на X–XIII в.) при с. Рупките, Старозагорско, в гроб № 242 е открит средновековен пръстен с вложена в касетата му антична гема с изображение на Серапис (Янков 2007, 338–340). От некропола на търновската църква „Св. 40 мъченици“ произхожда златен пръстен с карнеол, върху който е

гравирана фигурата на майстор-ювелир (Тотев 1986, 26). Антична гема с изображение на бог Марс е поставена в касетата на масивен златен пръстен от XIV в., намерен при разкопките на църквата „Св. Иван Рилски“ в Търново (Овчаров, Вачев 2010, 511, обр. 3). Изследванията върху този вид паметници сочат, че резбата върху скъп камък, достигнала високо ниво в античния свят, не е забравена през IV–VI в. във Византия, като традицията продължава своето съществуване през епохата на Първото и Второто българско царство (Тотев 1986, 25–28).

Обнародваната в настоящото съобщение находка показва, че и през епохата на османското владичество продължава да съществува практиката, в накити вторично да се монтират антични геми. Внимание заслужава обстоятелство, че пръстенът от некропола при църквата „Св. св. Петър и Павел“ е вторият паметник от XVII в. с такава характеристика, който произхожда от търновския регион. При археологическите проучвания на некропола при църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси е открит сребърен пръстен (Вачев 2002, 136–137). Въз основа на стратиграфските данни за гроба и характеристиките на металната част на пръстена категорично е установено, че паметникът датира от втората половина на XVII–XVIII в. В касетата му е вложена гема, за направата на която е използван ахат от групата на халцедоните. Техничко-стилистичните ѝ белези сочат, че най-вероятно тя датира от IV в.

Фактът, че в района на Търново са открити два паметника на късносредновековното златарство, в които са преизползвани образци на античната глиптика, поставя ред интересни въпроси: кое е ателието или ателиетата, където се работят такъв род накити, възможна ли е тяхната локализация, могат ли те да бъдат разглеждани като илюстрация на средновековната традиция? Техният отговор обаче може да дойде едва след като станат известни всички паметници от този вид. Това е и причината на този етап на проучване да се въздържа от изводи с по-общ характер. Ще си позволя единствено да отбележа, че в резултат на целенасочените археологически изследвания на обекти от епохата на османското владичество в Търновския регион постепенно се натрупва все по-значително количество емпиричен материал, касаещ проблема за накита от тази епоха. Предстоящата му обработка ще даде възможност за изказване на по-категорични изводи за развитието на златарското изкуство в Търновско във времето на първите векове след завоеването.

По отношение на въпросните накити е изказано виждането, че са били в употреба сред най-заможната част от населението през споменатия период.

ЛИТЕРАТУРА

- Вачев 2002:** Х. Вачев. Антична находка в средновековен гроб. – В: Римският и късноантичният град. Международна научна конференция (Велико Търново 26 – 30 юли 2000). С., 2002, 136–137.
- Вачев 2008:** Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.
- Вачев 2012:** Х. Вачев. Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. В. Търново, 2012 (под печат).
- Димитрова-Милчева 1980:** А. Димитрова-Милчева. Антични геме и камеи от Националния Археологически музей в София. С., 1980.
- Овчаров, Вачев 2010:** Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. С., 2010, 509–511.
- Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011:** Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, Ил. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. С., 2011, 448–451.
- Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2012:** Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, Ил. Петракиев. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. С., 2012, 424–425.
- Тотев 1986:** Т. Тотев. Преславското съкровище. – Известия на Народния музей Варна, 22 (37), 1986, 83–108.
- Янков 2007:** Д. Янков. Средновековен пръстен с антична гема на Серапис. – Известия на Старозагорския исторически музей. т. II. Стара Загора, 2007, 338–340.

Обр. 1. Късносредновековен пръстен с антична гема
Fig. 1. A late-medieval ring with antique gem

A LATE-MEDIEVAL RING WITH ANTIQUE GEM

Hitko Vachev

(Summary)

In the yard of the “Sts. Peter and Paul” church in Tarnovo there is a large necropolis, which was in use from the XIII until the end of the XVIII centuries. In grave 76, dated to the XVII – first half of the XVIII c., was buried a male person with a silver ring on his hand. The ring consist of a round part with a semi-circular section to which is attached an oval cassette. In the cassette is mounted a gem of brown non-transparent carnelian stone onto which is depicted a male profile bust turned leftwards. The characteristics of the metal part are showing that it was produced in the XVII century, while the style and technology of the gem are dating it to the middle of the I c.– the beginning of the II century. In spite the lack of enough markers, we could identify the depiction as one of Apollo. The tendency to mount antique gems on jewels, though not widely-spread, could be traced in examples from the XIII – XIV centuries from Tarnovo. The ring, which is a subject of my research, is a good illustration of the fact that this practice was preserved even in the first ages of the Ottoman rule. The localization of the grave in which the ring has been uncovered, as well as its exquisite make are the grounds for the conclusion that probably it belonged to some of the donors of the „Sts. Peter and Paul“ church.

СЪРМЕН ШНУР ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ДВОРЦОВАТА ЦЪРКВА НА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, В СВЕТЛИНАТА НА ПОДОБНИ НАХОДКИ

Иван Чокоев

През 1951 г. Тодор Николов, по това време директор на Търновския исторически музей, разкрива няколко гроба в дворцовата църква „Св. Параскева“ на Царевец. Сред костните останки са открити и текстилни фрагменти, част от които са консервирани вероятно още тогава, а други са били прибрани във фондохранилището на отдел Археология. Преди време тези находки ми бяха предадени за изследване¹. Част от тях послужиха за проучване, доведе до графично реконструиране и ново експозиционно решение на някои материали, показвани в предишни подредби на Великотърновския музей (Чокоев 2008, 157–168). Други се оказаха изпълнени в интересна и позабравена днес тъкачна техника (Чокоев, под печат). Сред находките бе открит и фрагмент от сърмен шнур, чието изследване представяме тук (Обр. 1). Резултатите са сравнени с данните за подобни текстилни елементи, открити при други археологически разкопки.

Фрагментът от сърмения шнур е с дължина 25 мм и диаметър 3–3,5 мм. Повърхността на шнурчето е изградена от сърмени нишки от „преден тип“ (Обр. 2–3). Те се получават чрез спираловидно обвиване на копринена или ленена нишка с много тънка метална лентичка (Обр. 4). Част от повърхността на шнурчето е покрита със сивовиолетови наслаги. Това подсказва, че натрупаните корозионни продукти се състоят предимно от сребърен хлорид. Той е с бял цвят и действително, археологически находки от висока сребърна проба при разкриването са покрити с бели, сивобели соли. Те обаче, извадени на светло, много бързо придобиват сивовиолетов цвят. Той се дължи на отделеното елементарно сребро – сребърният хлорид се разлага под въздействие на светлината². Коментираният сивовиолетов цвят показва, че за метализацията на сърмената нишка е използвана сребърна лентичка. Забелязващото се, в сравнително големи участъци от повърхността на шнурчето, злато, показва че въпросната сребърна лентичка от сърмените нишки е била позлатена. Доста наситеният цвят

на позлатата е резултат на нейната по-голяма дебелина. Тази плътност на цвета определено прави впечатление; явно идеята е била шнурчето да изглежда изработено от чисто златна сърма³. Широчината на позлатената лентичка е около 0,25 мм, но на места и 0,35 мм. Посоката на обвиване около сърцевината е „S“, а диаметърът на получената метализирана нишка е около 0,3 мм (Обр. 3). Сърцевината е копринена нишка с дебелина около 0,25–0,27 мм и „S“ сук. Сега цветът ѝ е светлокафяв, но на места е златист. Вероятно златистожълтият е бил естественият цвят на изходната коприна.

Самият шнур, за който става дума тук, е получен чрез обвиване на гореописаната позлатена сърмена нишка около копринено ядро (сърцевина) (Обр. 1–3). Навивките са подредени перпендикулярно на сърцевината и плътно една до друга. Диаметърът на коприненото ядро е около 2,6 мм. Състои се от множество тънкомалиновочервени копринени нишки (Обр. 5). Отделните нишки са без сук, но заедно в сноп, са усукани в посока „Z“. Обагрянето подсказва, че в определени участъци сърцевината не е била покрита със сърмени нишки, а нарочно се е показвала. Ако не е имало такова предварително изискване, коприната нямаше да бъде открита боядисана – багрилата и самият процес на боядисване са били доста скъпи през Средновековието. За това, че само определени участъци от шнура са били обвити със сърмена нишка, подсказва и още нещо – в самия край на шнура се забелязва подпъхване на сърмени нишки, което подпъхване е перпендикулярно на намотката (Обр. 6). Т.е. там, където е започвало обвиването на сърцевината, краищата на нишките са застъпени от намотката. При това застъпване се наблюдават две нишки, от което следва, че сърцевината е обвивана едновременно с две сърмени нишки. Гъстотата на витките за 1 см е 30–31 н./см. Всички тези подробности дават обща представа за разглеждания сърмен шнур: редуващи се златни (сърмени)⁴ и червени (копринени) участъци. Поне за златосърмените, със сигурност може да се каже, че са били с дължина 22–25 мм.

Разглежданият шнур от разкопките на дворцовата църква на Царевец по външен вид се явява доста сходен с фрагментите от шнур, намерени в гроб № 127 от некрополите край с. Янтра, Горнооряховско (Чокоев 1993, 153) (Обр. 7, 8). Двата шнура обаче се различават по вложените в тях материали. Фрагментите от с. Янтра са оцветени от медните корозионни продукти в зелено. Общата им дължина е 110 мм. Сърцевината се състои от сноп кафяви ленени нишки, всяка, от които е много добре усукана („Z“). Самите нишки са пресукани помежду си, но в обратен – „S“ сук. Тази сърцевина е била плътно омотана със сърмена нишка по цялото протежение. Ядрото на сърмената нишка е ленено. За метализирането ѝ

е използвана медна лентичка, която напълно е прореагирала в земята и от нея са останали само зелени корозионни продукти. Не е изключено медната лентичка да е била посребрена или покрита с калай. Диаметърът на получения шнур е 4–5 мм, т. е. малко по-голям от диаметъра на шнура от дворцовата църква – 3–3,5 мм. Разликата между двете шнурчета по използваните за производството им материали може добре да се проследи в сравнителната таблица (Табл. 1). Обобщено казано, едното шнурче – това от с. Янтра, е изработено от сравнително евтини материали – лен за сърцевината на шнура и сърмата, и медна лентичка, в най-добрия случай – посребрена, за сърмената нишка. Докато другото – шнурчето от дворцовата църква, е изработено от възможно най-скъпите материали. Сърцевината е обагрена в малиновочервено коприна, а за обвивка е използвана позлатена сърмена нишка. Последната е с копринено ядро. Вярно е, че за метализирането на сърмената нишка не е използвана златна, а плътно позлатена сребърна лентичка, но по това време – XIII–XIV в., в сърмените нишки много рядко се използва чисто злато. Каква е била разликата във външния вид на двете сравнявани изделия? Шнурчето от дворцовата църква е изглеждало златно, а другото – от некропола край с. Янтра, вероятно се е възприемало като сребърно. Разбира се, отново с уговорката, ако медната сърма е била посребрена или покалаена.

По вложени материали, но и по изработка, шнурчето от дворцовата църква може да се сравни с апликациите от гроб № 39, открит край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (Обр. 9). Всяка от двете апликации е съставена от едно основно шнурче с дължина 35 мм, което има две разклонения със същата дължина. Около разклоненията са разположени обемни сърмени плетеници. Интересното за нас шнурче представлява непресукано копринено снопче с почти запазен малиновочервен цвят и диаметър около 4 мм. Части от него са перпендикулярно обвити със сърмена нишка. В нея е вложена позлатена сребърна лентичка, която е усукана (посока S) около копринено ядро, най-вероятно с естествен цвят (Инкова 1979, 37, обр. 7, 27–30). Видът на това шнурче – червен шнур, части, от които са покрити със златна сърма, до голяма степен потвърждава предположението, че разглежданият златосърмен фрагмент от Дворцовата църква произхожда от шнур с редуващи се червени и златни участъци.

Украшение, отчасти подобно на това от гроб № 39 от некропола около църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“, но от по-обикновени материали – лен и медна лентичка, е открито в гроб № 100 от некрополите край с. Янтра, Горнооряховско (Обр. 10). То се състои от носещ шнур, апликиран с две обемни плетеници. Дължината на запазената част от

шнура е 55 мм, а ядрото му е с дебелина около 3 мм. Състои се от светлокафяви ленени нишки. Обвито е с медна лентичка, от която са останали много разредени витки (Чокоев 1993, 152). Апликации, съдържащи шнур и обемни плетеници, са открити и в гроб № 29 от средновековния некропол при с. Неговановци, Видинско (Обр. 11). В случая са от значение и техническите уточнения, които дава проучвателя – Д. Митова-Джонова: „Гайтанът е изработен от осем тройно усукани кафяви памучни конци, увити в медна сърма. Дебелината на гайтана е 5 мм, а на декоративно преплетените възли при краищата му – 10 мм“ (Митова-Джонова 1958, 42, фиг. 3)⁵. И ако по-отношение естеството на шнура – памук, могат да се направят възражения, то определянето на сърмените нишки като медни може да се приеме без особени резерви, ако евентуално не са от нископробно сребро. Най-вероятно цветът на сърмата – зелен, е дал основание на Д. Митова-Джонова да заключи, че е използвана медна сърма. Важно е да се отбележи, че видът и техническите параметри – диаметър и обвиване с медна сърма, на шнура от гроб 127 на Янтренските некрополи и шнура от Неговановския некропол, носещ „декоративно преплетените възли“ (Митова-Джонова 1958, 42), са много близки. Може да се обобщи, че видът и структурата на шнурчето от дворцовата църква е идентичен с части от апликациите (гайтаните) открити в гроб № 39 от некропола край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, гроб 29 от Неговановския некропол, гроб 127 от Янтренските некрополи. Най-краткото определение е – текстилно ядро, обвито със сърмена нишка. Освен това по вложени материали – червено-обагрена коприна за сърцевина и позлатена сърмена нишка за обвивка, шнурчето от дворцовата църква и съответно апликацията от гроб № 39 също са идентични. По този показател – вложени материали, вече бе подчертано, че шнурчето от дворцовата църква много се различава от гайтаните, открити в гроб 29 от Неговановския некропол и шнурчето от гроб 127 от Янтренските некрополи, тъй като в последните са вложени доста по-евтини материали – лен, памук, медна сърма⁶.

Засега не може да се каже от коя точно част на облеклото е произхождал шнур от дворцовата църква. Все пак има вероятност, в процеса на цялостното изследване на съхранените текстилни фрагменти от дворцовата църква, да се открият някакви връзки между различните материи, а това би могло да отговори донякъде на въпроса. За едни бъдещи проучвания са важни данните и за местонамирането спрямо скелета, и изводите за евентуалното функционално предназначение на изброените по-горе материали от средновековните некрополи край с. Янтра, Горнооряховско, с. Неговановци, Видинско и църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“. Сърмените украшения от гроб № 29, открит в некропола край с. Неговановци,

са лежали край шийните прешлени на скелета и са определени от проучвателя Д. Митова-Джонова като гайтани, които са обточвали деколтето на погребаната жена (Митова-Джонова 1958, 42, 48, фиг. 3)⁷. Сърмената апликация, открита в гроб №100 от Янтренските некрополи, е била ситуирана край черепа (Чокоев 1993, 152). Фрагментите от шнура, открити в гроб №127 на Янтренските некрополи, са произхождали от областта на таза на погребаното момиче (Бъчваров 1993, 14). Шнурът вероятно е пристягал дрехата на детето в кръста (Чокоев 1993, 153). Апликациите от гроб №39, открит в непосредствена близост до църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“, са били разположени на нивото на горната челюстна кост, на около 3–4 см от двете страни на черепа. В. Инкова, изследвайки текстилните материали от гроба, обстойно разглежда и възможното предназначение на сърмените апликации като: 1) апликации към възглавница; 2) апликации към шапка (Инкова 1979, 73). В. Вълв, археолог-проучвател на църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“, определя текстилните материали, открити край черепа от гроб №39, като останки от възглавница (Вълв 1974, 48). Сред тях са открити и въпросните апликации. В. Инкова, изследвайки гроба, стига до извода, че текстилните материали, локализирани около черепа, са останки от шапки. Но заключението не важи за въпросните апликации. Според нея разположението – ориентация и стратиграфия на апликациите, както и, общо взето, много близкото им разположение до черепа, противоречат на идентификацията им като елементи от възглавница. Не е разкрита връзка между тези апликации и другите намерени текстилни материали, най-близко от които се намират останките на една от шапките. Поради този факт, а и от обстоятелството, че паралел на тези апликации в писмените и художествени източници, както и сред археологическите паметници, не е установен, В. Инкова е затруднена в определянето на тяхната принадлежност и съответно на предназначението им. Все пак тя допуска една трета възможност – апликациите да са средство за закопчаване на богато украсен плащ-мантия (Инкова 1979, 37, 73, обр. 27–30). Може би за функционалното предназначение на споменатите шнурове, или поне за една такава възможност, подсказва мнението на Б. Филов за кордони, открити при разкопаване на гроб №5 в църквата „Св. София“ в София (Обр. 12). За заключението на проучвателя е решаващо местоположението им сред другите останки в гроба: „парчета от разни изгнили материи, везани отчасти със злато. Особено внимание заслужават между тях две уплетени като кордони парчета с възли, които са служили вероятно за закопчаване на дрехите“ (Филов 1913, 89, обр. 79). Проучвателят не посочва естеството на материята, от която са получени шнуровите, дали са използвани метализирани нишки или

не, но е видно, че по дебелина и вид кордоните са сходни с разгледаните по-горе⁸. Оказа се, че поне част от текстилните материали, разкрити от проф. Б. Филов са запазени и консервирани. Представяни са в различни експозиции, поради което са претърпели няколко реставраторски намеси. Преди време, във връзка с представянето на тези текстилни материали в нова експозиция на НАИМ–БАН, бе извършено ново третиране, при което бяха направени някои изследвания⁹. Сред тези текстилни материали бяха и двата, споменати от Филов, кордона (Обр. 13). Единият е по-цялостно запазен, с дължина 110 мм и дебелина около 7–7,5 мм, а другият е частично съхранен, с дължина около 70 мм и дебелина 6–6,5 мм. Последният има възел в края, дебел – 7,5 мм. Цветът на шнуровете е червен¹⁰. Оплетени са обемно от копринени нишки, които оформят зигзагообразна шарка. Всяка копринена нишка е с дебелина 1,7 мм и има S сук. Частично съхраненият шнур може да е бил по-цял при откриването, а след това да е фрагментиран допълнително. Забелязва се, че обемните плетеници липсват. Успоредните коси чертички върху нишките от плетениците, показани на прецизната рисунка в публикацията на Б. Филов, трябва да подсказват за сърмени нишки. Все пак така могат да бъдат изобразени и добре пресукани неметализирани конци. Оказа се обаче, че от нишките са останали следи, които окончателно доказват, че обемната украса (плетениците) е била изградена от сърмени нишки. От следите на последните се установи, че диаметърът им е бил около 0,4 мм, а посоката на обвиване на металната лентичка около ядрото е S. Останките от метала са почернели и крехки, а се наблюдаваха и сиви следи от сребърен хлорид. Така, че металната обвивка на сърмената нишка е била сребърна. Не се забелязваха следи от позлатяване, но и останалото от сърмата беше нищожно, за да се отхвърли като вариант златно покритие на среброто. Трябва да се има предвид, че средновековните сърмени нишки, които се откриват по българските земи, в голямата си част са получени посредством позлатена сребърна лентичка. Явно сърмените нишки от обемните плетеници са били много крехки, поради което те са се разтрошили и опадали във времето. По външен вид, обемните плетеници от гроб № 5, разкопан в църквата „Св. София“, са много близки до тези от разклонените шнурчета, открити в гроб № 39 от некропола край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. Различават се най-вече по размерите си – дължината на плетениците от „Св. св. Четиридесет мъченици“ е около 30 мм, а на тези от в църквата „Св. София“ е двойно по-малка.

Заключението на Б. Филов за предназначението на тези кордони (шнурчета) „служили вероятно за закопчаване на дрехите“, засилва предположението на В. Инкова за апликациите (разклонените шнурчета с плетеници), открити в гроб № 39 край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“.

ци във В. Търново, че са средство за закопчаване на плащ, мантия (Филов 1913, 89; Инкова 1979, 73). Както бе посочено, апликациите са открити от двете страни на черепа (Инкова 1979, 37). Край шийните прешлени на скелета в гроб № 100 от некрополите край с. Янтра е открита и споменатата апликация с две обемни плетеници, както и подобните изделия, намерени от Д. Митова-Джонова в гроб № 29 от средновековния некропол при с. Неговановци, Видинско (Чокоев 1993, 152; Митова-Джонова 1958, 42). Т. е. има голяма вероятност част от тези шнурове (апликации, гайтани) да произхождат точно от върхна дреха, наметало и да са били средство за събирането на двата ѝ края около шията. Не е изключено и шнурчето от гроб 127 от некрополите край с. Янтра също да произхожда от върхна дреха. Близкият вид на сърменото шнурче от дворцовата църква, с части от всички прегледани по-горе материали, дава основание засега да се направи извода, че то също може да е играло подобна роля в някоя от одеждите, с които е бил погребан член от царската фамилия. Още повече, че наметалото е задължително в повечето комплекти представителни облекла на лицата с титли и длъжности в средновековното общество.

Освен предназначението на тези шнурчета (апликации, гайтани), хронологията е друг съществен проблем, който поне отчасти може да бъде изяснен. Въз основа на нумизматичния материал, некрополът при с. Неговановци, Видинско е отнесен от неговия проучвател Д. Митова-Джонова към втората половина на XIV век (Митова-Джонова 1958, 39). На базата на многобройните монети, некрополите край с. Янтра, Горнооряховско доста прецизно са отнесени от откривателя си – И. Бъчваров, към трето–седмо десетилетие на XIV в. По-точно гроб № 100 е от Некропол I, който е датиран в трето-шесто десетилетие, а гроб № 127 е от могилния некропол, отнесен към пето-седмо десетилетие на XIV век (Бъчваров 1993, 5–6, 92). Като има предвид намерените монети и накити, Б. Филов датира откритите в църквата „Св. София“ в София гробове общо от края на X до края на XIV в. За гроб № 5, в който са открити разгледаните по-горе кордони, е твърде важно да се поясни, че тук е намерен и един много изящен златен пръстен-печат с ниело. Въз основа на надписа върху него – „Витомиров пръстен“, още навремето, веднага след откриването, Й. Иванов го отнася към споменатия в един надпис от Боянската църква Витомир, баща на Алтимир, починал през 1346 г. (Иванов 1911, 9). Освен това проучванията показват, че групата пръстени-печати, към която спада и Витомировия, се появяват най-рано в края на XIII – началото на XIV век (Тотев, Чокоев 1993, 393). В тази светлина погледнат, гроб № 5 и съответно въпросните шнурове се датират в XIV век (Филов 1913, 89, 107, Иванов 1911, 8–9).

Въз основа на проведените технико-технологични и изкуствоведски анализи на материалите гроб № 39, открит край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, В. Инкова го идентифицира като гроб най-вероятно на българския цар Калоян (†1207г.) (Инкова 1979, 37–74). Археологът В. Вълв, проучвал църквата, уточнява, че въпросният гроб е изкопан след построяването на северния портик на храма, което пък е станало не по-рано от края на XIII и началото на XIV век (Вълв 1974, 50). Видно е, че най-добре датирани, и то с нумизматичен материал, са находките от с. Неговановци, Видинско и с. Янтра, Горнооряховско, отнесени към втората половина на XIV в. и съответно трето-седмо десетилетие на същия век. Също към XIV в. е отнесен гроб № 5, (с откритите в него шнулове, кордони) от църквата „Св. София“ в София. Както се вижда датировката за гроб № 39 (с интересуващите ни тук апликации, открити край черепа на погребания), локализиран край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, е спорна с поне цяло столетие¹¹. Най-общо материалите от дворцовата църква се отнасят към XIII–XIV в. Вероятно трудно може да се направи по-точно датiranje на такъв тип паметници, тъй като с голяма вероятност може да се предполага, че са произведени дълго време. Така или иначе обаче е налице разпространението им през XIV в. и в малки български селища. Всичко това засега датира, с голяма вероятност, и златното шнурче от дворцовата църква към XIV век¹².

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Материалите ми бяха предадени за изследване и консервация от д-р Евгени Дерменджиев, гл. ас. в отдел Археология на РИМ–В. Търново и отговарящ за фонд „Средновековие“, за което му благодаря
- ² Всички сребърни халогениди и сребърни съединения въобще са светлочувствителни, те се разлагат под влияние на светлината, така че независимо от механизма на фотохимичния процес, който е доста сложен и не е изучен изцяло, дават елементарно фино диспергирано сребро, което обагря масата в тъмен цвят. Вж. <http://bg.wikipedia.org/wiki/сребро>.
- ³ След XI в. много рядко се използва чисто злато за метализация на сърмени нишки (Инкова, Драганова 1978, 32–33).
- ⁴ Навсякъде в този текст под определенията златни и златосърмени, касаещи изследвания шнур от дворцовата църква, се разбира позлатена сърмена нишка.
- ⁵ За съжаление не можах да открия оригиналните материали, за да ги изследвам. Съобщеното за използването на памучни нишки за ядро на шнура може да се постави под съмнение. Част от данните за тъкани, публикувани в миналото, се оказаха неверни (Чокоев 2006, 125). Вече съм изказвал съмнения относно масовото разпространение на памучни преди у нас през Средновековието (Чокоев 2006,

- 110). В тази статия като естество на откритите текстилни материали Д. Митова-Джонова преимуществено съобщава за памучни тъкани.
- ⁶ Тук не се коментира дали и шнура от дворцовата църква е имал обемни плетеници, тъй като се навлиза прекалено много във вероятностни разсъждения.
- ⁷ В гроба, освен разгледаните сърмени украшения, са открити четири масивни обици.
- ⁸ Илюстрациите в книгата на Б. Филов са 1:1.
- ⁹ По препоръка на проф. д-р В. Инкова, текстилът ми бе предаден от ст. н. с. д-р М. Ваклинова и гл. ас. д-р Й. Гатев от НАИМ – БАН през март 2004 г. Изказвам признателност за възможност да изследвам текстила и да публикувам наблюденията си.
- ¹⁰ Не са правени изследвания на багрилото.
- ¹¹ Обобщено за различните мнения относно личността на погребания в гроб № 39 – цар Калоян или не вж.: Божилов 1985, 56–57; Овчаров 1992, 101–119.
- ¹² В противовес на тази датировка стои свързването на гроб № 39, открит край църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, с цар Калоян, починал през 1207 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Божилов 1985:** И. Божилов. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. С. 1985.
- Бъчваров 1993:** И. Бъчваров. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.
- Вълов 1974:** В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 37–54.
- Иванов 1911:** Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени. – ИБАД, II, 1, 1911, 1–14.
- Инкова, Драганова 1978:** В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, 4, 26–34.
- Инкова 1979:** В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979.
- Митова-Джонова 1958:** Д. Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV век. – ИЕИМ, 3, 1958, 37–59.
- Овчаров 1992:** Д. Овчаров. Човек и добре да живее умира. С., 1992.
- Тотев, Чокоев 1998:** К. Тотев, И. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати от територията на Балканския полуостров. – ИИМ Кюстендил, V, 1993, (Доклади от международния симпозиум в памет на акад. Й. Иванов, проведен през октомври 1992 г.), С., 1998, 385–398.
- Филов 1913:** Б. Филов. Софийската църква Св. София (Материали за историята на София. IV). С., 1913.
- Чокоев 1993:** И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от прочуените некрополи при с. Янтра. – В: И. Бъчваров. Янтренски некрополи (Два

средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 147–167.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006.

Чокоев 2008: И. Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – ИРИМВТ, т. XXIII, 2008, 157–168.

Чокоев под печат: И. Чокоев. Текстилна лента от разкопките на дворцовата църква на Царевец във Велико Търново. (*под печат*)

<http://bg.wikipedia.org/wiki/сребро>

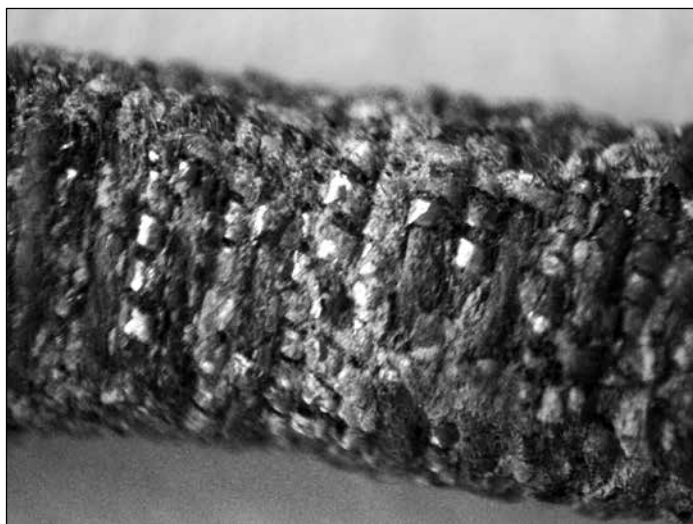
Некропол гроб №	Диаметър (мм)	Сърцевина		Сърмена нишка		Наличие на обемна плетеница	Датировка на гроба
		естество	цвет	ядро	метализация		
Дворцова църква (?)	3–3,5	коприна	малиново-червен	коприна	позлатена сребърна лентичка	не	XIV в.
Църква „Св. св. 40 мъченици“ във В. Търново № 39	4	коприна	малиново-червен	коприна	позлатена сребърна лентичка	да	1. Най-рано кр. на XIII – нач. на XIV в. (В. Вългов) 2. Погребението е най-вероятно от 1207 г. (В. Инкова)
С. Янтра № 100		лен	светло-кафяв		медна лентичка	да	трето–шесто десетилетие на XIV в.
С. Янтра № 127	4–5	лен	кафяв	лен	медна лентичка	не	пето–седмо десетилетие на XIV в.
С. Неговановци № 29	5	памук (?)	кафяв	?	медна лентичка	да	Втора половина на XIV в.
Църква „Св. София“ в София № 5	6–7,5	коприна	червен	?	позлатена (?) сребърна лентичка	да	XIV в.

Таблица 1. Данни за сърмените елементи

Обр. 1. Сърмен шнур от гроб в дворцовата църква на Царевец
във В. Търново (макро)

Fig. 1. Cord with metal threads from a grave in the royal church in
the Tsarevets fortress, Veliko Tarnovo (macro, photo I. Chokoev)

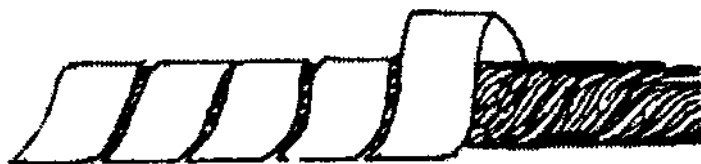
Обр. 2. Сърмен шнур от гроб в дворцовата църква на Царевец
във В. Търново – детайл (микро x 20)

Fig. 2. Cord with metal threads from a grave in the royal church in
the Tsarevets fortress, Veliko Tarnovo. Detail (x 20, photo I. Chokoev)

*Обр. 3. Сърмен шнур от гроб в дворцовата църква на Царевец
във В. Търново – детайл (микро x 45)*

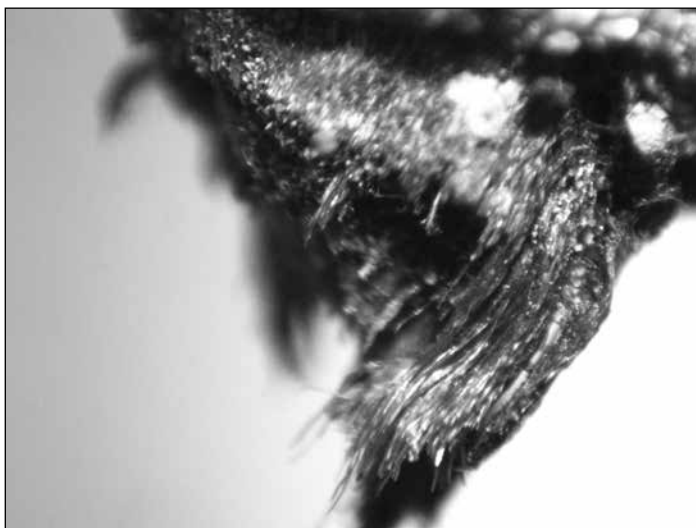
*Fig. 3. Cord with metal threads from a grave in the royal church in
the Tsarevets fortress. Detail (x 45 photo, I. Chokoev)*

Обр. 4. „Предена“ метализирана нишка (рис. Д. Косева-Тотева)

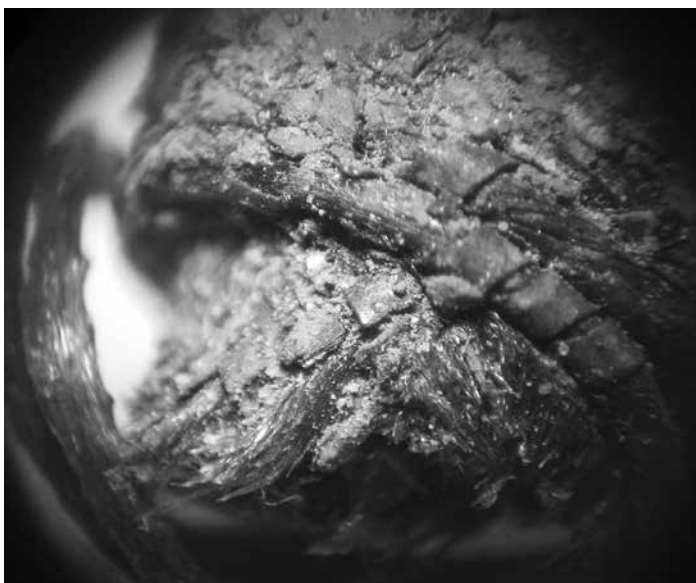
Fig. 4. Metal threads (drawing D. Koseva-Toteva)

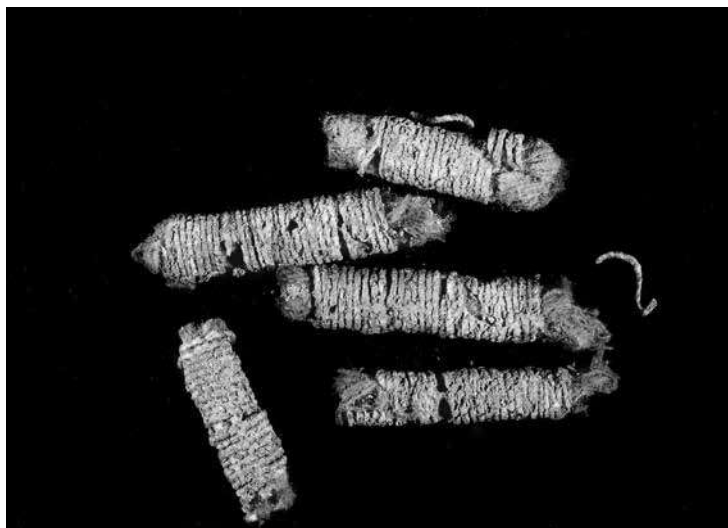
Обр. 5. Сърцевина на сърмения шнур от гроб в дворецовата църква на Царевец във В. Търново (микро x 35)

Fig. 5. The core of the cord with metal threads from the royal church in the Tsarevets fortress (x 45 photo I. Chokoev)

Обр. 6. Подтърхане на сърмените нишки под намотката на сърмения шнур от гроб в дворецовата църква на Царевец във В. Търново (микро x 35)

Fig. 6. Tucking of the metal threads under the lap of the cord from the royal church in the Tsarevets fortress (x 35, photo I. Chokoev)

Обр. 7. *Фрагменти от метализиран шнур, открит в гроб № 127 от средновековен некропол II край с. Янтра, Горнооряховско (макро) (фото Д. Иванова)*

Fig. 7. *Fragments from the cord with metal threads from the mediaeval cemetery II (grave No 127) near the Yantra village, Gorna Oryahovitsa district (macro, photo D. Ivanova)*

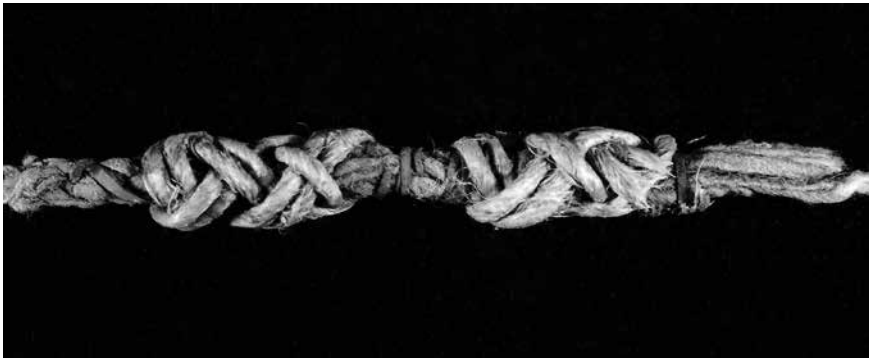
Обр. 8. *Фрагмент от метализиран шнур, открит в гроб № 127 от средновековен некропол II край с. Янтра, Горнооряховско (макро) (фото Д. Иванова)*

Fig. 8. *Fragments from the cord with metal threads from the mediaeval cemetery II (grave No 127) near the Yantra village, Gorna Oryahovitsa district (macro, photo D. Ivanova)*

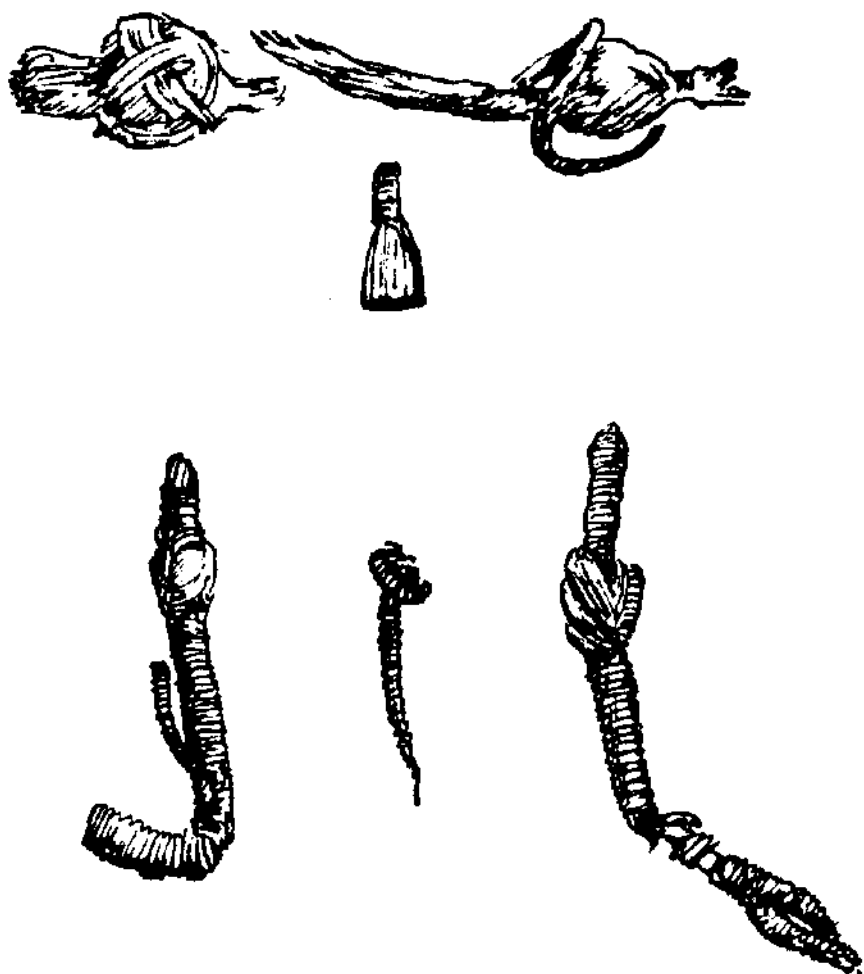
Обр. 9. Реконструкция на сърмените апликации, установени от двете страни на черепа от гроб № 39, открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (по В. Инкова)

Fig. 9. Reconstruction of the applications with metal threads, lain on both sides of the cranium, found in grave No 39, beside the church of the Holy Forty Martyrs in Veliko Tarnovo (by V. Inkova)

Обр. 10. Текстилна апликация открита в гроб № 100 от средновековен некропол I край с. Янтра, Горнооряховско (макро) (фото Д. Иванова)

Fig. 10. Textile application from the mediaeval cemetery I (grave No 100) near the village of Yantra, Gorna Oryahovitsa district (macro, photo D. Ivanova).

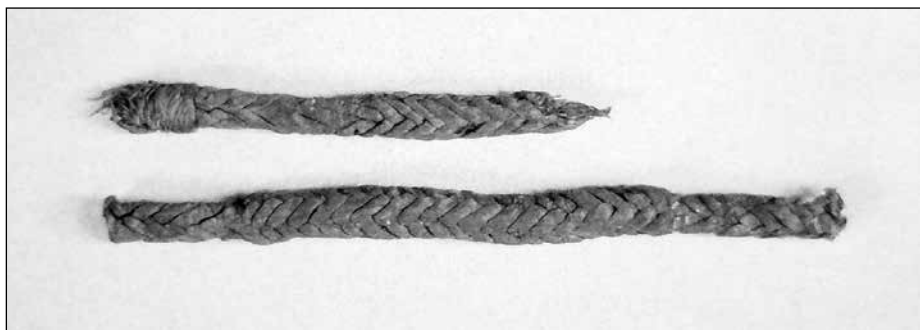
Обр. 11. Сърмени гайтани, открити в гроб № 29 от средновековен некропол край с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова)

Fig. 11. Cord with metal threads from the mediaeval cemetery near the Negovanovtsi village, Vidin district (by D. Mitova-Dzhonova).

Обр. 12. Кордон от гроб № 5, открит в църквата „Св. София“
в София (по Б. Филов)

Fig. 12. Cord from grave No 5 from St. Sophia church in Sofia (by B. Filov).

Обр. 13. Кордоните (шнуровете) от гроб № 5, открит в църквата „Св. София“
в София, сред последната реставрационна намеса (фото Здр. Николов)

Fig. 13. The cords from grave No 5 in the church of St. Sophia in Sofia, after the last
conservation (macro, photo Zdr. Nikolov).

CORD WITH METAL THREADS FROM THE EXCAVATION OF THE
ROYAL CHURCH IN THE TSAREVETS FORTRESS AT VELIKO
TARNOVO

Ivan Chokoev

(Summary)

In 1951 several graves were excavated in the royal church of St. Paraskeva in the Tsarevets fortress. Textile fragments were found, some of them were conserved and some are kept in the museum depository. This work presents the results of the research of a fragment from a cord with metal threads. This cord was made of gilded metal threads, spun around red dyed silk core. The results are compared with other similar textile elements found in other places. On this basis my suggestion is that – the cord from the royal church is probably from an overcoat (cloak) used to tie the two sides together. It dates from 14th century.

Translated by Maya Kasheva

СТЕНОПИСНИ ФРАГМЕНТИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ЦЪРКВА № 9 НА ЦАРЕВЕЦ

Диана Тотева

Археологическите разкопки в старата столица Търново допринесоха за разкриването на значителен брой църкви, като при проучването на почти всички, археолозите намират голямо количество фрагменти от стенописната им украса. Във всички случаи, когато фреските са раздробени на множество късове е трудно да бъдат групирани в отделни пана или да се намери тяхното точно място в конкретни части на църковния интериор, което особено възпрепятства възможностите за каквато и да е по-цялостна интерпретация на открития материал. Произходът на стенописите от ями, строителни бъркала или подравняващи насипи понякога позволява да се направят съществени изводи за строителната хронология и стенописните слоеве, които са от значение за изграждане на цялостна периодизация на обекта или по-конкретна хронология на разкритите архитектурни структури на църквите или комплексите, свързани с тях.

Фрагменти от стенописи са открити при проучванията на почти всичките 24 църковни постройки, разкрити в крепостта на хълма Царевец (Обр. 1). Определени трудности за тяхното запазване и използване създава, преди всичко, археологическото разкриване и фрагментираното състояние на материала, необходимостта от спешна полева консервация и обработка и възможностите за анализ и интерпретация на извършените наблюдения. Вън от съмнение е, че археологическите екипи нямат подобна квалификация и съдбата на оцелелите части от живописната украса зависят единствено от ръководителя на обекта, който трябва да привлече реставратори по време на разкопките или в най-лошия случай грижливо да събере фрагментите и да ги предаде в реставрационните лаборатории за почистване и обработка (Косева, Тотев 2011, 48–57.)

За съжаление всичко това, почти без изключение, не се е извършвало при разкриването на църквите на крепостта Царевец, както при старите, така и при по-новите археологически проучвания. Така възможността да се направят по-конкретни наблюдения за стенописната декорация на църквите остава безвъзвратно загубена.¹

За това, разбира се, има основателни причини. Амфитеатралната конфигурация на терена и многопластова стратиграфия на хълма Царевец, където животът продължава от праисторическата епоха до началото на ХХ в., също оказва съществена роля за обезличената архитектура на разкритите църкви и липсата на възможност да се съхранят на място поцялостни части от тяхната стенописна декорация, както това например се случва при археологическите проучвания на отсрещния хълм Трапезица, където църковната живопис се оказва значително по-добре запазена (Димов 1915; Тотев, Косева 2011, 191–257).

Известни възможности за наблюдения и изводи донякъде предлага стенописният метариал, открит при проучванията на църкви №№ 9 и 12 на хълма Царевец, разкопани от В. Вълв. (Вълв 1992, 77–136; 190–192). Те се намират на южния склон на крепостта и при тяхното разкриване археолозите обръщат по-специално внимание на стенописите. При проучванията на църква № 12, са открити близо 2500 фрагмента, повечето от които имат двуслойна живопис. Материалът не постъпва в лабораторни условия и засега остава изгубен. От тези фрески единствено е запазен образа на светец върху каменен блок². На този фрагмент живописиста изглежда еднослойна и вероятно е с по-ранна дата – около началните десетилетия на ХІІІ в. Липсата на останалия материал пречи за каквито и да е по-нататъшни изводи³.

Значителен стенописен материал е открит от външната страна на абсидите на една от големите търновски църкви № 9, разположена до т. нар. Балдуинова кула⁴ (Вълв 1992, 95–105; 190–191, обр. 73, 75, 79, 80). Тези фрески имат по-щастлива съдба. Някои от фрагментите са консервирани и поставени на нова основа и заслужават специално изследване, на което е посветена настоящата работа.

Откриване на фреските, план, строителна периодизация и стратиграфия на църквата

Предвид мястото на откриване на стенописния материал е необходимо да се спрем накратко на архитектурната история на църква № 9, съобразно резултатите и наблюденията от археологическите разкопки. Тази църква е триапсидна с неголям притвор и екзонартекс. Разположена е върху леко наклонена тераса, южно от Френкхисарската порта (Вълв 1992, 88–102). Централната и северозападната част на храма са фундаментирани направо върху скалата и останките от тях едва очертават нейният план. По-добре запазени са южната половина и олтарното пространство, тъй като са фундаментирани в по-дебел културен пласт⁵ (Вълв 1992, 88–102). Сравнително добре е съхранена олтарната част на църквата. Южната и

централната апсиди са изградени върху укрепващ терена зид с дължина 5 м и височина 2,10 м⁶ (Вълов 1992, 88–102). По форма трите апсиди на църквата са полукръгли.

От нартекса на храма са запазени само южните половици от ограничаващите го стени. Пространството във вътрешността е било разчленено от два реда вертикални подпори, вероятно от зидани стълбове с правоъгълно или квадратно сечение. Запазени са само две от подпорите, разположени на по-малко от метър от пиластрите, свързващи вътрешните дъги на апсидите и отделящи олтара от наоса. Останките от членението на вътрешното пространство на църквата, според нейния проучвател В. Вълов показва няколко основни момента: първо, че в живота на сградата е имало няколко етапа на преустройство и второ, че в последния етап от съществуването си църквата е била кръстополна (Вълов 1992, 88–102).

Данни за строителните етапи на градежа на църквата се получават и при разчистването на пространството около северната апсида. Тя лежи върху по-стар зид, конструктивно свързан с долните редове от градежа на северната стена на църквата. Полуизвитата форма на градежа свидетелства, че той произхожда от по-ранна апсида, която е лежала върху развалините на по-старата средновековна крепостна стена. Следователно във втория етап на строежа първоначалните размери на църквата са скъсени с около 1–2 м, т. е. в първоначалния си вид храмът е имал по-издължен план (Вълов 1992, 88–96; 190–191).

Екзонартексът на църквата се оказва късна добавка, тъй като в ранния период на долната тераса не са били изградени съоръжения и сгради и не е била осигурена проходимостта към горните тераси. През последния етап от своето съществуване църквата има следните размери: дължина 22 м, заедно с екзонартекса, ширина 11 м и застроена площ 250 кв. м. Вътрешните размери на наоса са: 13,50 x 8,50 м, а на нартекса – 2,65 x 8,35 м (Обр. 1).

В. Вълов проследява ясно два основни строителни периода. През първия църквата не е имала екзонартекс и олтарното пространство е било с 2 м по на изток от сегашното му положение. Възможно е тя да е имала базиликален план. През втория период пропорциите на църквата са били скъсени, като олтарът е изтеглен по-навътре на терасата, а от запад е добавен екзонартекс. Тоест през втория период трикорабното членение на плана се запазва, но покривът е придобил кръстополен вид⁷ (Вълов 1992, 88–96; 190–192).

Размерите на църква №9 показват, че тя е едни от най-големите търновски храмове от времето на Второто българско царство. Върху зидовете *in situ* не са запазени фрески, тъй като всичките ѝ стени са запазени под подовото ниво. Стенописни фрагменти са струпани в пространството

на изток, покрай външните лица на апсидите. Този насип впоследствие е бил застъпен от фундамента на зида, който оформя източната страна на Френкхисарската порта. В насипа са открити парчета от стенна мазилка със стенописен слой с различна големина и дебелина. Върху по-едрите се различават орнаменти и части от човешки изображения. Общият брой на фрагментите от това находище възлиза на няколко хиляди, но от тях са отделени сравнително малко фрагменти, които дават конкретна представа за живописиста. Откритият стенописен материал се оказва от значение за изграждането на цялостната строителна периодизация на комплекса (Вълов 1992, 99–100; 190–192, фиг. 66).

Местосъхранение и състояние на стенописните

Става въпрос за над 3000 фрагмента, намерени в сигурна стратиграфска ситуация с датирани материали и монети от края на XII до средата на XIII в. или всъщност това са били останките от живописната украса на храма през първия период от неговото съществуване (Вълов 1992, 96, 102, обр. 80). Запазените изображения са значително фрагментирани, което не позволява при откриването да се определят персонажите или тематичните композиции върху тях. По време на разкопките на място за няколко дни на обекта идва Л. Прашков, който участва в сортирането, първоначалното почистване от почвени замърсявания и укрепването на стенописните парчета. Първоначалното укрепване се извършва на място и в Лабораторията по косервация и реставрация в Историческия музей във Велико Търново. Част от откритите изображения са предоставени за укрепване и привездане в експозиционен вид на студенти от катедра „Консервация и реставрация“ на Художествена академия. Няколко от изображенията не са добре разчетени и по тази причина фрагментите са обърнати или неправилно монтирани върху отделни пана. Това е довело до някои неточности при комбинирането и сглобяването на части от различни образи. Така например в последно време успяхме да сглобим още един образ на светец-войн (св. Теодор?), както и да групираме отделни фрагменти, които образуват дипли от дреха (Ил. 17, 28, 29).

Дълго време търсихме реставрираните стенописни пана, които се оказаха най-накрая в едно от депата на средновековния фонд на музея. Откриха се само още няколко образа, т. е. останалите многобройни фрагменти от църква №9, най-вероятно не са запазени. В момента целия материал е инвентиран във фонда на отдел „Християнско изкуство“ на Регионален исторически музей – В.Търново⁸.

Проучвания на стенописния материал

Публикацията на В. Вълв за откритите фрески в поредицата Царевград Търнов, том 5 се забави близо 30 г. и въпросните фрагменти бяха напълно забравени до неговото отпечатване през 1992 г. Всъщност става въпрос за текст, поместен в приложение, накрая на тома, което представлява кратък коментар за стенописите, без съпровождащ илюстративен материал (Вълв 1992, 90, 91). Според автора всички фрагменти са с еднослойна живопис, а археологическата им датировка е от началото до края на третата четвърт на XIII в. (Вълв 1992, 190–192). Много важна е констатацията на археолога, че в развалините на църква №9 и близкия терен са открити фрагменти стенописи и от втория строителен период на църквата, които обаче са с много малки размери и лошо запазени (Вълв 1992, 190–192). Този извод е от изключително значение, от една страна заради строителната периодизация на комплекса, и от друга за датировката на разглежданите стенописи, открити в сигурна стратиграфска ситуация, свързана с първия период от строителството на църквата.

За консервацията и анализите на всички тези стенописи (някои от които използваме в нашата работа) кратки описания и бележки прави Л. Прашков (Прашков, 2002, 622–623). Изключително ценна е информацията от химико-физичните анализи за състава на мазилковите грундове и използваните пигменти. При изследванията на структурата и материалите в Лабораторията на катедрата по реставрация и консервация на Художествената академия става ясно, че живописиста е еднослойна, а мазилковият грунд при някои от фрагментите е нанесен в два слоя. При изпълнението на стенописите е приложена комбинирана техника. Живописният процес започва на мокра основа, за което свидетелстват контурни графити на рисунката върху мокрия грунд и се довършва на суха основа с добавка на свързвател в боите. Този начин характеризира периода от началото на XIII в. насетне, когато монументалният стил на Комниновия период се замества от тенденция към намаляване на формата на изобразените светци и отделяне на по-голямо внимание на детайла и психологическия израз на представяните (Прашков 2002, 622–623). Всички пигменти са минерални, само черният е органичен. По състав те са тъмна и светла охра (железен окис), червени и кафяви охри, също с железноокисен състав, цинобър (живачен сулфид), зелени (стриг малахит), сини (лапис-лазур) и светлосиня (азурит) (Прашков 2002, 622–623).

Не без значение са и кратките бележки на Л. Мавродинова за датировката на стенописните фрагменти от църква №9 на Царевец. Според нея, тези фрески, заедно с живописиста от църквите №10 и 13 на Трапезица, храма „Св. 40 мъченици“ и църквата в Господев дол при с. Ивано-

во са „създадени на прехода между XII и XIII в. и засега са най-ранните образци от живописата на Втората българска държава“, които „очертават единно по облик и развитие художествено ателие, свързано със столицата Търново“ (Мавродинова 1995, 45, 76, ил.31).

Стилов анализ и хипотетични реконструкции

Разкритите при разкопките на църква №9 фрагменти най-общо се обособяват в няколко групи, въз основа на представения върху тях изобразителен репертоар (Вълов 1992, 190–192). Първата група включва части от фонове с едноцветно покритие – тъмносини и тъмнокафяви. Други фрагменти показват части от рамки на живописните полета, пресичащи се под прав ъгъл, най-често широки червени кантове или по-тесни, бели линии. Обособява се и група фрагменти, върху които личат стилизирани растителни и геометрични орнаменти. Най-често срещан е спираловиден повлеков орнамент, който вероятно е запълвал някои от архитектурните членения в интериора на църквата. Части от геометричните орнаменти, навярно са украсявали цокълните повърхности, конкавни плоскости, пиластри, а може би са оформяли и самостоятелни орнаментални композиции. Голяма част от фрагментите представляват части от облекла – дипли, маншети, деколтета, ръкави и пр. За съжаление при сортирането е нямало възможност за сглобяване на цяла фигура. Оформя се и една интересна група от 6 фрагмента с изображения само на ръце от различни фигури. Открити са и отделни буквени знаци и срички от означителни надписи на български език, което е от изключително значение за определянето на живописата.

Сред многобройния материал се откриват и сглобяват части от 21 различни лица. Малкият формат на повечето от тях показва, че тези изображения са на участници в многофигурните композиции от горните регистри на стенописната украса. Специално внимание заслужават запазените поголеми части от лицата на различни персонажи. Те са изключително експресивни, умело типологизирани и показват различни състояния, в съответствие с композициите, в които са участници. Няколко от образите са на апостоли, изглежда от сцената „Успение Богородично“ (Ил. 7, 8, 9, 12, 16, 24). Други два образа, представящи жени с покривало върху главата, биха могли да се свържат със сцена от Страстния цикъл или например с „Въведение на Богородица в храма“ (Ил. 3, 5). От същата сцена най-вероятно може да е и друг образ – на първосвещеник (?) (Ил. 10). Разбира се, подобна идентификация на образите при конкретната степен на запазеност, надали може да бъде категорична, въпреки че определя някаква посока на мислене. Така например, образът на еврейския свещеник би могъл да

участва в немалко сцени, предимно свързани с Празничния и Страстния цикъл. Наличието на няколко фрагмента от изображения на тронове, както и груповото представяне на ангели, например, могат да бъдат участници в сцените „Страшния съд“, „Успение Богородично“, „Рождество Христово“, „Архангелски събор“, „Кръщение Христово“ и пр. Оцелели са и отделни изображения на ангели и млади светци (Ил. 7, 18, 21, 25, 26, 27). Особено се отличава лицето на ангел(?), от което са останали само челото с очите, но в изпълнението му впечатляват както изразът, така и изящната рисунка (Ил. 14). За душевното състояние на представените до голяма степен можем да съдим дори само по запазените детайли, преди всичко движение на главата и изразителните очи, запазени върху няколко от фрагментите (Ил. 1, 2, 12, 13, 15). Открити са и части от изображенията двама военни светци (Ил. 17, 23).

При едни от образите контурната рисунка на лицата, очите, носът, устните и пр., е изпълнена с черна линия, а живописиста е нанесена на едри плътни мазки, доста експресивно, докато други от тях се отличават с фин рисунък – контурът е кафяв, равен и точно изпълнен, а цветовете преминават плавно един в друг. Живописиста се гради върху охрово зелени подложки, през охрова карнация, а чисто бели бликове маркират най-осветените части. Неосветените части от лицата са изградени чрез нанасяне на полупрозрачни или покривни зелени тонове, в зависимост от плътността на сенките. Живописното въздействие на обема в образите се подчертава от карминови рефлексии, които се появяват в областта на скулите и край очертаванията на носа. Наблюдава се известно стилово различие в изграждането на образите, което не е в резултат от различия в начина на изобразяване на възрастни и млади индивиди, а по-скоро подсказва за почерка на различни художници. Това най-добре личи при разглеждането на възрастово сходни образи. Едни от лицата са до известна степен изсушени, а детайлите (скули, бръчки и пр) са по-схематично очертани, докато маниерът на живописване при други, независимо от възрастовата близост е по-свободен и създава усещането за по-силно физическо присъствие.

Изтъкнатите наблюдения могат да се направят при сравнението конкретно между образите на възрастен мъж с високо, плешиво чело (вероятно ап. Павел?) и този на друг образ с побеляла коса, обърнат в полупрофил надясно (Ил. 8, 9). Обемът на челата, скулите, бръчките на лицата, очните контури, уши, бради, мустаци са представени по-опростено с едри мазки на четката. При младите лица карнацията е нежно нюансирана, а линията на рисунката подчертава изящната извивка на шиите, носовите и устните. Художниците владеят изразителността и уменията да изграждат състоянието на отделните образи. Почти всички глави са представени в движение – някои са изправени, други са наведени, завъртяни в полуп-

рофил, в различни пози, част от които подсказват за динамика в диспозицията на фигурите, характерна за многофигурните композиции.

Специален интерес заслужава изображението на светец-воин, което неотдавна успяхме да сглобим (Ил. 17). От него са запазени пет фрагмента, които по време на консервационната обработка са били монтирани на различни пана, тъй като не са точно идентифицирани. Живописата на места е доста протрита и трудно се забелязват детайлите. Образът е обърнат в полупрофил, а главата е наведена встрани и надолу. Различава се част от бронята, изпълнена в охра и богато орнаментирана с растителна повлекова украса, както и част от спуснатата надолу дясна ръка. Запазени са отделни участъци от червена хламида. Овалът на лицето е издължен, завършващ с брада и според тази оскъдна характеристика може да се свърже със светците Теодор Стратилат или Теодор Тирон. По всичко личи, че изображението е съобразено с иконографския модел за представяне на военни светци от ранния XIII в. Подобни изображения са запазени в църквите №№ 10 и 13 на Трапезица (Димов 1915). Съществува голяма вероятност светецът да е изобразен като конник с копие в ръка (Обр. 2). Подобно конно изображение на светец от това време е познато от стенопис върху южната стена в църквата в Паталеница (Ил. 30). Трябва да отбележим, че при това изображение на воин (Ил. 17), както и при образа с кат. № 3 (Ил. 3), нимбовете са оцветени в червен цвят. Подобни цветни нимбове са познати при стенописите на църквата Панагия Мавриотиса в Костур (Ил. 31), образа на малкия Йоан Кръстител в сцената „Св. Елисавета Млекопитателница“ от притвора на храма „Св. 40 мъченици“ във В. Търново, около образа на ангел от сцената „Възнесение Господне“ и образа на св. Йоан Калевит от Боянската църква (Achemasttou-Potamianou 1994, ill. 77, Мавродинова 1974, 26) (Ил. 33, 34). Тези цветни нимбове са свързани със стари източни образци (Grabar 1928, 104, 140). Подобни цветни ореоли например има около образите на св. Сергей и Никита от манастира Хосиос Лукас от третата четвърт на XI в. (Λαζαρίδης 1957, еικ. 45; Achemasttou-Potamianou, 1994, ill. 12,13).

Изображенията на ръце също заслужават внимание. Върху повечето от тях пръстите придържат дипли от облеклото на светците, а някои са в молитвен жест. Друг един фрагмент показва вдигната пред гърдите благославяща ръка, запазена до лакътя. И тук подобно на лицевите образи се наблюдава почеркът на двама автори. При единия се установява плътното, почти релефно нанасяне на боите, докато маниерът на другия художник се различава с тънко нанесени и плавно преливащи цветове и фино очертаване на формата.

От други три образа са оцелели само краищата на косите и брадите, оформени чрез подредени или преплетени кичури (Ил. 19,20, 21, Обр. 4).

Успяхме да подредим и няколко парчета очертаващи края на дипли от облекло. Гънките са очертани на снопове и се пресичат под ъгъл (Ил. 28).

Като цяло стенописите от църква №9 представляват забележително съчетание от линия и цвят. Колоритът на живописата е изграден от контрастно съпоставяне на основни цветове, омекотени с допълнителни тонове. Структурата е многопластова, изпълнена в комбинирана техника. Наслояването на боите е в най-изпъкналите части от изгражданите форми. Подложките са зеленикаво-охрови.

За да може стенописите от църква №9 да се поставят сравнително точно в идентична стилова среда се налага накратко да припомним някои основни моменти в развитието на византийското изкуство през XIII в. Това е един от най-интересните и сложни периоди за наблюдение и анализ (Лазарев 1986, 123–154). Опустошителното завземане на Константинопол от латинците през 1204 г. изненадващо е лишило региона от основния регулиращ и артистичен център и по тази причина изкуството изгубва своя единен характер. Художественият израз, който до това време се разпространява като монолитна столична концепция, се налага да търси пътища за оцеляване. В ранните години на XIII в. трасирането на нови творчески посоки е свързано с многократни търсения на аналогии и подкрепа в образците от предходните столетия (X–XII в.).

Ето защо е необходимо да спрем вниманието си върху два от близките художествени центрове на византийското изкуство – Солун и Кастория, които през XIII в. се явяват част от главния трансмисионен пункт в процеса на проникване на византийското изкуство в България и Сърбия⁹ (Лазарев 1986, 133).

Кастория например не е завладявана от латинците, но градът дълго време, до битката в Пелагония през 1259 г., е подчинен под юрисдикцията на Епирския деспотат. Епископатът на Кастория влиза в Архиепископията Ахрида, която се простира на голяма територия. Ролята на архиепископа, която била поета от Димитър Хоматиян от 1216 до 1234 г. била от изключително значение. Широтата на неговата интелектуална подготовка, както и способността му да взема трудни решения по комплицирани проблеми проличава от кореспонденцията с църковни отци, сред които и митрополита на Нафпактос (Епир), Йоан Апокавк. Митрополитът на Кастория Константин, също принадлежал към групата на тези епископи, които задържали своя висок авторитет и позиции в Константинополската патриаршия до превземането на града от латинците (Sisiou 2006, 394).

Художествената традиция на Кастория, свързана със стенописни изображения, рисувани през първите десетилетия на XIII в., запазва част от характеристиките на изкуството от втората половина на XII в., когато се създават фреските на изключително важните за региона църкви „Св. Ни-

кола Казници“ и „Св. Безребърници“. Живописното творчество в града не престава, като преди всичко се основава на даренията на изтъкнати фамилии, които имат съществена роля в обществения и духовен живот на града. Такава например е фамилията Лимнеотис. Наскоро след ктиторството на декорацията на църквата „Св. Безребърници“ от Теодор Лимнеотис, друг член от същата фамилия и със същото име става дарител на стенописите от църквата „Св. Стефан“, заради което е погребан в северозападния ъгъл на храма, а над гроба му е изписан и неговия ктиторски портрет (Sisiou 2006, 395). Някои от по-старите изследователи смятат, че това изображение е от късния XIII в. Последните изследвания, особено след завършване реставрацията на стенописите на трите особено важни храма – „Св. Димитър Елеусис“ (Умилен), „Св. Стефан“ и „Св. Богородица Кубелидики“ от първата половина на XIII в. (Sisiou 2005, 265–280; Kyriakoudis 1996, 84–85; Sisiou 2006, 393–413; Μαυροπούλου-Τσιούμη 1973) довеждат до преразглеждане на позициите на предишните проучватели, относно съществуването на Кастория, като провинциален център на византийското изкуство с редица примитивни елементи по отношение на стила (Лазарев 1986, 133).

Живописната декорация в църквата Панагия Мавриотиса (Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984, 81) и тази от храма „Св. Стефан“, създадени в началото на XIII в., показват паралелно съществуване на две отделни тенденции в художествения стил: едната по-консервативна, а другата, включваща значително повече творчески иновации. Всички тези храмове насочват, че в началото на XIII в. Кастория се налага като изтъкнат художествен център със специфични характеристики, а за качеството на работа на зографите и подбора на иконографските програми свидетелства запазената стенописна декорация.

Не по-различна е и картината със Солун. Градът е окупиран от латинците от 1204 до 1224 г., когато бил освободен от деспота на Епир Теодор Дука Комнин (1215–1230). В този „франкски“ период се създават стенописите в южния кораб на църквата „Св. Богородица Ахеропиитос“, въпреки че се спори за тяхната датировка (Kissas 1987, 37–49). Основанията, че тези стенописи са създадени по време на латинското управление на града, са събития, представени чрез решения на синодалния трибунал на архиепископията Ахрида, ръководена от Димитър Хоматиан, от които може да се заключи, че църквата Ахеропиитос фактически не е попадала в ръцете на латинците (Kourkoutidou-Nikolaidou 1989, 31–36). Така стенописите на храма се свързват с художествената продукция на Солун, в периода преди утвърждаването и разпространението на Палеологовия стил.

Още в началните десетилетия на XIII в. динамичният Къснокомнинов стил постепенно започва да губи почва, като проявите му стават по-скоро

периферни. Неговите експресивни крайности и линейна декоративност намалява, а новият монументален стил, продължение на Комниновия, дава повече въздух на изобразителното поле. Фигурите стават спокойни, пропорциите им са съпоставими с естествените човешки мерки, позите и жестовете са премерени и представени с реалистична точност, а психологическият израз на лицата е ясен и непресторен. Организацията на пейзажа и архитектурната среда на сцените, както и човешките фигури, придобиват яснота и обем. Тези нови посоки очертават стила на XIII в., без да бъде прекъсната връзката с Комниновите похвати, особено от втората половина на XII в.

Разглежданите фрагменти от живописиста на църква №9 в този смисъл не прави изключение. Тази живопис все още е свързана с образци от средата на XII в., и в същото време държи стилова близост със синхронни паметници от началото на XIII в. Анализът на образите затруднява изборът на конкретни аналогии. Ако трябва образно да сравним характера на стенописите от църква №9, бихме могли да кажем, че те са своеобразно съчетание от маниера на рисунката в църквата „Св. Никола Казници“ (1160–1180 г.) и живописния похват от стенописите на храма „Панагия Мавриотиса“ (първо десетилетие на XIII в.) в Костур (Malmquist 1979; Achemasttou-Potamianou, 1994, ill. 39–43; 28–31; 73–77) (Ил. 31, 32). Общото въздействие на тази живопис, според нас, отнася нейната датировка към началните десетилетия на XIII в., до 1230 г. В тази посока трябва да подчертаем една тенденция, за която по конкретни поводи споменават и други изследователи, свързана с живописиста на църквите в столично Търново особено тези, стенописвани през първата половина на XIII в. Ясно се открояват влиянията на паметници от Комниновото време, но в същото време са налице и някои нови стилови и иконографски елементи, които стават характерни за Палеологовото изкуство, завладяло Византия и Балканите в края на XIII в. Всички тези черти и особености, отбелязващи прехода от Комниновия към Палеологовия стил създават известно объркване между наблюденията и заключенията от стилово-иконографския анализ на живописиста и данните, получени от археологическите проучвания. Във всички случаи обаче откриването на тези стенописи предоставя обективна възможност за оценка на високото качество на живописиста, изпълнявана още в началото на XIII в. в Търново и служат като добра основа за съпоставка с останалите стенописни паметници от старата българска столица, създадени по същото време. От друга страна точните стилови успоредици ясно открояват връзката на търновските паметници с общите тенденции във византийската живопис през разглеждания период.

КАТАЛОГ

1. Фрагменти от лице

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №601 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 6,5 x 3,4 см.

Запазена е централната част от лицето на млад човек. Главата е леко извита в полупрофил на ляво. Ясно се различават дясното око, носът, устните и брадичката. Карнацията е светлоохрово-розова. Формите са очертани с широка кафява линия. Плътният контур маркира местата, които попадат в сянка, а тези с плавни преходи са отбелязани с лека линия. Сенките са зелени, положени на едри петна, докато рефлексите са тънки, с чист охров цвят. Общото звучене на живописиста при изграждането на лицето може да се характеризира като нежно експресивна.

За ролята на това изображение в иконографската схема не може да се каже нещо определено. Единствено малките размери подсказват, че това е персонаж от многофигурна композиция.

2. Фрагмент от лице на млад мъж

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №601 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 5 x 5 см.

Запазена е долната част от фронтално лице на млад мъж, върху което се открояват носа и устните. Независимо от малките размери, този фрагмент дава пълна представа за колоритния строеж на образите: зелена подложка, охрова карнация с бели щриховидни изсветлявания до чисто бели тонове в най-осветените части; тънки светлоцинобърни линейарни акценти, с които се обогатява колорита и накрая тъмнокафяв контур на рисунката.

3. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №601 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 8 x 5,5 см.

Запазена е долната част от лицето, шията и лявото рамо на млада жена. Главата е обърната в полупрофил на дясно върху грациозно извитата дълга шия. Охровозелените сенки в подножието на брадичката, носа и долната устна са подсилени с кафяви линии. Добре се виждат белите бликове, върху най-осветените части на шията, брадичката и над устните, както и леките карминени щрихи върху скулата. Главата е покрита с бяло

наметало, което се спуска и върху рамото, а както изглежда, нимбът е оцветен в червен цвят. Такива цветни нимбове са известни от стенописите на църквата „Панагия Мавриотиса“ в Костур, „Св. Четиридесет мъченици“ във В.Търново, църквата в Бояна и др.

4. Части от лицето на ангел

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 600 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 13 x 9 см.

Запазени са два фрагмента от фронталния образ на ангел. В случая няма колебания в идентификацията, тъй като отдясно върху нимба се вижда белия край на лентата, с която са привързани косите на ангела. В долната част на фрагмента личи дъга от нимба на друго ангелско изображение, което застъпва разглеждания образ. Изглежда фрагментът е част от многофигурна ангелска композиция, каквата е „Събор на архангелите“, „Успение Богородично“ и др. Друг фрагмент от църква № 9 (кат. № 21) вероятно принадлежат към същата композиция.

По отношение на живописното изграждане, няма разлика с коментираните по-горе образи. По отношение на колорита е важно да отбележим, че се наблюдават два нюанса на зеленият цвят, с който са изградени местата, които остават в сянка. Единият цвят е по-тъмен, синьозелен и по-плътен нанесен, а другият е светъл охровоозелен и е положен съвсем леко. Под него се виждат карминените щрихи от скулата, което показва, че тези зелени петна са поставени като последен слой, а това означава, че подложките не са охровоозелени, а са изпълнени в чиста охра, като върху тях са нанесени бликовете, сенките и контурът. Този маниер подчертава експресивното въздействие на живописиста.

5. Фрагмент от женски образ

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 599 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 8 x 6,5 см.

Запазена е горната половина от женски образ, обърнат в полупрофил наляво. Главата, покрита с червено наметало е леко наведена надолу. Веждата и окото са очертани с кафява линия, а балансираното редуване на светлина и сянка създава усещане за спокойствие. При този образ за пръв път се разработва в детайл и ирисът на окото, който е очертан с тъмен контур, цветът му е сив с рефлекс, непосредствено до тъмната зеница. Челото на жената е покрито с бръчки, но лицето изразява нежност и смирение.

Вероятно тя е участник в многофигурна композиция, каквато би могла да бъде сцената „Въведение Богородично“.

6. Фрагмент от образа на Христос

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №610 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 6 x 4,3 см.

Оцелялата част от този образ е много малка. По-голямата площ от фрагмента е заета от нимб около мъжко лице, от което виждаме само крайната дясна ивица. Може да се каже, че лицето е обърнато в десен полупрофил, а погледът явно е отправен наляво, тъй като не виждаме ириса. Живописното изграждане е в същия стил.

Както изглежда, това изображение е на Иисус Христос, тъй като в горната част на фрагмента, върху нимба личи хоризонтална кафява линия, която е част от очертания кръст. И тук малкият размер на образа подсказва, че става въпрос за многофигурна композиция от Страстния цикъл, или свързана с Чудесата на Христос.

7. Част от лице на ангел

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №610 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 11,5 x 11,5 см.

Почти в средата по вертикала фрагментът е разделен от тънка червена линия. От ляво се вижда голямо бяло петно, а от дясно върху тъмнокафяв фон е разположен едър нимб, в центъра на който стои главата на млад мъж, обърната в полупрофил надясно. Този образ е с интересна типизация, която представя издължено голобрадо лице с високо вдигната вежда и дълъг нос с изявена гърбица. Главата явно е протегната силно напред, а шията е издължена, което подсказва, че образът е на архангел в полет, който би могъл да фланкира например Уброс или друго изображение на Христос. Всъщност двойка архангели в полет фланкират Христос с душата на св. Богородица в композицията „Успение Богородично“, или мандорлата с Христос от сцената „Възнесение Христово“ и др.

8. Фрагмент от образ, апостол Павел (?)

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №607 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 18 x 11 см.

Върху този сравнително голям фрагмент е запазена горната част от главата с част от лявото рамо на възрастен мъж. Представеният се отличава с високо чело, покрито с бръчки, оплешивяла и побеляла коса, дълга

брада, подчертани скули и едро ухо. Фигурата е приведена с пртегната напред глава, около която е очертан едър нимб.

Стильт на художника е по-сух. Детайлите по лицето, бръчки, скули, слепоочие, нос, вежди, уши са графично очертани, с което се рздробява цялостта на образа. Очите са с издължен външен ъгъл, като сянката под долният клепач е очертана с дебела тъмнокафява линия, която се свързва с външния край на веждата и по този начин огражда цялото пространство около очната орбита. По същият начин капковидно очертание маркира мястото на скулата.

Позата и иконографията на светеца до голяма степен го свързват с изображенията на ап. Павел от композицията „Успение Богородично“, а рисунката е сходна с изображението на апостола от същата композиция в църквата „Св. Никола Казници“ в Костур от края на XII в. (1180 г.) и стенописен фрагмент от манастира Ватопед (1170–1180 г.) (Ил. 31, 35).

9. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 605 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 10,5 x 7,5 см.

Запазен е образ на възрастен мъж с побеляла коса и брада. Главата е обърната в полупрофил на ляво и леко наведена надолу. Мъжът е с невисоко чело, буйна коса, къс и прав нос. Около главата му няма нимб. Участник е в многофигурна композиция, която трудно може да се идентифицира.

10. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 604 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 10,5 x 11,5 см.

Представен е възрастен мъж с бяла коса, мустаци и брада. Лицето е обърнато в десен полупрофил и е оградено с едър нимб. Върху главата му стои малка еврейска шапчица, означаваща сана му на свещеник. Носът е едър, а очите са широко отворени. Устните са тънки, като върху долната е нанесено цинобърно петно. Идентификацията на образа може да се свърже с първосвещеник Захария, който посреща малката Мария в сцената „Въведение Богородично в храма“.

11. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 606 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 7 x 7 см.

Върху фрагмента е запазена голяма част от лицето на възрастен мъж с бяла брада и мустаци. Лицето е обърнато в десен полупрофил и оградено с нимб. Носът е дълъг и леко увиснал, а окоето е с едър тъмнокафяв ирис. С тънка черна линия са подчертани контурите и отделните детайли. Охровозелени сенки контрастират с карминени петна по скулите и върху горната устна. Чисто бели петна маркират най-осветените части. Очевидно представеният е участник в многофигурна композиция, която не може да бъде идентифицирана.

12. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В.Търново, инв. №606 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 4,5 x 5,5 см.

Запазен е малък фрагмент от дясната средна част на лице, обърнато в ляв полупрофил. Този образ най-добре показва експресивния маниер на живописното изграждане. Върху охровата основа със светла охра са очертани скулата и бръчките към брадичката. Тънък полупрозрачен зелен слой покрива неосветените части на лицето. Окоето е издължено, очертано с тъмнокафява линия и следва извивката на главата.

13. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В.Търново, инв. №606 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 4,5 x 2,5 см.

Запазено е лявото око и основата на носа от фронтално изображение. Скулата е моделирана с по-груб, бял линиарен щрих, който личи под долния клепах. Зелено, полупрозрачно петно покрива пространството под веждата. Контрастът на светлината и сянката прави окоето живо и изразително.

14. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В.Търново, инв. №603 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 6,8 x 5,5 см.

Този сравнително голям фрагмент показва челото, очите и част от носа на образ, който е обърнат леко в профил на дясно. Високите тънки и извити вежди, както и контура около очите и носа са с червеникаво кафяв цвят. Линиите са равни, с добре контролирано изтъняване и удебеляване. Клепахите са широко отворени, а ирисът е разположен почти в средата между тях. Върху неосветените части са положени прозрачни, почти с акварелно звучене, зелени петна. Бликовете на светлината са чисто бели.

Възможно е този фрагмент да е от изображението на ангел. Това младо лице е един от най-нежните образи сред стенописите на църква № 9.

15. Фрагмент от лицето на светец

Място на съхранение: РИМ–В.Търново, инв. № 603 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 8 x 6 см.

Върху фрагмента е запазена лявата половина от лицето на млад мъж, обърнато в полупрофил наляво, около което е разположен нимб. Образът е издължен, с ниско чело, дълъг, прав нос и висока скула. Контурът на рисунката е кафявочервен, бликовете са жълто-бели, положени върху охрова карнация. Окоето е с кафяв ирис, леко протрито. Местата, около носа и очите, които попадат в сянка са оцветени в зелен, прозрачно положен цвят. Идентификацията е несигурна, въпреки че иконографските белези насочват към образите на някой от младите апостоли – Филип или Тома.

16. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В.Търново, инв. № 608 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 8 x 7,5 см.

Запазена е долната дясна част от лицето, шията и част от рамото и нимба на представения. Вижда се долната част от ухото, част от къса, бяла брада и шията на обърната в полупрофил наляво глава. Върху рамото е наметната синя дреха. Контурът на рисунката е кафяво-червен. По шията са отбелязани диагоналните гънки на кожата, което подсказва, че главата е извита надясно. Изображението не може да се идентифицира.

17. Фрагменти от изображението на светец-войн

Място на съхранение: РИМ–В. Търново

Размери: 10,5 x 15 см.

Открити са пет фрагмента от това изображение на светец-войн, като само два от тях се хващат един към друг. Образът е обърнат в полупрофил, с подчертано движение на шията и главата, наведена встрани и надолу. Динамиката на изображението е свързана със свитата в лакъта дясна ръка, с която светецът вероятно държи копие. Различава се част от бронята, изпълнена в охра и богато орнаментирана с растителна повлекова украса, изпълнена с тънка кафява линия, както и част от спуснатата надолу дясна ръка, с която най-вероятно светецът държи щит или меч, опрян на земята. Запазени са отделни участъци от червена хламида. Овалът на лицето е издължен, завършващ с брада и според тази характеристика

идентификацията му може да се свърже със светците Теодор Стратилат или Теодор Тирон.

Съществува голяма вероятност светецът да е изобразен като конник, тъй като лявата ръка е отпусната до торса и се показва от лакъта надолу, така както би държала юздите на кон, а дясното рамо и ръка с копие са вдигнати нагоре в замах.

И тук, подобно на изображението с кат. №3, нимбът около главата е оцветен в червен цвят. Подобни цветни нимбове са познати при стенописите на църквата „Панагия Мавриотиса“ в Костур, „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, Бояна и др.

18. Фрагмент с изображение на група ангели

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №603 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 10 x 7,2 см.

На фрагмента се вижда горната част от главата на ангел, обърната в полупрофил на дясно, чиято лява част е закрита от нимба на друг ангел. Добре се открояват челото, прическата и лентата, с която е привързана косата на ангела. В централната си част, над челото лентата е с триъгълна форма, украсена с три пера. С подобна форма е превръзката върху главата на ангела от сцената Жените мироносици на Христовия гроб в Милешево (втора четвърт на XIII в.). Групата на ангелите участва в композициите „Архангелски събор“, „Рождество Христово“, „Успение Богородично“, „Страшният съд“ и др. При това сборно представяне, лицата на тези, които са отзад са скрити от нимбовете на предходните (Обр. 3). В случая не може да се каже коя точно е композицията.

19. Част от косите на ангел (?)

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №606 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 5 x 3,5 см.

Фрагмента е малък и на него се вижда края на коса, падаща на кичури и част от нимба.

Характерът на прическата подсказва, че това би могло да бъде изображение на ангел.

20. Фрагмент от образ с брада

Място на съхранение: РИМ – В. Търново, инв. №606 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 6 x 3,5 см.

На фрагмента е показана средната част от брадата на светец. Брадата е бяла с добре оформени кичури.

21. Фрагмент от лице

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 600 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 6,2 x 7 см.

Запазена е малка част от края на челото с косата и нимба на ангел(?) (Обр. 4). Вероятно към същата композиция принадлежи фрагмент с кат. №4.

22. Фрагменти с изображения на ръце

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 597 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: а/3,5 x 3 см; б/5 x 4,5 см; в/6 x 7,5 см; г/6 x 3,4 см; д/6 x 3,5 см; е/8,5 x 5 см.

Запазени са шест фрагмента с изображения на ръце и пръсти в различни движения. В повечето случаи това са ръце, които придържат дипли или шнулове от дрехи, или са протегнати пред гърдите в жест на застъпничество. При някои от тях се виждат само отделни пръсти.

23. Фрагмент от ръка

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 594 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 12 x 9,5 см.

Запазено е изображението на ръка с част от дланта, която се подава изпод диплата на наметало. Има вероятност изображението да е на военен светец, тъй като дрехата под наметалото е разделена на правоъгълници, което подсказва, че това е плочеста ризница. С този жест на ръката изглежда се придържа изправено копие. Значително по-малка е възможността ръката да е в благославящ жест (Обр.5).

24. Част от фигура

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. № 598 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 15,5 x 13,5 см.

Запазено е изображението на обърната в профил, приведена фигура, от която се вижда дясното рамо с протегнатата напред шия. Гънките по охровото наметало са очертани с карминен контур. Две основни дипли се спускат от шията надолу, а една очертава рамото. Фигурата е на участник

в многофигурна композиция, тъй като е малка по размер (Обр. 6). Позата на светеца е характерна за сцената „Успение Богородично“, „Причастие на апостолите“ или др.

25. Част от трон

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №596 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 14 x 8,5 см.

Върху фрагмента е запазена част от изображението на трон с възглавие в кафяво-червен цвят. Изглежда, че тронът е показан завъртян леко надясно.

26. Част от възглавница на трон.

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №595 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 12 x 9,5 см.

Вижда се крайната част на възглавие в кафяво-червен цвят. Изглежда, че това е левия край на възглавието върху трона с кат. №25. Тази част се проектира върху синьочерен фон, тъй като, тронът не е представен фронтално, а е завъртян три четвърти.

27. Част от завеса (?)

Място на съхранение: РИМ–В. Търново, инв. №596 ОФ ХИ/ТОМ.

Размери: 6,82 x 7,8 см.

Върху фрагмента е показана част от завеса или дреха. Върху бялата основа е нанесена растителна декорация с тъмочервен цвят. В горната част двойни извити линии със същия цвят подсказват, че става въпрос за окачена завеса или фестонирана част от дреха. Съвсем хипотетично може да се предположи, че това е част от драперия върху облегалката на трона от двата фрагмента с кат. №№25 и 26 (Обр. 7).

28. Части от дрехи

Място на съхранение: РИМ–В. Търново.

Осем фрагмента представят края на дипла от дреха с червен цвят.

29. Части от дрехи

Място на съхранение: РИМ – В. Търново.

Съчетани са три фрагмента, върху които е показана дипла от дреха(?).

?E>EGUR

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В археологическите депа са запазени множество сандъци с парчета от фрески, които се разпрашават и все по-трудно се идентифицират, тъй като всякаква сигнатура е обезличена, т. е. съхраняваният стенописен материал, до голяма степен се оказва неизползваем. Всъщност той е прибран като масов археологически материал и за неговото количество и каквито и да е други данни могат да се намерят сведения само в дневника на разкопките, воден от археолога-проучвател. Единствената сигнатура, която придружава обикновено отделните касети със стенописни фрагменти в археологическите фондове се оказва табелата с номера на съответния обект, от където фрагментите произхождат. Твърде често, поради дългогодишния престой във фондове и хранилища, табелите са скъсани или надписите са обезличени и реално материалът остават „безпаспортен“ или е много трудно да се идентифицира.
- ² За съжаление целият стенописен материал засега не може да се открие. Разполагаме единствено с данните от разкопките на В.Вълов (Вълов 1992, 135, 191, обр. 116). Изграждането на тази църква, респективно на живописиста в нея се свързва с първите десетилетия на XIV в.
- ³ Съществува вероятност фреските да се съхраняват в складовете на НАИМ при БАН, ф-л Велико Търново, достъпът в които е невъзможен поради опасност от събаряне на самата постройка.
- ⁴ Разкопките на църквата са проведени през 1968 г.
- ⁵ Южният зид е с дължина 15,50 м. Външното лице на южния зид се издига над банката на височина 0,60–0,80 м. и е разчленено от 10 неконструктивни пиластри.
- ⁶ Носещият апсидите зид се е опирал в долната си част до лицевия градеж на първата средновековна стена. Отвътре той е грапав и следва извивките на апсидите. Останалата част от централната и северната апсида лежат върху здраво споен с хоросан блокаж от камъни, който застъпва градежи от ранновизантийския и първия средновековен строителен период (Вълов 1992, 88–102).
- ⁷ За относителната периодизация се използва материалът, открит в културния пласт под стилобата и на нивото на субструкцията на олтарната част. Определящи са монетите, сред които най-ранните са на Исак II Ангел (1185–1195), а най-късните са латински имитации от Константинопол (1204–1261), с което се налага извода, че първия период на църквата не може да бъде преди 1185 г., преустройството ѝ не е станало по-рано от 70-те години на XIII в.
- ⁸ При останалите археологически находки от този обект също е възможно да се открият стенописни фрагменти, които обаче не е изключено да са с полеви инвентарни номера и значително по-трудно могат да се изгубят. Досега такива не открихме в документацията, която притежава РИМ – В.Търново.
- ⁹ Тази постановка не отрича влиянието на Константинопол, особено в последната четвърт на XIII в.

ЛИТЕРАТУРА

Вълв 1992: В.Вълв, Царевград Търнов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966–1969, т. 5, С., 1992.

Димов 1915: В. Димов, Разкопките на Трапезица в Търново – Известия на българското археологическо дружество, V, 1915.

Косева, Тотев 2011: Д. Косева, К. Тотев Средновековни фрески, открити при разкопките във Велико Търново. – Проблеми на изкуството, 2, 2011, 48–57.

Лазарев 1986: В. Лазарев, История Византийской Живописи, Москва, 1986.

Мавродинова 1974: Л. Мавродинова. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. С., 1974.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в., С., 1995.

Прашков 2002: Л. Прашков. Неизвестни средновековни стенописни фрагменти от Царевец. – Търновска книжовна школа, т. 7, В.Търново, 2002, 619–634.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад. – Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, т. I, 2011, 191–257.

Achemasttou-Potamianou, 1994: M. Achemasttou-Potamianou. Byzantine Wall-Paintings. Athens, 1994.

Grabar 1928: A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928.

Kissas 1987: S. Kissas. L'art de Salonique du debut du XIII-eme siecle et la peinture de Mileševa. – Actes du colloque international, „Mileševa dans l'histoire du peuple serbe“ 1985, Belgrade, 1987, 37–49.

Kourkoutidou – Nikolaidou 1989: E.Kourkoutidou – Nikolaidou. Acheiropoietos the Great church of the Mother of God. Thessaloniki, 1989.

Kyriakoudis, 1996: E. N. Kyriakoudis. Monumental painting in Kastoria in the last decade of the Thirteenth century and frescoes at Arilje u: Sveti Ahil;ije u Arilju – istorija, umetnost. – Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, (1996), str. 80–94.

Λαζαριδης 1957: Π. Λαζαριδης. Το μοναστηρι του Οσίου Λουκά, Αθηνα, 1957.

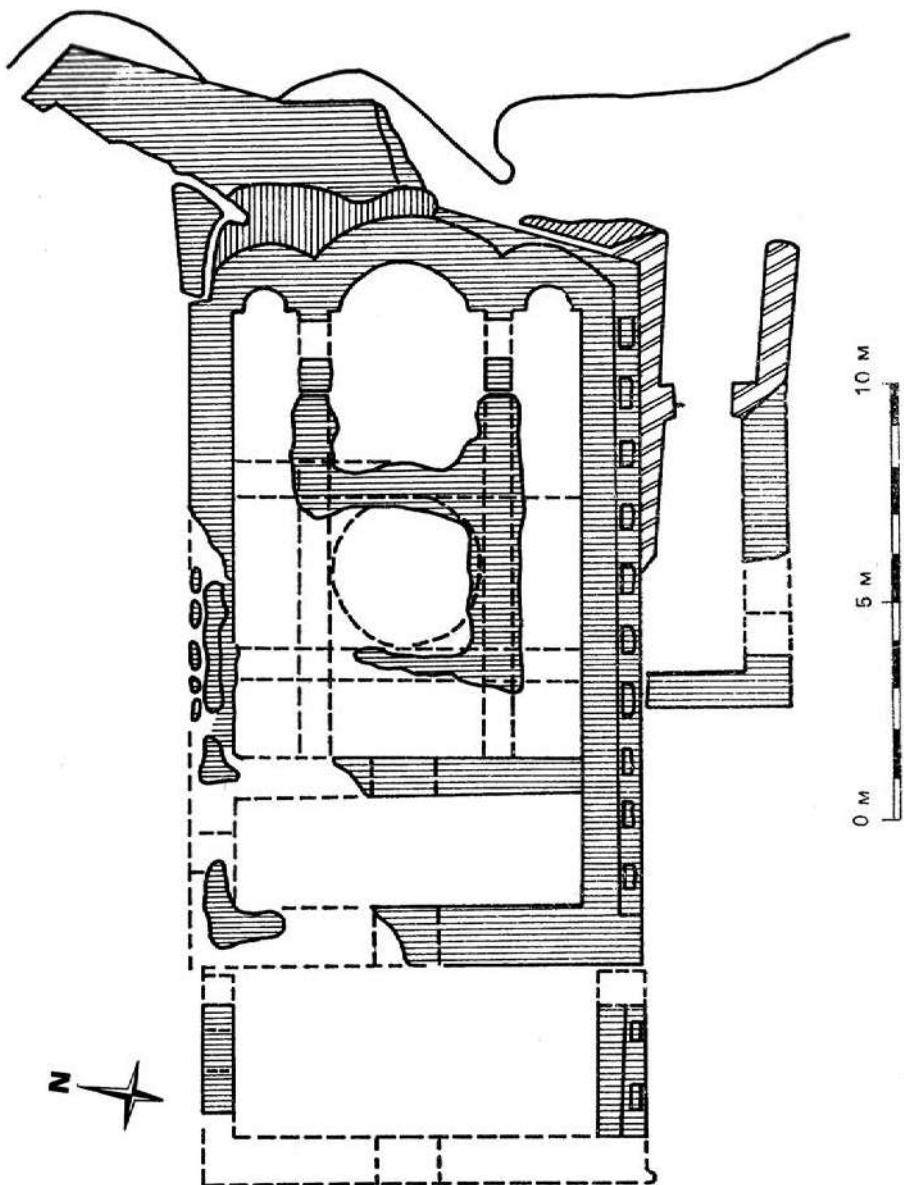
Malmquist 1979: T. Malmquist. Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria, Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi, Upsala 1979.

Μαυροπούλου-Τσιούμη 1973: Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973.

Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984: Στ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης. *Καστοριά*, Αθήνα 1984.

Sisiou 2005: I. Sisiou. The painting of the 13th century in the temple of Saint Dimitrios in Kastoria. – *Нии и Византија, Zbornik Radova, IV, Niš*, 2005, 265–280.

Sisiou 2006: I. Sisiou. The painting throughout the 13th century in Saint Stefanos of Kastoria. – *Нии и Византија, Zbornik Radova, V, Niš* 2006, 393–413.

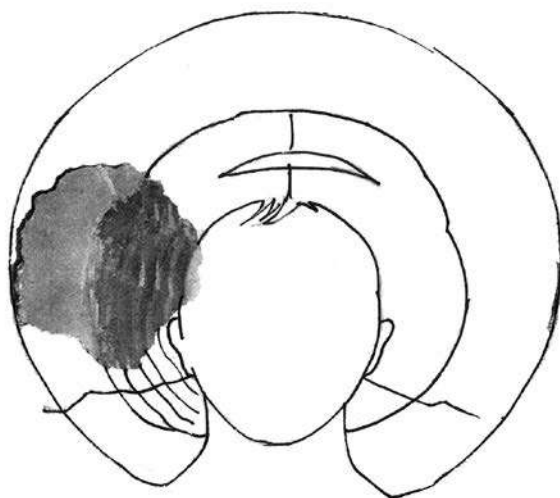
Обр. 1. План на църква № 9 на крепостта Царевец (по В. Вълков)
 Fig. 1. Plan of Church No 9 in the fortress of Tsarevets (after V. Valov)

Обр. 2. Графична реконструкция на светец-войн на кон (кат. № 17)
Fig. 2. Graphic reconstruction of a warrior saint on horseback (cat. No 17)

Обр. 3. Графична реконструкция на група ангели (кат. № 18)
Fig. 3. Graphic reconstruction of a group of angels (cat. No 18)

Обр. 4. Графична реконструкция на образ на ангел (кат. № 21)
Fig. 4. Graphic reconstruction of a depiction of an angel (cat. No 21)

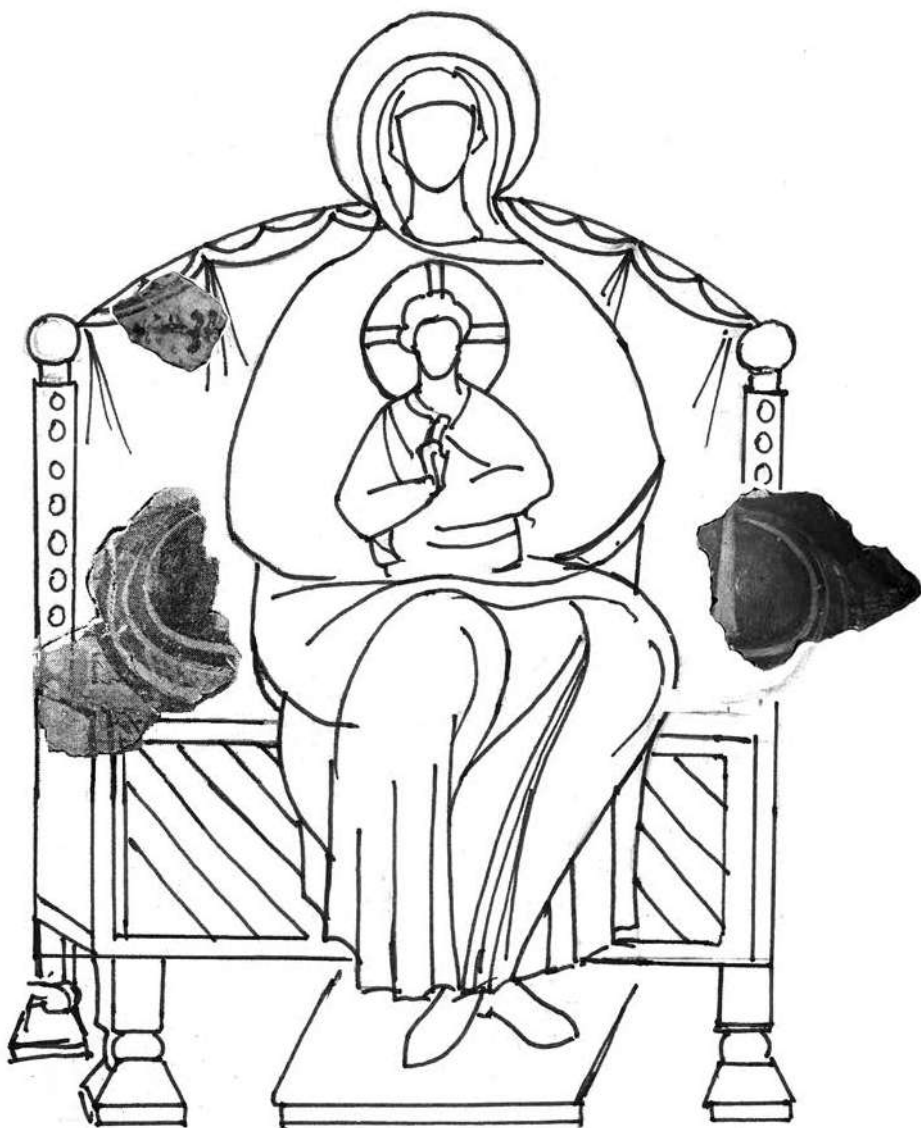

Обр. 5. Графична реконструкция на светец-войн (кат. № 23)
Fig. 5. Graphic reconstruction of a warrior saint (cat. No 23)

Обр. 6. Графична реконструкция на фигурата на светец (кат. № 24)
Fig. 6. Graphic reconstruction of a figure of a saint (cat. No 24)

Обр. 7. Графична реконструкция на тронно изображение (кат. №№ 25, 26, 27)

Fig. 7. Graphic reconstruction of a throne depiction (cat. No No 25, 26, 27)

MURAL FRAGMENTS FROM THE EXCAVATIONS IN CHURCH NO 9 ON THE HILL OF TSAREVETS

Diana Toteva

(Summary)

Significant examples of mural paintings were uncovered during archaeological excavations outside the apses of one of the big Tarnovian churches, namely Church No 9, situated next to the so called Baldwin's Tower. Some of the fragments were conserved and placed on new bases and are worthy of a special research, which is the subject of the present paper.

It covers over 3000 fragments unearthed in reliable stratigraphic situation, of consistent dating, encompassing materials and coins from the late 12th – to the mid–13th c., or put in other words these are the remains from the mural decoration of the church during the first period of its existence.

Out of the abundant fragmented material that was found, parts 21 different faces were found and put together. The small size of most of them is indicative that these depictions belonged to the multi-figure compositions in the upper registers of the mural decoration. The preserved larger fragments of the various faces command greater attention. They are markedly emotive, of skilful typology and exhibit different emotions in line with the compositions to which they belong.

A certain stylistic difference can be noticed in the way the images were depicted, which points out that different artists must have been working on the mural. This can be best seen when examining images closer in age. Some of the faces are slightly emaciated, and the details (cheek-bones, wrinkles, etc.) are only hinted at, while the painting style in others, regardless of the close age, exhibits a freer hand and conveys a stronger physical impression.

The murals from Church No 9, under examination in this study, are still related to models from the mid–12th century while at the same time they are stylistically close to contemporary monuments from the early 13th century.

The analysis of the findings does not allow for specific analogies to be made. If the nature of the murals in Church No 9 has to be identified, it can be stated that the murals in Church No 9 combine the painting styles of the murals in the Church of St. Nikola Kaznitsi (1160–1180) and in the Church of Panagia Mavriotissa (the first decade of 13th c.) in Kastoria. The overall style of these murals refers them to the early decades of 13th c., up to 1230. Along these lines we have to highlight a tendency commented by other researchers on particular occasions, which is related to the murals in the capital city of Tarnovo, especially those painted during the first half of 13th c. An unequivocal influence of the monuments from the Comnenos time can be detected, however, at the same time certain new stylistic and iconographic elements can be noticed as well, which were later on to become typical for the Palaeologus' art, spreading in Byzantium and all over the Balkans toward the late 13th c. All of these specific features, characterizing the transition from the Comnenos style to the Palaeologus

style, produce certain confusion between the observations and conclusions in respect of the stylistic and iconographic analysis of the paintings and the data obtained from archaeological excavations. In any case, however, the uncovering of these murals provides an objective opportunity to appreciate the high artistic merits of the paintings made as early as 13th c. in Tarnovo and can be a solid foundation for comparisons with the other mural monuments from the previous Bulgarian capital, painted at the same period. On the other hand the exact stylistic parallels outline unambiguously the relation of the Tarnovian monuments to the overall trends in the Byzantine painting during the examined period.

ТРЕВНЕНЕЦЪТ ИВАНЧО КЪНЧЕВ И НЕГОВОТО ХУДОЖЕСТВЕНО НАСЛЕДСТВО

Пламен Събев

Известната Тревненска художествена школа, обхванала всички краища на българските земи, е подробно проучвана от различни поколения изследователи. Огромното богатство от творби и сюжети на тревненски майстори и днес продължава да привлича вниманието не само на изкуствоведи, но и на етнологии, историци, богослови. В научното пространство съществуват познания за фамилии (родове), занимаващи се със строителство, резбарство, зографско и обществено-просветителско дело: Витанови, Коюви, Сърневи, Захаријеви (Чушков 1928, 253; Василиев 1965; Божков 1967, 19; Рошковска 1976а, 5; Рошковска 1976b, 35; Попова 1989, 37; Гергова 1987, 52–60; Генова 2001, 59; Цанева 2002, 3; Събев 2009, 194). Повечето от творбите на представителите на тези известни родове са изследвани и публикувани. Но има имена на зографи, които са само споменавани или дори пропускани в издания, а много от техните икони са непознати.

Преди шест години в ателието по консервация и реставрация на Регионален исторически музей – Велико Търново, измежду множеството паметници на културата бяха почистени и укрепени няколко икони, изписани от ръката на Иванчо Кънчев, четвърто поколение тревненски майстор от рода Захаријеви. Известно е, че баща му е роден през 1810 г., но кога приключва жизненият му път, няма сведения. Противоречива е информацията и за сина му, защото в капиталния труд на Асен Василиев за българските възрожденски майстори са дадени датите на раждане и смърт: 1.VIII.1844 г. – 12.VIII.1921 г., а на същата страница, в забележка под линия е отбелязано, че *на иконите той се подписвал Иванчо Кънчев от Трявна 1834 г. Вж. Ив. Енчев–Видю, изкуството в Казанлък, Юбилеен сборник, III, с. 620* (Василиев 1965, 75). Очевидно става дума за техническа грешка, защото няма как да се приеме факта, че зографът се подписва върху икони 10 години преди рожденната си дата.

Оказва се, че името Иванчо Кънчев не е безизвестно в научните среди, но въпреки това годините на раждане и смърт остават под въпрос. По-

вечето му творби са непроучени, липсва информация и за това, каква роля е играела неговата личност в периода след Съединението на България и дали в действителност се е занимавал само с иконопис.

Съществен фактор за историята на неговата обществена дейност се оказва наличието на документи от Тревненското възрожденско школо. В тях името на Иванчо Кънчев фигурира като дългогодишен училищен настоятел. Запазена е и негова фотография, направена вероятно в първите години на XX век (Ил. 1). Макар и фрагментарно, към сведенията за него от 1846 г. се добавя и един документ от данъчен регистър за дялово участие на имот в старата част на град Трявна¹. В същата книга на А. Василиев се публикуват съдържанията на: една квитанция от 18 юни 1880 г. за пренасянето на четири икони, изписани от Иванчо Кънчев в село Герделий, Карнобатски регион; и свидетелство за свободен пропуск на други две негови икони за Южна България с дата 4 септември 1880 г. (Василиев 1965, 75). Това е период, в който младия зограф работи под ръководството на своя баща. Същинската зряла част на творчески устрем започва след Съединението на България през 1885 г. В повечето случаи на проучвателска дейност аз попадам на негови произведения за период от края на XIX до 30-те години на XX век. Това в никакъв случай не изчерпва темата, нито рамкира с категоричност периодиката на активност. Разбира се, настоящите редове от статията имат въведителен характер, без претенциите за цялостност и всеобхватност на художествените изяви на тази личност.

На пръв поглед в работите му впечатляват наличието на особен колорит и специфична техника на изпълнение, подхранена от традиционните методи на старите тревненски майстори, факти, които провокираха моите професионални интереси и стремеж да събера повече информация. Както вече споменах, в книгата на А. Василиев има важни сведения за доставки на икони чрез лица, занимаващи се с пренос на стоки през граници преди Съединението на Княжество България с Източна Румелия, посочват се и конкретни селища, където се давали поръчките (Василиев 1965, 75–76). В сборник с доклади и съобщения от конференция, посветена на Тревненската художествена школа, в полезния и актуален и до днес справочник се локализират местата на творчески изяви на зографа. С малки добавки от мои наблюдения представям списък на тези места: църквите в Еленски регион – селата Илаков Рът, Тодювци, Горни Марян, Дрента, Средни колиби, Блъсковци, Райковци, Шилковци, в градовете Павликени, Килифарево, Попово, в гробищната църква на Преображенски манастир – Велико Търново, в Страхилово, Раданово, Караисен, Кесаре-

---

¹ Благодаря на Люба Цанева от Специализирания музей в Трявна, която любезно ми предостави информация за настоящата статия.

во, Масларево, Ресен, Момин Сбор, Къпиновски манастир, Плачковци, Нейковци, Богдан, Горно Богъово, Горски Тръмбеш, Дебрене, Бочуковци, Писарево, Езерец, Житница, Знаменосец, Гурково, Камбурово, Китино, в Източна България (Черноморието) – Виница, Шабла, Кичево, Ботево, Балчик, Девня, Невестино, Черковна, Султанци, Суворово, Изгрев, Дългопол, Петров дол, Оряхово, Радна, Неофит Рилски, Каварна, в Плевенски регион – село Малчика, в Русенско – Ряхово и Пет Могили, Крушари, Козаревец (Свищовско), Момино – Търговище, Мъглиж, Раднево, Стоян Заимово, и Преславен (Старозагорско) (Бонева 1985, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 239, 256).

Доколкото ми е известно, публикувана е една негова икона „Възкресение Христово“² от църквата в село Плачковци (Василиев 1965, 76). Много по-късно, без изобщо да става дума за самия зограф, се публикуват две негови икони в книга, посветена на историята на църквата „Св. Константин и Елена“ във Велико Търново (Събев 2004, 151). С това историографията се изчерпва. Ако се пресметне, че за всяко селище (а те са над 60 регистрирани) се попълва иконостас или поне се снабдяват с една–две икони за празнични дни и поклонение, следователно трябва да се има предвид огромната енергичност и свръх производителност на този иконописец. Действително става дума за едно изключително богато и разнообразно по тематика творчество, което до този момент е фрагментарно проучено. В настоящата статия са потърсени въпроси и отговори за развитието на този автор, с акценти към негови конкретни творби, които са съхранявани във Великотърновския музей, както и сравнителен анализ с други икони, използвани за богослуженията в църкви и манастири в Еленско, Трявна, Килифарево и Велико Търново.

Иванчо Кънчев изучава тънкостите на традиционното изобразително изкуство от своя баща Кънчо (Кръстю) Иванчов Захариев. През 80-те години на XIX век тръгва по самостоятелен път, като стремежът е към усъвършенстване на техниките. По отношение на иконографията все пак остава традиционалист, типичен представител на Тревненската школа. Съществено е да се отбележи, че неговите икони от края на XIX век на сетне стават все по-богато орнаментирани, съчетани със златен варак, сребро, пробастьр и комбинация от топли и студени плътни цветове и велатури. Впоследствие се интрепретират образци на западната живопис, като все повече се засилва вниманието към правилната перспектива

² Иконата е отпечатана в нестандартен формат с подрязани краища, като анотиращият текст „Слизането в Ада“ не отговаря на оригиналния надпис „ВОСКРЕСЕНИЕ ХРИСТОВО“. Вж. А. Василиев, Български възрожденски майстори. С., 1965, с. 76, ил. 31.

и пластичност на формите, докато декоративните елементи и гравировки по златото постепенно изчезват.

В икона с надпис *Воскресенїе Христово*, заведена под инв. №297 в Основен фонд на отдел „Християнско изкуство“, РИМ–Велико Търново, е представен западен вариант на иконографията – момент на отваряне гроба и издигане на тялото на Иисус Христос в присъствието на военна стража, двете жени мироносици и ангелски фигури (Ил. 2). Разбира се, това е силно застъпен сюжет и при по-старите тревненски майстори. Златният фон е силно повреден, с липси на цели участъци от него, но за сметка на това живописният слой е по-добре запазен, което до известна степен улесни работата на музейния реставратор. Днес е укрепена лицевата част, като в липсващите зони златото е имитативно ретуширано, а в живописта намесите са минимални. В долния ляв ъгъл на иконата се разчита следният надпис: *За спомен отъ Кина Ив. Тошева, гр. Търново. 15 Априль 1917г.* За основа е използван дървен плот от цяла липова дъска, доста тънка, частично изметната, въпреки наличните два напречно вставени кушака. Ползвано е платно, покрито с няколко слоя грунд, полиран, позлатен на местата, където са маркирани ореоли, фон, ризници като част от облеклото на стражата и принадлежащите им шлемове. След смъкването на стария лак се забелязва, че е нанесен тънък слой от основни ярки цветове, като изсветляванията са с меки преходи, почти до бяло в най-високите части на гънките. Лицата и ръцете са еднотипно изписани, с лека доза наивизъм, контрастиращи с бледо розова светлина и тъмнокафяви сенки. Каменият саркофаг също е изписан в духа на наследството на тревненци, с обратна перспектива, без да се пропускат барокови декоративни елементи в централната част. Пропорциите на фигурите са скъсени, повечето от тях са с едри глави и тесни рамене. Цялата композиция е заключена в двойно златно поле и черна рамка с тънка бяла линия, стил, който, както ще видим в контекста на настоящия анализ, остава неизменен в почти всички творчески изяви през различните периоди.

Втората икона, на която обръщам внимание, е Тържествен вход Господен в Йерусалим, или както гласи надписът на фона на златно небе – *Недъеля Цвѣтоносїе* (Ил. 3). Съхранява се във фондовете на РИМ–Велико Търново под инв. №450. Размерът е еднакъв с този на предходната икона – 66 x 45 см. В този случай живописният слой е напълно незасегнат от белезите на времето, без повреда или деформации на основата, със съвсем незначителни наранявания на позлатата. Единствен проблем се оказва натрупването на сажди и налепи от восък, което наложи смъкване на старото лаково покритие. След почистването се откри контрастна композиция, многократно репродуцирана от тревненските майстори и в по-

ранни периоди. Прави впечатление мекотата на преливане на цветовете в терена на преден план и планинските възвишения отзад, от тъмнокафяви, оранжеви, охри, до бледозелени полутонове. За сметка на това дрехите на персонажите изпъкват със своята рязкост и интензитет на основните тонове – цинобър (киновар), ултрамарин, малахитово зелено, стегнати в прави гънки и монотонен ритъм. Лицата са с еднотипни овали, косите са два вида – тъмнокафяви или бели, позите и жестовете също повтарят модели, характерни за Тревненската иконописна школа. Върху живописния терен, осеян с островръхи палмови клонки, в долния десен ъгъл е отбелязан с ръкописен шрифт поредния дарител за църквата: *Подарокъ отъ Иванъ Тошевъ. 1919.13.IV*. Въпреки по-късната дата (т.е. 2 години след изписването на първата икона), вероятно става дума за една и съща фамилия Тошеви от Търново. Тези две икони са били неделима част от празничния ред на един иконостас.

От него се пази и трета икона със същите размери, заведена под №449 – „Рождество Христово“. Датирана е, според дарителския надпис, от 1917 г. Иконографията напълно съответства на възрожденската традиция да се поставят на преден план коленичили пред пещерата с Младенеца – св. Богородица и Йосиф Обручник. Фонът е облят от бели лъчи, като в центъра обичайно се спуска Витлеемската звезда. Освен централните фигури, всички останали елементи са надребнени, в застинали пози, а декоративни елементи изненадващо липсват.

Съобразно музейната документация и публикация от поредицата *Търновски църкви и манастири* (под общата редакция на акад. Иван Радев) може да се определи, че тези икони са били в наоса на църквата „Св. Константин и Елена“ във Велико Търново, а впоследствие, след прекратяване на богослуженията и затваряне на храма през 1982 г. са прехвърлени в музейния фонд (Събев 2004, 151).

Четвъртата икона е съхранявана под инв. №335. Тя е с образите на светите братя Кирил и Методий – *Български Просветители* (надпис в центъра на композицията). Размерът на дървения плот е сходен с останалите – 69,5 x 47,3 см. Вероятно е била предназначена за поклонение, а не като част от празничния регистър на иконостаса. Тук преобладават различни техники на изписване – пробастър, асист, наличие на велатури, имитация на инкрустирани скъпоценни камъчета върху короните, барокви палмети. Очевидно авторът е демонстрирал разнообразни технични умения. Всичко е добре запазено, реставрационните намеси са минимални. Липсва дарителски надпис. При внимателен оглед се оказва, че иконата е изработена в същата тоналност и стил, дори еднакъв е материала за основа, това още повече подкрепя идеята за попълнения на един

иконостас, независимо от разликата в датировките. И отново се повтаря същата рамка, комбинация от злато и черен кант, прорязан от тънка бяла линия. Не са пропуснати и скъсените пропорции на фигурите, с едри глави и тесни, леко повдигнати рамене. В по-нататъшните анализи, независимо за коя икона става дума, тези стилови белези ще продължават да се срещат, в този смисъл може да се говори за собствен почерк на зографа.

Днес в наоса на църквата „Св. Марина“ (Марино поле) във Велико Търново върху специално изработен киворий е изложена за поклонение иконата „Успение Богородично“, дело на Иванчо Кънчев. Изписана е в типично негов маниер, със скъсени пропорции на фигурите, еднотипни пози и жестове, внимание към всеки един детайл и богата орнаментировка. Като се има предвид, че самата църква е строена през 1850 г. и осветена през 1854 г. (Търновски епархийски вестник, 6, 2002, 2–7), напълно възможно е това да се окаже по-ранна творба на тревненеца, спазарена с помощта на неговия баща. Стилистичните белези подсказват за един по-ранен етап от художествени достижения. Композицията действително не е така убедително проектирана, както в работите след края на XIX век. В центъра облачетата рамкират дребната фигурка на Христос, носещ душата на Богородица. Дори апостолите са неравномерно струпани, фигурките им са още по-сковани, губещи се в пространството. Единствено погребалното ложе подсказва за високи заложби на иконописеца, то е богато украсено с ритмично повтарящи се растителни орнаменти, гравирани с фино острие върху златен варак, обточени с тъмнозелени контури. Всичко това подсказва за декоративни решения, повлияни от Тревненската възрожденска школа. Наследени художествени елементи намирам и в златната ризница на св. архангел Михаил, наказващ с меч си юдейския злосторник Йефоний пред ложето на Богородица. Като цяло иконата е доста потъмняла от времето, лакът е напукан и променящ реалната цветова гама, но тъкмо в това се състои нейната вътрешна красота и мистичност.

През 2012 година, по време на една проучвателска мисия в град Трявна, посетих импровизираната експозиция в преддверието на църквата „Св. Архангел Михаил“ (Цанева 2005, 5) и открих на място серия от непубликувани икони, *сътворени руками Иванчо Кънчевъ*. Първата от тях е с образа на *Иисус Христос Вседържителъ*. Тя не е била обект на реставрация и консервация. Старият лак днес е с множество кракелюри, потъмнял и пречупващ реалния спектрален състав на цветовете и полутонове. Видимо липсват наранявания на живописния слой и позлатата. Размерът на дървения плот е 70 x 46,5 см, скрепен от три дъски и подкрепен с два дървени кушака. Отново е демонстрирана техниката пробастър, ясно личат детайлите по ореола, канта на химатиона и страниците на разтворено-

то Евангелие. В типично бароков стил зографът помества Иисус Христос в елипсовидна рамка, обогатена в четирите ъгъла със симетрично разгърнати златни палмети. Като част от една цялостна колекция, принадлежала на един царски ред, със сходни размери, срещаме абсолютно същите рамки в иконите „Св. Йоан Кръстител“, „Св. Богородица с Младенеца“ и „Преображение Господне“. Въпреки еднотипния начин на боравене с четката – изписване на очи, устни, коси, гънки на дрехите, преливания във фонове, в иконата с образа на св. Йоан Кръстител се наблюдава стремеж към пресъздаване на различно психологическо състояние. По лицето на Великия ангел на пустинята са запечатани дълбоки бразди – израз на лишения, строг пост и молитви. Все пак линиите на веждите са деликатно тънки, очите широко отворени и излъчващи спокойствие, косите и брадата меко преливащи се със сенките. Този начин на изписване създава впечатление за един реален пустинник, доказал своите подвизи и едновременно съхранил в себе си ангелски нежен образ. В останалите части са използвани еднакви схеми на облеклото, жестове, надпис върху свитъка – елементи, наследени от старите майстори.

Внимание заслужава и решението на Иванчо Кънчев да представи Преображението като една строго симетрична композиция, в която позите и жестовете на апостолите са застинали, а фигурките на старозаветните пророци пред Христос са изправени, без помен от израз на поклонение, както е във византийската иконография (Ил. 4). Сиянието около Иисус Христос е съвсем плахо набеязано с по-светли тонове във фона, дори каноничната мандорла липсва. С тези иконографски редакции се създава впечатление за спокойствие, без динамика на телата, без значителни промени сред природата, сякаш божествения блясък се стопява в осезаемо присъствие на Спасителя, представен много повече в образа на Син Човешки, отколкото като Син Божий.

За съжаление, не се вижда дарителски надпис с година в нито една от разглежданите в Трявна икони, но съдейки по стилистиката, те едва ли са били изработени преди края на XIX век.

В настоящото изследване ще се спра на още две икони, бележещи степента на зрялост в художественото мислене на тревненския иконописец. Те са закрепени върху централната част на иконостаса на църквата „Успение Богородично“ в Килифарево. Самият храм, разположен в центъра на малкото градче, е обновен през 1914 г., вероятно от същото време или година след това са били изписани самите икони. Първата е *Иисус Христос Вседържител*. Размерът на дървения плот е 69,5 x 48 см. Скрепен е от дъски с кушаци и заработен в дървена рамка като част от иконостасния царски ред в наоса. Фонът тук е изцяло златен, като от ореола

се пръсва сноп лъчи, релефно оформени с тънко острие, наподобяващи пера, проблясващи на определени участъци в зависимост от насочената светлина. В самия ореол, между кръста с надпис *СВІЙ* са гравирани розети и ластари. В двете половини на фона са очертани две симетрични триъгълни полета с рози, допълващи бароковия облик на цялата композиция.

Традиционният маниер на позлатяване ивицата на химатиона (с множество имитации на инкрустирани камъни), наследен от по-ранните поколения тревненци и в този случай не е пропуснат. Но за разлика от други творби, правени под влияние най-вече на неговия баща и учител, е завършения и изпълнен с благост образ на Иисус Христос. Не става дума само за разлика в меки преходи по лицето и ръцете, нито за гънките на дрехите, а за изписаните очи – връх в неговия посредствен и донякъде дори наивистичен художествен свят. Топлокафявите зеници се поместват в околочни дъги с красиви очертания на клепките, допълнително подчертани от извити мигли и хвърлени сенки от тях. И помен няма от суровите и изпълнени с тежки сенки под очите лица на Спасителя, репликирани от по-старите елитни зографи. Цветът на кожата е с нюанси на светла охра и прозрачно розово. При по-внимателен оглед се забелязват повдигнати въгълчета на устните, за да подскажат за лека усмивка, идея, провокирана от западната барокова живопис. В контекста на тези на пръв поглед малки детайли от анализа и сравнявайки с по-ранни изображения може да се установи, че авторът е прогресирал, достигнал е до по-високи нива на своите изяви.

Втората икона е „Успение Богородично“ (със сходен размер на дървената основа). В нея толкова силно е влиянието на вече модерната западна живопис, че са пропуснати традиционните техники на пробастър върху покривките на смъртното ложе на св. Богородица. Липсват и богато орнаментирани дрехи на апостолите. Злато блести само в една малка част от фона и в ореолите. В опит да пресъздаде дълбочина, авторът използва ефект с подредени керамични плочи по пода, чиито линии завиват в правилно перспективно съкращение. В изцяло живописен маниер (като че ли са използвани маслени бои) са отпуснати драпериите по ложето, със сенки и плавни преходи към светлината. Ако се сравнява същата композиция с тази от църквата „Св. Марина“ във Велико Търново, определено ще се набележат още редица отлики – колорит, композиционни решения, надписи. Всичко това насочва моите изводи към представата за прогрес в творчеството през второто десетилетие на XX век, промяна в маниера на работа и различно излъчване на самите образи на светци, фактори, несъмнено повлияни от новите западни течения в изкуството.

Като част от един по-късен етап на развитие на иконописеца-художник са серията икони за църквата „Св. Богородица“ в село Илаков Рът,

Еленско. Това са малки и тесни изображения на светите дванадесет апостоли, изправени в цял ръст, поставени на втори ред на иконостаса в самия наос. Изработени са след 1908 г., период в който е издигната самата църковна постройка заедно с камбанарията. Във всеки един от образите се забелязва прецизност, плавни преходи в гънките на дрехите и все по-осезаемо излизане от рамките на традиционния наивизъм. В средната част на иконостаса, разделящ апостолския ред на две половини, е запазена каноничната композиция „Гайната вечеря“, също изписана в духа на късното Възраждане.

По-нататъшните и детайлни проучвания на икони в различни райони на България ще допринесат за изготвянето на по-цялостен профил на този късен представител на Тревненската иконописна школа.

ЛИТЕРАТУРА

Бонева 1985: И. Бонева. Справочник Тревненска художествена школа. – В: Тревненска художествена школа. С., 1985, 137–264.

Божков 1967: А. Божков. Тревненска живопис. С., 1967.

Василиев 1965: А. Василиев. Български възрожденски майстори. С., 1965.

Генова 2001: Е. Генова. Модели и пътища за модернизирание на църковната живопис в българските земи от втората половина на XVIII и XIX век. – Историческо бъдеще, бр. 2, 2001, 45–74.

Гергова 1987: И. Гергова. Ранната тревненска дърворезба. – Проблеми на изкуството, 3, 1987, 52–60.

Рошковска 1976а: А. Рошковска. Ерминия на майсторите от Тревненския зографски род на Симеон Цонюв. – Векове, 1976, 1, 5–15.

Рошковска 1976б: А. Рошковска. Към въпроса за тревненската иконопис и нейната характеристика. Проблеми на изкуството, 3, 1981, 35–39.

Попова 1989: Е. Попова. Барокът в иконописата на Тревненската художествена школа от края на XVIII век. – Изкуство, 1989, 4, 36–40.

Събев 2004: П. Събев. Иконното богатство – съвременно състояние и интерпретация. – В: История на църквата „Св. Константин и Елена“. В. Търново, 2004, 140–154.

Събев 2009: П. Събев. Икони на Захарий Цанюв от старата църква „Рождество Богородично“ във Велико Търново. – Изкуствоведски четения, 2009, 193–202.

Цанева 2002: Л. Цанева. Тревненска иконопис. Варна, 2002.

Цанева 2005: Л. Цанева. Църквата „Свети Архангел Михаил“ в Трявна. Варна, 2005.

Чушков 1928: И. Чушков. Тревненските зографи и резбари и произходът им. – Духовна култура, 1928, № 38, 251–266.

THE TRYAVNA-CITIZEN IVANCHO KANCHEV AND HIS ARTISTIC HERITAGE

Plamen Sabev

(Summary)

The artistic school of Tryavna, which spread out over the Bulgarian lands, has been thoroughly studied by generations of researchers. The huge artistic treasure of icons is still attracting not only art-critics' attention but also that of ethnologists, historians and theologians. The names of the families that earned their living by building, carving, icon-painting and enlightenment are known in the scholarly area; they are the Vitanovs, Surnevs and Zaharievs. In the present study I will pay my attention to a relatively recent representative of this school – Ivancho Kanchev from the Zaharievs' family. His icons are preserved on many places in Bulgaria, including the region of Tarnovo. There are icons mastered in the 80', 90' of the XIX century and also in the first decades of the XX century: Resurrection of Christ, Entry into Jerusalem, Nativity of Christ, The Transfiguration, as well as icons from the royal order of some iconstases: Jesus Christ Almighty and The Holy Mother with the Child His works are extremely rich and varied in terms of technology and technique; he tended to develop the stylistics, having been influenced by the western oil painting and the baroque ornamentation. In this sense, his works deserve thorough analysis and tracing of the influences.

ЗДРАВΟΣЛОВНО СЪСТОЯНИЕ НА ИНДИВИДИТЕ ОТ ПОПУЛАЦИЯТА ОТ НЕКРОПОЛА (СРЕДАТА НА XIII–XIV В.) ПРИ ЦЪРКВА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Виктория Русева

Материал. Антропологична идентификация на индивидите

Некрополът от края на XIII–първата половина на XIV в. при църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново е цялостно проучен археологически, като в резултат е получена богата информация за жителите на престолния град на Второто българско царство от периода на неговия възход (Тотев и съавт. 1996, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005). Използването на църквата като династическа през периода е основание некрополът ѝ да приютява останките на аристократични слоеве от населението на града, участващи активно както в неговото, така и в държавното политическо, икономическо и духовно развитие. В антропологичния запис е съхранена разнообразна информация за преживяемостта, смъртността и здравословното състояние на жителите на града, от значение при изучаването на рисковете в индивидуалното им развитие и характеристиките на динамичната система на взаимодействие на човека с условията на социалната и природната му среда в комплекса на престолния град.

За определяне на възрастта при настъпване на смъртта при подрастващите с приоритет се използваша данните от развитието на съзъбието, оценено по таблиците на Зубов (Зубов 1968) и Ubelaker (1989). Развитието на краниалния и посткраниалния скелет се оцени по методите на Schwartz (1995), Алексеев (1966) и Bass (1971), в съпоставка с таблиците на Johnston (1962) и Anderson, Messner, Green (1964) (в: Bass 1971). При определянето на възрастта между 20 и 50 години се отдаде приоритет на релефа на симфизната повърхност на пубисната кост, оценен по скалата на Todd (в: Schwartz 1995), релефът на *facies auricularia* на тазовите кости се оцени по таблицата на Lovejoy et al. (1985). Облитерацията на черепните шевове се оцени по скалите на Алексеев-Дебец (1964) и Meindl-Love-

joy (в: Schwartz 1995). Степента на изтриване на зъбния емайл (abrasio) на първи-трети молари се оцени по скалата на Brothwell (1965) (в: Bass 1971). Полът на индивидите се определи комплексно, при оценка на белезите на краниалния и посткраниалния скелет, по наличните кости от индивид, по методиите, обобщени в Acsadi–Nemeskeri (1970) и по белезите на черепните кости, по метода на Ferenbach et al. (1980) и Buikstra and Ubelaker (1994) (в: Walrath et al. 2004), с приоритет на данните от тазовите кости. Размерите на дългите кости – сагитален диаметър на главата на раменната и бедрената кост и бикондиларна ширина на раменна и бедрена кост се съпоставиха с таблиците на Dwight-Krongman (1962), Pearson (1919) и Thiemme (1957), обобщени от Bass (1987), диаметър на главата на лъчева кост – с данните при Kühl (1985) и дължина на ключица – с таблиците на Thiemme (1957) (в: Bass 1971) и Алексеев (1966).

Смъртност и продължителност на живота в популацията

В материала се установиха скелетни останки от 303 индивида. От тях полово-възрастово определение получиха 281, докато единични кости от 22 индивида общо показаха завършил скелетен растеж (Табл. 1). Индивидите в детска възраст (до 15 години) съставляват много нисък относителен дял, като тези от първа (до 7 години) и втора детски възрасти (до 14 години) са представени по равно, с по 18 индивида (съответно по 6,41%, общо 36 индивида, 12,82% от погребаните). Нисък относителен дял показват и скелетните останки на жени, 47 индивида (20% от израсналите, полово определени индиви, 16,73% от погребаните). Като на мъже бяха определени скелетните останки от 188 индивида (80% от израсналите, 66,90% от погребаните). Тези особености на разпределението на материала могат да се обяснят с положението на некропола и високата социална значимост на индивидите, положени в него, както и с изкривяване на демографската структура на популацията от града, вследствие имиграционни елементи по икономически, религиозни и политически причини, по-силно засягащи през периода мъжкия пол. За приемане на последното предположение допринася и близкият относителен дял на жените и децата. Подобно разпределение, с по-голям относителен дял на мъжете (над 50% от антропологичния материал от израсналите) и нисък относителен дял на децата (под 15 до 16% детски скелети), се установява и в други български центрове от периода – най-близката популация от Царевец – „Балдуиновата кула“, Перник (Боев, Кондова, Чолаков 1983), Калиакра, Османова могила (данни на проф. Й. Йорданов и д-р Б. Димитрова в: Русева 2003а). Характеристика на популацията е по-високият относителен дял на индивидите в зряла възраст, между 40 и 60 години

(42,7%), като това разпределение се дължи основно на мъжкия пол. В материала е представена и старческата възраст с 28 индивида (9,96% от възрастово определените), в която също преобладават мъжете (8,19%), но се откриват и жени (пет индивида, 1,78%).

Таблица 1. Полово-възрастово разпределение на индивидите от некропола

Table 1. Age and gender distribution of individuals

	Inf		Juv			Ad			Mat			Sen			Def	Und	Tt
	I	II		M	F	Tt	M	F	Tt	M	F	Tt					
N	18	18	10	60	27	87	105	15	120	23	5	28	281	22	303		
%	6,4	6,4	3,6	21,3	9,6	30	37,4	5,3	42,7	8,2	1,8	9	92,7	7,3			

Резултатите от полово-възрастовата идентификация на израсналите, над 20-годишна възраст, съответно мъже и жени, се подложиха на анализ по методите на палеодемографията (Acsádi, Nemeskéri 1970) за изява на спецификите на смъртността и преживяемостта в популацията (Табл. 2). Ниският относителен дял на децата не позволи включването на данните за тези индивиди в анализа. За разпределение на материала, определен в по-широки възрастови граници от петгодишните възрастови интервали бяха използвани средни стойности. Общо, се отчита тенденцията, характерна за доиндустриалните общества за повишена смъртност при младите жени в съпоставка с мъжете (Acsádi, Nemeskéri 1970), като в първи възрастов интервал относителният дял на умрелите при жените надхвърля три пъти установената стойност за мъжете, съответно очакваният живот при тях е с изявено по-ниска стойност. При това положение, достигналите жени над 20 години, намаляват на половина в 35–39-годишния възрастов интервал, докато мъжете – в 45–49-годишния възрастов интервал (т. е. 10 години по-късно). Повишената смъртност при младите жени се свързва от повечето изследователи с биологичното натоварване на женския пол в периодите на бременност, раждане и кърмене. От друга страна, повечето от скелетите на индивиди в юношеска възраст (15–19 години) показаха характерните особености на мъжкия пол, 9 индивида или 4,57% от мъжете, което показва изявено повишение на смъртността при младите мъже, занижавайки различията с жените, установени за следващия възрастов интервал. Тези резултати могат да се интерпретират като повишен риск във възрастта, в която за младите мъже рязко се повишава участието, съответно натоварването им, в производствената, военно-политическата и духовната дейност на обществото. Тенденция за повишена смъртност при младите мъже се открива в множество серии от укрепените центрове на

Таблица 2. Палеодемографски показатели на популацията от некропола
Table 2. Palaeodemographic indexes of the population of the necropolis

M		F										
	$D_{(x)}$	$d_{(x)}$	$l_{(x)}$	$q_{(x)}$	$e_{(x)}$	$a_{(x)}$	$D_{(x)}$	$d_{(x)}$	$l_{(x)}$	$q_{(x)}$	$e_{(x)}$	$a_{(x)}$
20-24	11,25	5,98	100,00	0,06	24,89	47,39	8,50	18,09	100,00	0,18	18,35	40,85
25-29	12,75	6,78	94,02	0,07	21,32	48,82	8,50	18,09	81,91	0,22	16,85	44,35
30-34	24,25	12,90	87,23	0,15	17,78	50,28	5,00	10,64	63,83	0,17	15,92	48,42
35-39	11,75	6,25	74,34	0,08	15,43	52,93	5,00	10,64	53,19	0,20	13,60	51,10
40-44	35,50	18,88	68,09	0,28	11,62	54,12	5,00	10,64	42,55	0,25	11,38	53,88
45-49	26,50	14,10	49,20	0,29	10,12	57,62	7,00	14,89	31,91	0,47	9,33	56,83
50-54	22,00	11,70	35,11	0,33	8,18	60,68	1,50	3,19	17,02	0,19	10,31	62,81
55-59	21,00	11,17	23,40	0,48	6,02	63,52	1,50	3,19	13,83	0,23	7,12	64,62
60-64	17,00	9,04	12,23	0,74	4,24	66,74	4,00	8,51	10,64	0,80	3,50	66,00
65-69	4,00	2,13	3,19	0,67	4,17	71,67	1,00	2,13	2,13	1,00	2,50	70,00
70-	2,00	1,06	1,06	1,00	2,50	75,00	-	-	-	-	-	-
	188						47					

Втората българска държава като Царевец (16%), Цепина (12,3%) и Татул (14,29%) и може да се свърже с военната им дейност, като стойностите от тези центрове остават по-високи от установените за популацията от „Св. 40 Мъченици“. Във възрастовите интервали, между 40 и 60 години демографските показатели са относително благоприятни за женския пол. Над 10% от израсналите от серията, както мъже, така и жени, доживяват до старческа възраст. Повишеният относителен дял на индивидите в зряла възраст 40–60 години е характерен за популациите от XIII–XIV в., както и повишаването на относителния дял на индивидите доживели над 60 години. Палеодемографските показатели за мъжете от некропола от църквата „Св. 40 Мъченици“ са близки до установените за популациите от Силистра, некрополите при Северната и Южната крепостни стени, Каварна, Кабиле, Перник, Дриново и Ямбол (Русева 2003а, б), като средната продължителност на очаквания живот за двата пола от 20–24 годишния възрастов интервал (23,58 години) е сравнима с резултатите от съвременни популации от Străulești 1 и 2 до Букурещ, съответно 21,6 и 22 години (Popovici 1973; Popovici-Bărdăău, Udrescu 1987) и Англия от края на XIII–XIV в. от 25,2÷21,5 години, с по-висока стойност за края на XIII в. (Russel 1948, 1958).

Разпространение на патологичните изменения в популацията

При интерпретацията на патологичните изменения в серията общо беше използвана класификацията на Aufderheide, Rodriguez-Martin (1998) и Ortner (2003).

Вродени аномалии

В серията се установиха дефекти на невралната тръба, подобно срещаните в ред палеоантропологични комплекси (Barnes 1994). Установява се един случай на асимилация на първи цервикален прешлен (атлас) към базата на черепа. В един случай се открива срастване (по невралните дъги и латерално и дорзално на тялото, установено и в спонгиозата) между втори и трети цервикални прешлени (Обр. 1.2а, б). Останалите открити прешлени на гръбначния стълб на този индивид, вкл. на цервикалния отдел, не показват спондилозни изменения, анкилозиращ спондилит, следи от туберкулозен процес или от травматични увреждания. Комплексът може да се интерпретира като синдром на Klippel–Feil. Установява се и характерното за него патологично извиване на dens axis назад, водещо до извиване на главата в същата посока. Силното развитие на релефа на дя-

сната ключица по *linea trapezoidea* може да се интерпретира като адаптивно изменение след характерните за синдрома неврологични пробелеми в областта на шията. Подобни изменения се откриват на още два скелета, съответно един с анкилоза на пети и шести шийни прешлени от дясната страна и един с анкилоза на трети и четвърти торакални прешлени (Обр. 1.4), съчетана със срастване на съответните десни ребра. Подобно срастване на торакалните прешлени и ребрата е свързано явление (Barnes 2008, 343, Tabl. 15.6 с, 348–349) и отново насочва интерпретацията на находката към развитие на синдром на Klippel–Feil (Barnes 2008, 343, Tabl. 15.6 с, 346–347).

Друга група вродени аномалии на невралната тръба образуват случаите на *spina bifida*. На един индивид (мъж, 25–30 години) се открива порядък случай на локализация на такава аномалия (честота между 1–4,4% в европейски серии (Bergman, 1967, 137; Geipel 1955) – отворена неврална (постериорна) дъга на първи цервикален прешлен (Обр. 1.1). Втори цервикален прешлен е цялостно запазен и не показва изменения. Подобна находка е открита в некропола от Кабиле, XI–XII в., на жена на 50–60 години (Боев, Чолаков 1991, 130, 132, Обр 4 а и б). При кръстцовите кости се установява честота от 4,9% на най-леката форма на *spina bifida occulta* с липса на срастване на невралните дъги на някои (дисталните) или всички сакрални прешлени (Обр. 1.3). В 7,1% от индивидите се установява лумбализация на първи сакрален и в 10,8% – сакрализация на пети лумбален прешлен. В общия случай, при липса на специфични натоваарвания, извършвани в някои видове дейности, животът на индивидите с тези аномалии не се повлиява чувствително от тях и те остават асимптоматични (Tyrrell, Benedix 2004, 58). Асимилацията на атласа, срастването на цервикалните прешлени, вследствие на Клипел–Файл синдром и отворена постериорна (неврална) дъга на първи цервикален прешлен се свързват от повечето автори, които посочват наблюдавани случаи на комплекси от тези белези (Bergman, 1967, 137–138, Tyrrell, Benedix 2004, 58) Същевременно се посочва наследствена обусловеност на наблюдаваните аномалии (Hönscheid 1940; Bergman, 1967; 137–138; Tyrrell, Benedix 2004, 58; Parle-McDermott et al. 2006).

Патологични изменения на зъбно-челюстен апарат

Най-често срещаните в скелетните популации патологични изменения бяха документирани по класификацията на Lukacs (1989). За преодоляване на непълнотите на материала съзъбията бяха разделени на горна и долна челюст и съответно на дясна и лява страна, като в анализа по индивиди бяха включени само случаите на запазен регион до 87,5% (с не

повече от един загубен *post mortem* зъб). Развитието на пародонтозни изменения беше степенувано на липса, начален, напреднал и краен стадий при пълна загуба на зъби на големи участъци от алвеоларния израстък. За сигурни случаи на агенезис на трети молари бяха приети съзъбия, на които се установи липсата на тези зъби, при липса на друга зъбно-челюстна патология, свързана с развитието на зъбен кариес на дефинираните участъци. Тези случаи бяха изключени от анализа на загубата на зъби *ante mortem*. За такива бяха приети случаи, в които на алвеоларния израстък се наблюдаваха следи от резорбция на алвеолата на мястото на третите молари и от съзъбия с напреднала зъбно-челюстна патология.

Състояние на млечните съзъбия

Серията представи ограничен брой млечни и смесени, фрагментарно представени съзъбия (14, на индивиди на възраст 3–9 години), общо 133 зъба. При тях най-честа е загубата на зъби *ante mortem* (четири индивида, 2,86% от изследваните зъби), случаи обясними с резултат от преживени травми. Откриха се три кариозно увредени млечни зъба, на два индивида. Разпространението на кариеса сред млечните зъби (3,79% от изследваните зъби) в популацията е по-ниско от установеното за Второто българско царство (Чолаков и съавт. 1985, 273).

Състояние на постоянните съзъбия

На анализ бяха подложени 2846 зъба/следи от загубени зъби *ante mortem* на индивиди, идентифицирани като мъже и 551 – като жени. Зъбно-челюстната патология, свързана с развитието на кариозни поражения е тясно свързана с възрастта на индивида, като при индивидите във възрастов интервал 20–30 години 84,6% от зъбите на мъжете и 89% – на жените показват липса на кариозни поражения. С възрастта развитието на зъбен кариес и усложненията му до загуба на зъба се увеличава и 67,5% от зъбите на мъже и 55% – на жени на възраст над 60 години показват наличие на кариозен процес, в повечето случаи (при жените всички засегнати зъби), задълбочен до загуба на зъба. Въпреки това, в тази възраст, незасегнати от зъбен кариес и процесите на задълбочаването му остават 32,5% от зъбите при мъжете и 45% при жените. Анализът по съзъбия на проявите на зъбночелюстна патология, свързана с развитието на зъбен кариес, при мъжете показва зависимост с определената възраст на индивидите, като във възрастов интервал от 20–30 години общо 68,89% от дефинираните сегменти на горната и долната челюсти показаха липса на засегнатост. Само едно съзъбие показва кариозни изменения на всички-

те осем зъба от сегмент (лява страна на горна и долна челюсти). Над 30 годишна възраст относителният дял на незасегнатите от зъбен кариес и усложненията му спада на половина и в старческа възраст, над 60 години, не се установи сегмент с липса на патология, свързана с развитието на зъбния кариес. За жените данните са оскъдни, но общо липса на зъбно-челюстна патология, свързана с развитието на зъбния кариес се отчита при 65,38% при индивидите от 20–30-годишния възрастов интервал. Анализът на разпределението на загуба на зъби *ante mortem* (в който са включени и съзъбия с повече от един зъб, загубен *post mortem*, от който се открива наличие на здрава алвеола) показва липса на сегменти без нито един загубен *ante mortem* зъб при индивидите над 60-годишна възраст.

За изчисляване на средни стойности за развитие на зъбно-челюстна патология, следствие от зъбния кариес и усложненията му, бяха кодирани четири последователни етапа на процеса, съответно от 0 до 5 – липса, регистрация на кариес (Обр. 2.1, 2.4), задълбочаване до гранулом и развитие на околокоренова киста (Обр. 2.2, 2.3, 2.7а, 2.11), деструкция на коронката на зъба (Обр. 2.2, 2.7а) и накрая загуба на зъба *ante mortem*. Получените средни стойности при мъжете отново показва възрастова зависимост и увеличаване на зъбно-челюстната патология с възрастта (Табл. 3). В разпределението на средните стойности по 10 годишни възрастови интервали при жените се отчитат завишени стойности във възрастов интервал от 20–30 години, надвишаващи повече от два пъти стойностите за мъжете на същата възраст и изявено по-високи от стойностите за жените на възраст 30–40 години (Табл. 3). Това разпределение изглежда е следствие от завишена зъбно-челюстна патология при общо влошено здравословно състояние на индивиди, които в резултат са умирали в по-млада възраст. Такава зависимост не се наблюдава при мъжете. По-висока честота на зъбен кариес и по-задълбочена зъбно-челюстна патология при жените се установява в повечето серии от Второто българско царство (Чолаков и съавт. 1985, 273). Пародонтозните изменения са разпространени в серията, като още при 20–30-годишните повече от половината изследвани показват развитие на процеса, подобно на повечето проучени средновековни български популации (Боев, Маслинков 1961, 255; Чолаков и съавт. 1985, 274). В четири случая задълбочена зъбно-челюстната патология е довела до развитие на максиларен синусит (Обр. 2.11).

На множество съзъбия се установи хиподонтния (изследването за наличие на трети молари не включи рентгеноскопия), като липса на трети молари се проследи на 49 пълни съзъбия, при които се установи честота от 42,86% на липса на поне един трети молар в различни комбинации и съответно, наличие на четирите трети молари при 57,14%.

Таблица 3. Зъбно-челюстен апарат – средни стойности на кариозна засегнатост

Table 3. Dental pathology – mean values of carious affection

		Mx			Md			Цялостно съхранено		
		N	Mean	StD	N	Mean	StD	N	Mean	StD
20–30	M	7	0,481	0,981	12	0,51	0,787	10	0,592	0,681
	F	3	0,934	1,214	6	1,037	1,307	4	1,93	1,292
30–40	M	9	0,932	1,03	11	0,438	0,793	8	0,682	0,997
	F	-	-	-	2	1,031	1,105	1	0,594	
40–50	M	15	0,962	0,641	21	0,964	1,022	11	0,991	0,823
	F	3	0,744	0,417	4	0,712	0,5	2	0,409	
50–60	M	8	0,898	0,522	10	0,623	0,332	6	0,598	0,118
60–70	M	2	1,625	0,53	3	0,896	0,447	1	1,266	
70	M	1	4		1	4		1	4	
Всичко	M	42			58			37		
Всичко	F	6			12			7		
Всичко		48			70			44	2,63	

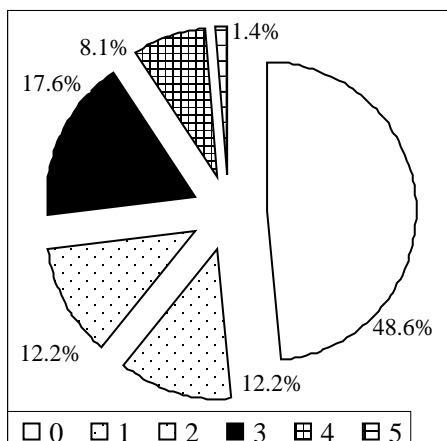
В един случай се откри свръхброен зъб – дистомолар на лявата страна на долната челюст. Зъбът е със силно редуциран размер, с отделен корен. Друг подобен зъб се откри развит от общ корен със съседния му трети молар, с отделно развита коронка и шийка. В още три случая, вероятно, е имало свръхбройни зъби или съхранени в постоянното съзъбие млечни зъби, загубени ante/post mortem. В един случай се установява горен ляв канин – dens impactus, развил се в медиална посока. Абнормалното развитие на този зъб е провокирало преждевременна загуба на съседните инцизиви и развитие на напреднал пародонтозен процес.

Изследваните съзъбия показват и наличие на хипоплазия на емайла, често срещано явление в скелетни популации. Установяват се форми на линейна хипоплазия на емайла (Обр. 2.7, стрелка b–e), букална ямичка (Обр. 2.9) и хипоплазия на оклузивната повърхност (Обр. 2.10). Липса на линейна хипоплазия на емайла се установява при 48,6% от 74 съзъбия (Граф. 1), на които можа да се проследи развитието на поне един зъб от вид (инцизив, канин, премолар и молар). Включването на трите молара и отделяне само на съзъбията, на които се отчита хипопластично явление и на тези зъби поотделно (вкл. наличието на букална ямичка) относителният дял на незасегнатите не се променя съществено (50% от 54 съзъбия). От случаите на наличие на линейна хипоплазия на емайла преобладават тези с до три дефекта (Граф. 1). Възрастовото разпределение на дефектите от линейна хипоплазия на емайла показва максимум на натрупването им между две до три и половина години, където попадат 61,5% от случаите.

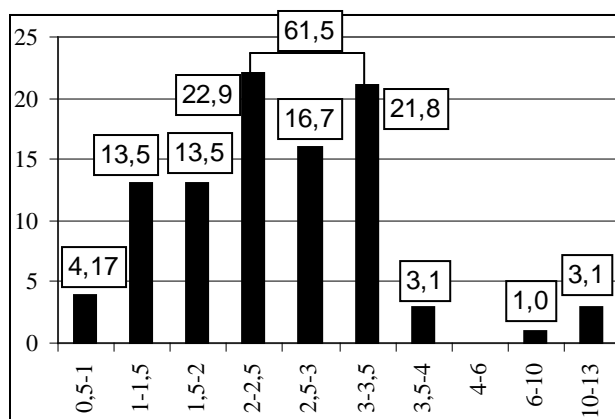
Графика. 1. Относителен брой на индивидите с линия на линейрна хипоплазия на емайла – от 0 до 5

Graph 1. Relative number of individuals with line of LEH (Linear Enamel Hypoplasia) – from 0 to 5.

Графика. 2. Възрастово разпределение на дефектите от линейрна хипоплазия на емайла – от 0,5 до 13 години

Graph 2. Age distribution of defects from LEH from 0,5 to 13 years of age

4,17 –% от случаите на дефект от линейрна хипоплазия на емайла

Относителният дял на засегнатите от хипоплазия на емайла показва относително благоприятна стойност спрямо останалите две проучени, по-ранни, средновековни серии от България – Балчик, (VIII–IX в.) и Плиска (XI в.) (Russeva 2010), като е близка до установената от Балчик. Подобно до последната серия е и възрастовото разпределение на случаите на дефект от линейна хипоплазия на емайла. Характерно за проучваната серия е увеличената честота на дефекти, както от линейна хипоплазия на емайла, така и от букална ямичка, асоциирани с развитието на моларите между 6–1-годишна възраст от развитието на индивида, спрямо другите две проучени средновековни серии. Отчитайки наличие на вродена предиспозиция за развитието на тези явления, повечето изследователи свързват етиологията на явлението със системни метаболитни нарушения при развитието на индивида (Starling, Stock 2007; Goodman et al. 1980; Goodman, Rose 1990; Skinner, Goodman 1992), причинени от хронични заболявания (Sarnat, Schour 1941; Kreshover 1940, 1944; Nilson 1996) или диетарен дефицит и недохранване (Rose et al. 1985). Като относително тежък и рисков период в развитието на индивида от популацията трябва да се разглежда възрастта между две и три и половина години. Увеличаването на честотата на хипопластичните явления след шест години показва друг рисков период в развитието на индивида. Той би могъл да се свърже със стресов период на начало на обучение на децата в условията на късносредновековната градска среда. Случаят на хипоплазия на емайла на оклузивната повърхност (от гр. №278) е подобен на описани такива, следствие на тежко, хронично инфекциозно заболяване, засягащо индивида от пренаталното му развитие (втори-трети триместър), като трепонематоза (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, 405; Ortner 2003, 303, fig. 11–43).

Дегенеративно-дистрофичните изменения на ставните повърхности

Оценката на състоянието се извърши по наличните фрагменти от костите на ставите – раменна, лакътна, киткова, тазобедрена, колянна и глезенна с дефинирани степени на развитие – липса на изменения, начална степен с уплътняване на ръбовете на ставните повърхности, изявени артрозни изменения с формиране на екзостози по ръбовете на ставните повърхности, в някои случаи с развитие на остеохондрозни изменения и силни – с полиране на ставните повърхности, силно изменение на формата им, водещи до степен на инвалидизация (Обр. 3.1–4). На прешлените на гръбначния стълб се дефинира липса на изменения, начално развитие

с уплътняване на ръбовете на прешленните тела, развитие на екзостози, в някои случаи с развитие на остеохондрозни изменения по ставните повърхности и последен етап с поява на костни мостове и анкилоза между засегнатите прешлени. Състоянието на всеки от трите отдела на гръбначния стълб – цервикален, торакален и лумбален се оцени по наличните фрагменти от тях.

Увеличаването на относителния дял на засегнатите от дегенеративно-дистрофични изменения с възрастта, както и степента на развитието им е ясно изявена тенденция до 40–50-годишния възрастов интервал, включително, във всички стави на горните и долните крайници, и при двата пола. Като характерна особеност се явява тенденцията за спад в разпространението на тези изменения след тази възраст, при мъжете. При тях се установява увеличение на относителния дял на незасегнатите от дегенеративно-дистрофични изменения на ставите и намаление на случаите на изявено развитие на изменението при 50–60 годишните в тазобедрените (от 34,3% и 31,3% незасегнати, съответно за лява и дясна става от индивидите във възрастов интервал 40–50 години на съответно 44,4% и 41,2% от 50–60-годишните и с начало на развитие от съответно 42,9% и 46,9% на 33,3% и 35,3% при запазване стойностите на засегнатите от около 22%), коленните (относителният дял незасегнати в 40–50-годишния възрастов интервал 21,4% и 26,6% се покачва на 42,9% и 53,3% при 50–60-годишните, при стойности общо за изменени и силно изменени съответно 42,9% и 39,3% при 40–50-годишните до 28,6% и 13,3% случаи на изменени стави без развитие на силно изменение при 50–60-годишните), глезенните стави (относителен дял на незасегнати при 40–50-годишните от 43,5% и 47,6% се покачва на 83,3% и 75% в следващия възрастов интервал) и в цервикалния (23,8% незасегнати при 40–50 годишните и 30% в следващия възрастов интервал) и торакалния (9,4% незасегнати при 40–50 годишните и 20% при 50–60 годишните) отдели на гръбначния стълб. При 60–70 годишните подобно явление се наблюдава в състоянието на десните раменна и лакътна стави, двете киткови стави и лумбалния отдел. Над тази възраст отново се отчита увеличение на засегнатите. При жените, съмнение за подобна тенденция може да се изкаже за състоянието на раменната става, но малобройността на материала не позволява по-категорична интерпретация. Всички изследвани жени над 50–60 годишна възраст показват засегнатост на ставите от дегенеративно-дистрофични изменения. Характерният спад на засегнатите от дегенеративно-дистрофични изменения на ставните повърхности при мъжете изглежда е изява на по-голяма преживяемост на индивидите, които са били по-слабо засегнати от тези изменения. От една страна, обвързаността на тези

изменения с физическата натовареност, както и ясната латерализация на особеностите на разпределението на засегнатите от процеса в горните крайници, предполага принадлежност на тези индивиди към обществени слоеве, които са освободени от тежък физически труд във всекидневната си дейност. От друга страна, тази особеност може да се интерпретира и като следствие от по-висока преживяемост на индивиди, с по-добро здравословно състояние и по-слабо предразположение към развитие на такива процеси. Малобройността на данните за жените в популацията затруднява анализа на междуполовите различия, но изглежда в по-младите възрастови интервали, до 40 годишна възраст, дегенеративно-дистрофичните изменения поразяват в по-голяма степен мъжете, най-изявена тенденция в състоянието на раменната става и на всички отдели на гръбначния стълб. Дегенеративно-дистрофични изменения се изтъкват като едно от най-често срещаните патологични изменения в българските серии от средновековието (Goranov et al. 1983, 59).

Общо, при мъжете между 30 и 60 години се наблюдава по-висока засегнатост на дясната страна в раменните стави, с по-малък относителен дял незасегнати, съответно, по-висок дял индивиди с развитие и с изявена степен на развитие на измененията. При 60–70-годишните, с характерното намаляване на относителния брой на дожевелите, се наблюдава обратна ситуация, с по-голям относителен дял на засегнатите и относителен дял на по-тежките проявления при костите на лявата ръка, с липса на незасегнати. Подобна тенденция се наблюдава и в разпределението на стойностите за лакътната става. Не се откриват изявени различия в разпределенията на стойностите, изразяващи засегнатостта от дегенеративно-дистрофични изменения между дясната и лява страна за китковата става, както и за ставите на долните крайници.

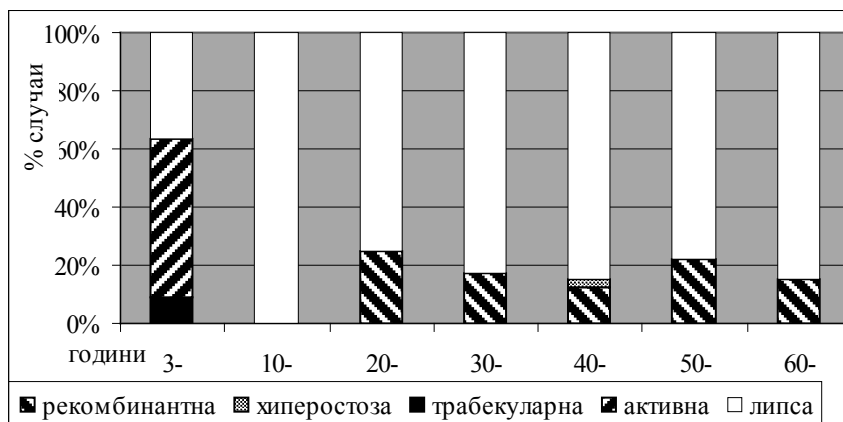
Криброзни изменения

Криброзните изменения на горния ръб на очната орбита, *cribra orbitalia*, и по-рядко на теменните и слепоочните кости се явяват демографски значими изменения, често установявани на палеоантропологичен материал. В серията се откриват случаи както на активна (Обр. 4.2; 5.1), така и на следи от рекомбинантна форма на това изменение (Обр. 4.1, а, б; 4.4). Само при един индивид се открива тежка, трабекуларна форма на *cribra orbitalia*, комбинирана с криброзни изменения на теменните кости и поротична хиперостоза по ендокраниалната повърхност (Обр. 5). Възрастовото разпределение на изменението показва повишена честота при децата (3–10 години), от 63,64% засегнати от активна форма (Граф.

3). Липсата на засегнати на възраст между 10 и 20 години по-скоро е следствие от непълноти в материала. При израсналите, над 20 години, се среща рекомбинантна форма на изменението, като относителният дял на засегнатите спада на около 20%. В един случай се установява хиперостоза на мястото на патологичното изменение (Обр. 4.1, а, b). Унилатералното проявление, както и комплексът от патологични изменения на останалите кости от скелета насочват интерпретацията на случая като индивидуален, с различна етиология на изменението от разпространената в серията. Установява се тенденция за повишена смъртност при засегнатите в по-млада възраст, както и по-висока честота на измененията при жените в сравнение с мъжете (Граф. 3).

Графика 3. Възрастово разпределение на относителния брой на индивидите, засегнати от различните форми на *cribra orbitalia*

Graph 3. Age distribution of relative number of individuals, affected from different forms of *cribra orbitalia*

Хистологичните изследвания на находки с подобни изменения установяват, че някои от тях (20%) нямат характерната морфология и не могат да се идентифицират като *cribra orbitalia* (Walper et al. 2004), а различните типове на изменението ясно се разграничават и микроструктурно (Marcsik et al. 1984). В литературата тези изменения се интерпретират като следствие от анемични състояния, при първични/вторични хемолитични нарушения или дефицит на желязо в диетарния режим (Marcsik et al. 1984; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Walker et al. 2009). В изследваната популация липсват изменения на посткраниалния скелет, характерни за наличие на таласемия, подобно описаните от други серии (Hershkovitz et al. 1991; Hershkovitz et al. 1997), при което сърповидно-клетъчната анемия по-ско-

ро трябва да се отхвърли като възможна първопричина за разпространението на *cribra orbitalia*. Няма данни в археологическите и историческите източници популацията да е страдала от периоди на хроничен глад или дефицитен диетарен режим. Изглежда, в ранна възраст, причините за изменението могат да се търсят в традиционния диетарен режим на кърмачетата и възможно недобре балансирано хранене на детето. По-високата засегнатост на женския пол се установява и в други палеоантропологични серии (Walper et al. 2004) и намира обяснение с натоварването при бременност, раждане и случаи на менструални нарушения, водещи до кръвозагуба. Едно възможно обяснение за изменението в древните популации е наличието на вътрешни паразити, на каквито инфекции индивидите в детска възраст са били по-податливи. Все пак, активната трабекуларна форма на изменението в един случай (Обр. 5) и криброзни изменения по ектокраниалната повърхност на черепа в два случая са по-близки до характерните за сърповидно-клетъчна анемия (Hershkovitz et al. 1997) и могат да са изключение от общите, демографски значими причини за разпространението на *cribra orbitalia*.

Периостални реакции на дългите кости на крайниците

Това изменение се наблюдава често в палеоантропологични серии и за неговата етиология се посочва наличието на субдурални хематоми с травматичен произход, метаболитни нарушения, патологични процеси, засягащи кръвоносната система при развитие на туморни нараствания, реакция на костта към различни патогени (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003). Установените в серията периостални натрупвания имат подобна, но нееднаква локализация и макроскопска характеристика на структурата. Тези находки би следвало да се интерпретират в общите комплекси от патологични изменения на отделните скелети.

На скелетните останки от четири индивида такива реакции по-ясно се свързват с травми и са обясними с посттравматични усложнения след субдурални хематоми и посттравматичен инфекциозен процес. В един случай (мъж, 40–45 години) периостална реакция се установява в комплекс с травматично поражение и туморни изменения. Унилатералната локализация на изменението (Обр. 6.1) насочва интерпретацията му по-скоро като следствие от субдурален хематом с травматичен произход, отколкото като следствие на токсично действие на туморни образувания (хипертрофична остеоартропатия). На малкопищялните кости на два индивида (определени като мъж и жена, на 40–50 години) и на ключиците на един индивид (мъж, същата възраст) се откриват изменения, които напомнят дефинираните като хипертрофична остеоартропатия (Ortner 2003,

354–357), но на малка площ и с относително слабо натрупване на костно вещество. Ясно изявиени такива промени се откриват на костите на подбедрицата на един индивид, мъж, 60–70 години (Обр. 17.2с), свързани с преживяна тежка травма на бедрената кост. На скелетните останки от един индивид подобни слаби изменения се съчетават с образувания, подобни на описаните като остеома на голямопищялната кост и с фрактура на дясна лакътна кост. В два случая периосталните реакции се откриват на скелети с по-ясни данни за инфекциозен процес и се определят като подобни на измененията с лонгитудинална структура.

На костите на долните крайници – бедрени, голямо- и малкопищялни на десет индивида, при два от които се установяват следи от периостит, по-близки до свързаните с инфекциозен процес с бактериален причинител, като лепроматозна инфекция (Обр. 6.2) и само на голямо- и малкопищялните кости на четири индивида се установява по-категорично хиперостоза с лонгитудинална ориентация, на каквато установените случаи наподобяват както по фактура, така и по локализацията си. С подобна фактура са измененията на още два индивида. Засегнатите са от всички възрастови групи на израсналите и от двата пола (единственият случай на жена е съответен на ниското представяне на женския пол в серията).

Отново, по-скоро с протичаща инфекция с гъбичен или бактериален причинител би трябвало да се свърже случай на хиперостозно изменение, с натрупване на криброзно костно вещество, над незасегнат кортикален слой и под него в костно-мозъчния канал, в дисталния край на диафизата на лява лакътна кост (Обр. 6.3а, б). На запазения фрагмент липсват данни за травматично увреждане и в лома се установява незасегнатост на кортикалния слой на костта. Съответната лъчева кост е незасегната. Подобни изменения са описани на находка от Мериленд (Ortner 2003, 210, Fig. 9–38), останала с неясна интерпретация, но натрупването на новообразувано костно вещество в костно-мозъчния канал насочва към разпознаване на трепонематозна инфекция, каквато се предполага и за находката от Америка. Два случая на периостит на диафизата на бедрена кост с унилатерална локализация, в единия в характерен комплекс от изменения, също могат да се интерпретират като следи от инфекциозен, по-скоро трепонематозен процес.

Serpens endocrania

На черепите на два индивида (мъже, 40–45 години), съответно на тилната и на челната кост, се установяват изменения, които могат да се опишат като *serpens endocrania* (Обр. 7.1). Подобни, по-слаби изменения се откриват на черепите на още два индивида (жени, 20–25 години). В

един случай (мъж, 40–50 години) се открива поротична хиперостоза (с отчетливи криброзни нарушения) по ендокраниалната повърхност на тилната кост (Обр. 7.2). Описаните изменения се локализиращат на *sulcus sinus transversus et sulcus sinus sagittalis superior, crista occipitalis interna et protuberantia occipitalis interna*, а в два случая обхващат дифузно по-големи площи от костта. Подобни се свързват с остри менингеални инфекции, в частност туберкулозен менингит (Hershkovitz et al. 2002) или от друг причинител, включително и след тежка травма, без фрактура на костите (Бужилова 2007). Общият комплекс от признаци при четирите случая с криброзни изменения в рекомбинантна форма на горния ръб на очните орбити, криброзни изменения по горночелюстната кост – по твърдото небце и алвеоларния израстък и изявен периостит на двете бедрени кости и голямо- и малкопищялни кости в един случай, без характерните за торакални инфекции изменения с мрежовидна структура на вертебралните краища на ребрата и липса на следи от остеолитична реакция по кръстцовата кост и прешлените на гръбначния стълб, насочва интерпретацията на изменението като следствие от бактериален менингит. Единствено на дясната лъчева кост на един от индивидите се установява тежка фрактура, зараснала със силно разместване на фрагментите и следи от периостална реакция, без да се откриват следи от травма по частично съхранените кости на черепа. Въпреки това е възможно при инцидента, довел до травмата на предмишницата, да е била засегната и главата.

Изява на бактериално-гъбични инфекции по скелетните останки от некропола

На диафизите на кости на крайниците (бедрена и голямопищялна, унилатерално и на две лакътни кости, билатерално, съответно на три индивида) се установява силен периостит с натрупване на новообразувано костно вещество и разпад на кортикалния слой. Подобен, но без начало на разпад се открива на лакътни кости, унилатерално, съответно на два индивида. В друг случай, в средата на диафизата на дясна бедрена кост, се установи силен периостит с разпад на кортикалния слой със съмнение за начало на натрупване на новообразувано костно вещество в медуларния канал. От откритите черепни кости в един случай (от гр. №271), на дясната страна на челната кост, се откриват характерни промени с некроза, локализиращи на *facies temporalis* и *linea temporalis*. Откриват се и случаи с изява на по-широк, характерен комплекс от изменения, като при останките от гр. №151, мъж, 45–50 години, включващ изявена реакция на лява голямопищялна кост и дистално на съответната бедрена кост (Обр. 8.2), в съчетание с дефект от деструкция на небцето на горната челюст. Из-

менението е унилатерално проявено, медуларният канал е изпълнен със спонгиозна костна тъкан. Установява се изявено намаление на дължината на засегнатата голямопищялна кост, компенсирано с увеличение на дължината на съответната ѝ бедрена кост и намаление на ъгъла на шийката на дясната бедрена кост, с последвала силна билатерална асиметрия в размерите и формата на костите на долните крайници. Тези особености поставят периода на развитие на измененията във възрастта на растеж на индивида. В друг случай се установява силно периостално натрупване, довело до характерно саблевидно изменение на голямопищялните кости (от гр. № 199), в съчетание с развитие на хиперостоза на малкопищялните кости (Обр. 8.1a, b), криброзни изменения на небцето на горната челюст, дефект от деструкция на ектокраниалната повърхност на челната кост (Обр. 9.3), над горния ръб на дясната орбита. Тези комплекси са близки до описаните изменения вследствие на трепонематозна инфекция (Ortner 2008, 206, Fig. 10.15). На канините и инцизивите на един индивид, непълно представен скелет, се установява хипоплазия на оклузивната повърхност (Обр. 2.10). На едно ребро се открива дефект, напомнящ находки от Новия свят на трепонематозна инфекция (Smith 2006). Всички тези изменения биха могли да се интерпретират като следи от наличие на такава инфекция в популацията.

На седем черепа на индивиди, определени като мъже от всички възрастови групи на израсналите (20–60 години), на надвеждието и областта на *glabella* се установяват специфични криброзни изменения, в някои случаи с начало на разпад (Обр. 9.1a, b). Подобна макроскопска структура показват лепроматозни находки на риномаксиларни изменения при лепроматозна инфекция на *processus frontalis* на горночелюстната кост (Ortner 2003, 269, Fig. 10–62, b). Случаят с натрупване на криброзно костно вещество с начало на разпад по-скоро се вписва в групата изменения, свързани с трепонематозна инфекция. На долночелюстната кост (фрагментарно съхранена) на един индивид (жена, 25–30 години), се установява развитие на поротична хиперостоза, обхващаща по-голяма част от лявата страна на тялото на костта (Обр. 9.2). В областта липсват патологични изменения, свързани с развитие на зъбен кариес, по относително цялостно представените кости на крайниците на скелета не се установяват изменения с изключение на крибротични изменения на небцето, установени на фрагмент от горната челюст. Комплексът отново би могъл да се свърже с инфекциозен процес, възможно причинен от лепроматоза или трепонематоза.

При седем индивиди, определени на възраст от 40 до 80 години при настъпване на смъртта, от двата пола, се откриват прешлени на гръбначния стълб с ясни данни за протичащ туберкулозен процес (Обр. 10.1),

като в един случай измененията се комбинират и със специфично отворени пулпни кухини на зъбите, наподобяващи хипоплазия на емайла. Като преодолян процес на туберкулозна инфекция могат да се интерпретират и два торакални прешлена на един индивид, сраснали в общ блок със следи от клоака, със силно намален диаметър след рекомбинация на костното вещество.

Възможно е с бруцелозна инфекция да се свържат измененията на прешлени на гръбначния стълб при два индивида – хиперостоза, anterioren вертебрален епифизит на торакален прешлен със специфична структура и локализация в anteriорната горна половина на тялото на прешлена (Carasso 1999, 282–283), без остеолитичен процес на фрагмента от проксималната ставна повърхност (Обр. 10.2а, б). Наличният материал не позволи проследяване на състоянието на съседния прешлен от проксималната страна на засегнатия. В другия случай е засегнат лумбален прешлен, който показва сплескване и силни остеолитични процеси по предната стена, като е придобил характерна форма на „рибешки“ (Обр. 10.3а, б). Съседните прешлени не се откриват. Находката би могла да се свърже с реакция на туберкулозна инфекция, но от друга страна, макроскопската характеристика на измененията показва по-скоро форма на поротична хиперостоза, особено в профил, отколкото на остеолитична реакция с клоака, което насочва интерпретацията към друг инфекциозен причинител, като бруцелоза.

Дифузна идиопатична скелетна хиперостоза/анкилозиращ спондилит

В един случай (от гр. №49, мъж 40 години) на три торакални прешлена се установява анкилоза, образуваща масивен костен блок, след силно натрупване на костно вещество по ръбовете и стените, от дясната страна. Невъзможността да се възстанови гръбначния стълб и липсата на ребрата и гръдната кост не позволиха пълно проследяване на състоянието, изменението е развито по-скоро унилатерално, от дясната страна (Обр. 11.1а, б), характерно за дифузна идиопатична скелетна хиперостоза (DISH) (Ortner 2003, 558–560), за разлика от анкилозиращ спондилит, болест на Бехтерев, (Рохлин 1965; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003, 571–577) при което прешлените срастват без силно натрупване на костно вещество. На друг индивид, от гр. №264 (мъж, 70–80 години), ясно се документира унилатералното развитие на изменението от дясната страна, което го идентифицира като DISH. В този случай процеса на анкилоза на прешлените все още не е бил приключил при смъртта на индивида.

Подобни изменения се установяват на индивида от гр. № 173 (жена, 45–50 години). Отново находката е силно фрагментирана.

Метаболитни нарушения

На скелета на един индивид (мъж, 30 – 35 години), левите лъчева и лакътна кости са с характерно силно изкривяване, като дясната лъчева кост е по-слабо изменена (Обр. 12.1). Силно изявена е и извивката на двете ключици. Костите на долните крайници не показват изменения. Комплексът може да се обясни с дефицит на витамин D и развитие на рахит в детска възраст (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998). Липсата на изменения на костите на долните крайници се обяснява с прекарване на състоянието, преди изправянето на индивида (Stuart-Macadam, 1989, 206–212). Развита след растежния период остеомаласия (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Brickley et al. 2007) не е вероятна при липса на следи от псевдо- и реални фрактури при относително цялостно съхранения скелет. При още един индивид (мъж, 20–25 години) се установява изкривяване на двете голямо- и малкопищялни кости (Обр. 12.2), като останалите открити кости от скелета – бедрени, раменни и лъчеви не показват категорични изменения. Случаят отново може да е следствие на диетарен дефицит на витамин D.

Остеома

На краниалния и посткраниалния скелет на няколко индивида се установява наличие на пъпковиден дефект със слабо изпъкнала форма, плавно отделяща се от костта, в относително нисък позитивен релеф, с гладка структура на повърхността, ясен контур и размер, вариращ между 0,4 до 0,7 cm, наподобяващ навлезлите в литературата под названието „бутонна остеома“. При пет индивида тези образувания се установяват на челната кост и при един – на дясната теменна кост. Дефекта се открива на краниалния скелет общо на шест индивида (3,75% от цялостно и фрагментарно представните чрепни покриви), от които петима мъже (3,55%) и една жена, всички над 40 години при настъпване на смъртта. Хистологични изследвания на подобни находки отхвърлят възможността те да са с неопластичен характер (Eshed et al. 2002), като етиологията им остава неясна – аномалия на развитието на индивида, травматична лезия, инфекциозен причинител (Eshed et al. 2002). Интерес представлява откриването на подобни образувания на кости на посткраниалния скелет в серията, в един случай дистално-дорзално на диафизата на бедрена кост и в три – на костите на подбедрицата. Измененията се установяват и при двата пола, като възрастта варира от 40 до 65 години. С изключение

един непълно представен скелет при останалите индивиди, представящи подобни изменения в серията, на останалите кости от скелета се откриват изменения, обясними с преживяна травма. В два случая, описаните изменения се съчетават с изменения с по-ясен туморен произход, според макроскопското изследване.

Hyperostosis frontalis interna

На челната кост на индивида от гр. № 162, определен като мъж, 50–55 години, се открива наличие на костни нараствания на ендокраниалната повърхност (Обр. 13.1), съответстващи на hyperostosis endocrania, тип А (Hershkovitz et al. 1999, 306–308). В етиологията на състоянието се изтъква ролята на хормонален дисбаланс, като хистологичните изследвания, проведени на подобни находки, отхвърлят неопластична структура на образуванията. Полът на индивида от некропола при църквата „Св. 40 мъченици“ е определен по форма на incisura ischiadica major, на която отговарят и взетите размери на дългите кости. Развитието на състоянието при мъже, определя по-тежък хормонален дисбаланс (Hershkovitz et al. 1999, 322), следствие на което може да са и криброзните (остеопорозни) изменения дистално на раменните кости. Като близки случаи на подобни изменения могат да се посочат проучените от Унгария, където при мъже състоянието отново е от тип А, с едно изключение (Hajdu et al. 2009). Находка с костно нарастване (Обр. 13.2), подобна на находка от Унгария, интерпретирана като проява на hyperostosis frontalis interna, се установява и на черепа на индивида от гр. № 143, мъж, 50–60 години. Находката от Унгария отново е с датировка VII–IX в. (Hajdu et al. 2009, 193, fig 4b). Честотата на изменението – два индивида от 141 цялостно и фрагментарно представени черепа на мъже или 1,42% е подобна на установената в сериите от Унгария (Hajdu et al. 2009, 201, Tabl. 3).

Туморни изменения

Неопластични образувания, със сферична-зърновидна форма, рязко отделящи се от останалата кост и свързани с нея с връзка с по-малък диаметър (с тясна шийка) и показващи поръзност на външната повърхност, различна от структурата на костта, на която се откриват, се установяват в три случая на кости на краниалния скелет – на мастоиден израстък на дясна слепоочна кост и в два случая на горната челюст (Обр. 14.1), и в три – на кости на посткраниалния скелет – съответно на раменна и голямопещална кости (Обр. 14.2) и на една ключица. Последният случай е на индивид в най-млада възраст от показаните проява на патологични изменения

(с изключение на развитите *cibra orbitalia* и патология на зъбно-челюстния апарат), определен като дете на 12–13 години. Такива, с ясна хистологична картина, се причисляват към типа на остеохондроматозните тумори (Eshed et al. 2002, 227–228). В един случай тези изменения се комбинират с бутонна остеома. Медиално, на диафизата на голямопищялна кост (Обр. 14.4 а, б) на два индивида и латерално на дясна бедрена кост (Обр. 14.3 а, б) на един индивид се установява натрупване на новообразувано костно вещество с компактна структура, подобно по форма и структура на описаните случаи на остеоидна остеома (Рохлин 1965; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003, 571–577).

В един случай, в *sinus frontalis*, се откриват многобройни образувания (Обр. 15) по цялата повърхност на вътрешната стена на синуса, с характерна форма с по-тънка, леко издължена връзка (шийка) с повърхността на костта и сферовидна (по-широка) горна част. Липсата на характерната за инфекциозен процес поротична хиперостоза и характера на измененията насочват интерпретацията на изменението по-скоро като с туморен характер.

Изменения на кръвоносната система

На шийни прешлени на два индивида, определени като мъже на възраст 50–60 години се откриват специфични изменения. В единия случай на седми шиен прешлен се открива силно стесняване на левия *foramen transversus* от натрупване на плака, което може да се интерпретира като резултат от развитие на артеросклероза (Обр. 16.2а, б). В другия случай, отново на шиен прешлен се открива силно разширяване на ляв *foramen transversus*, на един от 3–5 шийни прешлени (Обр. 16.1). Не се установява ерозия на кортикалния слой, характерна за аневризма (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003), но въпреки това изменението би могло да е следствие от такава.

Травматични поражения

От индивидите в детска възраст се откриват четири случая на загуба на зъби *a. m.*, които по-скоро трябва да се свържат с травматични поражения. Това са два долни десни централни инцизиви и два долни молара, съответно ляв и десен, установени на четири индивида, при липса на следи от поражения, които могат да се свържат с развитие на зъбен кариес, чието задълбочаване най-често е причина за загуба на зъби *a. m.* Само в един случай на съседния на загубения зъб се открива голямо кариозно поражение, което може да се свърже с инфекция, предизвикана от неле-

куван съседен зъб. Позицията на загубените зъби на долната челюст, под-сказва загубата им вероятно при неспецифична дейност, каквато би могла да бъде разчупване на черупки на ядки със зъби.

Характерните изменения на скелета на още два израснали индивиди, съответно мъж и жена, предполагат наличие на травма, преживяна в детска възраст. При тях главата на бедрената кост е изменена, с характерна форма на сплескване, некротични изменения около *fovea capitis*, силно изразени вторични изменения от артрозен процес (Обр. 17.1a, b). Шийката на засегнатата кост е останала значително по-тънка от тази на неза-сегнатата. Състоянието силно напомня *Legg-Calvé-Perthes*, чиято етиоло-гия се свързва с прекарана травма в детска възраст (средно 5–9 годишна възраст), като не се изключва и вродена предиспозиция към развитие на подобно изменение (Ortner 2003, 346–347, Crist 2008, 8–12). При единия от индивидите се откриват и изменения в ляв *acetabulum*, на мястото на синостозиране между *ischium* и *ilium*, които също могат да се интерпре-тират като последствие от преживяната травма в детска възраст.

Специфична група от травматични поражения в популацията, съста-вяват регистрираните на осем скелета, съставляващи 17,39% от случа-ите на травматични поражения, се свързва изключително с индивидите от мъжки пол (при 4,26% от мъжете над 20 години от некропола), като възрастта им варира от млада до старческа. Това са характерни следи от прободни (два случая) (Обр. 18.2) и посечни (пет случая) рани (Обр. 18.1, 3a–c). Един от откритите дефекти остава с проблематична интерпрета-ция. На изследвания материал всички те са били преживени. Най-често такива травми се локализируют на костите на черепа (шест случая), като при всички е засегната само *lamina externa* и *diploe* на костта, като в нито един случай не се установява засягане на *lamina interna*, съответно на мо-зъчните обвивки. При четири индивида е била засегната челната кост (с две посечни и една прободна рани). В един от тях дефект от посечна рана преминава през горния ръб на лявата очна орбита, като травмата вероятно е довела до загуба на окото. В един случай дефект, обясним с прободна рана, се открива на лявата теменна кост и в един – следи от посечна рана се откриват на тилната кост. В два случая се установяват травми от посеч-ни рани на кости на посткраниалния скелет – при един индивид на дясна-та раменна кост изцяло липсва медиалният епикондил, отсечен и напълно отделен (Обр. 18.3a, c). Засегната е и лакътната кост, от която също липсва фрагмент от *processus olecrani* (Обр. 18.3c). При друг – е засегнат латерал-ният епикондил на лява раменна кост, който е отделен и липсва. И в двата случая съответната лъчева кост не е засегната. При оздравителния процес дефектите са покрити с новообразуван калус. В единия случай *fossa olec-rani* е деформирана, с плитка форма, *trochlea humeri* е стеснена, и при два-

та индивида лакътната става е засегната от силни артрозни изменения, без анкилоза. Всички тези находки могат да се обяснят с бойни травми, преживени от индивидите. Те са нанесени с различни оръжия за близък (седем) и далечен бой (два случая). Дефектът на носовите кости на един индивид би могъл да е следствие от заздравяла фрактура, получена по-скоро в близък бой при еднолично противопоставяне, подобно на битов конфликт. Възможно е подобен да е и случаят с дефект на кортикалния слой при брадичката на долната челюст при друг мъж.

Травматични поражения по костите на посткраниалния скелет, обясними с инциденти от ежедневието се установяват на скелетните останки както на мъже, така и на жени. Разпределението на честотата на фрактури по отделни кости (Табл. 4) изглежда като най-често срещани фрактурите на ребра (27,5% от фрактурите на посткраниалния скелет, 11 мъже над 40 годишна възраст). Възможно е специфичната физическа натовареност на мъжете от епохата и по-високата възраст, до която са доживявали, да оказва влияние на наблюдаваното полово-възрастово разпределение на тези травми. В девет от случаите се установяват следи от травма на повече от едно ребро, или, и на други кости на посткраниалния скелет. При интерпретацията на честотата на травмите на ребрата трябва да се отчете също, че те най-често са фрагментирани и непълнен брой, при което могат да се допуснат дори по-високите ѝ стойности. Увеличаване на честотата на такива травми с възрастта се наблюдава и други скелетни серии (Matos 2009, 29, tabl. 2). Фрактури на костите на горния крайник и раменния пояс (Табл. 4) се установяват на 16 индивида, като най-често засегнати са ръчестите (17,5% от фрактурите) и лакътните (15%) кости. Ключиците са засегнати в 10% от случаите, като при още два индивида се установяват изменения на тази кост, които биха могли да се свържат с травми. Изглежда десните кости са били засегнати по-често и сравнението им е било свързано с линейно и ротационно разместване на фрагментите по дължинната ос. Не се наблюдава специфична локализация на травмата върху костта. Във всички установени случаи фрактурата на ключицата се комбинира с установена фрактура и на друга кост на посткраниалния скелет. На ръчестата кост фрактурите се локализиращат в дисталната част на диафизата (четири случая) и на processus styloideus (три случая), без специфична латерализация. В случаите, които позволиха проследяване на състоянието на съответната лакътна кост на предмишницата тя е останала незасегната, с изключение на скелета от гр. №85. Фрактури на лакътните кости се установяват при шест индивида, отново не се установява специфична латерализация и тенденция за специфична локализация на поражението. Отново, когато беше възможно проследяването на състоянието на съответната ръчеста кост, тя не е била засегната (с описаното

изключение). Раменната кост е засегната само в един случай, заздравяла със силно разместване на фрагментите. От костите на долния крайник най-често засегната е малкопищялната кост (17,5% от фрактурите) (Табл. 4), с най-честа локализация на травмата в дисталната част на костта, без специфична латерализация. Открива се само един случай на фрактура на бедрена кост (Обр. 17.2а, б). Индивидите, на които се установиха фрактури на долните крайници, са определени като мъже. В известна степен тази особеност е следствие от по-доброто им представяне в материала, но може да се интерпретира и като белег на по-голямата физическа натовареност на мъжете в трудовата дейност и политическите им задължения и по-високата възраст до която са достигали. В един случай (мъж, 60–70 години) се открива заздравяла фрактура на дясна тазова кост. Дефектът на трета лява метатарзална кост на индивида от гр. №203 също може да се интерпретира като следствие от фрактура. Най-често фрактурите са заздравявали с относително слабо разместване, без усложнения при оздравителния процес (64,9% от случаите). Изглежда по-чести усложнения са настъпвали в оздравителния процес след травми на ключиците, както и на редките случаи на фрактури на раменните и бедрените кости. Най-тежки последствия е имала травмата на индивида от гр. №94 (мъж, 60–70 години), при който бедрената кост е претърпяла фрактура на две места – на шийката и в проксималната част на диафизата, завършила с образуване на фалшива става и трайна инвалидизация.

Таблица 4. Случаи на фрактури. Локализация на костта

Table 4. Fracture distribution. Localization on bone

	dx	sn	Tt*		dx	sn	Tt*		dx	sn	Tt*
Cl	3	1	4/10%	Rd	3	4	7/17,5%	Pelv	1	1	2/5%
Hm	0	1	1/2,5%	Fm	0	1	1/2,5%	MT		1	1/2,5%
Ul	3	3	6/15%	Fb	4	3	7/17,5%	Cs	4	5	11/27,5%

Към измененията, следствия от травми, трябва да се причислят и наблюдаваните анкилози на ставите при шест индивида, установени и при двата пола (четирима мъже и две жени). Не се установява специфична латерализация. Засегнати са изключително долните крайници, като в един случай това е лявата колянна става, с обездвижване под ъгъл (Обр. 19.4) и в един – ставата между първа и втора фаланги на първия пръст на лявото ходило (Обр. 19.2). В останалите случаи е засегната глезенната става, където се установява един случай на анкилоза между голям/малък пищял дистално и един – на срастване на леви скочна и петна кости (Обр. 19.1),

при които движенията в ставата са били ограничени, но не напълно преустановени. В един случай дясната глезенна става е засегната от пълна анкилоза между големия пищял, скочната, петната и кубоидната кости (Обр. 19.3), при което е била напълно обездвижена. Повечето фрактури, установени на дисталния край на малкопищялната кост, са водели до процес на анкилозиране на глезенната става. С пешеходното придвижване и травми на сухожилните връзки на ставите/мускулите и последващи усложнения при оздравителния процес трябва да се свържат и често срещаните случаи на осифициращ миозит. На долните крайници такива се установяват на четирима мъже и една жена. На горните крайници се установяват при четири индивида, мъже, като в един случай е засегната раменна кост и в останалите три – по една от ключиците. Общо, следи от травми на крайниците – фрактура, анкилоза или осифициращ миозит се откриват най-често на кости на долните крайници. От тези травми са засегнати и двата пола от популацията и трябва да се приемат като придобивани при всекидневната дейност на хората, при пешеходно придвижване.

Някои изменения в областта на гръбначния стълб също биха могли да се обяснят с преживяна травма. Такива са наблюдаваните в цервикалния отдел на четири индивида (трима мъже и една жена). Тези травми общо могат да се разглеждат като белези на по-висок риск от контузии в дейността на индивидите.

Резултатите от анализа на демографското разпределение на измененията, групиращи се в случаите на *cribra orbitalia* и линейна хипоплазия на емайла насочват към реконструкция на недобре балансирано хранене на индивидите в ранна детска възраст, като същевременно остават в благоприятни граници, в сравнение с изследваните средновековни популации. Изглежда в тези особености се отразяват, от една страна, възможностите на традиционното хранене през епохата да осигури необходимите хранителни съставки за подрастващия организъм и от друга, рисковете от заболявания в ранна детска възраст и възможностите на традиционната медицина за лекуването им. Общо, в серията, скелетните останки от 44 израснали индивида, над 18–20 години при настъпване на смъртта, представляващи 18,72% от полово-възрастово определените израснали индивиди, показват белези, които могат да се свържат с развитие на тежки бактериално-гъбични инфекции, вероятно станали причина за смъртта им. Условията на живот в градска популация изглежда са способствали разпространението на заразните заболявания. При 26 от индивидите (11,06% от полово-възрастово определените израснали индивиди) се установяват данни за инвалидизация. За такава най-често причина са били травмите, регистрирани при 16 индивида (61,54%) и засягащи костите на

крайниците, с едно изключение – вероятна загуба на око. От тези травми три случая са били следствие на бойни действия. При седем индивида (26,92%) инвалидизацията е придобита още в детска възраст – три случая на вродена аномалия на невралната тръба, два случая, от които единият по-тежък, на вероятни изменения вследствие на витамин D дефицит при растежа и два случая на травми в тазобедрените стави. Въпреки, че някои от тези индивиди са достигнали относително напреднала възраст по отношение на останалите от популацията, повечето от тях, с по-тежки изменения, водещи до по-тежка инвалидизация (четири индивида), са умирали в по-млада възраст, между 20 и 35 години. По-младата възраст, до която тези индивиди са доживявали е в известна степен следствие на повишена смъртност при някои от тези състояния. Дали относително по-ранната смърт на двата индивида с инвалидизация след измененията в тазобедрената става е вследствие от negliжирането им, е трудно да се потвърди. За трите случая на DISH, патология, също водеща до трайна инвалидизация, може да се предположи, че са се развили в по-напреднала възраст, характерно за диагнозата. Демографското разпределение на разпространените изменения – зъбно-челюстна патология, дегенеративно-дистрофични изменения и *cribra orbitalia* показва повишена смъртност в по-млада възраст на засегнатите индивиди.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 1966: В. Алексеев. Остеометрия, методика антропологических исследований. Москва, 1966.

Алексеев, Дебец 1964: В. Алексеев, Г. Дебец. Краниометрия, методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Боев, Маслинков 1961: П. Боев, Д. Маслинков. Зъбно-челюстна палеопатология на нас. – Известия на Инст. по морфология, IV, 1961, 241–258.

Боев и съавт. 1983: П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков Средновековният некропол. Антропологични данни. Перник II, 1983, 177–212.

Боев, Чолаков 1991: П. Боев, Сл. Чолаков. Антропологично проучване на средновековни погребения върху надгробна могила от елинистическата епоха при Кабиле. Кабиле, II, 1991, 128–136.

Бужилова 2007: А. Бужилова. В: Т. Мишина, В. Балабина, Телль Юнаците, епоха бронзы, т. II, ч. I. Восточная литература, 2007.

Зубов 1968: А. Зубов. Одонтология. Методика антропологических исследований. Москва, 1968.

Рохлин 1965: Д. Рохлин. Болезни древних людей. Ленинград, 1965.

Русева 2003а: В. Русева, Прогресивни тенденции в демографското развитие от късното средновековие XIII–XIV век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов, В. Търново, 2003, 437–442.

Русева 2003б: В. Русева, Антропологични данни за промните в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до късното средновековие. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. С., 2003.

Тотев и съавт. 1996: К. Тотев, И. Чокоев. Разкопки в църквата „Св. 40 Мъченици“ във В. Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 1995 г. С., 1996, 94–95.

Тотев и съавт. 2001: К. Тотев, Е. Дерменджиев, С. Александрова, П. Кара依лиев, И. Чокоев, М. Станчева. Разкопки на църквата „Св. Четиридесет Мъченици“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 1999–2000 г. С., 2001, 127–128.

Тотев и съавт. 2002: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Н. Еленски, П. Кара依лиев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Археологически разкопки на църквата „Св. 40 Мъченици“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. С., 2002, 119–120.

Тотев и съавт. 2003: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Кара依лиев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Разкопки на некропола на църквата „Св. 40 Мъченици“ и източното крило на манастира „Велика Лавра“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2002 г. С., 2003, 112–113.

Тотев и съавт. 2004: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на некропола край църквата „Св. Четиридесет Мъченици“ във Велико Търново през 2003 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. С., 2004, 200–201.

Тотев и съавт. 2005: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол – централна част на северния двор на църквата „Св. Четиридесет Мъченици“ във В. Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. С., 2005, 295–296.

Чолаков и съавт. 1985: Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова. Палеопатологични данни за зъбно-челюстните заболявания на средновековното население по Българските земи. – В: Материали от Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1–4 ноември 1985, 1985, 272–274.

Acsádi, Nemeskéri 1970: G. Acsádi, J. Nemeskéri. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, Akademiai Kiado, 1970.

Aufderheide Rodriguez-Martin 1998: C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge University Press, 1998.

Barnes 1994: E. Barnes. Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology. University Press of Colorado, Colorado, 1994.

Barnes 2008: E. Barnes. Congenital Anomalies. Advances in Human Paleopathology. Ed. R. Pinhasi, S. Mays, Wiley & Sons, 2008, 329–362.

Bass 1971: W. Bass. Human Osteology: a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton. University of Missouri, 1971.

- Bergman 1967:** Bergman, P. Varieties of the Atlas. *Folia Morphologica*, XXVI, 1967, 2.
- Brickley et al. 2007:** M. Brickley, S. Mays, R. Ives. An investigation of Skeletal Indicators of Vitamin D Deficiency in Adults: Effective markers for Interpretating Past living Conditions and Pollution Levels in 18th and 19th Century Birmingham, England. *AJPA*, 132, 2007, 67–79.
- Capasso 1999:** L. Capasso. Brucellosis at Herculaneum (79 AD). *Int. J. Osteoarchaeol.* 9, 1999, 277–288.
- Crist 2008:** T. Crist. The Value of Historical Collections: Circulatory Hip Disease Among Philadelphia's Blockley Almshouse Skeletal Collection. *Ann. Roum. Anthropol.*, 45, 2008, 3–15.
- Eshed et al. 2002:** V. Eshed, B. Latimer, C. Greenwald, L. Jellema, B. Rothschild, S. Wish-Baratz, I. Hershkovitz. Button Osteoma: Its Etiology and Pathophysiology. *Am J Phys Anthropol*, 118, 2002, 217–230.
- Geipel 1955:** P. Geipel. Zur Kenntnis der Spaltbildung des Atlas und Ephistropheus. Teil IV, *Zentralblatt für Allgemeine Pathologie und Pathologische Anatomie*, 94, 1955, 19–84.
- Goodman et al. 1980:** A. Goodman, G. Armelagos, J. Rose. Enamel hypoplasia as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois. – *Hum Biol.* 1980; 52: 515–528.
- Goodman, Rose 1990:** A. Goodman, J. Rose. Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasia and associated historical structures. – *Yearb Phys Anthropol.* 1990; 33: 59–110.
- Goranov et al. 1983:** I. Goranov, P. Boev, N. Kondova, S. Cholakov. Paleopathological data for the Spinal Column Diseases. *Acta Morphologica*, 4, 1983, 57–63.
- Hajdu et al. 2009:** T. Hajdu, E. Fóthi, Zs. Bernert, E. Molnár, G. Lovász, I. Kóvári, K. Köhler, A. Marcsik. Appearance of hyperostosis frontalis interna in some osteoarcheological series from Hungary. *HOMO – Journal of Comparative Human Biology*, 60, 2009, 185–205.
- Hershkovitz et al. 1991:** I. Hershkovitz, B. Ring, M. Speirs, E. Galili, M. Kislev, G. Edelson, A. Hershkovitz. Possible Congenital Hemolytic Anemia in Prehistoric Coastal Inhabitants of Israel. *AJPA* 85, 1991, 7–13.
- Hershkovitz et al. 1997:** I. Hershkovitz, B. Rothschild, B. Latimer, O. Dutour, G. Leonetti, C. Greenwald, C. Rothschild, L. Jellema, B. Ring, M. Speirs, E. Galili, M. Kislev, G. Edelson, A. Hershkovitz. Recognition of Sick Cell Anemia in Skeletal Remains of Children. *AJPA* 104, 1997, 213–226.
- Hershkovitz et al. 1999:** I. Hershkovitz, C. Greenwald, B. Rothschild, B. Latimer, O. Dutour, L. Jellema, S. Wish-Baratz. Hyperostosis Frontalis Interna: An Anthropological Perspective. *AJPA* 109, 1999, 303–325.
- Hershkovitz et al. 2002:** I. Hershkovitz, Gh. Greenwald, B. Latimer, L. Jellema, S. Wish-Baratz, V. Eshed, O. Dutour, B. Rothschild. *Serpens Endocrania Simmetrica (SES): A New Term and a Possible Clue Identifying Intrathoracic Diseases in Skeletal Populations.* *AJPA* 118, 2002, 201–216.
- Hilson 1996:** S. Hilson. *Dental anthropology.* Cambridge University Press – Cambridge, 1996.

Hönscheid 1940: R. Hönscheid. Zur Frage der Spaltbildung des Atlas. Scheur. Bohn, 1940.

Kreshover 1940: S. Kreshover. Histopathologic studies of abnormal enamel formation in human teeth. – *Am J Orthod.* 1940; 26: 1083–1101.

Kreshover 1944: S. Kreshover. The pathogenesis of enamel hypoplasia: an experimental study. – *J Dent Res.* 1944; 23: 231–238.

Kühl 1985: R. Kühl. Skelettreste aus prähistorische Brandbestattungen und ihre Aussagemöglichkeiten, mit Hinweisen auf spezielle Fragestellungen in Schleswig-Holstein. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (MAGW)*, Band 115, 1985, 113–137.

Lovejoy et al. 1985: C. Lovejoy, R. Meindl, T. Pryzbeck, R. Mensforth. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A new Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 1985, 68, 15–28.

Lukacs 1989: J. Lukacs. Dental Paleopathology: Methodology Standardized. In: *Reconstruction of Life from Skeleton.* Alan Liss Inc., 1989, 261–279.

Marcsik et al. 1984: A. Marcsik, F. Kósa, É. Kurucz. Scanning electronmicroscopical investigation into paleopathological findings (porotic hyperostosis). *V European Meeting Siena Proceedings*, 1984, 219–234.

Matos 2009: V. Matos. Broken Ribs: Paleopathological Analysis of Costal Fractures in Human Identified Skeletal Collection From the Museu Bocage, Lisbon, Portugal (Late 19th to Middle 20th Centuries). *Am J Phys Anthropol* 140, 2009, 25–38.

Ortner 2003: D. Ortner. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Elsevier, Sec. Ed.

Ortner 2008: D. Ortner. *Differential Diagnosis of Skeletal Lesions in Infectious Disease.* *Advances in Human Paleopathology.* Ed. R. Pinhasi, S. Mays, Wiley & Sons. 191–214

Parle-McDermott1 et al. 2006: A. Parle-McDermott1, P. Kirke, J. Mills, A. Molloy, C. Cox, V. O’Leary, F. Pangilinan, M. Conley, L. Cleary, L. Brody, J. Scott 2006. Confirmation of the R653Q polymorphism of the trifunctional C1-synthase enzyme as a maternal risk for neural tube defects in the Irish population. *European Journal of Human Genetics*, 14, 2006, 768–772.

Popovici 1973: I. Popovici. Cimitirele de la Străulești, sec. XIV-XVI. *Analiză demografică.* *St. Cerc. Antropol.*, 10, 1973, 1, 15–22.

Popovici-Bărdărău Udrescu 1987: I. Popovici-Bărdărău, M. Udrescu. Données anthropodémographiques sur quelques populations médiévales (IIe milénaire) de la Roumanie. *Sborník Národního muzea v Praze.* 27, 1987, 147–149.

Rose et al. 1985: J. Rose, K. Condon, A. Goodman. Diet and dentition: developmental disturbances. In: Gilbert, R., Mielke, J., editors *The analysis of prehistoric diets.*, Academic press – New York, 1985, 281–306.

Russell 1948: J. Russell. *British Medieval Population.* University of New Mexico, Albuquerque, 1948.

Russell 1958: J. Russell. *Late Ancient and Medieval Population.* American Philosophical Society, Philadelphia, *Transactions* 48, 1958, 3.

- Russeva 2010:** V. Russeva. Distribution of Enamel Hypoplasia – New Perspectives for Interpretation of the Anthropological Material from Archaeological Sites in Bulgaria (Preliminary Results). *Интердисциплинарни изследвания, XII-XIII*, 2010, 186–192.
- Sarnat, Schour 1941:** B. Sarnat, I. Schour. Enamel hypoplasia (chronic enamel aplasia) in relationship to systemic diseases: a chronological, morphological and etiological classification. – *J Am Dent Assoc.* 28, 1941, 1989–2000.
- Schwartz 1995:** J. H. Schwartz. *Skeletal Keys (An Introduction to Human Skeletal Morphology, Development and Analysis)*. New York, Oxford Press, 1995.
- Skinner, Goodman 1992:** M. Skinner, A. Goodman. Anthropological uses of developmental defects of enamel. In: Saunders and Katzenberg, editors. *Skeletal biology of past peoples: research methods*. Wiley-Liss – New York, 1992, 153–174.
- Smith 2006:** M. Smith, Treponemal Disease in the Middle Archaic to Early Woodland Periods of the Western Tennessee River Valley. *Ann. J Phys Anthropol* 131, 2006, 205–217
- Starling, Stock 2007:** P. Starling, J. Stock. Dental indicators of health and stress in Early Egyptian and Nubian agriculturalists: a difficult transition and gradual recovery. – *Am J Phys Anthropol.* 134, 2007, 520–528.
- Stuart-Macadam 1989:** P. L. Stuart-Macadam. Nutritional Deficiency Diseases: A Survey of Scurvy, Rickets and Iron Deficiency Anemia. In: Iskan-Kenedy ed. 1989. *Reconstruction of Life From the Skeleton*. Alan R. Liss, Inc. 1989, 201–222.
- Tyrrell, Benedix 2004:** A. Tyrrell, D. Benedix. Two Cases of Atlas Anomalies. *Int. J. Osteoarchaeol.* 14, 2004, 52–59.
- Ubelaker 1989:** D. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation* (2 nd Ed.). Washington DC, Taraxacum.
- Walker et al. 2009:** P. Walker, R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdum, V. Andrushko. The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra Orbitalia: A Reappraisal of Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis. *AJPA* 139, 2009, 109–129.
- Walrath et al. 2004:** D. Walrath, P. Turner, J. Bruzek. Reliability Test of the Visual Assessment of Cranial Traits for Sex Determination. *Am J Phys Anthropol.* 125, 2004, 132–137.
- Wapler et al. 2004:** U. Walper, E. Crubezy, M. Schultz. Is Cribra Orbitalia Synonymous with Anemia? Analysis and Interpretation of Cranial Pathology in Sudan. *AJPA* 123, 2004, 4, 333–339.

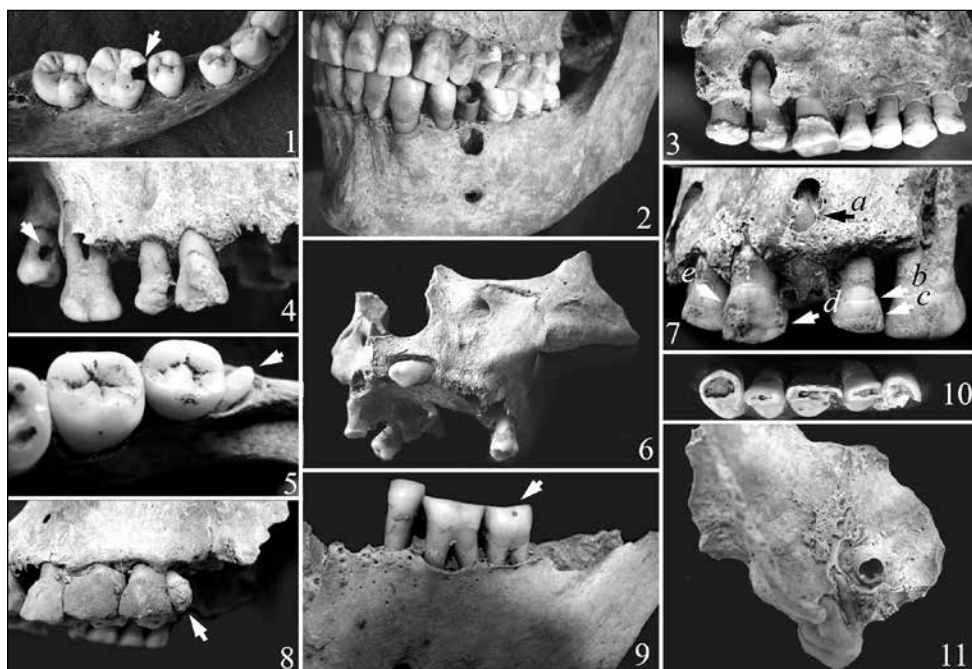

Обр. 1.

Обр. 1. Вродени аномалии в развитието на невралната тръба. 1. Първи шийен прешлен, атлас – отворена неврална (постериорна) дъга, гр. № 281, мъж, 25–30 години. 2. Втори и трети шийни прешлени – срастване, гр. № 243, мъж, 20–25 години. 2a. Преден изглед. 2b. Страничен изглед. 3. Кръстцова кост (sacrum), постериорен изглед – несраснали неврални дъги на пришлените, гр. № 59, мъж, 60–70 години. 4. Срастване на два торакални прешлена и съответните десни ребра, гр. № 193, мъж, 65–70 години.

Fig. 1. Congenital developmental anomalies of neural tube. 1. C1, atlas – opened neural (posterior) arch, grave No 281, male, 25–30 years. 2. C2–C3 – fused, grave No 243, male, 20–25 years. 2a. Frontal view to the anterior side. 2b. Lateral view. 3. Sacrum, posterior view, unfused neural arches, grave No 59, male, 60–70 years. 4. Fusion of two thoracic vertebrae and adjacent right ribs, grave No 193, male, 65–70 years.

Обр. 2. Патология на зъбно-челюстния апарат. 1. Кариес на оклузивната повърхност, долен десен първи молар, гр. № 226, жена, 20–25 години. 2. Долен ляв втори премолар – деструктиран до корен, околокоренова киста, отворена букално, натрупване на зъбен камък, гр. № 99, мъж, 40–50 години. 3. Горен ляв втори молар – околокоренова киста, отворена лабиално, натрупване на зъбен камък, гр. № 115, мъж, 40–60 години. 4. Горен десен трети молар – кариес на шийката, медиално, гр. № 273, мъж, 50–60 години. 5. Дистомолар, от дясната страна на долната челюст, след трети молар, гр. № 84, мъж, 40–45 години. 6. Горен ляв канин, dens

Обр. 2.

tractus, гр. № 264, мъж, 70–80 години. 7. Горен ляв първи премолар – деструктиран до корен; 7а. Околкоренова киста, отворена букално. 7б–с стрелки. Линеарна хипоплазия на емайла, гр. № 273, мъж, 50–60 години. 8. Коронка на дистомолар с общ корен с трети молар, от лявата страна на горната челюст, гр. № 147, мъж, 35–40 години. 9. Долен ляв втори молар – букална ямичка на емайла, гр. № 267, мъж, 40–45 години. 10. Инцизиви, канин и премолар – хипоплазия на емайла на оклузивната повърхност, гр. № 278, мъж, 50–60 години. 11. Околкоренова киста на горен ляв втори молар, отворена в максиларния синус с развит синусит, гр. № 181, мъж, 30–40 години.

Fig. 2. Dental pathology. 1. Occlusal caries, lower right first molar, grave гр. 226, female, 20–25 years. 2. Lower left second premolar – destructed to its root, abscess, opened buccally, tartar, grave гр. No 99, male, 40–50 years. 3. Upper left second molar – abscess, opened lingually, tartar, grave No 115, male, 40–60 years. 4. Upper right third molar – neck caries, medially, grave No 273, male, 50–60 years. 5. Distomolar, in the right side of lower jaw, after the third molar, grave No 84, male, 40–45 years. 6. Upper left canine, dens impactus, grave No 264, male, 70–80 years. 7. Upper left first premolar destructed to its root. 7a. Abscess, buccally opened. 7b–c. Arrows, linear enamel hypoplasia, grave No 273, male, 50–60 years. 8. Crown of distomolar with one root with third molar, left side of upper jaw, grave No 147, male, 35–40 years. 9. Lower left second molar, buccal enamel pit formation, grave No 267, male, 40–45 years. 10. Incisors, canine, premolar – enamel hypoplasia on the occlusal surface, grave No 278, male, 50–60 years. 11. Abscess on the root of upper left second molar, open in the maxillary sinus with developed sinusitis, grave No 181, male, 30–40 years.

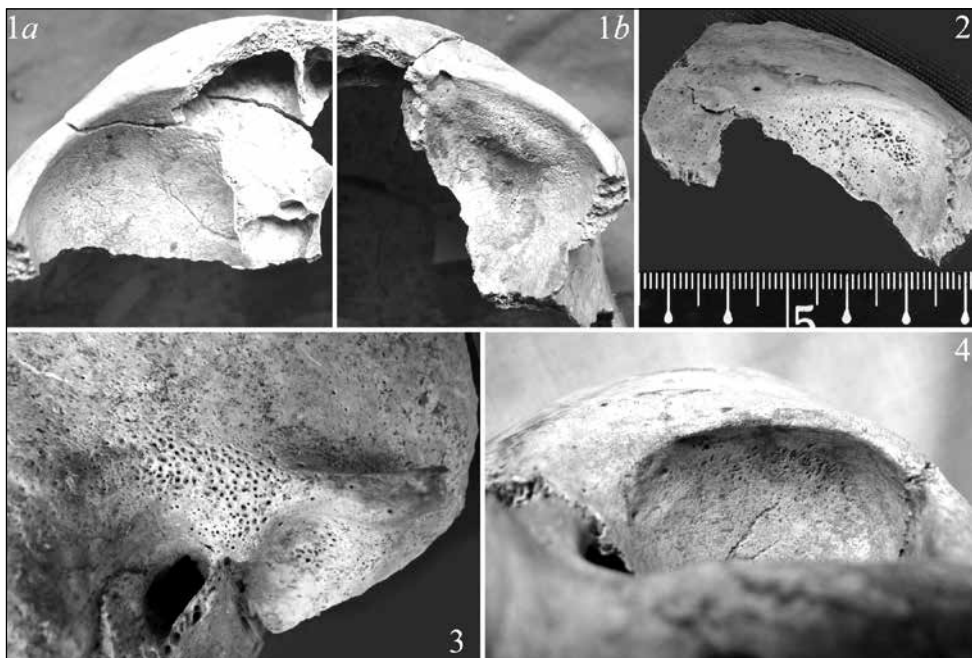

Обр. 3.

Обр. 3. Дегенеративно-дистрофични изменения, глава на рамна кост, раменна става. 1. Липса, дясна страна, гр. № 211, жена, 30–40 години. 2. Начало на развитие, дясна кост, гр. № 138, мъж, 30–40 години. 3. Развити дегенеративно-дистрофични изменения, гр. № 223, мъж, 60–70 години. 4. Силно развитие до степен на инвалидизация, гр. № 233, мъж, 50–55 години.

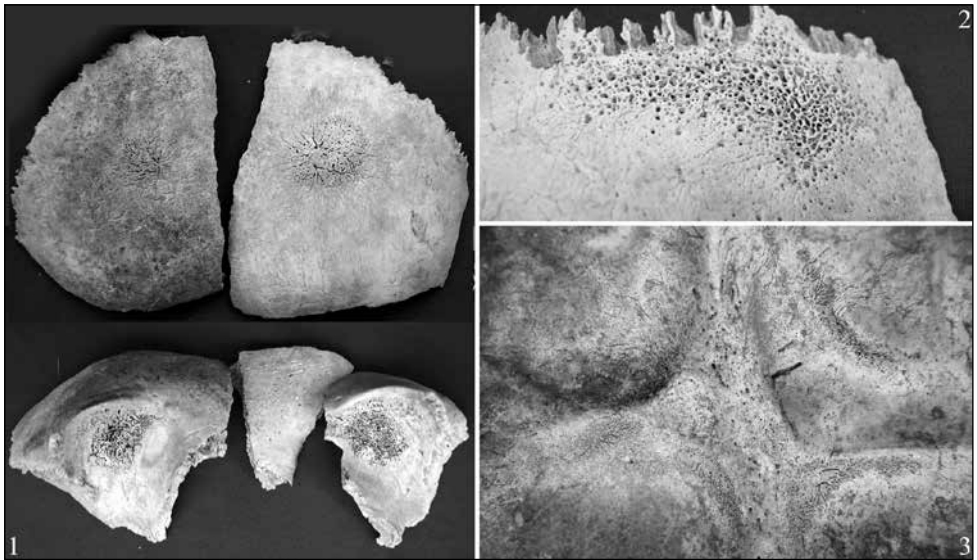
Fig. 3. Degenerative-joint disease (DJD), humeral head, shoulder. 1. Lack, дясна страна, grave No 211, female, 30–40 years. 2. Initial development, right bone, grave No 138, male, 30–40 years. 3. Developed DJD, grave No 223, male, 60–70 years. 4. Heavy development to inability, grave No 233, male, 50–55 years.

Обр. 4.

Обр. 4. Криброзни изменения. 1. *Cribr orbitalia*, гр. № 204, мъж, 50–60 години. 1а. Горна стена на дясна очна орбита – следи от рекомбинирана *cribra orbitalia*. 1б. Горна стена на лява очна орбита – хиперостоза на мястото на рекомбинирана *cribra orbitalia*. 2. Горна стена на лява очна орбита – активна *cribra orbitalia*, гр. № 184, дете, ок. 7 години. 3. Лява слепоочна кост – *cribra temporalia* над външния слухов отвор, гр. № 164, дете, ок. 3 години. 4. Горна стена на лява очна орбита – следи от рекомбинирана *cribra orbitalia*, гр. № 181, мъж, 30–40 години.

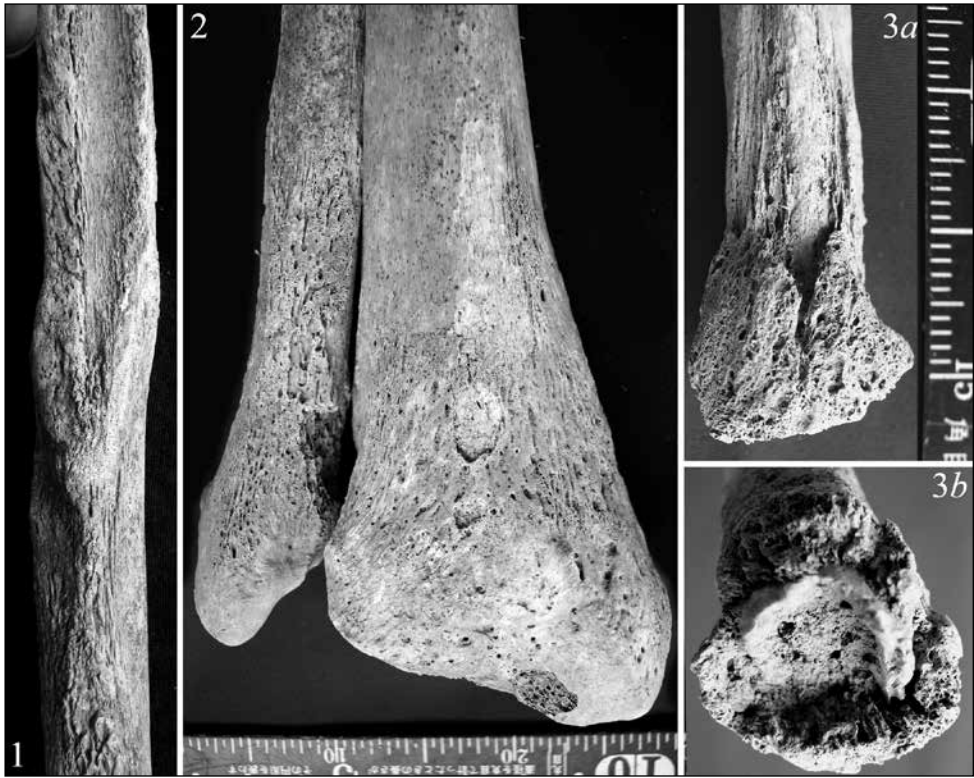
Fig. 4. Cribrotic changes. 1. *Cribr orbitalia*, grave No 204, male, 50–60 years. 1a. Upper wall of right orbit, traces of recombined *cribra orbitalia*. 1b. Upper wall of left orbit, hyperostosis at the place of recombined *cribra orbitalia*. 2. Upper wall of left orbit, active *cribra orbitalia*, grave No 184, child, about 7 years. 3. Left temporal bone – *cribra temporalia* over *porus acusticus*, grave No 164, child, about 3 years. 4. Upper wall of left orbit, traces of recombined *cribra orbitalia*, grave No 181, male, 30–40 years.

Обр. 5.

Обр. 5. Криброзни изменения на черепа на индивида от гр. 263, дете, ок. 4 години. 1. Фрагменти от челна кост – *cribra orbitalia*, активна трабекуларна форма и поротична хиперостоза по ектокраниалната повърхност на люспата на челната кост. 2. Лява теменна кост – поротична хиперостоза по ектокраниалната повърхност, локализирана до *sutura lambdoidea*. 3. Ендокраниална повърхност на люспата на тилната кост – натрупване на плака в *sulcus sinus superioris et transversus*.

Fig. 5. Cribrotic changes on the skull of the individual from grave 263, child, about 4 years. 1. Frontal bone, fragments – *cribra orbitalia*, active, trabecular form and porotic hyperostosis on the ectocranial surface of frontal squamma. 2. Left parietal – porotic hyperostosis on the ectocranial surface, found near the lambdoid suture. 3. Endocranial surface of occipital squama – plaque accumulation in grooves for superior sagittal and transverse sinuses.

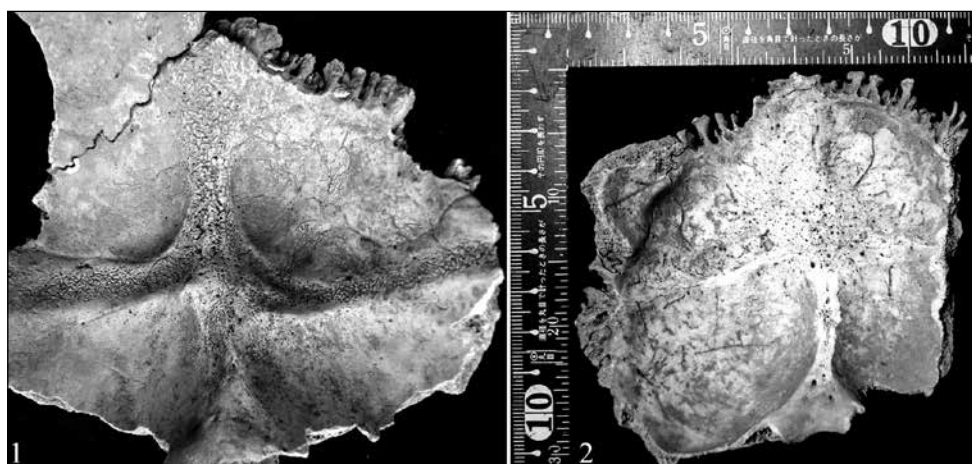
Обр. 6.

Обр. 6. *Периостит и периостални реакции на дългите кости на крайниците. 1. Малкопищялна кост, гр. № 92, мъж, 40–50 години. 2. Леви голямо- и малкопищялни кости, гр. № 197, мъж, 45–50 години. 3. Проксимален фрагмент от дясна лакътна кост, гр. № 214, мъж, 35–40 години, детайл. 3а. Изглед по дължина на костта. 3б. Изглед на лома – натрупване на спонгиозно костно вещество в медуларния канал.*

Fig. 6. *Periostitis and periosteal reactions of the long bones of members. 1. Fibula, grave No 92, male, 40–50 years. 2. Left tibia and fibula, grave No 197, male, 45–50 years. 3. Proximal fragment of right ulna, detail, grave No 214, male, 35–40 years. 3a. View on the bone. 3b. View to the breaking surface – spongy bone accumulation in the medullar canal.*

Обр. 7. *Serpens endocrania. 1. Люсна на тилна кост, ендокраниална повърхност – натрупване на os serpens в sulcus sinus superioris et transverses, гр. № 84, мъж, 40–45 години. 2. Люсна на тилна кост, ендокраниална повърхност – поротична хиперостоза, гр. № 60, мъж, 40–50 години.*

Fig. 7. *Serpens endocrania. 1. Occipital squama, endocranial surface – accumulation of os serpens in grooves of superior and transverse sinuses, grave No 84, male, 40–45 years. 2. Occipital squama, endocranial surface – porotic hyperostosis with cribrotic structure, grave No 60, male, 40–50 years.*

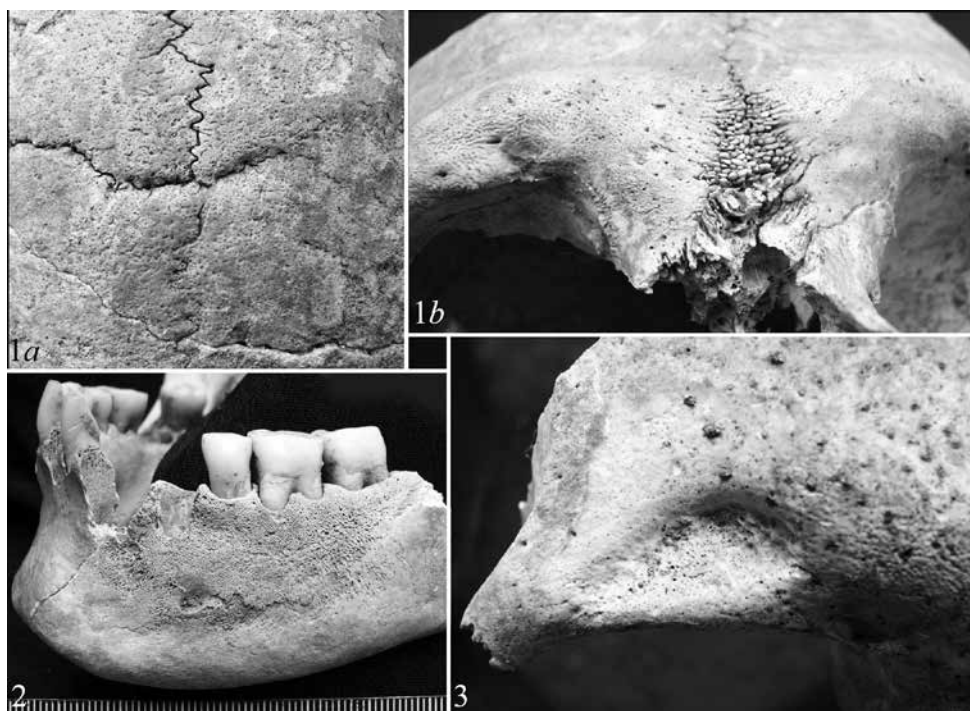
Обр. 7.

Обр. 8.

Обр. 8. Периостит на дългите кости на крайниците. 1. Гр. № 199, мъж, 30–35 години. 1а. Малкопищялна кост, детайл. 1б. Голямопищялна кост, изглед към медиалната стена. 2. Бедрени и голямопищялни кости, гр. № 151, мъж, 45–50 години.

Fig. 8. Periostitis of long limb bones. 1. Grave No 199, male, 30–35 years. 1a. Fibula, detail. 1b. Tibia, view to the medial shaft. 2. Femurs and tibiae, grave No 151, male, 45–50 years.

Обр. 9.

Обр. 9. Костни реакции на костите на черепа. 1. Гр. № 100, мъж, 55–60 години. 1а. Черепен покрив, детайл област при краниометрична точка bregma – силно хлътване на черепните шевове (*sutura sagittalis, coronalis et metopica*) вследствие хиперосталното натрупване. 1б. Челна кост, детайл – криброзно изменение на надвеждието. 2. Долночелюстна кост, фрагмент, лява страна, детайл, гр. № 284 (жена, 25–30 години) – поротична хиперостоза. 3. Челна кост, фрагмент, детайл от дясната страна, надвеждието, гр. № 199 мъж, 30–35 години – дефект над ръба на очната орбита.

Fig. 9. Bone reactions on skull bones. 1. Grave No 100, male, 55–60 years. 1a. Cranial vault calva, detail at the area of craniometrical point bregma – deep position of sutures (*sagittal, coronal and metopic* in result of hyperostosis. 1b. Frontal bone, detail – cribrotic changes of supraorbital region. 2. Mandible, fragment, left side, detail, grave No 284 (female, 25–30 years), porotic hyperostosis. 3. Frontal bone, fragment, detail from right side, supraorbital region, grave No 199 male, 30–35 years, defect over the superior orbital margin.

Обр. 10.

Обр. 10. 1. Лумбални прешлени, гр. № 142, мъж, 40–45 години; трети и четвърти лумбални прешлени – анкилоза и остеолиза. 2. Торакален прешлен, гр. 154, мъж, 20–25 години – хиперостоза, anteriорен вертебрален епифизит. 2а. Изглед от anteriорна страна. 2б. Изглед към лява стена. 3. Лумбален прешлен, гр. № 174, жена, 30–40 години – сплескване, силни остеолитични процеси по предната стена, форма на „рибешки прешлен“. 3а. Изглед към проксимална ставна повърхност на тялото. 2б. Изглед към anteriорната страна.

Fig. 10. 1. Lumbar vertebrae, grave No 142, male, 40–45 years; L3–L4 – ankylosis and osteolysis. 2. Thoracic vertebra, grave 154, male, 20–25 years – hyperostosis, anterior vertebral epiphysitis. 2a. Frontal view to the anterior side. 2b. Lateral view to the left side. 3. Lumbar vertebrae, grave No 174, female, 30–40 years – shortening of vertebral height, advanced osteolytic changes, form of “fish vertebra”. 3a. Vertical view to the proximal articular surface of vertebral body. 2b. Frontal view to the anterior side.

Обр. 11.

Обр. 11. Торакални прешлени, гр. № 49, мъж 40 години – анкилоза вследствие на силно натрупване на костно вещество по ръбовете и стените, от дясната страна, DISH. 11а. Страничан изглед към дясната страна. 11б. Изглед към anteriорната страна.

Fig. 11. Thoracic vertebrae, grave No 49, male 40 years – ankylosis after accumulation of cortical bone at right side, DISH. 11a. Lateral view to the right side. 11b. Frontal view to the anterior side.

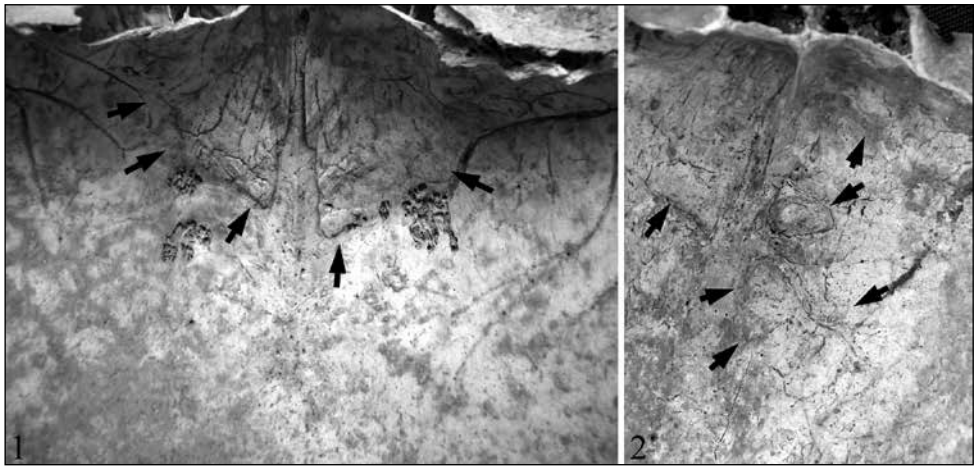

Обр. 12.

Обр. 12. 1. Лакътни и лъчеви кости, гр. № 44, мъж, 30–35 години, левите лъчева и лакътна кости – силно изкривяване. 2. Голямопещални кости, дясна малкопещална кост, гр. № 234, мъж, 20–25 години – изкривяване.

Fig. 12. 1. Radius and ulna, grave No 44, male, 30–35 years – left radius and ulna – bowing. 2. Tibiae, right fibula, grave No 234, male, 20–25 years – bowing.

Обр. 13.

Обр. 13. 1. Челна кост, ендокраниална повърхност, гр. № 162, мъж, 50–55 години – *hyperostosis frontalis interna*, тип А. 2. Челна кост, ендокраниална повърхност, гр. № 143, мъж, 50–60 години – хиперостоза, наподобяваща *hyperostosis frontalis interna*.

Fig. 13. 1. Frontal bone, endocranial surface, grave No 162, male, 50–55 years, *hyperostosis frontalis interna*, type A. 2. Frontal bone, endocranial surface, grave No 143, male, 50–60 years – *hyperostosis*.

Обр. 14.

Обр. 14. 1. Фрагмент от горна челюст, изглед към дясна страна на алвеоларния израстък, гр. № 86, мъж, 40–45 години. 2. Дясна голямомищиялна кост, дистален край, детайл, гр. № 190, мъж, 40–50 години. 3. Бедрена кост, гр. № 279, мъж, 45–50 години. 3а. Изглед към anteriорната страна. 3б. Детайл. 3. Лява голямомищиялна кост, гр. № 230, мъж 50–55 години. 4а. Изглед към anteriорната страна. 4б. Детайл.

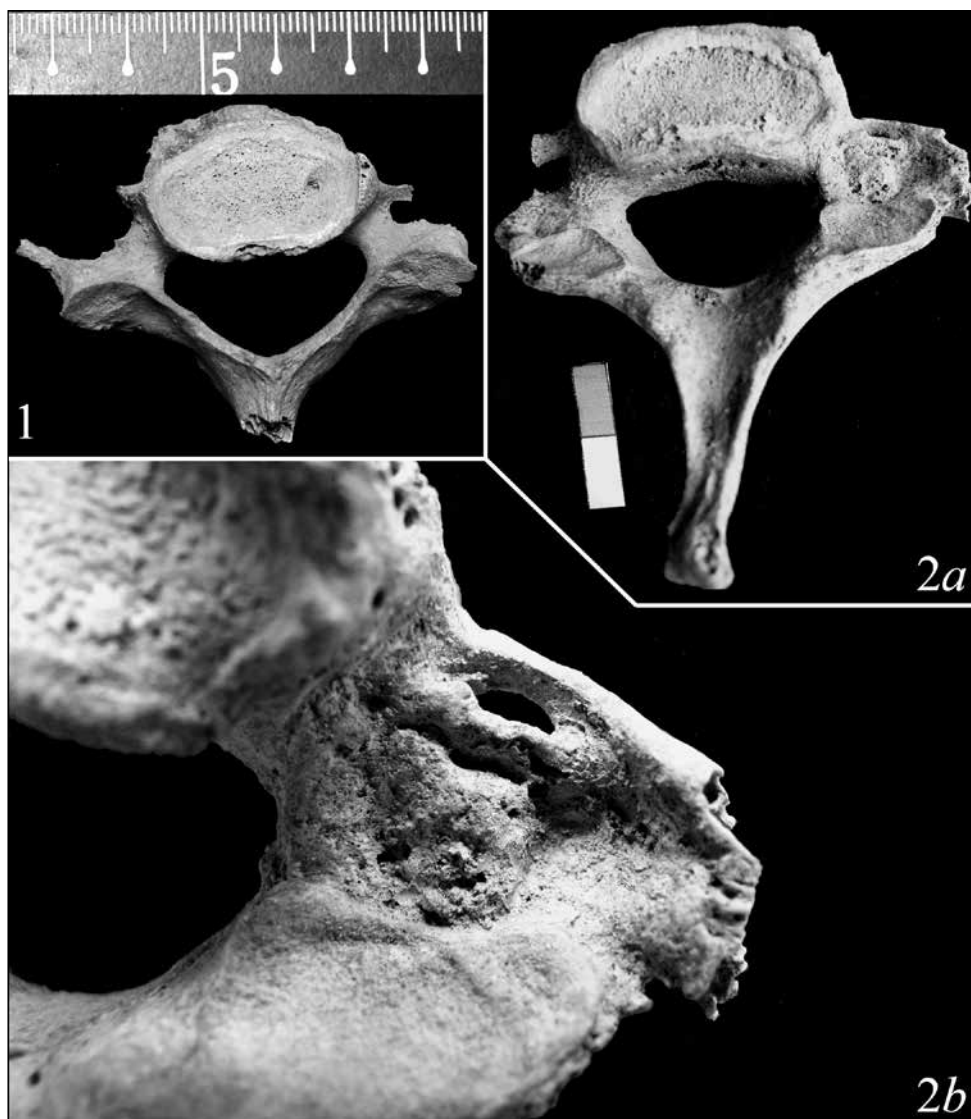
Fig. 14. 1. Fragment from maxilla, lateral view to the right side of the alveolar process, grave No 86, male, 40–45 years. 2. Right tibia, distal end, detail, grave No 190, male, 40–50 years. 3. Femur; grave No 279, male, 45–50 years. 3a. Frontal view to the anterior shaft. 3b. Detail. 3. Left tibia, grave No 230, male 50–55 years. 4a. Frontal view to the anterior shaft. 4b. Detail.

Обр. 15.

Обр. 15. Фрагмент от челна кост, гр. № 233, мъж, 50–55 години, изглед към вътрешната повърхност на sinus frontalis.

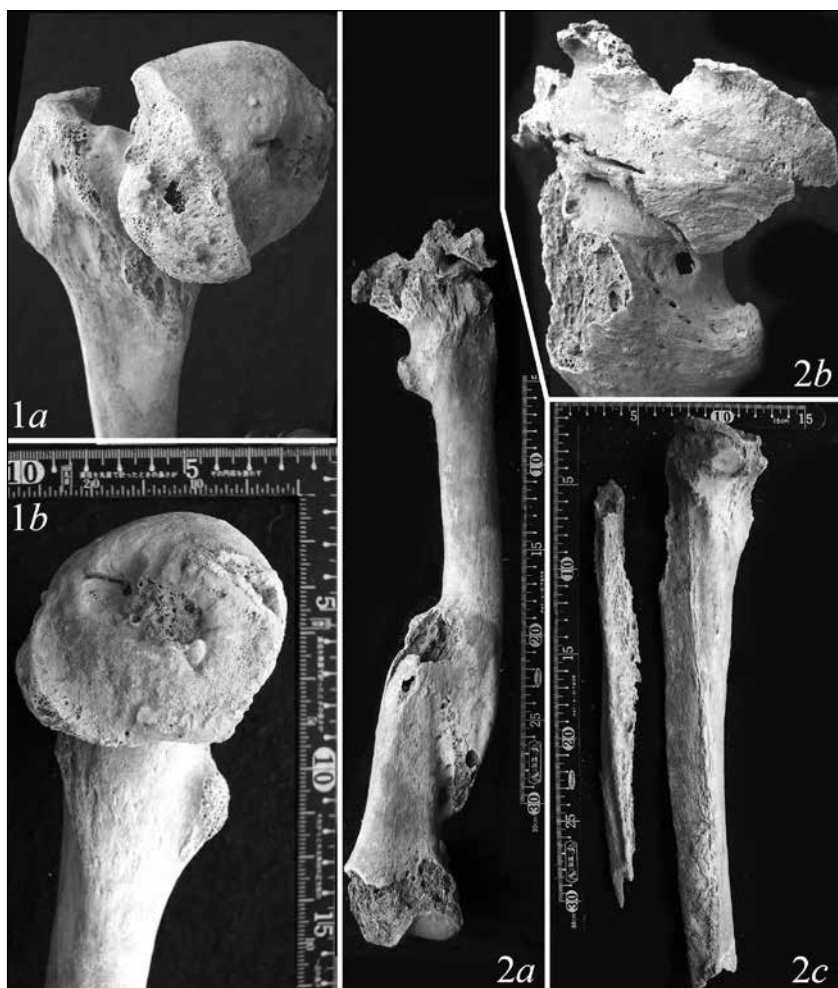
Fig. 15. Fragment from frontal bone, grave No 233, male, 50–55 years, view to the inside of frontal sinus.

Обр. 16.

Обр. 16. 1. Шиев прешлен, гр. № 258, мъж, 50–60 години – разширен ляв *foramen transverses*. 2. Седми шиев прешлен, гр. № 273, мъж, 50–60 години – стеснение на ляв *foramen transversus* след натрупване на плака. 2a. Изглед към дистална ставна повърхност. 2b. Детайл.

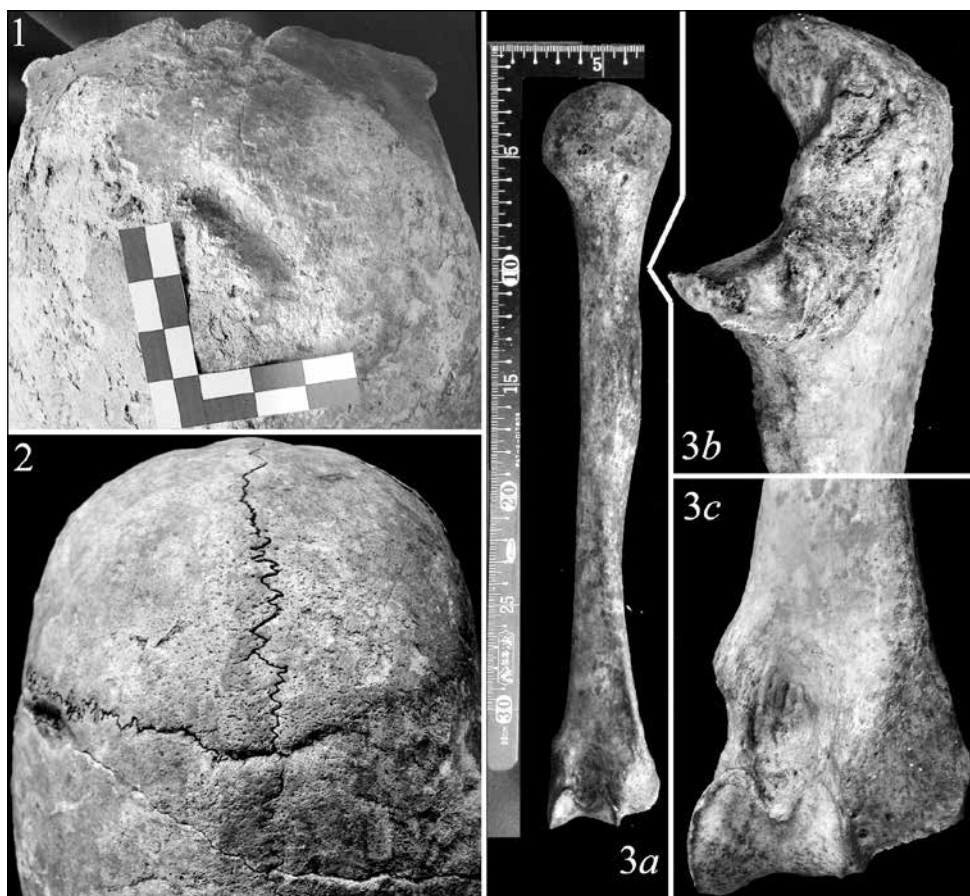
Fig. 16. 1. Cervical vertebra, grave No 258, male, 50–60 years, enlarged left transversal foramen. 2. C7, grave No 273, male, 50–60 years, narrowing of left transversal foramen after plaque accumulation. 2a. Vertical view to the distal side. 2b. Detail.

Обр. 17.

Обр. 17. 1. Дясна бедрена кост, детайл, проксимален край, гр. № 257, мъж, 40–50 години. 1а. Изглед към anteriорната страна. 1б. Детайл. 2. Кости на долни крайници, гр. № 94, мъж, 60–70 години. 2а. Лева бедрена кост, фрактура на две места – на шийката и в проксималната част на диафизата. 2б. Детайл, лъжлива става на шийката. 2с. Леви голям и малък пищял, „восъкоподобно“ периостално натрупване, по цялата повърхност на костта, най-силно по протежение на *linea interossea*, хипертрофична остеоартропатия.

Fig. 17. 1. Right femur, detail, proximal end, grave No 257, male, 40–50 years. 1a. Frontal view to the anterior side. 1b. Detail. 2. Bones of lower limbs, grave No 94, male, 60–70 years. 2a. Left femur, fracture at two places – on the femoral neck and proximal part of diaphysis. 2b. Detail – false articulation on the femoral neck. 2c. Left tibia and fibula “wax” periosteal bone accumulation, at whole bone surface, most pronounced at interosseal line, hypertrophic osteoarthropathy.

Обр. 18.

Обр. 18. 1. Черепен покрив, детайл, гр. № 241, мъж, 60–65 години – дефект на челната кост, размери 2,8 x 1,15 cm. 2. Черепен покрив, детайл, гр. № 100, мъж, 55–60 години – дефект на лявата теменна кост. 3. Кости на горен крайник, гр. № 94, мъж, 40–50 години. 3a. Дясна раменна кост, изглед към постериорната страна. 3b. Детайл, дясна лакътна кост, изглед към медиалната страна. 3c. Детайл, дясна раменна кост, дистален край, постериорна страна.

Fig. 18. 1. Cranial vault, detail, grave No 241, male, 60–65 years, defect on the frontal bone, measurements 2,8 x 1,15 cm. 2. Cranial vault, detail, grave No 100, male, 55–60 years, defect on left parietal. 3. Bones of upper limb, grave No 94, male, 40–50 years. 3a. Right humerus, view to the posterior shaft. 3b. Detail, right ulna, view to the medial side. 3c. Detail, right humerus, distal end, posterior side.

Обр. 19.

Обр. 19. Анкилоза на стави на крайниците. 1. Леви скочна и петна кости гр. № 133, жена, 30–40 години – анкилоза в глезната става. 2. Първи леви фаланги, съответно от първи и втори ред на лявото ходило, гр. № 224, мъж, 60–70 години – анкилоза. 3. Десни голям пищял, скочна, петна и кубоидна кост, гр. № 239, мъж, 30–40 години – анкилоза в глезната става. 4. Леви бедрена и голямопищялна кости, гр. № 119, мъж, 45–50 години – анкилоза в колянната става.

Fig. 19. Ankylosis of limb articulations. 1. Left talus and calcaneus – ankylosis, grave No 133, female, 30–40 years. 2. First left phalanges respectively from the first and second row, left foot, grave No 224, male, 60–70 years – ankylosis in ankle joint.. 3. Right tibia, talus, calcaneus and cuboid, grave No 239, male, 30–40 years – ankylosis in ankle joint. 4. Left femur and tibia, grave No 119, male, 45–50 – ankylosis in knee joint.

HEALTH STATE OF INDIVIDUALS FROM THE POPULATION OF THE NECROPOLIS (MIDDLE 13TH–14TH C. AD) AT THE HOLY FORTY MARTYRS CHURCH, VELIKO TARNOVO

Victoria Russeva

(Summary)

Material. The anthropological investigation of the material from the cemetery of the Holy Forty Martyrs Church, Veliko Tarnovo, from the end of 13th–the first half of 14th c. consists of skeletal remains from 303 individuals. 281 out of them were identified in terms of age and sex, including 36 skeletons of children, equally distributed in the first and second age groups, *Infants I* and *II*, up to 7 and from 7 to 15 years respectively (with 18 individuals, 6,41 %, in each group). In the group of the adults 47 skeletons were identified as females (16,73 %) and 188 – as males (66,90 %).

After analysing the palaeodemographic distribution of pathological changes, evidenced on examined bone remains, the skeletons of 44 adults, over 18–20 years of age (18,72 % of all the adults), showed traces of infectious disease, caused by bacterial or fungal agents. According to the specific distribution of *cribra orbitalia* and LEH some nutrition imbalance in early childhood can be detected, with values of the studied features remaining within relatively favourable limits, in relation to the other examined medieval populations. These specifics could be the result of the traditional nutrition in the period and, on the other hand, of the risk of infections in early childhood and the achievements of the traditional medicine. In 24 individuals (10,21 % of the adults) disabilities at different stages of development were registered. The disability was caused most often by trauma (16 individuals). In seven cases (2,98 %) the disability developed in childhood – in three cases it was caused by congenital defects, in two – by D-vitamin deficiency and in two – by a possible trauma. The demographic distribution of dental pathology, DJD and *cribra orbitalia* showed increased mortality at a younger age of the affected individuals.

ДЕЙНОСТТА НА ТЪРГОВСКИТЕ ДРУЖЕСТВА „ХРИСТО (ХРИСТАКИ) ГАНЕВ ВИТАНОВ И БРАТЯ“ И „НИКОЛА И ХРИСТАКИ ГАНЕВИ“ В РУСЕ И ТЪРНОВО ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Светла Атанасова

Търговските дружества от втората половина на XIX век бележат трайно присъствие в стопанската структура на българските земи. Създадените от търновци частни инициативи съдействат за изграждането на националния икономически модел, базиран на взаимодействието между местното производство и европейските практики. Успешна търговска практика у нас създават възрожденските търговци Ганеви.

През 50-те години на XIX век братята Витан, Христо, Никола и Йордан Ганеви от Търново основават търговска къща под наименованието „Христо (Христаки) Ганев Витанов и братя“ с централен офис в Русе и филиал в Търново. Фирмата внася от Цариград и Влашко за нуждите на вътрешния пазар манифактурни и колониални стоки, сладкарски изделия, суровини за бита, животинска продукция и спиртни напитки. За целта тя си сътрудничи с цариградската посредническа къща „Братя С. Коцови“. Братя Ганеви поддържат професионални контакти с търговските компании на „Никола Щърбаков и Сие“ – Търново, „Братя Д. Симидови“ – Търново, П. Д. Сарафов, „Димитър Паскалев и дружие“, Тодор Станчев и Апостол П. Пападопуло – крупен индустриалец и собственик на спиртна фабрика в Галац.

През 1868 г. възрожденските търговци внасят от Румъния суровини, необходими за земеделието. През 1867–1868 г. се включват в търговията с обработени кожи и памук. Братя Ганеви изнасят фабрични изделия местно производство на румънския пазар, с посредничеството на търговската къща „Иван и Коста Васильови“ в Браила.

През 1866 г. Никола и Христо Ганеви влагат собствен капитал за учредяването на нова компания под наименованието „Никола и Христаки Ганеви“ със седалище в Русе. Съдружниците съсредоточават усилията си в дейността на откритата сладкарница и профилиран магазин. Модерната

сладкарница е посещавана от всички по-видни граждани, включително и представители на официалната турска власт. Доставките на сладкарски изделия се осъществяват директно от фирмите – производителки: фабриката на Джордже Димитреску в Букурещ; „Лука Васильов и дружие“ – Търново, с филиал в Браила; търновските търговци Димитър Симидов и Янко х. Недялков; Венков от Габрово; Тодор Дацков от Разград; „М. Маникатиди“ и Димитър и Станчо Симеонови от Търново. С разрастването на компанията Христо и Никола Ганеви разкриват филиали в Гюргево, Букурещ и Варна.

Голямата семейна фирма „Христо Ганев Витанов и братя“ продължава стопанското си развитие паралелно с по-малката търговска формация (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 44).

Настоящото изследване проследява паралелно развитието на двете търговски структури, като са използвани хронологичния и проблемен принцип при тяхното представяне. Информация за дейността на създадените от търновци търговски практики се съдържат в съхранените документи – договори и търговска кореспонденция от 60-те и 70-те години на XIX век в Български исторически архив в София. Макар и незначителна като обем архивни единици, търговската документация разкрива конкретни събития и действия, свързани с професионалния живот на стопанските структури (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 44). Изнесените данни за обществената и благотворителна дейност на възрожденските търговци Христо и Никола Ганеви по материали от Русенския държавен архив добавят още един шрих при изграждането на стопанския профил на организацията (Йорданова 1997, 3).

Братя Ганеви произхождат от заможна търновска фамилия. Техният баща Гани Витанов е уважаван търговец и участник във Велчовата завера. През 50-те години на XIX век семейство Ганеви се преселва от Търново в Русе и тук четиримата братя разкриват търговска практика (Обр. 1; РИМ – Велико Търново, Ф ЛФ, Инв. №498).

Братя Ганеви са собственици на един от търговските ханове, разположен на главната улица в Търново. Тук става въпрос за прочутата стопанска постройка, по-известна като хана на Бяла Бона Станчева – сестра на търновските търговци.

На 20 февруари 1858 г. Христо Ганев дава под наем на Христо Станчев Симеонов, негов зет, част от помещенията на хана за сумата от 1 500 гр. Друга част от същия имот принадлежи на по-малкия брат Витан (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1, л. 1, 2). През месец март 1868 г. Бона Станчева купува от своите братя всички дялове на търговския хан. Гарант по сделката е Стефан Карагъзов. Тъй като е длъжница с 40 турски

лири тя моли за пълномощно, с което да оперира с имуществото (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 13).

През 60-те години на XIX век експедиторската къща „Христо Ганев Витанов и братя“ в Русе извършва доставки на манифактурни стоки за търговската компания „Никола Щърбаков и Сие“ – Търново с постоянни представителства във Виена и Цариград. В едно от придружаващите писма, изпратено от Христо Ганев до фирмата в Търново, се споменава за получени стоки – преди „30 бали от 40 пакета“ и „4 бали от 30 пакета“, както и за възникналите проблеми при транспортирането им: „железницата са спря“ и „на пода се счупил един сандък“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 2).

Конкретни данни за посредническата търговия с манифактурни изделия (прежди, платове) и доставки на плодове (лимони) от Цариград до градовете от северните български земи се съдържат в кореспонденцията на братя Ганеви с М. З. Попович от Варна от 16 януари до 26 ноември 1868 г. (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, 38 л.) През месец януари „Христо Ганев Витанов и братя“ – Русе получават „2 денка манифактурни стоки“, изпратени до Плевен на „Братя С. Коцови“. Съдружниците разполагат с митнически документи и правомощия за експедиране на стоките от Варненското пристанище към вътрешността на страната. Част от търговския товар (прежди с различни номера и артикули) е предназначена за търновската компания „Никола Щърбаков и Сие“ и „Щърбаков и Райков“ в Цариград (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 1, 3).

Тук привеждаме конкретни примери за извършени доставки към двете търговски къщи за едногодишен период от време:

„13 януари 1868 г. Крайното ни станция на 10 того. Со силата на притворений ни билет и гюмрюшко тескере, на които силата са постарайте да приемните от паравоза следующите стоки:

MSR 9 бали прежда по 40 бохчи № 1, 6, 43, 44

1 баля прежда по 80 бохчи № 2, 17, 18, 51, 53, 54

10 сичко парчета които като приемните по скоро упътят за у Търново Г-динъ Н. Хр. Щърбаков и дружие, като явите и нам за спокойствие.“

„23 януари 1868 г. 34 бали прежда за Никола Щърбаков“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 5).

„6 февруари 1868 г. 7 бали, 240 парчета прежда за 1 350 гр“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 9).

„15 февруари 1868 г. 6 бали, 12 пакета за Н. Щърбаков Търново“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 11).

„22 февруари 1868 г. 2 бали американ № 127, 123 и 8 бали прежда за 1 700 гр.“ Тук се споменава за взети комисионни от Стоил Попов, вероятно представител на фирмата в Русе (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 13).

„19 март 1868 г. изпратена каса с лимони за Никола Щърбаков.
3 бали американ 195, 197, 199 с търговска марка M&S

R

18 бали прежда № 1074, 1077, 1380, 1384, 6060, 6061, 6069, 6063, 6070, 6068, 6067, 2308, 21 бали общо.“ Тук стоката се изпраща за „Щърбаков и Райков“ в Цариград. Наименованието на стоките във фактурите е придружено с търговските марки SSG, SSS, C&L (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 17).

B

„27 юли 1868 г. 9 бали прежда каврак и сулан“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 21).

„5 август 1868 г. 24 бали прежда изпратени по сметката на „Щърбаков и Райков“ – Цариград (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 23).

„24 септември, 28 бали прежда, 2 американ и 1 каса манифактура, общо 31 бали за „Н. Щърбаков и дружие“ – Търново“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 29).

„30 септември, 2 бали американ и 7 бали прежда за „Н. Щърбаков и дружие“ – Търново“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 29).

„26 ноември, 1 каса манифактура за „Н. Щърбаков и дружие“ – Търново“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 37).

„26 декември 1868 г. 1 топ шаяк и 1 касичка със стъклария за Цариград“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 31).

Търговската компания на братя Ганеви си сътрудничи с цариградската посредническа къща „Братя С. Коцови.“ На 10 ноември 1867 г. от Цариград е изпратена стока до Варненското пристанище на името на Христо Ганев – „10 денка манифактура, 5 сандъка под марка ГК от номер 1 до 5,“ която се транспортира до Плевен с пощенска кола. На 27 януари 1868 г. същата фирма изпраща още „4 денка манифактура“ за българския пазар (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 22, л. 1–4).

През месец април 1868 г. търговската къща в Русе посредничи на фирмата „Михайлов и Щърбаков“ с кантора в Манчестър за изпращането на манифактурни стоки и фабрични изделия за Джумайския панаир (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 25, л. 1).

Във връзка с търговията с манифактурни стоки братя Ганеви поддържат професионални контакти и с търговската къща „Братя Д. Симидови“ в Търново (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 33, 34).

Посредник при осъществяването на търговския обмен между отделните компании от страна на братя Ганеви е Ганчо Стефанов от Русе. Получените стоки се съхраняват в пристанищните складове на фирмата до тяхното транспортиране към вътрешността на страната в Плевен и Ловеч (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 27, л. 33, 35; а. е. 41).

Постоянни клиенти на фирмата са Петър Ичов, Георги Кабакунев, Марин Коев и х. Пенчо Коев от Търново, Петър Димов от Дряново, Христо Симидов от Търново, Георги Атанасов, Цанко Тодоров и Цанко Досев (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 17, л. 1–8; а. е. 18, 19, 21, 32).

В края на 60-те години на XIX век възрожденските търговци участват активно в търговията със спиртни напитки и месни произведения.

На 27 май 1867 г. П. Д. Сарафов от Търново изпраща на братя Ганеви в Русе вино за продажба на Джумайския панаир (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 28, л. 1, 2). Предприемчивият търговец Христо Ганев продава стоката срещу съответна комисионна за посредника-експедитор (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 43, л. 2, 3).

Фирмата „Димитър Паскалев и дружие“ от Търново извършва доставки на ракия за продажба в търговския магазин в Русе отново срещу съответна комисионна (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 26, л. 1–6).

Фирмата „Христо Ганев Витанов и братя“ установява контакти с търновеца Тодор Станчев с цел доставки на колбаси (суджук) за продажба в Русе. В писмо от 22 април 1868 г. Тодор Станчев моли Пенчо Рачков от Габрово да предаде стоката на братя Ганеви. Останалата неплатена част от суджука да изпрати в Търново на Никола Щърбаков (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 35).

През 1868 г. търговската къща на братя Ганеви с офиси в Русе и Търново внася от Румъния суровини, необходими за земеделието. Въпросните стоки се предлагат на вътрешния пазар. На 4 февруари Костадин Арnaudов от Търново прави заявка до Христо Ганев в Русе за арпаджик (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 3).

Професионалното сътрудничество между русенската компания „Христо (Христаки) Ганев Витанов и братя“ и дружеството на „Братя П. Атанасови“ в Букурещ през 1867–1868 г. се основава на търговията с обработени кожи. Организацията на производствено-търговския цикъл включва няколко етапа. Братя Ганеви изкупуват сурови кожи от табаките в Търново и ги изпращат за обработка в манифактурните работилници на братя Атанасови в Гюргево и Букурещ. Търговски представител на

компанията в Гюргево е Димитър Смилов, а в Букурещ – един от съдружниците (за съжаление в писмата само е маркирано въпросното участие). Готовата кожухарска продукция се приема чрез Русенското пристанище от съдружниците срещу съответна комисионна. Фирмата-доставчик се ангажира с експедирането на стоките към вътрешността на страната.

В писмо от месец август 1868 г. букурещката фирма съветва своите партньори да изкупуват „колкото стока са намерва у тях та да видим да раставим по кожухарите и лесичината“. Пазарната цена на табашката стока варира до 16 гроша чифта.

В същото време „Братя П. Атанасови“ събират неизплатените задължения към фирмата-доставчик и изпращат актуална информация за цените на отделни стоки. В писмо от 18 февруари 1868 г., изпратено от Букурещ до Русе, се съобщава, че цената на „влашкия арпаджик“ е 225 гр. оката (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 4, л. 1, 3, 7, 10).

През 1867–1868 г. братя Ганеви се включват в търговията с памук. Стоката се експедира от Цариград до Варненското пристанище и от там чрез товарителници се транспортира до Русе. Посредник при осъществяването на тези операции е цариградската къща „Никола и Христо Щърбакови“. Към 31 август 1868 г. на името на Христати Ганев в пристанищните складове постъпват „23 бали памук,“ а на 2 септември същата година „22 бали памук“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 40; а. е. 43, л. 4, 5).

Търновската търговска фамилия се ангажира с износ на фабрични изделия местно производство за нуждите на румънския пазар. Фирмата си сътрудничи с търговската къща „Иван и Коста Васильови“ в Браила.

В писмо от 30 май 1868 г., изпратено от Браила до Русе, е описана една конкретна операция, като в направената заявка са посочени видове и количества стоки:

„Гривни женски от сърца от фабриката, която са намира в града ви (Русе) и гривните като ги намерите да гледате да бъдат сякаква колор – черни, сини, зелени и бели и прочъ и да ги изберете да бъдат по дебели и яки и исчупени да не приемаш. С да земеш 2 000 гулемия бой, 2 000 средния бой, и 2 000 малкия бой койту са четат по четири за една и другите по три и две и една и затуй ви проваждам седем лири турски за койту да земете 6 000 гривни от трите чешита пот тези пари да си запрете комисионлука колкуто ви са струва и за кусура пари колкуто останат да ми изпроводишъ се гривни от малкия бой които са четат мои.“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 40; а. е. 10, л. 1, 2)

В същото писмо Иван и Коста Васильови информират братя Ганеви, че поръчката на черва ще се забави, тъй като местните търговци нямат от тази стока в наличност. Изкупната ѝ цена на пазара е по „6 гроша оката във влашки пари“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 40; а. е. 10, л. 3, 4).

Основаната през 1866 г. търговска фирма „Никола и Христки Ганеви“ в Русе за внос и износ на сладкарски изделия, работи с дружеството „Димитър Смилов и дружие“ със седалище в Гюргево. Съвместната дейност на търновските търговци е свързана с доставки на различни видове сладка от фабриката на Джордже Димитреску в Букурещ за сладкарницата и магазина в Русе.

В писмо от 6 септември 1866 г., Димитър Смилов съобщава на своите партньори: „Благоизволете да приемнете от каикчиите едно качи съ сладко добре запечатано, прочее като приемнете в добро състояние заплатете на приносящите навлото и слушайте заповедта на Господ. Георге Димитреску и за Букуреща, нам Ви иже временно явете за спокойствие.

Ваш осердний за Д. П. Смилов и Г. Станчев“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 34)

Друг търговски партньор – Димитър Маринеску от Букурещ изпраща до братя Ганеви в Русе „едно каче сладко от малини“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 24, л. 1–3).

В писмо от 20 февруари 1867 г. Димитраки Николов Шнайдараш от Русе моли своя съгражданин Никола Маринов Панталонджи да предостави на Христо Ганев рецептата за сладко от орехчета (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 39).

Русенската компания поддържа партньорски връзки с търновеца Георги Бончев Шекерджиев. От 19 май до 25 юни 1867 г. той изпраща в Русе суровини, необходими за работата на сладкарницата – розова есенция „по 6 гроша драма,“ локум „21 ока 100 драма по 45 гроша,“ мая „по 6,25 гроша“ и лимонтузу (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 7, л. 1–5).

Доставчик на стоки за сладкарския магазин е търговската къща „Лука Васильов и дружие“ – Търново, с филиал в Браила (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 9, л. 1, 2).

Контактите на дружеството с търновските търговци Димитър Симилов и Янко х. Недялков се основават на търговията със захарен сироп (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 31, л. 1–3).

Суровини за сладкарството фирмата получава и от търновеца Димитър Кънчев (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 23, л. 1–7).

Един от основните доставчици на сладкарски изделия (сладко от вишни, дренки и рози) за магазина в Русе е Венков от Габрово.

На 20 август 1867 г. той съобщава за доставки на „вишни хорей“ и „гюл садеа,“ а на 6 септември изпраща сладко от „вишни хорей – 3 вида по 8 гроша“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 11, л. 1, 3).

Плодотворно е сътрудничеството между Никола и Христо Ганеви и фирмата на Тодор Дацков от Разград. В писмо адресирано до Никола Кофатарина (Сладкарина) в Русе, изпратено на 8 април 1868 г., търговецът

съобщава за доставката на „10 оки рахат локум,“ „4 оки сладко пенбе“ и „4 оки корабета“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 14, л. 1, 3).

Разрастването на търговията със сладкарски изделия на дружеството „Никола и Христаки Ганеви“ довежда до разкриването на филиали в Гюргево, Букурещ и Варна (Йорданова 1997, 3).

През 1867 г. Йордан Ганев, един от по-малките братя, е изпратен от русенската компания в Букурещ. Тук той изучава сладкарство при известни майстори и се обучава в приготвянето на ликьори и фондани.

В едно от писмата до брат си Христо споделя своите впечатления: „Момче в под могозити което ся намерва най-назида да работи то на сичките кафетерии (сладкарници), каквото правим ликьори и други таквися работи танки заради туй са споразумях с него и ми каза че ще ма приемни да ма научи добре“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 12, л. 1–8).

Паралелно с вноса на сладкарски изделия братя Ганеви доставят и манифактурни стоки от Влашко за търговския магазин, като използват услугите на букурещката фирма „Джордже Димитреску“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 43, л. 1).

През 70-те години на XIX век Христо Ганев установява съдружие с Ипократи от Русе за откриване на гостилница с магазин в дунавския град. Организацията на търговската дейност и правата и задълженията на съдружниците са упоменати в запазения учредителен договор. Основополагащият капитал включва две равни дялови участия. Необходимите средства за оборудване на гостилницата и осигуряване на месечна заплата от 100 гроша за управителя (третия съдружник, чието име не се споменава) се предоставят от двамата търговци. Въпреки че в договора липсва отделна клауза, която да визира задълженията на третия участник в търговското предприятие, става ясно, че той е натоварен с доставките и транспортирането на стоките за магазина. Христо Ганев се задължава да назначи помощник в магазина към гостилницата, като поеме разходите за неговата месечна издръжка.

Договорът се сключва за срок от шест месеца. При евентуално прекратяване на съдружието печалбата се разпределя според вложения първоначален капитал. Успоредно с управлението на гостилницата, двамата съдружници ръководят и профилирания магазин. Тази търговска площ е собственост на Христаки Ганев, а Ипократи участва в съдружието с труд и собствен капитал (Обр. 2; НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 43, л. 10).

Подобно на множество възрожденски търговци и братя Ганеви не остават безучастни към организираните националноосвободителни движения по нашите земи и подпомагат финансово патриотичните инициативи. През 1873 г. Христаки Ганев става член на Русенския революционен

комитет. Установените търговски пътища на фирмата и връзките с митническите власти, умело поддържани с чести подкупи, създават добри условия за нелегален внос на оръжие за комитетите в Североизточна България. Опасният товар се пренася в сандъците със сладкарски изделия. Така двамата братя подпомагат подготовката на Старозагорското и Априлското въстание. Станали жертва на предателство от страна на техен работник, Христаки и Никола Ганеви са изправени пред турския съд през 1877 г. и излежават ефективна присъда в Цариградския затвор „Ески заптие.“ След сключването на Сан Стефанското примирие те са освободени и се завръщат в Русе, като продължават търговската си практика (Йорданова 1997, 3).

През 1878 г. търговското предприятие на Христаки и Никола Ганеви поддържа контакти с Апостол П. Пападопуло – крупен индустриалец и собственик на спиртна фабрика в Галац.

От същата година датира и успешното партньорство с фирмата „М. Маникатиди“ – доставчик на сладкарски изделия. На 16 юни 1878 г. за сладкарницата на Христаки Ганев в Русе са доставени „5 каси сладко“ (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 43, л. 6, 9).

Традиционни остават търговските контакти с фирмата на Димитър и Станчо Симеонови – доставчици на различни видове сладко (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 29).

Профилираният магазин на братя Ганеви в Русе снабдява със спиртни напитки установилия се в Свищов търговец и предприемач Шандор Шварц. На 28 август Христо Ганев изпраща „2 тамадана мента“ за Австрийската агенция в Свищов на стойност 5 златни франка (НБКМ – БИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 38).

Братя Ганеви отделят значителни суми за благотворителна дейност. Този нюанс от личната им биография допълва представата за икономическия просперитет и общественото им влияние и ангажираност. Те отпускат помощи на Русенската община за строеж на Девическо училище, правят дарения за издаване на български книги и вестници. Братя Ганеви са членове на русенското читалище „Зора,“ а Христаки е дългогодишен член на Русенската градска община (Йорданова 1997, 3).

Създадените от братя Ганеви търговски компании се занимават с разнородна и широкоаспектна по своя характер търговска дейност. Организационната структура на дружествата се формира според размера на дяловото участие на съдружниците в общия капитал. Запазената търговска кореспонденция загатва за умело водена счетоводна документация, съобразена с въведените европейски стандарти при управлението на търговските дружества през втората половина на XIX век. Стопанските структури включват от двама до четирима съдружници, един сътрудник,

трима търговски представители и множество търговски посредници. Създадените от дружествата контакти и партньорства обслужват успешно пазарните центрове в Търново, Ловеч и Плевен, както и редица румънски градове. Значителен е приносът на братя Ганеви за развитието на сладкарството и търговията със сладкарски изделия в българските земи до Освобождението.

СЪКРАЩЕНИЯ

а. е. – архивна единица

л. – лист

НБКМ – БИА – Народна библиотека „Кирил и Методий“ – Български исторически архив

оп. – опис

РИМ – Велико Търново, Ф ЛФ – Регионален исторически музей – Велико Търново, Фонд Леон Филипов

ЛИТЕРАТУРА

Йорданова 1997: В. Йорданова. Пренасяне на оръжие в сандъци със сладкарски стоки от братя Христаки и Никола Ганеви. – Спектър, 1–31 май 1997, 3.

*Обр. 1. Възрожденските търговци Никола, Витан, Йордан и Христо Ганеви
(РИМ – ВТ; Инв. № 498 ФЛФ)*

*Fig. 1. The Renaissance merchants – Nikola, Vitan, Jordan and Hristo Ganevi
(Regional Museum of History – VT; Inv. No 498 FLF)*

1883 82
 Къща, изт е востану кафе или мезе
 кафе зорафе на гѣт фатна расна
 и како си бжине вселка ириво
 из е време „оставаща повила
 и зорафе старана егуи оти фупд
 вдова. —
 4^{ти} В. и Инократи е задържа
 ед за фелови зорфт и кафе
 во зорена, иже да ед ел рѣтѣ
 вселка ерива на одружника си.
 5^{ти} В. и Инократи не позволел
 да ед оторал ериво на кафе, ако
 В. и Инократи да е кафе
 кафе, изт изт ед неканмане
 но да не ед само ет и ед.
 6^{ти} Инократи ед ериво ет и
 и кафе, ериво ед гѣт кафе
 кафе ериво и ед ериво ериво и ериво
 кафе ериво, оти които ериво ериво
 ед ериво, да ед ериво ериво
 ериво. — Андрей ериво

Обр. 2а. Договор за откриване на гостилница и магазин в Русе, сключен
 между Христо Ганев и Инократи (НБКМ – БИА, ф. 176, а. е. 43 л. 1)
Fig. 2a. Contract for opening a Library Cyril and Methodius – Bulgarian History
 Archive, file 176, a. e. 43 page. 1)

ON THE ACTIVITY OF THE „HRISTO GANEV AND BROS“ AND „NIKOLA AND HRISTAKI GANEVI“ COMPANIES IN RUSSE AND VELIKO TARNOVO IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH CENTURY

Svetla Atanasova

(Summary)

In the 50^s of the XIX century four brothers – Vitan, Hristo, Nikola and Jordan Ganevi founded a merchant company by the name of “Hristo (Hristaki) Ganev Vitanov and bros” centred in Ruse and with a branch-office in Veliko Tarnovo. The company satisfied provided the home market with manufactured goods, colonial goods, confectionery, everyday-goods, animal products and spirits from Tzarigrad and the Vlahian region.

In 1866 Hristaki and Nikola Ganevi invested their own funds in order to establish a new company in Ruse. The partners focused their efforts on the newly open confectionery shop, as well as on the specialized shop. They imported different kinds of pastries directly from producers in Veliko Tarnovo, Gabrovo, Razgrad, Gyurgevo, Brailla and Bucharest. After the successful growth of the business they opened chain – shops in Gyurgevo, Bucharest and Varna..

The larger family company “Hristo Ganev Vitanov and bros.” develops itself alongside with the more modest business association.

In the 70^s the XIX century Hristo Ganev established a merchant company together with Ipokrati from Ruse and they opened a shop-restaurant in the city.

The Ganevi brothers did not remain indifferent to the national idea. They became sponsors of many beneficial activities. They supported the illegal weapons’ smuggling for the Northeastern committees using their acquaintances with the customs’ authorities. The companies that the brothers founded, granted funds to the Municipality of Ruse for the Maiden school and also they benefited Bulgarian books and newspapers publishing. The Ganevi brothers were members of the Zora cultural club while Hristaki was a long-standing member of the City Counsel of Ruse.

ЕДНА ИНТЕРЕСНА СНИМКА ОТ 1895 г.

Невяна Бъчварова

Международният ден на музеите и паметниците на културата 18 май 2012 г. стана повод д-р Васил Мутафов да направи дарение на Регионален исторически музей – В. Търново. Това е оригинална снимка, на паспартуто на която има ръкописна анотация „Митинг на Баждарлъшкия площадъ, половин час преди сичението на Търновските избиратели. Спомен от кървавите избори на 22 януари 1895 г.“ На гърба в правоъгълно каре е написано „Дар от Георги Върбанов, В. Търново, 1942 г.“ Снимката е с размер 29,5/23 см, тонирана, каширана, размер на паспартуто 33,5/27 см.

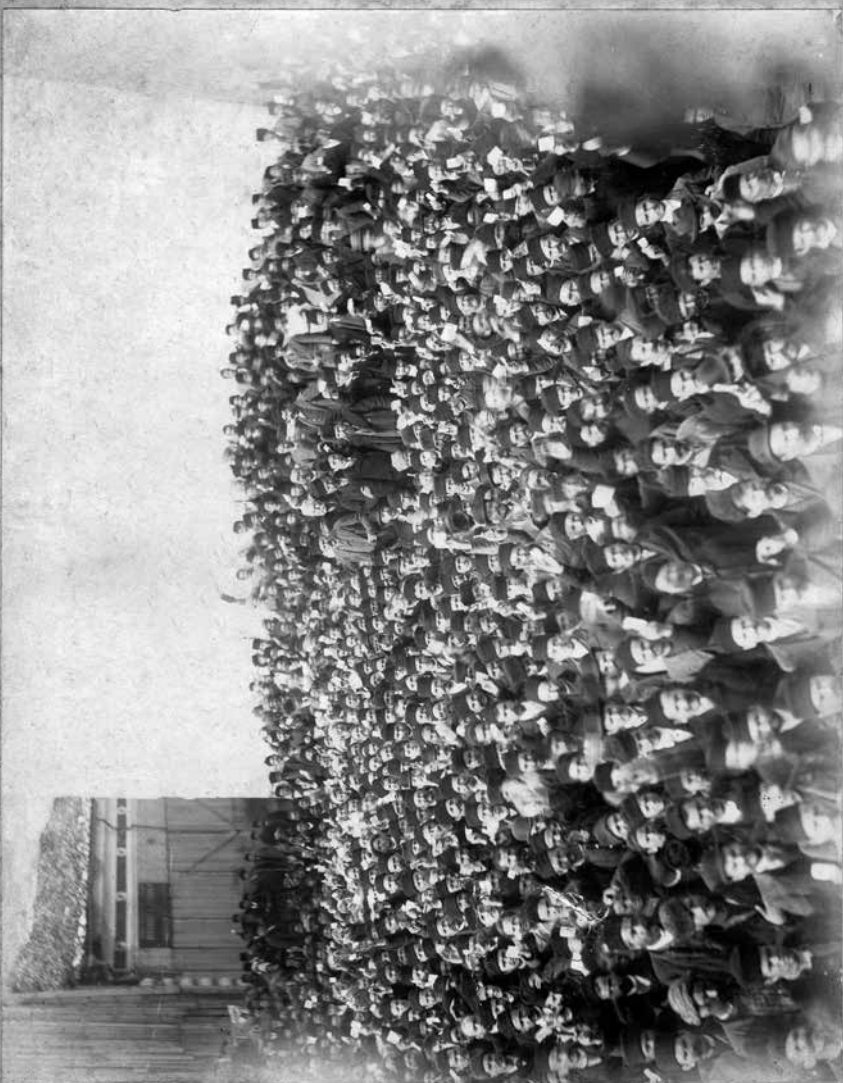
Творческият път на Васил Аврамов Мутафов е свързан с Регионалния исторически музей повече от 35 години. В тях той израства като музейен специалист и учен в областта на етнографията. С голяма амбиция работи за обогатяването на едноименния фонд. В доктората си и в над 145 студии и статии той публикува проучванията си за гурбетчийското градинарство, етнографския и поселищен облик на Търновския край, народни обичаи, възрожденска каменна пластика и други теми в тази област. Богатата събирателска работа, която реализира през годините, е представена в над 20 музейни експозиции и множество изложби във В. Търново, региона и в чужбина. Името му е свързано с изграждането на Самоводската чаршия и представянето на народните художествени занаяти.

Дарената снимка е резултат на страстта на В. Мутафов да колекционира снимки, като пенсионер, свързани с историята на Великотърновския край. Това обяснява нейното откупуване с лични средства. Информация за събитието, което се е случило в Търново през януари 1895 г., не открихме в основни публикации, които са посветени на новата история на града и дейността на политическите партии. Такава снимка липсва и във фонд „Нова история“. По повод на дарението извършихме проучване, което представяме в настоящата публикация.

Управлението на страната от 9.XII.1894 г. се поема от правителство, съставено от представители на Народната партия. Министър-председател и министър на вътрешните работи е д-р Константин Стоилов. На 22.I.1895 г. са насрочени допълнителни избори за народни представите-

ли. В Търново и редица населени места в страната избори не са проведени или както се посочва в пресата, те са опорочени, заради произволи и беззакония на полицията и организирани тълпи срещу избиратели, привърженици на социалистическата партия. В телеграми, изпратени до министър председателя и вестниците „Знаме“, „Социалист“ и „Съгласие“, се съобщава, че в Търново в 10 часа на изборния ден многочислена тълпа, въоръжена със сопи, докарана от Горнооряховските села „... нахълтаха с викове в избирателното място, като изтласкаха публиката и избирателите от Търновска околия“. Н. Габровски протестира пред окръжния управител, но той не предприема никакви мерки. Втората телеграма, която е изпратена два часа по-късно, дава информация за развитието на събитията. В нея се посочва, че в 12 часа избирателите от Търновска околия провеждат „многолюден“ митинг. На него Н. Габровски произнася реч. Заснимането е организирано и то показва именно този митинг на площад „Баждарлък“, преди избирателите да се отправят към мястото за гласуване. Въпреки че не са обхванати всички присъстващи е видно, че са много хора, голяма част от които са вдигнали бели листи. Предполагаме, че това са бюлетини или предизборни листовки. Мястото е традиционно използвано за подобен род прояви в града почти до началото на 30-те години на ХХ в. Единствената личност, която разпознахме на снимката е Никола Христов Габровски. Той е с очила, мустаци и калпак сред групата участници в дясната горна част на fotografia. Великотърновци днес свързват това име с улица и едноименен парк. За младото поколение ще посочим, че Никола Габровски е роден на 18.IX.1864 г. в Търново. Родната му къща се намира до църквата „Св. Никола“. Завършва право в Женева. В лозето му, което е част от едноименния парк, от 3 до 5 май 1891 г. е проведена първата социалистическа сбирка в България, на която е основана БСДП. На парламентарните избори за VIII Обикновено Народно Събрание, проведени на 10.IX.1894 г. три и половина години след създаването на БСДП, Габровски е първият народен представител от социалистическата партия, избран за депутат. Това доверие му гласува населението от Павликенски избирателен район. Резултатът е заради широката му и убедителна предизборна агитация сред селяните от околията. В тази дейност той намира голяма подкрепа от учителите по селата и особено от Цанко Бакалов-Церковски от Бяла Черква (Гинев 1982, 114–119, 126). Бъдещи проучвания биха могли да се насочат и към изясняване на другите личности, които са на снимката около Н. Габровски. Може би това са национални или местни лидери социалисти. Снимката е интересна и заради информацията, която тя дава за фирмите, които са били разположени по това време на площада, както и за облеклото на присъстващите избиратели.

Митинг на бандаприсудуи трийагъ тонобуно ваер пурпу
ен-ренеме на шопубовете уапу-аинбу.

Китанери ом, бапубовете уапу-аинбу 1891. 6. Шопубо.

Защо изборите са определени като „кървави“? Сведенията сочат, че след като пристигат на изборителното място пътят на гражданите е препречен от кордон от конници и пеши стражари с голи саби, начело с околийския началник, а зад тях е тълпа от хора, въоръжени със сопи. Те са нападнали изборителите, съсекли са 5–6 души, стреляли са и са разгонили участниците в митинга (Социалист, 33, 24.01.1895, 2). Телеграма от следващия ден 23 януари с.г. съобщава: „Днес всички дюкяни затворени. Грамаден митинг. Енергично осъдихме кръвопийците на народа, похитителите изборителните права...“ (Социалист, 33, 24.01.1895, 2). Явно случилото се в града в деня на изборите е доста шокиращ факт, защото информация за него има и в следващите два броя на вестник „Социалист“. Там се посочва, че нападението е по заповед на председателя на Народното събрание Теодор Теодоров, ранените са около 30 души, а двама са на умиране. Кървавите сцени са фотографирани (Социалист, № 34, 27.I.1895; Социалист, № 35, 31.I.1895). Да се надяваме, че ще се открият и други фотографии от тези събития. Освен това допълнителна информация за случилото се в Търново може да се намери в протоколите от заседанията на Народното събрание и в издадените от Цанко Церковски през 1896 г. 21 речи, публикувани под заглавието „Парламентарни речи на Павлиkenския народен представител Никола Христов Габровски“.

Направихме опит да открием дарителя на снимката Георги Върбанов. Според изборителните списъци на лицата от В. Търновската градска община за 1937 г. такова лице живее на ул. „Индустриална“ в частта срещу църквата „Св. 40 мъченици“, на 59 г. е и със средно образование. По спомени на живущи на това място днес Г. В. Георгиев е бил турист, вероятно член на Туристическо дружество „Трапезица“. Предполагаме, че през 1942 г. той дарява снимката на дружеството.

Дарението на Васил Мутафов ще бъде ценно допълнение към колекцията от снимки във фонда на музея за политическите събития в Търново през второто десетилетие на следосвобожденска България.

ЛИТЕРАТУРА

Гинев 1982: Ф. Гинев. Никола Габровски. С., 1982.

НИКОЛА (КОЛЮ) ГИТЕВ АНГЕЛОВ (1912–1988)

Стефан Чохаджиев, Александър Чохаджиев

Никола Ангелов е роден на 10.07.1912г. в гр. Дебелец, Великотърновско, и както сам пише в автобиографията си – „*в средно земеделско семейство*“. Основното си образование получава в Дебелец, а средното – в Първа мъжка гимназия в София през 1931г. Продължава образованието си в Държавния университет в София – във факултета по класическа филология с втора специалност история, който завършва през 1935г. През 1936г. започва работа в Русе като учител по класически езици и история в мъжката гимназия в града. Успоредно с педагогическата си работа, от 1944г. Н. Ангелов поема безвъзмездно ръководството и на археологическата сбирка към мъжката гимназия „Христо Ботев“. През 1948г. по негова инициатива, чрез безплатни и доброволни ученически бригади, започват археологически проучвания на селищната могила край гр. Русе. Резултатите от първите проучвания имат широк обществен отзвук и от следващата година музейната сбирка добива статут на държавен музей. Той е финансиран от Градския народен съвет, като са предвидени и средства за проучване на селищната могила. От 1949г. Никола Ангелов е назначен за Директор на Държавния музей в Русе. До 1953г., той продължава проучванията на селищната могила съвместно с Г. Ил. Георгиев от АИМ при БАН. През следващите две години – 1954–1956г. Н. Ангелов участва в разкопките на средновековното селище при с. Цар Асен, Силистренско. Освен с разнообразните си археологически изследвания в Североизточна България, Н. Ангелов е инициатор и за издаването на поредицата „Материали за историята на Русе и Русенско“. След 20-годишна активна педагогическа и археологическа дейност в Русенския край, Н. Ангелов се премества да живее във В. Търново.

През 1956г. той започва работа като завеждащ отдел „Археология“ в Окръжния исторически музей – Велико Търново. Той работи активно за обогатяване на музейния фонд и изграждането на музей на Втората българска държава, за който изготвя тематико-експозиционния план. Член е на редколегията на Известията на Окръжния музей В. Търново. Най-

значимите праисторически проучвания на Н. Ангелов са на селищната могила край с. Хотница, Великотърновско. Натрупал опит от съвместната работа с Г. Ил. Георгиев, там Н. Ангелов прави прецизни за времето си изследвания със сравнително добра документация. За периода 1956–1959 г. той проучва изцяло най-горния строителен хоризонт на могилата, като съевременно публикува най-значимите си открития. През 1960 г., заедно с Я. Николова изследва Еменската пещера, както и средновековен некропол във В. Търново. Постепенно Н. Ангелов насочва интересите си към проучванията на средновековния Търновград. Последователно участва в археологическите разкопки на крепостната стена (1958–1963 г.), Двореца (1956–1968 г.), Патриаршията (1960–1964 г.), жилища (1966–1967 г.) на Царевец. Н. Ангелов участва в международни форуми – през 1962 г. на XII международен конгрес по Византология в Букурещ и през 1965 г. на Първия конгрес по славянска археология във Варшава. По решение на АИМ при БАН от 1968 г. е избран за заместник-главен научен ръководител на археологическите разкопки на Царевец. Сега, от дистанцията на времето, всички трябва да признаем, че предложената от Н. Ангелов стратегия за цялостно проучване на крепостта на хълма Царевец е правилна и мислено да му благодарим, макар и да сме го позабравили. За активната си дейност е награден с ордени „Кирил и Методий“ III и II степен, съответно през 1970 и 1972 г.

През 1972 г., на 60-годишна възраст, Н. Ангелов се пенсионира и отново се завръща да живее в Русе. Там той е избран за председател на Дружеството на приятелите на музеите и паметниците на културата, чрез което продължава да пропагандира истинските стойности на археологическите и историческите паметници.

Умира на 18.02.1988 г.

Трудно е да бъде „профилиран“ професионалният път на Н. Ангелов. С еднакво основание към своята гилдия биха искали да го причислят и медиевисти, и праисторичи. Но като че ли това днес не е толкова важно. За нас животът на Н. Ангелов остава като пример за житейски и професионален път, посветен изцяло, от начало до край, на археологията.

СПИСЪК

на научните публикации на Никола Ангелов

1950

Два римски надгробни паметника от с. Сваленик, Русенско. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 277–279.

Паметна плоча от р. Бели Лом, Русенско. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 279–280.

Находки от Arraia – днес „Калето“, 7 км източно от с. Ряхово. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 274–277.

1952

Новооткрити селища по брега на Дунава между Русе и Тутракан. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 370–378.

Разкопки на селищната могила до Русе през 1948–1949 г. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 119–194 (в съавторство с Г. Ил. Георгиев).

1955

Граждански постройки в долината на Бял бряг при Преслав. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 429–444 (в съавторство със Ст. Станчев).

1957

Разкопки на селищната могила до Русе през 1950–1953 г. – Известия на Археологическия институт, XXI, 1957, 41–127 (в съавторство с Г. Ил. Георгиев).

1958

Селищна могила при с. Хотница. – В: Сборник изследвания в чест на акад. Дечев, С., 1958, 389–403.

1959

Златното съкровище от Хотница. – Археология, 1959, 1–2, 38–46.

1961

Работилница за плоски костни идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. – Археология, 1961, 2, 34–38.

Разкопки на Еменската пещера. – Известия на Археологическия институт, XXIV, 1961, 297–316 (в съавторство с Я. Николова).

1962

Към историята на скалния манастир при с. Иваново. – Археология, IV, 1962, 3, 16–20.

Средновековен некропол в Търново (северозападно от гара Трапезица). – Известия на Окръжен музей – Търново, I, 1962, 23–34.

Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. – Известия на Окръжен музей – Търново, I, 1962, 57–72.

Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, IV, 1962, 4, 20–29.

1963

Средновековен квартал на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. – Археология, V, 1963, 1, 34–41 (в съавторство с Я. Николова).

1964

Средновековна църква в западния склон на хълма „Момина крепост“. – Известия на Окръжен музей Велико Търново, II, 1964, 19–28 (в съавторство с Я. Николова).

Средновековни монети от Трапезица в Търново. – Известия на Окръжен музей Велико Търново, II, 1964, 93–102.

Колективни находки на монети от В. Търновски окръг. – Известия на Окръжен музей Велико Търново, II, 1964, 87–91.

Средновековният град Търново според изворите от XIII–XIV в. и досегашните археологически разкопки. – Известия на Окръжен музей Велико Търново, II, 1964, 1–18.

Южна напречна крепостна стена на Царевец. – Известия на Окръжен музей Велико Търново, II, 1964, 35–43 (в съавторство с Я. Николова).

1966

Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново (Разкопки и проучвания през 1963 г.). – Известия на Окръжен музей Велико Търново, III, 1966, 1–20.

1968

Жилищно строителство през Средновековието (Царевец разкрива тайните си). – В: Велико Търново. С., 1968, 5.

Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. – Известия на Окръжен исторически музей Търново, IV, 1968, 1–16.

1970

Търновград – център на приложно изкуство през XIII–XIV в. С., 1970, 8 с., 10 л. фот.

1971

Проблеми на отдел „Археология“. – В: 100 години Окръжен исторически музей Велико Търново. С., 1971, 3.

1972

Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – Известия на Окръжен исторически музей Велико Търново, V, 1972, 51–63.

Старобългарски надпис от Патриаршията на Царевец. – Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1972, 299–304.

1973

Откритите на Царевец сгради и улици. – В: Велико Търново. С., 1973, 3.

Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава – Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 39–166 (в съавторство със С. Георгиева и Я. Николова).

Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава – Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 259–353.

Надписи от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава – Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 167–196

Царевец 1972. – В: Велико Търново. С., 1973, 4.

1974

Разкопки и проучвания на Патриаршията на Царевец. – В: Велико Търново. С., 1974, 3.

Художествената керамика от Търновград. С., 1974 (фотоалбум).

1976

Търновград през вековете. – В: Велико Търново. С., 1976, 3.

1977

Търновград през вековете (резултати от археологическите разкопки 1966–1975). – В: Велико Търново. С., 1977, 2.

1978

Търновград през вековете (резултати от археологическите разкопки 1966–1976). – В: Прослава на Велико Търново. С., 1978, 40–60.

1980

Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. – Царевград Търнов. Т. 3. С., 1980, 234 с.

Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, XXII, 1980, 2, 35–39.

1985

Царският дворец и Патриаршията на Царевец. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 43–63.

Царският дворец в Царевец. – В: Величието на Търновград. С., 1985, 325–331.

Развитието на занаятите в Средновековния Търновград. – В: Величието на Търновград. С., 1985, 332–338.

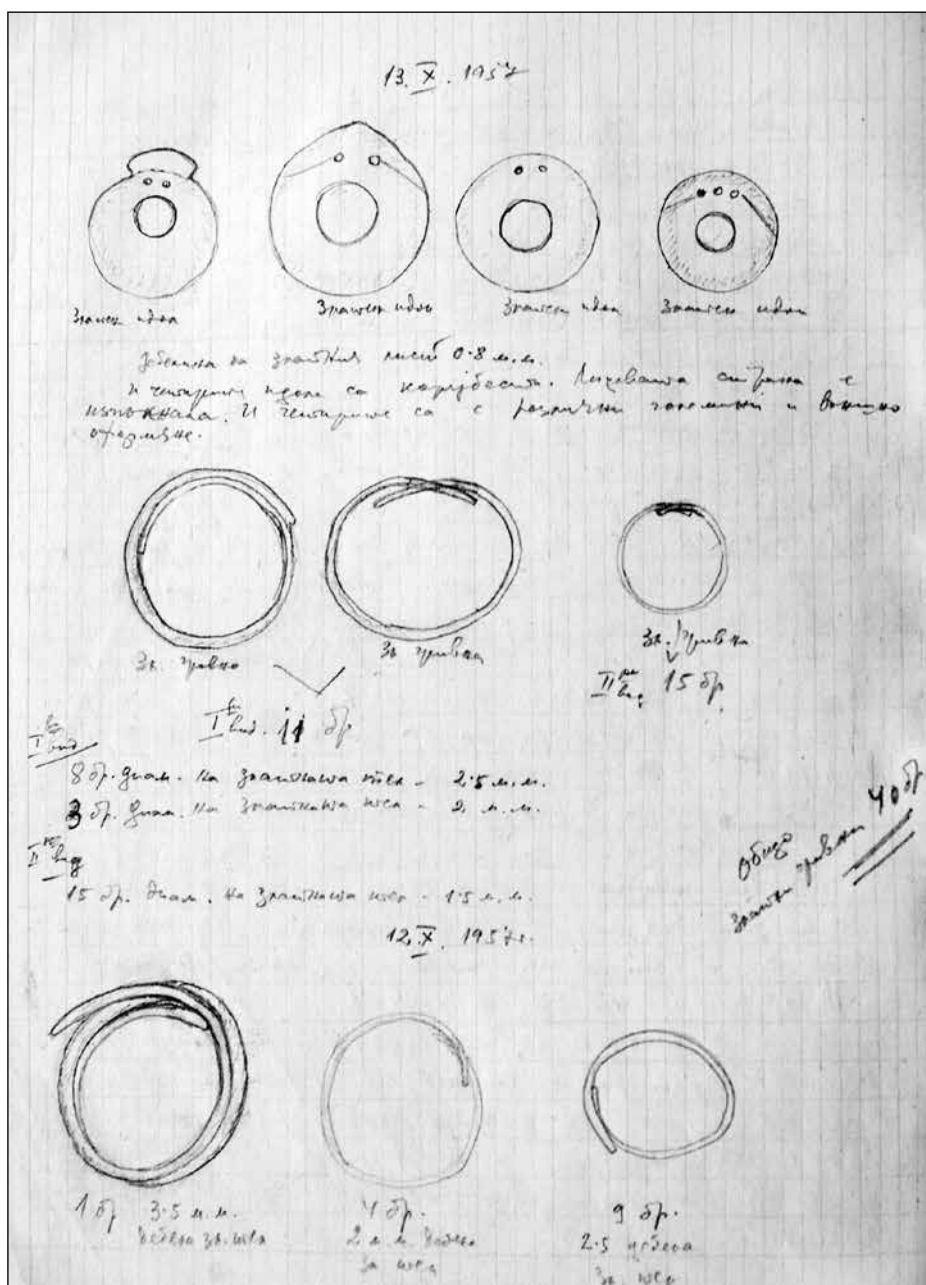
Надписи, монограми, букви и знаци. – В: Средновековният Червен. Т. 1. С., 1985, 236–271.

Най-старото рибарско селище край Русе. – В: Риболовът в бита и културата на българите (Сборник с изследвания). Силистра, 1985, 20–28.

1986

Антично и ранновизантийско селище. – В: История на Велико Търново, Т. 1. С., 1986, 36–58.

Обр. 1. Лист от Полевия дневник на разкопките на селищната могила при с. Хотница от октомври 1957 г. с първичните рисунки на златните предмети от т. нар. Хотнишко съкровище (РДА – ВТ, ф. 1540, оп. 1).

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

София, 3 юни 1960 г.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

№ 1038

До ~~др. Никола Ангелов~~
~~уредник на Музея в гр. Търново~~
Копие: ~~Институт за опазване паметниците~~
~~на културата~~
~~Председателя Градския народен съвет~~
Търново

ОТКРИТ ЛИСТ

На основание чл. 6 от "Инструкцията за произвеждане на археологически сондажи и разкопки" дава се настоящето в уверение на това че на НИКОЛА АНГЕЛОВ уредник на музея в гр. Търново е разрешено да направи разкопки на Крепостната стена и крепостните съоръжения на "Царевец".

Умоляват се всички власти да му оказват съдействие при изпълнение на възложената му задача.

Кр. Миятев
акад. Кр. Миятев/

Обр. 2. Открит лист за разкопки на Царевец за 1960 г., с подписа на акад. Кръстю Миятев (РДА – ВТ, ф. 1540, оп. 1).

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, LOS ANGELES

BERKELEY • DAVIS • IRVINE • LOS ANGELES • RIVERSIDE • SAN DIEGO • SAN FRANCISCO

SANTA BARBARA • SANTA CRUZ

DEPARTMENT OF CLASSICS
SECTION OF INDO-EUROPEAN STUDIES
LOS ANGELES, CALIFORNIA 90024

January 25, 1971

Nikola Angelov
Trnovo Museum
Trnovo, Bulgaria

Dear Colleague:

Last summer in August I have visited Trnovo Museum when you were away in the Historical Congress in Moscow. It was a great pity not to meet you. I have admired the exhibit of your museum and the remarkable finds from Chotnica.

For my book "European Sculpture 7000-3000 B.C." I would like very much to get a photograph of a cult vase of which I am giving here a rough drawing:

I hope I can obtain from the Director of the museum the permission to reproduce this object in my book which will be published by University of California. I shall be very grateful if you answer me promptly.

Yours very sincerely,

Marija Gimbutas
Marija Gimbutas

Professor of European Archaeology

Обр. 3. Писмо от проф. Мария Гимбутас от Университета на Калифорния, Лос Анджелис до Никола Ангелов, в което моли за разрешение за снимка на известната хотнишка „лицева урна“ в книгата си „European Sculpture – 7000-3000BC“.

Heberden Coin Room · Ashmolean Museum · Oxford OX1 2PH
Telephone OXFORD 57522

16

2 June 1971

Dear Mr. Angelov,

I would be extremely appreciative if you could send me offprints of your articles about numismatics from the Izvestiya na Turnovskiya Muzei, volumes 1 and 2.

May I have the pleasure to send you some offprints about Byzantine coins in return, or, if you indicate your wish to receive it, a copy of my book, Coinage in the Balkans?

Yours sincerely,

D. M. Metcalf

Обр. 4. Писмо от Д. Меткалф от Ашмолиън Мюзийм, Оксфорд до Никола Ангелов, в което го моли да му изпрати отпечатъци от статиите си по нумизматика, публикувани в първите два тома на „Известия на Търновския музей“

МИНИСТЕРСТВО НА КУЛТУРАТА

№ Ж- 732
София, 2 юни 1956 година.

ДО
ЦЕНТРАЛНИЯ КОМИТЕТ
НА БЕЛГАРСКАТА КОМУ-
НИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

Т У К
Копие: ОКРЪЖЕН НАРОДЕН СЪВЕТ
ОТДЕЛ "КУЛТУРА"
ГР. РУСЕ

..... В работата си като ръководител на музея др. Н. Ангелов се е справял добре. Интерес към музейната работа е проявявал още като учител. Той е един от създателите на музея. Има солидна подготовка по археология и музейно дело и е автор на редица научни трудове.

Проявявал се е винаги като добросъвестен и трудолюбив музейен работник. Ползува се с авторитет сред музейните работници в страната.

Въз основа на проучените сведения считаме, че Никола Г. Ангелов е неправилно уволнен от Окръжния народен съвет-Русе. Констатацията на Окръжния народен съвет, че Ангелов е имал груби фашистки прояви преди и след 9.IX.1944 год. и че същият не се е справял с работата си като ръководител на музея в действителност не отговаря на истината.

Със съгласието на Ангелов управление "Културно-просветни учреждения" при Министерството на културата препоръчва на Окръжния народен съвет гр. Търново той да бъде назначен на вакантната длъжност уредник в Народния общ музей-Търново. От 1.VI.т.г. същият е постъпил на работа в музея.

Приложение: изложението

МР/ДИ
Вярно :

ЗАМ.МИНИСТЪР /п/ Ив.Башев

Обр. 5. Писмо от Министерството на културата до ЦК на БКП, в което се оправдава Никола Ангелов като несправедливо уволнен от Историческия музей – Русе и се препоръчва той да бъде назначен за уредник в Историческия музей – Велико Търново.

Теменуга Георгиева Върбанова

ТЕМА: „БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ
ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ВТОРАТА
СВЕТОВНА ВОЙНА“

Научен ръководител: доц. д-р Николай Колев

Рецензенти:

проф. дфн Анчо Калоянов и проф. дфн Радост Иванова

На 28 март 2012г. на Теменуга Георгиева Върбанова бе присъдена образователната и научна степен „Доктор“ по Етнография, след публична защита на дисертационен труд на тема „Българската етнография от Освобождението до Втората световна война“, проведена в зала „Европа“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Научен ръководител при разработването на дисертационната тема е доц. д-р Николай Колев, а рецензенти – проф. дфн Анчо Калоянов и проф. дфн Радост Иванова. Процедурата по защитата се проведе в съответствие с утвърдения Правилник за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности във ВТУ, пред научно жури в състав: Председател – проф. дфн Анчо Калоянов, членове – проф. дфн Радост Иванова, доц. д-р Еля Цанева, проф. д. изк. Васил Марков, доц. д-р Николай Колев.

Дисертационният труд представлява първи опит за цялостно и обстойно историографско изследване на един съществен етап в развитието на българската етнография, който съобразно възприетата периодизация обхваща десетилетията от Освобождението до края на Втората световна война. Основната цел на труда е да се изяснят организационното развитие, методологичното състояние, параметрите на изследователската дейност и конкретните достижения и заслуги на най-изявените представители на етнографията у нас през разглеждания период. Проучването се извърши на базата на научните и събирателски приноси на българските учени и любители-етнографи, работили по това време, и въз основа на наличните досега частични, едностранни и по-обзорни историографски публикации

по темата, като са използвани също архивни материали и документални източници, обнародвани в печата.

В структурно отношение дисертационният труд се състои от увод, три глави и заключение, с общ обем от 416 страници, от които 383 страници основен текст. Библиографията съдържа 480 заглавия.

Определеният за изследване период в историята на етнографията не е избран случайно, като аргументите за това налагат **в увода** да се направи кратък преглед на историографските проучвания по темата до момента. В научната литература е възприето отграничаването на три главни етапа в развитието на етноложките проучвания. С изключение на монографичния труд на Д. Тодоров – „Българската етнография през Възраждането“ (1989 г.), който обхваща началния етап от развитието на науката, следващите периоди не са били предмет на специално и цялостно проучване. Наличните публикации в тази насока засягат отделни страни на етноложкото познание или се ограничават до конкретни етнографски приноси. Единичните опити за обхващане на историографската проблематика в нейната цялост имат по-скоро обзорно-маркиращ характер. Това провокира интереса към разработваната тема, обхващаща втория съществен етап в развитието на българската етнография, който условно се разделя на два подпериода, както следва: първи – от Освобождението до Първата световна война, втори – времето между двете световни войни.

Трите основни глави на труда са структурирани под формата на историографски очерци, като в уводната част на всяка е направена обща характеристика на съответния етап в развитието на етнографията.

Първа глава включва създадените под егидата на Министерството на народното просвещение научно-образователни и културни институти като Софийския университет и структурното му звено – Семинара по славянска филология (наричан още Славянски институт), Българската академия на науките (приемник на Българското книжовно дружество), Народния етнографски музей и учреденото към него Българско етнографско общество, Македонския научен институт. Разгледани са формите на тяхната научно-изследователска, организационна и популяризаторска работа. Анализирани са действащите през разглеждания период нормативни актове, регламентиращи дейността им, като за първи път вниманието е съсредоточено върху законодателния текст, засягащ етнографските проучвания и опазването на проявите на народната култура и изкуство. За първи път целенасочено се проследява и ролята на периодичния печат за разгръщането на фолклорно-етнографските изследвания в края на XIX и първата половина на XX в. Такава по съдържание глава е необходима, тъй като за разлика от възрожденския период след Освобождението развитието на науката като цяло, в това число и на етнографията, е белязано от ак-

тивната намеса на държавата с нейните регулативни и институционални функции.

Втора глава разглежда формирането на изследователския обхват на българската етнография, като обхваща нейните основни представители, постижения и проблеми. Хронологически това съответства до голяма степен на първия подетап от разглеждания период, обхващащ десетилетията от Освобождението до Първата световна война. Характерна особеност е разгръщането на системна и организирана дейност, поставена върху сериозни научни принципи и методологически основи, които са в унисон с теоретичните достижения на европейската наука.

Постепенно се разширява тематичният изследователски обхват на етнографията като наука. Преобладават проучванията в областта на народната духовна култура и словесното творчество. Сериозен интерес представляват етнодемографските процеси и въпросите, свързани с установяване на етническата принадлежност на населението в исторически български територии, останали извън държавните граници. Появяват се и първите значими изследвания, посветени на миналото и културно-битовите особености на отделни български региони. Макар и спорадично се разработват някои страни на традиционното културно наследство, имащи социално-нормативен характер. Не се отделя обаче достатъчно внимание на проблемите на материалната народна култура.

В тези основни параметри се разгръща организационната и научно-изследователска дейност на Ив. Шишманов, Д. Матов, В. Кънчов, Л. Милетич, Й. Иванов, Д. Маринов, Ат. Илиев, Ст. Шишков, Хр. Попконстантинов и В. Дечев, чието народоучно дело и етнографско-фолклористични приноси са обстойно разгледани в тази част на дисертационния труд.

Третата глава е посветена на разширяването на етнографските занимания в десетилетията между двете световни войни. Все така активно и задълбочено се проучва духовната народна култура, където приоритетно място заемат въпросите на словесно-песенното творчество и обичайно-празничната система. Вниманието на изследователите е привлечено също от историята на българската етнография, както и от някои проблеми, свързани с етногенезиса, етническите процеси и краезнанието. Появяват се първите по-сериозни трудове в сферата на народната музика, обичайното право и народопсихологията. Най-съществено значение имат обаче започналите целенасочени и системни проучвания в областта на материалната култура, бит и народно изкуство.

Този етап се характеризира още с осезаемото методологическо и организационно развитие на етнографията като наука у нас, с разширяване и задълбочаване на изследователската проблематика, с разрастване на теренните проучвания и събирателската дейност, с утвърждаване на

разнообразни научни методи (сравнително-исторически, антропогеографски, методите на анализ и синтез, на типологизация, класификация и етнографско картографиране). Съществени заслуги за това имат плеяда академично подготвени специалисти, като А. Стоилов, Ан. Иширков, Й. Захариев, Ст. Л. Костов, Е. Петева, Ст. Романски, М. Арнаудов и Хр. Вакарелски, чиято разностранна дейност и етнографски приноси са детайлно отразени в трета глава. Достойнствата на редица техни трудове, останали извън обсега на предишни историографски изследвания, са характеризирани за първи път от позицията на тяхната етнографска значимост.

В заключението на дисертационния труд е направено обобщение и цялостна характеристика на проучвания период с неговите два подпериода. Открояването на основните представители, постижения, проблеми и насоки в развитието на българската етнография от Освобождението до Втората световна война налага някои заключения:

Това е качествено нов етап в историята на родната етнография, която се развива със забележителни темпове, все повече отграничава своя изследователски ареал и разширява предметната си област. Науката излиза от рамките на събирателството и първичните обобщения и се преустройва върху издържана методологическа основа, съществена заслуга за което има целенасочената държавна политика в тази насока.

Израстването и утвърждаването на българската етнография по това време се реализира в три основни направления: събиране, научно изследване и популяризиране на различните прояви на народната култура и бит.

През разглеждания период се формират основните нормативни, организационни и чисто изследователски параметри, натрупва се впечатляващ по обем емпиричен материал и се разработват фундаментални научни проблеми.

Въвеждат се нови методи на работа, а проучванията са силно повлияни от западноевропейската наука и методология и отразяват актуалните тогава концепции на миграционната теория и дифузионизма. На тази база българското етнокултурно наследство се изследва, интерпретира и съизмерва в тясна връзка с общославянските и общоевропейски културни постижения.

Миглена Георгиева Петкова

ТЕМА: „БЪЛГАРСКА ОБРОЧНА ПЛАСТИКА“

Научен ръководител: доц. д-р Николай Иванов Колев

Рецензенти:

проф. дин Казимир Константинов Попконстантинов

и доц. д-р Петко Петров Христов

На 06.04.2012 г. в зала „Европа“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се проведе публична защита на дисертационния труд на Миглена Георгиева Петкова за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ на тема „Българска оброчна пластика“.

Защитата протече в съответствие с утвърдения правилник на ВТУ при следния дневен ред: кратко представяне на докторанта от председателя на Научното жури проф. дин Казимир Константинов Попконстантинов; резюме, с което докторанта запозна присъстващите с основните проблеми в труда си; представяне на две рецензии и три становища от членовете на Научното жури: проф. дин Казимир Константинов Попконстантинов, доц. д-р Петко Петров Христов, доц. Еля Александрова Цанева, проф. дин Рачко Иванов Попов, доц. д-р Николай Иванов Колев; изказвания, въпроси.

Дисертационният труд е първият сериозен опит да се навлезе в същността на оброчното изкуство. Извършва се комплексно проучване на оброчните паметници от гледна точка на технологични особености, художествена и семантична характеристика. Разкрива се значението на пластиките като неразделна част от традиционното народно изкуство и мястото им в обичайно-празничната система на населението, битуващо в държавните граници на Република България и извън тях – Източна и Югоизточна Сърбия. Чрез сравнително-исторически метод се съпоставят културни модели на каменоделското изкуство на населението от българо-сръбското пограничие, изразени чрез оброчната пластика в конкретните хронологически и териториални параметри.

Предмет на дисертационния труд са типични образци на оброчната пластика, произхождащи от регионите с най-голямо разпространение

– Северозападна, Централна Северна и Югозападна България, Източна (окръг Зайчар) и Югоизточна Сърбия (окръг Пирот – Пиротска и Димитровградска общини). Това са необработени каменни ядра, антични архитектурни детайли, каменни плочи, колони, кръстове и пр. Като основен критерий за определяне на хронологическите граници са използвани най-ранната и най-късната датировка на регистрирани оброчни паметници. До настоящия момент най-старата регистрирана пластика е от 1582 г., открита от Т. Герасимов в гр. Вълчедръм, Монтанско. Като горна граница на поставянето се приема ликвидирането на частната собственост и кооперирането на земята през 40-те и 50-те години на XX в.

Структура на дисертационния труд:

Дисертационният труд има следната структура: увод, четири глави, заключение, приложения, включващи каталог с 341 графични изображения на пластиките, библиография, показалец на селищата, две карти, илюстриращи разпространението и вида на народните светилища и оброчните паметници, анкетна карта (образец), списък на информаторите и списък на използваните в разработката съкращения. Съдържа общо 438 страници.

В уводната част са посочени мотивите за разработване на дисертацията. Формирани са целите и задачите на изследването, методология на проучването, очертани са хронологичните и териториални граници, които обхваща.

Първа глава. Извори и историографски преглед

Целта на тази глава е да се представят изворовите данни за наличие на оброчни паметници в проучваните територии и публикуваната специализирана информация за оброчното изкуство. Материалите са подредени според хронологията на публикуване и тематично-изкуствоведски, археологически и етнографски проучвания.

В зависимост от целта, която си поставя всеки един от изследователите, в трудовете им се разкриват различни аспекти от оброчната практика – връзка между култовите обекти, функции на народното светилище, обредна дейност, характеристика на конкретен оброчен паметник.

Направеният историографски преглед налага следните изводи, с които по-нататъшното изложение в дисертацията е съобразено:

1. Мемориалното изкуство се проучва най-вече от гледна точка на надгробната пластика. Много по-малко внимание се отделя на оброчните паметници като част от българското каменоделско изкуство през Късното средновековие и Възраждането.

2. Приложеният към публикациите снимков и графичен материал илюстрира оброчната пластика на отделни образци, без да е изготвян до настоящия момент пълен каталог на известните оброчни паметници.

Втора глава. Традиционни народни светилища – възникване, същност и класификация

Във Втора глава са изяснени възникването и същността на народните светилища. Извършена е класификация според наименованието им в различните географски райони на България и Източна и Югоизточна Сърбия, в зависимост от конкретното местоположение на народния култов обект и на сакралността, която носи съответната територия. Пластиките са представени като неразривна част от целия цикъл на обредна дейност свързан с избор, поставяне и честване на оброк. Само по този начин може да се вникне в семантиката и символиката на оброчните паметници и знаците – сложни или прости и лаконични, изписани върху тях.

Трета глава. Народни светилища, маркирани с необработени каменни ядра, оброчни плочи, колони, кръстове

В Трета глава е извършена класификация на типични образци на оброчни паметници: необработени каменни ядра, плочи, колони, кръстове. В прегледа е изяснено функционирането им в границите на селищната общност.

Уточнено е, че въпреки понятието *пластика* да предполага декоративна обработка на материала с оглед създаване на художествено произведение, в настоящото проучване са включени необработени каменни ядра, върху които задължително е изобразен кръстен знак като апотропеен и опрощаващ греховете символ.

Класификацията е извършена по следните критерии:

– според наименованието на народните светилища, като са използвани данни от етнографски, краеведски, топонимични и географски проучвания;

– според териториалния обхват на оброчищата.

Четвърта глава. Технологични особености на оброчните паметници

В Четвърта глава е извършена характеристика на технологичните особености на оброчните паметници както следва:

– обем, силует и архитектурно присъствие; форма; материал за изработване; каменоделци и работилници; каменоделски школи; похвати и техника на изработване; художествена декорация и семантична характеристика; надписи – посвещения, патрони, селища, майстори-каменоделци, датирани; варианти на изписване – букви, титли, лигатури, съкращения.

В отделен параграф са представени регионалните особености на оброчните паметници.

Чрез направената характеристика са разкрити мястото и значението на мемориалната пластика в структурата на народното приложно-декоративно изкуство на проучваното население от Късното средновековие и Възраждането. Тя се разглежда като плод на самоуки майстори, извайващи от камък неповторими образци на надгробната и оброчна пластика, съчетавайки в себе си светоусещането и миросгледа на хората през вековете.

Във връзка с онагледяването на текстовата част към дисертационния труд е приложен каталог, включващ 341 каталожни единици. От тях графично са илюстрирани 332 оброчни паметника, 7 народни светилища и 2 късносредновековни рисунки, представящи оброчни кръстове. Срещу илюстрирания оброк е разположена описателна част.

Каталожните единици са извадка от пет региона – Източна Сърбия (окръг Зайчар), Югоизточна Сърбия (окръг Пирот, общини Димитровград и Пирот), Северозападна България (области Видин, Монтана, Враца), Западна България (области София, Перник, Кюстендил) и Централна Северна България (области Велико Търново, Габрово, Русе). Населените места са подредени, следвайки посоката север – юг и запад – изток, по области, по азбучен ред.

Приложен е показалец на териториите, в които са регистрирани оброчните пластики, поместени в каталога.

Заклучение

В заключението са обобщени най-важните изводи, резултатите от цялостното изследване на проблемите, свързани с оброчната пластика. Отражено е взаимното проникване между фолклорната и религиозната обредност в мемориалното изкуство, свързващо се с постепенното разгръщане на приложно-декоративното творчество, получило най-ярък израз през Възраждането. Спецификата на надгробните и оброчни паметници доказва, че колкото и само по себе си това изкуство да е значимо, то в същото време е една от отправните точки за анализ – първо на фолклора като цяло, второ на религиозни представи и вярвания, трето за изучава-

не на културни взаимодействия. Нещо повече, едно такова изследване се превръща в принос към очертаване особеностите на културата на балканските народи, в случая сръбски и български, проявена чрез един общ модел на развитие.

Светла Атанасова Атанасова

ТЕМА: „ПРОИЗВОДСТВЕНИ И ТЪРГОВСКИ
СТРУКТУРИ В ТЪРНОВО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО“

Научен ръководител: проф. дин Иван Стоянов

Рецензенти:

проф. дин Милко Палангурски и доц. д-р Пламен Митев

На 8 май 2012 г. в зала „Европа“ на Ректората на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ се състоя публична защита на дисертационния труд на Светла Атанасова на тема „Производствени и търговски структури в Търново през Възраждането“ за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по История на България.

Защитата протече в съответствие с утвърдения правилник на ВТУ при следния дневен ред: кратко представяне на докторанта от председателя на научното жури проф. дин Милко Палангурски; резюме на дисертационния труд, представено от докторанта; представяне на две рецензии и три становища от членовете на научното жури: проф. дин Милко Палангурски, доц. д-р Пламен Митев, доц. д-р Пламен Божинов, доц. д-р Василка Танкова, проф. дин Иван Стоянов; изказвания и въпроси.

Дисертационният труд представя първия сериозен опит за цялостно и задълбочено проучване на действащите производствени и търговски структури в Търново и създадените от търновци фирми и манифактури в българските земи, в европейските стопански центрове и в столицата на империята – Цариград през периода на Българското Възраждане.

Изследвани са капиталистическите дружествени форми, които участват пряко и непосредствено в производствения процес и в самата търговия; осъществяват връзката между производството и пазара; организират местни производствени структури, адекватни към нуждите на изграждащия се през Възраждането български вътрешен пазар; прилагат най-лесните и сигурни форми за първоначално натрупване на капитали и възпроизводство, базирайки се на географските особености на района.

Търновските търговски компании, съществуващи под формата на командитни или събирателни дружества доминират на местния пазар, но

бележат и ярко присъствие на големите стопански тържища в империята. Те създават големи европейски търговски филиали и търговски представителства в Цариград.

Функциониращите капиталистически структури в Търновския край оформят търговско-производствената му специализация и способстват за обособяването му в отделна стопанска единица в рамките на изграждащия се вътрешен пазар.

Конкретните цели и задачи включват задълбочено проучване на търговски и производствени структури от местна, регионална и национална величина; разкриване на организационни структури и тяхната роля за осъществяването на търговския обмен; извеждане на количествени и качествени показатели, относно развитието на стокообмена между Търново и по-големите селища в българските земи и не на последно място по значение изясняване степента на участие и обвързаност на българската буржоазия с многоплановия възрожденски процес.

Използвани са различни **изследователски подходи**: индивидуален и интердисциплинарен, при анализиране на специфичната изворова база от търговски документи и комплексен подход при стопанско-историческия анализ на търновските фирми и манифактури. Изложението на отделните подтеми е поставено на проблемно-хронологичен и сравнителен принцип.

Проучването е базирано предимно на архивни документи – непубликувани до момента или интерпретирани по-нов начин, предвид спецификата на избраната тема. Анализирани са множество архивни фондове или отделни архивни единици, съхранявани в Териториален държавен архив – Велико Търново, в Регионален исторически музей – Велико Търново и в Български исторически архив – София. Освен автентичния изворов материал, като източници на информация са използвани и анализирани старопечатни книги, публикации във възрожденския печат, съставени описи на османотурски документи за занаяти и търговия от XVI–XIX век и над 260 студии, статии и монографични изследвания на съвременни автори.

Хронологичните рамки на дисертационния труд са определени от границите на българското Възраждане – началото на XVIII век до края на 70-те години на XIX век. Горната хронологическа граница се приема с известна условност, тъй като някои от създадените през втората половина на XIX век производствено-търговски структури намират своето естествено развитие и в утвърдените буржоазни условия на свободна България.

В структурно отношение научното изследване се състои от предговор, три глави, заключение, приложения, списъци на съкращенията и използваната литература с общ обем от 558 стандартни страници.

Предговорът разглежда основните насоки и мотиви при разработването на избраната тема, както и конкретните приноси от нейната реализация.

В Първата глава „Проблемът за развитието на търговията и дейността на търговските дружества през Възраждането – състояние, аспекти и законови основания“ са изяснени поставените проблеми от българската историография, относно развитието на търговията през Възраждането във всичките ѝ аспекти. Специално внимание е отделено на въпроса за появата и развитието на българските търговски къщи и връзката им с манифактурното производство. Включени са регионалните проучвания по темата.

Отчетени са и нерешените проблеми, които остават отворени за изследователите, като: Дейността на търговските къщи във функционален план; Търговските генерации и наследствеността на търговската професия; Трансформацията на капиталите на проспериращите търговски фирми след Освобождението, Статутът на възрожденският търговец и моделите на поведение, Дейността на търговските фирми и манифактури в отделни райони през Възраждането.

Другият основен аспект в първата глава фиксира ролята на Османското законодателство от средата на XIX век за благоприятното развитие на частната капиталистическа инициатива и въвеждането на европейските практики във фирмените организации. За целта са анализирани нормативни документи, като Търговският закон от 1850 г.; Притурката към него от 1860 г., касаеща дейността на търговските съдилища; Нарочните устави и разпоредби за дейността и правомощията на професионалните сдружения, пряко свързани с търговските съдружия: банкери, монетопроменители, еснафи и еснафски организации.

Втората глава „Търновските търговски дружества през Възраждането“ е изградена на базата на богат изворов материал – структуриран и разпределен на хронологично-проблемен принцип, като са обхванати двата етапа от развитието на капиталистическите производствени и дружествени форми – от началото на XVIII в. до края на първата четвърт на XIX в. и от втората и третата четвърт на XIX век. Локализираны са неизвестни до момента търговски структури, действащи в Търново и Търновския край. Развита е тезата за пряката връзка между организацията, посредническата функция и реализацията на отделни производства – обуславящи затворен стопански цикъл, свързан с дейността на проспериращи търновски търговски дружества. Установени са конкретни закономерности при ранните форми на сдружаване на търговския капитал и по-късните проявления на организираните фирми и манифактури. Изгра-

дени са стопански и обществени профили на по-изявените възрожденски търговци и индустриалци.

Отчетено е широкото разпространение на разпръснатите градски манифактури и протоиндустрии в Търново, както и развитите стопански отрасли с пазарна насоченост – бубарство, копринарство, платнарство, кожарство, кожухарство и абаджийство от втората и третата четвърт на XIX век.

Сред ранните търговски дружества с положителен стопански опит се открояват компаниите на Мато Маргарит, Стамати Никола, Митаку Никола Кутули, „Тиро и Константинович“, „Антониус Иванович и Андреас Петрович“, действащи през втората половина на XVIII век.

Впечатляваща по своите мащаби, ареали на разпространение на стоки и организация на търговските филиали е дейността на търновските дружества „Стефан Михайлов и син“, „Михаил Михайлов и Сие“, „Никола Щърбаков и дружие“, „Братя Камбурови“, „Хаджи Минчо х. Цачев и дружие“, „Х. Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“, „Х. Павли Иванов“ и „Братя Г. Аврамови“, действащи през втората и третата четвърт на XIX век.

През втората половина на XIX век се появяват и първите опити във фабричната индустрия. Търговските капитали, влети в машинното производство от 1860 г. до 1874 г. са в основата на модерните технологии, установени от Стефан Карагъзов, Стефан Сарафиди, Ангел Попов и други търновски предприемачи.

В трети параграф на втора глава са приведени конкретни данни за изградените от търновски търговци регионални, национални и международни мрежи от партньорства и контакти. Търновските дружества разполагат с кантори, складове и магазини на север и юг от Стара планина и се явяват главни посредници при пласирането на манифактурните стоки и индустриални изделия, внесени от Австрия и Дунавските княжества за нуждите на вътрешния пазар.

В третата глава „Търговската модерност – стопански и обществени измерения“ са систематизирани основните заключения, свързани с появата и развитието на производствените и търговски структури. Обобщени са 405 стопански инициативи и търговски практики в Търново и в различни стопански центрове на Османската империя и Европа.

Анализирани са всички стопански дейности и икономически механизми, свързани с движението и умножаването на капиталите: като участието на търновци в монетната търговия, в търговията с полици и менителници; инвестиране в стопански терени; пренасочване на капитали в крупни стопански организации и финансиране на малки фирми или отделни производства; търговия с данъци и държавни концесии; кратко-

срочно и дългосрочно кредитиране и капиталовложения във фабричното производство.

На базата на обработения извор материал са отчетени съществени различия в организацията на ранните и по-късните форми на търговски съдружия и етапите на развитие в професионалните взаимоотношения, преминаващи от опростената форма на сдружаване „ортаклъка“, през временните съдружия до структуриране на събирателните и командитните търговски дружества.

В отделен параграф са представени моделите на търговско поведение, чрез конкретните им реализации в стопанските практики. Включени са познанията на търновци за икономическата действителност и нормативната база в Османската империя; прилагането в професионалната практика на европейските форми на отчетност и контрол върху търговската дейност; информираността за паричните курсове, номенклатурата на стоките и големите сделки на световните борси; декларирането на съдружията и тяхната легитимност; употребата на търговските марки, застраховки и печати.

Третият параграф от трета глава е посветен на благотворителната дейност на търновските търговци през XVIII и XIX век. Приведени са множество примери за финансовите им приноси за развитието на светското образование, църковната самостоятелност и патриотичните инициативи през Възраждането.

Приложенията са подбрани и систематизирани в два раздела: Търговски печати и Търговски документи.

Поставените проблеми в дисертационната тема налагат следните изводи:

В началото на XIX век Търново се оформя, като специализиран стопански район в сферата на копринарството, табачеството и кожухарството.

Във възрожденския град функционират 1311 търговски дюкяна и занаятчийски работилници. Първите капиталистически манифактури от централизиран тип са свързани с развитието на платнарското и абаджийското производство. Широко разпространение бележат разпръснатите манифактури и протоиндустрии в областта на копринарството.

Търновските търговци и предприемачи, с вложеният от тях капитал за развитието на производствените и търговски структури в района, се явяват основен двигател при въвеждането на новите буржоазни форми в икономиката.

Търновските дружества регулират вносно-износната търговия, контролират отделни производства, управляват трафика и разпределението на стоките в земите на север от Стара планина. В редица случаи в съз-

дадената мрежа от контакти и партньорства са включени и селищата в Южна България.

Печалбите от производствено-търговска дейност на търновските дружества варират в широки граници, като през целия период до Освобождението се запазват в порядъка на 30–40%.

През втората половина на XIX век някои от тези дружества разполагат с необходимия капитал, за да осъществят прехода от манифактурно към фабрично производство.

*ПЛАМЕН СЪБЕВ. СТРАСТНИЯТ ЦИКЪЛ В
БЪЛГАРСКАТА СТЕННА ЖИВОПИС ПРЕЗ XVII ВЕК*

Издателство „Абагар“. Велико Търново, 2011,
160 стр. с илюстрации

Хитко Вачев

В православие то иконопиета е ярък израз на истините за светата църква. Достоянствата на църковната мисъл намират отражение в самата иконна творба в зависимост от нейната многопластова структура. Тя обаче не е нещо самоцелно, а визуален израз на химнографията, изградена на основата на евангелските четива с Христовите страдания. Великото тайнство представлява актуализация на Христовата жертва на Голгота. Нейното изпълнение е здраво обвързано с всички останали събития от периода от Велики четвъртък до Неделя Възкресна. Пасхата се явява празник на празниците, начало и край на богослужебния кръг. Църквата отделя специална седмица в края на продължителния пост, подготвяща християните към тържественото Възкресение. Тя се нарича Страстна или още Пасхална седмица.

С течение на времето в изобразителното изкуство се оформя драматичен цикъл, съответстващ на многообразието на последованията от Страстната седмица в различните църковни общности. В края на XIV в. Страстната седмица придобива облика на завършена църковна драма, а разработените сюжети представляват съвкупност от ценните достижения на богословската мисъл. Драматичните събития на Балканите, свързани с установяването на иноверска власт в края на XIV в., променят осезателно различните аспекти на общественно-политическия и културен живот. Това отчетливо се долавя в произведенията на изкуството, които в преобладаващата си част са обвързани с християнската църква. Тази констатация в пълна степен се отнася до представянето на Страстния цикъл в българската стенна живопис през епохата на османското владичество.

На този проблем е посветено изследването на Пламен Събев „*Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век*“. Монографията е в обем на 160 страници. Състои се от увод, историография,

пет глави, заключение, резюме на английски език и 132 цветни илюстрации.

В *Увода* авторът аргументира избора на хронологически обхват по отношение на изследваните паметници. Тенденциите в изкуството от първата половина на XVII в. са здраво обвързани с предходните години от края на шестнадесетото столетие. Във втората половина на XVII в. вече настъпват отчетливи промени, които имат своята проекция в храмове от първата декада на XVIII в. Въз основа на тази историческа непрекъснатост в изследването се възприема относителността на понятието „XVII век“.

Следващата част е озаглавена *Историография* (с. 9–18). В резюмирана форма са представени изследванията на авторите, работили върху теоретичните проблеми на темата в изобразителното изкуство. Отчетени са постиженията в чуждестранната и българска научна литература от края на XIX в. до наши дни. В тази част от монографията П. Събев маркира обхвата на изследването си. Това са 15 храма на територията на съвременна България, датирани от XVII в., в които е съхранен цикълът „Страдания Христови“. Отчитайки извършеното досега, авторът формулира общата цел на изследването, а именно – да се разкрият особеностите на драматичния цикъл в контекста на българската религиозна култура през XVII в. За да бъде постигната тя, от една страна трябва да бъдат анализирани поетапно отделните изображения съобразно хронологията на събитията според литургичните четива. Същевременно под внимание трябва да бъдат взети всички онези фактори, които оказват пряко или косвено въздействие върху иконографската структура на цикъла. Отчитайки всички тези особености, П. Събев отбелязва, че най-удачен и ефективен е интердисциплинарният метод на изследване

Глава I. Извори (с. 19–29)

Значимостта на темата през отминалите епохи предопределя създаването на многобройни и разнообразни източници за установяване на традиционната иконография. Представената им подредба е в зависимост от тяхната авторитетност, регламентирана от Православната църква.

На първо място е обърнато внимание на новозаветните текстове. Първоизворът на драматичната тема е част от новозаветния библейски канон, включващ предпоследните глави от Четириевангелието (Матей 26; 27, Марко 14; 15, Лука 22; 23, Йоан 13; 19). Паметните свидетелства относно приковаването на Спасителя на кръста, смъртта и възкресението се потвърждават в глави 2:23; 32; 3:13 и 8:32–35 от книгата Деяния апостолски. Други извори, свързани с иконографията на сцени от цикъла, се срещат в

Посланията на св. апостол Павел (3:24; 5:6–9; 8:3). Поучителни размисли за Христовите страдания се откриват в Посланието до Колосяни (1:20; 2:14–15). Отбелязаните текстове представляват онтологични аспекти на християнската философия, те са пряко свързани с установяването на догмати за значението на Христовите страдания.

Друг важен литературен източник по отношение на иконографията са догматическите и литературните текстове. Изхождайки от идеята, че развитието на иконографията във Византия се основава на литургическите последования на денонощния кръг (Цариградски типик), Пл. Събев обръща специално внимание на

някои особености от предпасхалния период, тъй като „Страстната седмица“ в монументалната живопис е в пряка зависимост от тях. След завладяването на Търновското царство и унищожаването на самостоятелната патриаршия църквата продължава да следва установената традиция и да извършва богослужението по образец на византийския устав. Както се оказва, до този момент не е правен анализ, чрез който да се свържат конкретните богослужбени текстове с последователността на Страстните събития в изобразителното изкуство. В този смисъл отчитам за съществен принос представената от автора диаграма с последованията на Велики четвъртък и сцените в изобразителното изкуство. Тя категорично доказва пряката връзка между църковния канон и изобразителния цикъл.

Наред с упоменатите, съществуват литературни произведения от различни епохи, които официално не са регламентирани като авторитетни за установяване на иконографията. Те обаче също се вплитат в структурата на сцените и така достигат до българската стенна живопис от XVI–XVII в. Конкретно в случая става дума за новозаветните апокрифи, които имат пряко отношение към илюстрирането на Страстния цикъл. Независимо от неканоничния им характер, тези текстове са възприети от вярващите като благочестиво четиво, което доизяснява представите за събитията, разкрива тайни и едновременно засилва вярата. В зависимост от иконографията на сцени от „Страстната седмица“ литературни

те източници са обособени в две групи: апокрифи с непряко евангелско съдържание: *Слово за Марта, която обвини Пилат пред цар Август; Слово за честния кръст и за двамата разбойници, от св. Григорий Богослов; Повест за кръстното дърво от поп Йеремия; Прение на Исус с дявола и др.*; апокрифи с пряко съдържание: *Евангелие на Никодим; Деяния на Пилат; Деяния на Петър.*

Известна роля за реформиране на иконографските сцени в българското религиозно изкуство през XVII в. играят някои западни автори на литературни произведения с богословско съдържание. Тези издания, по своя наративен характер, се превръщат в леснопреносими и общодостъпни справочници за балканските зографи, но основен източник за ръководство са не текстовете от съдържанията, а приложените графични илюстрации към тях.

Глава II. Страстният цикъл в паметници на територията на съвременна България от първата половина на XVII в. (с. 30–86)

Обект на изследване са изображенията, представящи *Страстната седмица* в Карлуковския манастир „Успение Богородично“, „Успение Богородично“ в с. Искрец, църквата „Св. Спас“ в Несебър (1608), „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско, „Св. Никола“ в с. Сеславци, „Св. Пантелеймон“ във Видин, „Св. архангел Михаил“ край с. Билинци, „Св. апостоли Петър и Павел“ в Свищов, Алински манастир „Св. Спас“, „Св. Георги“ в Търново, „Св. Йоан Кръстител“ в с. Върбово – всичките датирани от първата половина на XVII в.

В последователност Пл. Събев анализира сцените: *Измиване на нозете, Тайната вечеря, Молитвата в Гетсимания, Предателството на Иуда Искариотски, Отвеждането на Исус към преториата, Съдът пред първосвещениците Ана и Каиафа, Отричанията на апостол Петър, Съдът пред Пилат Понтийски (Измиване нозете на екзекутора), Поругание Христово, Пътят към Голгота (Носенето на кръста), Изкачването на кръста, Разпятие Христово, Разделяне на Христовите дрехи под кръста, Снемане от кръста, Оплакване Христово.*

Тук трябва да отбележа, че считам за много удачен следвания от автора модел на изследване. При всяка една от въпросните сцени, той първоначално проследява развитието на композицията през вековете, обръща внимание върху източниците за оформяне на иконографските типове, след това следва описанието ѝ в различните паметници, акцентира върху особеностите на архитектурните проекции в стенописите, търси връзката между църковния ритуал и определени детайли в сцената. Изградената по

този начин база данни му позволява да установи отклоненията в традиционната иконография и да изясни причините за това.

Глава III. *Особености на подреждането на сцените от Страстния цикъл в български паметници, датирани от първата половина на XVII в. (с. 87–103)*

Съобразно направените в предходната глава анализи, Пл. Събев установява, че Страстният цикъл през първата половина на XVII в. на територията на българските земи не е еднотипен, стандартно подреден като последователни епизоди, не съществува строго определена зависимост в разпределението. Специалният регистър за Страстния цикъл в декоративна система от времето на Византия постепенно се изменя в паметниците от периода на османското владичество. Интериорите на църквите от първата половина на XVII в. не допускат разгръщането на цикъла в големи пространства. Това е една от причините сцените да се надребняват и сбиват в един цялостен евангелски разказ. В унисон с философията и творческия подход на повечето зографи, драматичните теми се представят с повече участници и сложни детайли. На определени места от манастирската мрежа по западните български територии се наблюдава стремеж към подробно отразяване на Страстната седмица, докато в енорийските храмове са избрани само по няколко сцени, без да се спазва навсякъде тяхната хронологична последователност.

Глава IV. *„Страстната седмица“ в паметници на територията на съвременна България от втората половина на XVII в. (с. 105–131)*

Обект на изследване са изображенията, представящи Страстната седмица в църквите „Св. Атанасий“, „Рождество Христово“, „Успение Богородично“ в Арбанаси и „Пророк Илия“ в Бобошево – датирани от втората половина на XVII в.

И в тази част от изследването си Пл. Събев се придържа към вече приложения модел на изследване за паметниците от първата половина на XVII в. В същата последователност той анализира сцените от цикъла: *Измиване на нозете, Тайната вечеря, Молитвата в Гетсимания, Предателството на Иуда Искариотски, Отвеждането на Иисус към преториата, Съдът пред първосвещенниците Ана и Каиафа, Отричанията на апостол Петър, Съдът пред Пилат Понтийски (Измиване нозете на екзекутора), Поругание Христово, Пътят към Голгота (Носенето на кръста), Изкачването на кръста, Разпятие Христово, Разделяне на Христовите дрехи под кръста, Снемане от кръста, Оплакване Христово.*

Освен вече споменатия алгоритъм в начина си на изследване, в тази част авторът се спира на различни детайли в сцените от гледна точка на символика, функция и значение, обръща внимание на литургичните асоциации, традиционните мотиви и фолклоризация на образите, търси прототипите, отчита влиянията, сравнява композиционните варианти. Всичко това му позволява да установи някои отклонения в традиционната иконография, както и да предложи виждане върху причините, довели до въпросното състояние.

Глава V. *Особености на подреждане сцените от Страстния цикъл в български паметници, датирани от втората половина на XVII в. (с. 132–139)*

На базата на установеното за паметниците от втората половина на XVII в. авторът спира вниманието си върху особеностите в подреждането на Страстния цикъл.

Темата за Страданията на Христос се илюстрира по-често в енорийски храмове. Изключение прави само декорацията на манастира „Успение Богородично“ в Арбанаси. Специално внимание се отделя на факта, че преобладаващата част от паметниците се намира в Търновския регион. По това време той се очертава като един от най-големите търговски и културни центрове на Балканите, а Търновската митрополия е най-обширна като територия. В израз на престиж и претенция за централизация на духовната власт, търновските митрополити регулират украсата на църкви от втората половина на XVII в. Задължително условие е надписите и иконографията да бъдат съобразени с официалните тенденции на поствизантийското изкуство.

Заклучение (с. 141–144)

В резюмиран вид са представени основните изводи от изследването. Структурата на сюжетите подсказва за натрупването на различни богословски аспекти с поучително съдържание. Поетапният анализ доказва заимстването на идеи, появяващи се още през ранните години на християнското изкуство. Разработването им от поколения майстори дава отражение върху характеристиката на стенната живопис по българските земи през XVI–XVII в. Функциите на образите, пози и действия продължават да бъдат носители на идентични богословски постановки, познати още от древността. Логично вплетени в иконографията през поствизантийския период, архаичните идеи допринасят за смисловия порядък на драматичния разказ и именно в това се заключават достоинства и многообразието на художествените реалии.

На базата на всичко Пл. Събев достига до заключението, че цикълът не може да бъде окачествен единствено като наративен. Проследени са връзките между литургичните последования и визуалните послания, които категоризират неговия литургично-изобразителен характер. Отчетени са достиженията и спецификата в представянето на цикъла в българската стенна живопис, на фона на паметници от други части на Балканския полуостров. Като важен фактор са представени традиционните влияния на Атон и Епир.

Завършвайки изложението си ще си позволя да отбележа няколко важни момента. Динамиката на развитие в българската живопис и в частност в разглеждания цикъл се определя от комплекс исторически фактори. Авторът правилно подхожда към разглеждане на проблема, взимайки под внимание историческите дадености за всеки регион, статут на социална група и църковна организация, където са запазени паметници, представящи Страстния цикъл. При проучването се изхожда от конкретна база данни от догматиката, историята, фолклора и традициите на отделните групи. Това дава възможност да се проследят факторите, провокиращи особеностите на творческия процес. Много съществен принос е разработката, илюстрираща отношението на зографите към въпросната тема. Пл. Събев много точно напипва същината на въпроса с оглед на това, че независимо от цялата обществена атмосфера и външните фактори, които неизбежно имат отражения, реално творческият процес протича в пространството на църквата. Следователно специфичността на материала се отнася предимно до творческата рефлексия на религиозната мисъл, а не толкова до външни предпоставки за реализацията на цикъла.

Съществен принос е разглеждането на Страстния цикъл във връзка със социалния и всекидневен живот на българския народ. Става дума за установената тенденция, при която в отделните сюжети се прокрадват аксесоари, които имат своя прототип в реалния живот. Всичко това категорично доказва застъпването от автора теза, че през разглежданото столетие не може да се говори за упадък на религиозното изкуство.

Наред с всичко казано дотук искам специално да отбележа доброто полиграфично оформление на книгата, заслуга за което има издателство „Абагар“.

В заключение ще си позволя да препоръчам монографичния труд *„Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век“* на всички, които имат отношение към изкуството и историята на българския народ. Неговият автор Пл. Събев се е справил професионално със задачата да разкрие особеностите на драматичния цикъл в контекста на българската религиозна култура през XVII в.

АЛЕКСАНДЪР ПЕЙКОВ (съставител). КАТАЛОГ
НА МОНЕТИТЕ ОТ ТРАКИЯ. ЧАСТ I. ПЛЕМЕННИ И
ВЛАДЕТЕЛСКИ МОНЕТОСЕЧЕНИЯ НА ТРАКИ, ПЕОНИ,
КЕЛТИ И СКИТИ V В. ПР. ХР. – I В. СЛ. ХР.
Изд. Центрекс, Велико Търново, 2011, 176 с.

ALEXANDER PEYKOV (compiler). CATALOGUE OF THE
COINS FROM THRACE. PART I. TRIBAL AND RULERS'
COINAGES OF THRACIANS, PAEONIANS, CELTS AND
SCYTHIANS 5TH C. B. C. – 1ST C. A.D.
Centrex, Veliko Turnovo, 2011, 176 p.

Игор Лазаренко

Интересът към античните монети, отсечени от различни градове, племена и владетели в източната част на Балканския полуостров (областите Тракия, Пеония и Македония), се поражда в края на XVIII в. и остава актуален до днес. Той е бил по-голям в държавите, където е имало научни институти с богати библиотеки и профилирани специалисти, били са формирани частни и обществени монетни колекции и на монетите се е гледало като на носители на историческа информация. Затова, макар че антична Тракия попада в границите на днешните Турция, Гърция, Македония (преди това част от Югославия), България и Румъния, повечето корпусни нумизматични изследвания за този район, са дело на германски, австрийски и английски учени. Изключение правят единствено изследванията за монетосеченията на тракийските племена и владетели, които винаги са били приоритет за българските нумизмати (Добруски 1897; Мушмов 1912; Мушмов 1925; Youroukova 1976; Юрукова 1992; Драганов 2000). В тази област на античната нумизматика единственото по-ново изследване, което не е правено от българин, е на У. Петер (Peter 1997).

Върху монетосеченията на тракийските племена и владетели има голям брой статии, студии и монографии. Публикуването на монети на неизвестни владетели или на нови монетни типове, почти винаги е следвано от коментари на нумизмати и историци. В задочните дискусии се

включват с мнения и колекционери, чиито интереси са надскочили тематичното събиране на монети (Топалов 1994; Топалов 1998; Топалов 2001 (2002); Топалов 2006; Топалов 2009). На този научен фон необходимостта от качествен справочник – определител за монетосеченията в предримска Тракия, който да бъде достъпен за всеки музеен специалист, историк или колекционер, беше омаловажавана и доскоро такъв не съществуваше.

През 2011 г. излезе от печат нов български каталог с монети на различни племена и владетели от Тракия. Съставителят на това непретенциозно, но изчерпателно, помагало по нумизматика заслужава адмирации, тъй като от пръв поглед се вижда, че то е много повече от обикновена „книжка с картинки“.

Каталогът привлича внимание със своя хронологически, географски и етнически обхват. Монетите в него са разпределени в седем основни групи:

1. Монетосечения на племената от Южна Тракия;
2. Монети на владетелите на Одриско царството от Спарадок (~450–440 г. пр. Хр.) до Котис (38/27–16 г. пр. Хр.);
3. Монети на различни тракийски владетели от края на VI до първата половина на I в. пр. Хр.;
4. Монети на обвързаното с Рим тракийско царство от Реметалк I (~12 г. пр. Хр.–12 г. сл. Хр.) до Реметалк (III 37–45 г. сл. Хр.);
5. Монети на пеонски царе (IV–III в. пр. Хр.);
6. Монети на келтски царе в Тракия (III в. пр. Хр.);
7. Монети на скитски царе в Скития и Тракия (V–II в. пр. Хр.).

Почти всички описани монети (общо 442 типа, подтипове и варианти) са илюстрирани със снимки или рисунки (общо 578 снимки и 21 рисунки), посочени са метричните им данни и са цитирани по-основните изследвания върху съответното монетосечене.

Освен вече публикувани екземпляри от обществени и частни колекции, в каталога има много монети от търгове, които към момента се съхраняват в различни колекции по целия свят. Сред тях има такива, които са познати в един или няколко броя. Прибавянето на нови монети е важно, както за потвърждаване на автентичността им, така и за допълване на първичната информация, която те дават – имена на владетели, монограми или инициали на магистрати и детайли от изображенията. Повечето от тези монети досега не са включвани в цялостните изследвания върху тракийското монетосечене и са известни само по първични публикации или от тръжни каталози. Такива са бронзовата монета на тракийското племе дантелети (№ 4000); октодрахмите на Гета, цар на едони (№ С0060; С0070); тетрадрахмата на Мозес (№ С0080); хемидрахмата и бронзовата

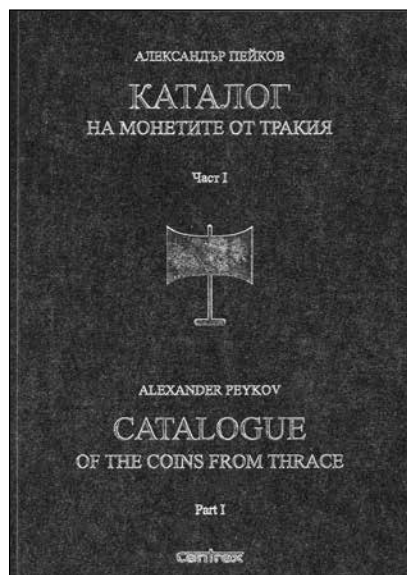
монета на Лизимах (№С1350, №С1390); драхмата на Реметалк I (№D0030); тетрадрахмата на пеонския цар Тевтамад (№E0100); тетрадрахмата на келтския цар Лиларки. (№F1510).

Не по-малко важно е илюстрирането и аотирането на редки монети и фрагменти от съкровища, които са публикувани в съседни на България държави, а в българските научни издания досега само са цитирани. В повечето случаи става дума за монети, заимствани от книги и статии, които са отпечатани отдавна или са с ограничено разпространение. Като пример могат да се посочат сребърните монети на тракийския (гетския) цар Москон (№С 2800; №С 2810) (Preda 1964, 401–410; Ocheșeanu 1970, 125–129); тетрадрахмата на пеонския цар Никарх (№E0010) (Svoronos 1919, Pl. XIX, 1); бронзовите монети на пеонските царе Леонт и Дропион (№E5000) (Josifovski 2000, 15–28); летите бронзови монети на скитския цар Скил (№G0010–G0030) (Загинайло, Карышковский, 1990, 3–15), бронзовите монети на скитския цар Скилур (№G0300–G0360) (Фролова 1964, 44–55), монети на скитски царе в Добруджа, събрани и публикувани от В. Канараке (Canarache 1950, 213–257) и сребърните тетрастатери на племето дерони от съкровището, намерено край Враня (Mitrović 2008).

Към плюсовете на каталога трябва да се добави тематичното илюстриране на голям брой монети на тракомакедонското племе дерони (№A1310–A1570). Същото се отнася и за емисиите на пеонския цар Патрай (№E2100–E2280). Поне засега (докато не се публикува запазената част от Режанското съкровище) това е българското издание, в което най-пълно е илюстрирано разнообразието на патраевите монети.

Александър Пейков е отчел потенциалния интерес от страна на хора и институции извън България и се е ориентирал към издание билингва, като за втори език е избрал английския. По този начин каталогът става достъпен за много повече специалисти и колекционери и същевременно се превръща в адекватен заместител на почти всички досегашни справочници за тракийски, пеонски и скитски монети.

Добруски 1897: В. Добруски. Исторически преглед върху нумизматиката на тракийските царе. – СНУ, 14, 1897, 555–633.

Драганов 2000: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част I: От Александър I до Александър Велики. Номинали, типове, цени. Ямбол, 2000.

Загинайло, Карышковский 1990: А. Г. Загинайло, П. О. Карышковский. Монеты скифского царя Скила. – В: Нумизматические исследования по истории Юго-восточной Европы. Кишинев, 1990, 3–15.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912.

Мушмов 1925: Н. Мушмов. Монетите на тракийските царе. – В: Сборник Дякович (ГНБП), 1925, 195–265.

Топалов 1994: С. Топалов. Одриското царство от края на V до средата на IV в. пр.н.е. Приноси към проучване на монетосеченето и историята му. С., 1994, 79–84.

Топалов 1998: С. Топалов. Племена и владетели от земите на одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр.н.е. Приноси към проучване на монетосеченето и историята на древна Тракия. С., 1998.

Топалов 2001 (2002): С. Топалов. Приноси към проучване на монетосеченето и историята в земите на Източна Тракия от края на IV в. пр.н.е. до края на III в. пр.н.е. С., 2001 (2002), 214–243.

Топалов 2006: С. Топалов. Към политическата история на Одриското царство от края на VI до средата на IV в. пр.н.е. Част I. Приноси резултати от проучване на монетосеченето на одриските владетели и градовете от Южните тракийски крайбрежия. С., 2006.

Топалов 2009: С. Топалов. Приноси към проучване на монетосеченето и историята в земите на Тракия от II в. пр.н.е. до средата на I в. от н.е. С., 2009.

Фролова 1964: Н. А. Фролова. Монеты скифского царя Скилура. – Советская археология, 1, 1964, 44–55.

Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монетни съкровища от българските земи. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992.

Canarache 1950: V. Canarache. Monetele Sciților din Dobrogea. – Studii și cercetări istorie veche, I, 1950, 213–257.

Josifovski 2000: P. Josifovski. Coins with PAINON Inscription from the Collection of the National Bank of the Republic of Macedonia. – Macedonian Numismatic Journal, 4, 2000, 15–28.

Mitrović 2008: G. Mitrović. The Vranje Hoard of the Derrones Silver Coins. Vranje, 2008.

Ocheșeanu 1970: R. Ocheșeanu. Monedele basileului Moskon aflate în colecțiile muzeului de arheologie Constanța. – Pontica, 3, 1970, 125–129.

Peter 1997: U. Peter. Die Münzen der thrakischen Dynasten (5.–3. Jahrhundert v. Chr.) Hintergrunde ihrer Prägung. Berlin, 1997.

Preda 1964: C. Preda. Monede de un tip necunoscut provenind din Dobrogea. – SCIV, XV, 3, 1964, 401–410.

Svoronos 1919: J. N. Svoronos. L'hellénisme primitif de la Macédoine prouvé par la numismatique et l'or du Pangée. – JIAN, 19, 1918/1919.

Youroukova 1976: Y. Youroukova. Coins of Ancient Thracians. BAR. Supplementary Series 4. Oxford, 1976.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – В. ТЪРНОВО ПРЕЗ 2011 Г.

I. Археологически проучвания и теренни експедиции

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител, С. Михайлов – член на екипа).

Обект „Селищна могила Хотница“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Сграда extra muros“ в Нове (П. Владкова – ръководител).

Обекти „Форум“ и „Extra muros запад“ в Никополис ад Иструм (П. Владкова – ръководител).

Обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във В. Търново (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Обект „Средновековен град Трапезица. Сектор Север“ (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Обект „Дискодуратере“ (П. Владкова – консултант).

Обект „Манастир „Св. Петър и Павел“ във В. Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам. ръководител).

Обекти „Никополис ад Иструм и крепостта при с. Добри дял“, проучвани от българо-британска експедиция (С. Михайлов, И. Петракиев – членове на екипа).

Подготовка на Българо-британска експедиция в Никополис ад Иструм и с. Добри дял и на Българо-полска експедиция в Нове (П. Владкова).

Теренно фолклорно проучване на тема „Песента на цар Иван Шишман от сборника на братя Миладинови – позната и непозната“ (Г. Чохаджиева).

Съвременното битуване на етнографски предмети – теренно-етнографски проучвания във В. Търново (Н. Василева).

Теренно-етнографско проучване на народните светилища в с. Големаните (М. Петкова).

Изследване на традиционните поминъци, занаяти и обичаи (тъкачеството, обичая „Ергенска сватба“) и на значими обществени събития

в селището през ХХ в. (развитието на Килифарево след обявяването му за град през 1973 г.) – теренно-етнографски проучвания в Килифарево (М. Стойчев).

II. Експозиционна дейност

10 януари – 4 март – РИМ–В. Търново организира гостуването на документална изложба на тема **„Българската независимост“** в ОУ „Бачо Киро“. Същата е експонирана по-късно в ЧПГ „Американски колеж Аркус“ (15.03–30.04) и ЕГ „Проф. д-р Асен Златаров“ (20.05–25.07) (С. Ботева).

20 януари – 28 февруари – Мобилната изложба **„По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“** е експонирана в РИМ–Плевен. Същата гостува в с. Ново село, Великотърновско (07.05), в ИМ–Дряново (11.05–11.06) и в ИМ–Кнежа (07.11–25.11) (Ст. Бейков, Т. Кънчева, С. Атанасова, Д. Йорданов).

28 януари – 10 март – Мобилната изложба **„Филип Тотю – между мита и историята“** гостува в РИМ–Търговище. Същата гостува на РИМ–Плевен (06.12.2010–20.01.2011), РИМ–Шумен (11.03–8.04) и НМО–Габрово (12.04–10.05) (Ст. Бейков, Т. Кънчева, С. Атанасова, Д. Йорданов).

14–18 февруари – По случай 140 години Великотърновски музей е организирана временна изложба **„Що за чудо е това?“**, експонирана в Археологическия музей (Н. Еленски, А. Чохаджиев, Е. Дерменджиев).

14 февруари – С находки, открити през археологически сезон 2010 г., РИМ–В. Търново участва в изложба **„Българска археология 2010“**, представена в НАИМ при БАН (А. Чохаджиев).

1–23 март – Във връзка с честването на Националния празник 3 март в музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба **„Паметни свидетелства от Освободителната война“** (Ст. Бейков – куратор, Т. Кънчева, Д. Йорданов).

15 март – 8 април – Със съдействието на РИМ–В. Търново е подготвена и реализирана изложба **„Едно пътуване из Балканите. Снимките на Лучано Морпурго.“**, експонирана в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ (В. Мартинова, И. Църов).

22 март – По случай празника на град Велико Търново в Центъра за информация и услуги на гражданите при Община – Велико Търново е експонирана изложба **„Стари мерки и теглилки“**, реализирана от Г. Чохаджиева, М. Стойчев, М. Йорданова и екипи в състав В. Мартинова,

Н. Солаков, П. Владкова, Н. Еленски, Е. Дерменджиев, Б. Боянkinска, П. Събев, П. Първанов, Р. Павлова, С. Петрова. Същата е изложена в музей „Възраждане и Учредително събрание“ (31 март–31 юли) и в залата на Народно читалище „И. Драгостинов“ в с. Арбанаси (13–15 август).

март–април – В Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ – В. Търново е представена изложба **„Какво ни разказват камбаните“**. Организатори са Институт по Математика и информатика при БАН, Община Велико Търново, Регионална народна библиотека и Регионален исторически музей (Г. Чохаджиева, М. Стойчев, М. Йорданова, С. Цветков).

15 април – В **Затвора-музей** е открита обновената експозиция, включваща интериор на килия от 30-те години на ХХ век и експониране на помещението за свиждане и на директорския кабинет (Т. Недева, В. Мартинова, Ст. Ботева, К. Митова-Ганева, Б. Боянkinска).

18 май – В Археологическия музей е експонирана изложба **„Манастирът „Св. ап. Петър и Павел“ в Търновград – съкровищница на българската култура“**, (Х. Вачев – гл. куратор, В. Мартинова, П. Събев, И. Петракиев, Р. Хаджиниколов).

4–5 юни – В Народно читалище „Иларион Драгостинов“ – Арбанаси е подредена временна изложба **„Икони от олтарите на арбанашките църкви XVI–XIX век и автентични облекла и накити на етносите в Арбанаси XVIII–XX век“**, организирана по случай празника на селото под надслов „Насред мегдана в Арбанаси“ (Г. Чохаджиева, Н. Солаков, М. Стойчев, Д. Тотева, Х. Вачев, П. Събев, П. Първанов).

юни–октомври – В сградата на Областна управа – Велико Търново със съдействието на Регионален исторически музей е подредена витрина, представяща **„Тракийски гробни дарове от надгробна могила край с. Големани“** (П. Владкова).

11–14 септември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ са експонирани две временни изложби под надслов **„Между бога и хората“** и **„Астроинформатика“** (Н. Солаков – куратор).

22 септември – В Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ – В. Търново е представена временна изложба **„Епохата на цар Фердинанд I“** (Т. Недева, К. Митова-Ганева).

26 октомври – Еднодневна изложба на икони в църква **„Св. Димитър“** във В. Търново по случай храмовия празник (Д. Тотева, П. Първанов).

1 ноември – 2 декември – По случай Денят на народните будители в музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана временна изложба **„Заедно да съхраним историческата памет“** (В. Мартинова, Т. Кънчева – куратори, С. Ботева, Г. Чохаджиева).

1 ноември – 2 декември – По случай Денят на народните будители в музей „Възраждане и Учредително събрание“ гостува изложбата **„Училищни уреди и апарати“** (Национален музей на образованието – Габрово) (Ст. Бейков, Т. Кънчева).

III. Културни събития и прояви

19–21 февруари – Във В. Търново е организиран **Семинар „Дигитален архив и фолклорно наследство“**. Организатори са Института по етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН, Института по математика и информатика при БАН, Регионален исторически музей – В. Търново (Г. Чохаджиева).

16 март – В РИМ–В. Търново е отбелязан **Международния ден на Франкофонията** с лекция на тема „Франция и френската култура“, изнесена от проф. Г. Попов (ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“) пред ученици и граждани от В. Търново (организационен екип: Р. Павлова, М. Йорданова).

17 май – В Затвора-музей е проведена **Европейска инициатива „Нощ на музеите и галериите“** под надслов „Те изстрадаха свободата на България“ с участието на клуб „Традиция“, детски музикален състав при Младежки дом, ДЮФА „Българче“, ВИС „КОВУ“ и др. (организационен екип: С. Петрова, Р. Павлова, Др. Йорданов, Н. Найденова, Н. Солаков, Б. Боянкинска).

15–19 август – В църква-музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси е проведен **„Втори Летен Музикален Фестивал на камерната музика – Арбанаси 2011“** с участието на изпълнители от Антверпенската кралска филхармония. Проявата е организирана от РИМ–В. Търново (С. Йорданова, М. Йорданова, А. Пастърмаджиева).

18–23 август – В Исторически музей Килифарево е организиран **Първи летен пленер „Деца рисуват Килифарево с акварел“** с участието на ученици и студенти от Килифарево (М. Стойчев).

11–14 септември – В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е проведена международна конференция **„Digital presentation of cultural and scientific heritage“** (Н. Солаков).

6 октомври – Официално посещение на **президента на Бразилия Дилма Русев** в АМР „Царевец“ и запознаване с културно-историческите забележителности на В. Търново.

8 октомври – Служители на Регионален исторически музей – В. Търново вземат участие в **Националното поклонение в памет на цар Калоян (1197–1207)**, проведено в църквата „Св. 40 мъченици“.

17–18 ноември – В РИМ–В. Търново е проведена **Национална работна среща-семинар „Добри практики: музеите и работата им в мрежи“** (общинска и държавна администрация, НПО, културни институти, образователни институти и други организации, работа с доброволци) (Х. Вачев – модератор, М. Петкова, Н. Солаков, А. Пастърмаджиева, Св. Йорданова, М. Йорданова).

5 декември – В Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ – В. Търново е представена книгата на д-р Пламен Събев – **„Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век“**.

IV. Проекти

Реализиран проект **„Защита на паметници в града на победата Никополис ад Иструм“** (П. Владкова).

Подготвен и спечелен проект на МК **„Помощ за книгата“** за издаването на монография **„Античен производствен център Павликени (Долна Мизия)“** (П. Владкова).

Изготвен проект **„The Collection of the Late Neolithic Hotnitsa tell-site – Salvation, Resuscitation and New Life“** – кандидатстване за финансиране пред American Research Center in Sofia – Site Preservation, Conservation and Museum Enhancement Program (А. Чохаджиев).

Изготвен проект **„The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication“** – кандидатстване за финансиране пред The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Изследователска работа по проект **„Устойчиви модели и метаморфози в иконографията върху монети и паметници през Античността и Средновековието – образи на религиозността и културната идентичност“** с ръководител проф. д.и.н. Й. Юркова (С. Михайлов).

Изследователска работа по проект **„Bell“** за паспортизация на уникални камбани и дигитален фонд **„Знания за камбаните“** с участието на Институт по математика и информатика при БАН – София, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, НВУ „Васил Левски“ – В. Търново, Институт по механика при БАН, Институт за фолклор при БАН, Регионална народна библиотека „П. Р. Славейков“ – В. Търново и Регионален исторически музей – В. Търново (Г. Чохаджиева).

V. Образователни семинари и обучения

9–10 юни – с цел повишаване на квалификацията за служителите на РИМ–В. Търново е организиран работен семинар на тема **„Обслужване на посетителския поток в трудно достъпни и потенциално опасни музеи на открито. Добри практики“**, с посещение на РИМ–Кърджали, Перперикон, Татул, РИМ–Хасково, Тракийска гробница с. Александрово, РИМ–Ст. Загора (координатор С. Петрова).

14 юни – образователен семинар на тема **„Никополис ад Иструм – нови открития и тези“**, проведен в античния град Улпия Никополис ад Иструм (с. Никюп) и посещение на Преображенския манастир (лектор доц. д-р П. Владкова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2011 г. за фондовете на музея са събрани разнородни материали и находки, както следва: за **фонд „Праистория“** – 1313 бр. находки; за **фонд „Античност“** – 52 бр. находки; за **фонд „Средновековие“** – 76 бр. находки; за **фонд „Нумизматика“** – 132 бр. монети; за **фонд „История на България XV–XIX в.“** – 2 бр. материали; за **фонд „Етнография“** – 135 бр. материали; за **фонд „Нова и най-нова история“** – 20 бр. материали, 3 бр. снимки, 54 бр. документи, пътеводители и дупляни; за **библиотечния фонд** на музея са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 109 бр. книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 12 бр. икони и 1 картина от фондовете на отдела. Направена е селекция, консервация, изтъняване и поставяне на нова основа на стенописни фрагменти, открити при археологическите разкопки на църквата „Св. ап. Петър и Павел“ във В. Търново.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ–В. Търново са обработени 1203 бр. предмети от метал, керамика, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея и открити при редовни разкопки през изминалия археологически сезон.

Съставил: Т. Георгиева

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN

1.I.2011 – 31.XII.2011

БЪЛГАРИЯ

Батак

Историческо наследство на община Батак. III, 2010.

Варна

Есенни четения Сборяново. От находката до витрината. 7, 2010.

Велико Търново

Павлов, Р., Станчев, П. Digital Preservation and Presentation of Cultural and Scientific Heritage. 2011

Радев, Ив. Възрожденецът Никола Златев. 2011.

Пазарджик

Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик. II, Пловдив, 2011.

Кацарова, Р. Димитър Тончев. Общественик, политик, партиен лидер. Пловдив, 2011.

Министри и законодатели от Пазарджик 1879–1947. 2009.

Псалтова, В. Музейното дело в Пазарджик. 2011.

100 години Исторически музей – Пазарджик. Пловдив, 2011.

Пловдив

Годишник на Археологически музей – Пловдив. X, 2001; IX/1, 2002; IX/2, 2004; XI, 2009.

Кисъв, К. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С., 2004.

Попово

Събев, Пл. Медовина. Варна, 2009.

Събев, Пл. Село Баба Тонка. Варна, 2007.

Събев, Пл. Християнските храмове в Поповска духовна околия. Велико Търново, 2011.

Русе

Известия на Регионалния исторически музей – Русе. XII, 2008; XIII, 2008; XIV, 2011.

София

Европейските измерения на Васил Левски. 2011.

Игнатов, В., Шаранков, Н. Господинов, К., Борисова, С. Двуколката cisiium от Караново, Новозагорско. 2011.

Овчаров, В. Археометричен анализ на българските средновековни монетосечения. 2011.

125 години от приемането на Търновската конституция. 2004.

Юридическая природа актов конституционных судов Республики Болгарии и Российской Федерации. 2004.

Яковлев, В. Икономика, право, съд. 2004.

Търговище

Военни паметници в община Търговище. Варна, 2008.

ČESKÁ REPUBLIKA

Brno

Acta muzei Moraviae. XCIII, 2008, 1–2; XCIV, 2009, 1–2; XCV, 2010, 1; XCV, 2010, 2; XCVI, 2011, 1.

Viděl světy dávno minulé. 2011.

Praha

Časopis národního muzea. 1–2, 2010; 3–4, 2010.

Muzeum. Muzejní avlastivědná práce. 1, 2010; 2, 2010.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten aus Baden. 80–81, 2010; 82, 2011.

Bonn

Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Kaum. 2011.

Mainz

Bericht der Römisch-Germanischen Commission. 89, 2008; 90, 2009.

Trier

Armut in der Antike. Perspektiven in Kunst und Gesellschaft. 2011.

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier. 42, 2010.

Wünsdorf

Veröffentlichungen zur Brandenburgischen Landesarchäologie. 39–40, 2005–2006.

HRVATSKA

Zadar

Diapora. 23, 2009; 24, 2010.

Zagreb

Čanjevo istraživanja researches. 2003–2007, 2008.

Opuscula archaeologia. 34, 2010.

Vjesnik archeološkog muzeja u Zagreb. XLIII, 2010.

ITALIA

Ravenna

Le copie dei Mosaici Antichi di Ravenna. Къщата на античните мозайки в Равена. 2011.

POLSKA

Toruń

Archeologia. XXXI, 2011

ROMÂNIA

București

Arheologia Moldovei. XXXIII, 2010.

Dacia. LIV, 2010.

Leonid Kyzzasou. The Urban Civilization of Northern and Innermost Asia. 2010.

Primul muzeu cucuteni din România. 2011.
Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. 58, 2007, 3–4; 59–60,
2008–2009; 61, 2010, 1–2; 61, 2010, 3–4.
Studii și cercetări de numismatică. I (XIII), 2010.

Constanta

Pontica. XLIII, 2010.

Piatra-Neamt

Memoria Antiquitatis. XXVII, 2011.

Timișoara

Analele Banatului, Arheologie-Istorie. XVII, 2009.

Tulcea

Peuce, Serie Novă. VIII, 2010; IX, 2011.

RUSSIA

Москва

Византийский временник. 69 (94), 2010.

SRBIJA

Ниш

Ниш и Византија. IX, 2011.

Нови сад

РАД Музеја Војводине. 52, 2010.

TÜRKİYE

Ankara

Anatolian Archaeology (British institute Ankara). 15, 2009.

Съставил: Станислава Ботева

ИЗИСКВАНИЯ

КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ

на Регионален Исторически Музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ – ВТ се приемат за публикуване статии, научни съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, музеология и др.). Редакцията на ИРИМ – ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност, се приемат и резюмета, на езика на статията, които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват изискванията, описани по долу.

1. ТЕКСТ

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници 60x30), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне (виж илюстрацията). Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител. Освен текста на материала следва да се предостави и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща. Кратката дателна форма на личното местоимение, ж.р. ед. ч., използвано и като притежателно местоимение „**й**“ в текста да се представя с „**й**“, а не с „**и**“ или „**и**“.

2. ИЛЮСТРАЦИИ

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 8 стр. А4) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 пиксела (13x9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. **Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint.** Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им. При изображения на предмети задължително е да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Текстовете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т. нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст. В бележки се предава допълнителна информация, но не и литература. Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, броя, годината на издаване. Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Примери:

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003,3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – в текста.

Вестник:

(Янтра, 87, 14.02. 1937) – в текста (когато статията е без автор)

4. РЕЗЮМЕ

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само аотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Материали се приемат на следния адрес:

*Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията,
ул. Никола Пиколо № 6,
Велико Търново – 5000*

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно. Редакцията приема материали за обсъждане целогодишно и ще Ви информира, дали ръкописът Ви е одобрен за печат. Ръкописи не се връщат.

За информация и контакт:

rimvt_edit@yahoo.com

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

REQUIREMENTS

FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS

of the Regional Museum Of History – Veliko Turnovo

The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo is the annual edition of the Regional Museum of History – Veliko Turnovo. The PRMH–VT accepts for publishing articles, reports and reviews concerning museum work (history, archaeology, art, ethnology, museology ect.). The Editorial board of the PRMH–VT accepts for consideration materials of foreign colleagues written in English, French, German or Russian (we appreciate English mostly), accompanied by large summary in Bulgarian (if there is no possibility for the author, let the summary be in the language of the article, and later it will be translated). When delivering the manuscripts, the following requirements should be attended:

1. TEXT

The text is delivered on electronic removable storage device (in Microsoft Word), obligatory accompanied by a printed paper copy. The maximum size of the material should be not more than 36000 characters, font Times New Roman 12, aligned left, with no paragraph formatting, no first line indentation, and no hyphenation. The special characters (like à, ě, ț, ö ect.) have to be marked in color on the paper copy. In case some specific font is used (e.g. Old Greek Serif) the installation version of it should be attached in the electronic device. Besides the text of the material, it should be provided some additional information for the author: scholar degree, institution and e-mail address.

2. ILLUSTRATIONS

The illustrations should be in reasonable quantity (not more than 8 A4 pages) and with good quality. If the illustrations are digital the drawings should be with resolution of 600 dpi in TIFF or PSD, and the photos – not less than 1535x1062 pixels (13x9 cm) in 300 dpi. The acceptable graphic formats are JPEG, PSD or TIFF. Illustrations in Word or PowerPoint are not going to be accepted. The digital illustrations should be accompanied by prints, where their numeration is marked. They should be named after their numbers (e.g. **Fig.1.psd**). In the depictions of objects a linear scale should be presented.

A full list of the texts to illustrations should be presented. The text must be short, but informative. The illustrations are signified as Fig. (including when referring in the article). When the illustration consists of several depictions, they have to be marked with Arabic figures (e.g. Fig. 1. 1).

3. REFERENCES

The references are presented according to the Oxford system: in brackets in the text written out the surname of the author followed by the year of the publication with no comma between, and after a comma – the referred page or illustration – e.g. (Elenski 2004, 73), (Elenski 2004, Fig. 2. 5). After the text of the article a full list of the referred literature is attached, as first – the Cyrillic titles, followed by the Latin and at last – on other alphabets. The publications of each group are arranged in alphabetical order according to the surname of the author and the year of the publications. When an author is cited with more than one publication in the same year, the year is indexed by a small Latin letter. In endnotes only additional information should be presented, but no cited literature. Article in newspaper is referred as in periodical, but if there is no author – in the text, in brackets is written the name of the newspaper, the issue, and date. The referred public records are cited in brackets in the text, considering the following consequence: archive, fund, record, and sheet.

Examples:

Monograph:

Shennan 1988: St. Shennan. *Quantifying Archaeology*. Edinburgh, 1988.

Monograph in sequence:

Krauß 2006: R. Krauß. Die präistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte nordbulgariens (Prähistorische archäologie in Südosteuropa, 20). Rahden, 2006.

Article in periodicals:

Barber 1975: E. Barber. The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing. – *Journal of Indo-European Studies*, 1975, 3, 294–320.

Article in a symposium:

Elenski 2004: N. Elenski. Cultural Contacts of North-Central Bulgaria with Thrace and the Marmara Area in the Early Neolithic. – In: *Prehistoric Thrace* (V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev Eds.). Sofia-Stara Zagora, 2004, 71–79.

Newspaper:

(Jantra, 87, 14.02.1937) – in the text (when there is no author)

4. SUMMARY

All articles have to be accompanied by a summary. For the foreign colleagues the summary has to be large and informative, covering every aspect of the article.

Materials are accepted at the following address:

*Regional Museum of History – Veliko Turnovo
for the Editorial Board
Nikola Pikolo 6 Str.
Veliko Turnovo – 5000
BULGARIA*

or

rimvt_edit@yahoo.com

The Editorial board accepts material all the year long and will inform you if they are approved for publishing.

Incomplete materials or not replying the requirements ARE NOT GOING TO BE ACCEPTED for publishing.

СТЕНОПИСНИ ФРАГМЕНТИ ОТ РАЗКОПКИТЕ
НА ЦЪРКВА №9 НА ЦАРЕВЕЦ

Диана Тотева

MURAL FRAGMENTS FROM THE EXCAVATIONS
IN CHURCH NO 9 ON THE HILL OF TSAREVETS

Diana Toteva

Ил. 1. Фрагменти от лице

Pl. 1. Facial fragments

*Ил. 2. Фрагмент от
лице на млад мъж*

*Pl. 2. Fragments of a
young man's face*

Ил. 3. Фрагмент от лице

Il. 3. A facial fragment

Ил. 4. Части от образа на ангел

Il. 4. Fragments of a depiction of an angel

Ил. 5. Фрагмент от женски образ
Il. 5. A fragment of a woman's depiction

Ил. 6. Фрагмент от образа на Христос
Il. 6. A fragment of a depiction of Christ

Ил. 7. Част от лице на ангел
Pl. 7. Fragments of an angel's face

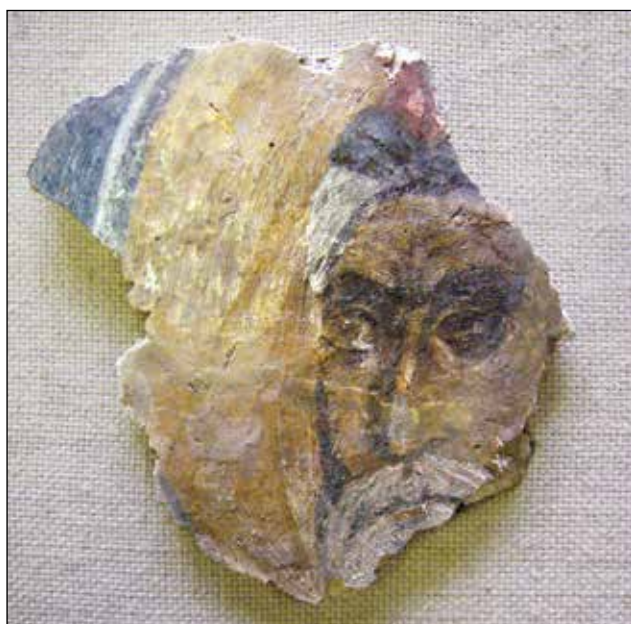

Ил. 8. Фрагмент от образ, ап. Павел (?)
Pl. 8. A fragment of a depiction, Ap. Paul (?)

Ил. 9. Фрагмент от лице
Il. 9. A facial fragment

Ил. 10. Фрагмент от лице
Il. 10. A facial fragment

Ил. 11. Фрагмент от лице
Il. 11. A facial fragment

Ил. 12. Фрагмент от лице
Il. 12. A facial fragment

Ил. 13. Фрагмент от лице
Il. 13. A facial fragment

Ил. 14. Фрагмент от лице
Il. 14. A facial fragment

Ил. 15. Фрагмент от лице на светец
Il. 15. A fragment of a saint's face

Ил. 16. Фрагмент от лице
Il. 16. A facial fragment

*Ил. 17. Фрагменти от изображението на светец-войн
Il. 17. A fragment of a depiction of a warrior saint*

*Ил. 18. Фрагмент с изображение на група ангели
Il. 18. A fragment of a depiction of a group of angels*

*Ил. 19. Част от косите
на ангел (?)*

*Il. 19. Part of the hair of
an angel (?)*

*Ил. 20. Фрагмент от
образ с брада*
*Il. 20. A fragment of a
bearded person*

Ил. 21. Фрагмент от лице
Il. 21. A facial fragment

Ил. 22. Фрагменти с изображения на ръце
Il. 22. Fragments of depictions of hands

Ил. 23. Фрагмент от ръка
Il. 23. A fragment of a hand

Ил. 24. Част от фигура
Il. 24. A fragment of a figure

Ил. 25. Част от трон
Il. 25. Part of a throne

Ил. 26. Част от възглавница на трон
Il. 26. Part of a throne cushion

Ил. 27. Част от завеса (?)
Il. 27. Part of a curtain (?)

Ил. 28. Части от дрехи
Il. 28. Parts of garments

Ил. 29. Части от дрехи
Il. 29. Parts of garments

Ил. 30. Стенописно изображение на светец-конник от южната стена на църквата „Св. Димитър“ в Паталеница (нач. на XIII в.)

Il. 30. Mural depiction of a mounted warrior from the southern wall of St. Dimiter's Church in Patalenitsa (early 13th c.)

Ил. 31. Фрагмент от сцената „Успение Богородично“ от стенописната украса на църквата „Св. Никола Казници“ в Костур (1180 г.)

Il. 31. A fragment of the Assumption of the Holy Virgin Mary scene from the mural decoration of the Church of St. Nikola Kaznitsi in Kastoria (1180)

Ил. 32. Група ангели от стенописната украса на „Панагия Мавриотиса“ в Костур (начални десетилетия на XIII в.)

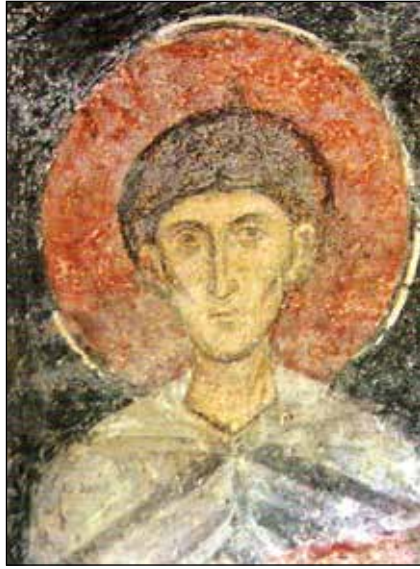
Il. 32. A group of angels from the mural decoration of Panagia Mavriotissa in Kastoria (early decades of 13th c.)

Ил. 33. Сцената Възнесение Господне от Боянската църква, 1259 г.

Il. 33. The Ascension scene from the Boyana Church, 1259

*Ил. 34. Св. Йоан Калевит, Боянската църква, 1259 г.
Il. 34. St. Ioan Kalevit, the Boyana Church, 1259*

*Ил. 35. Стенописен фрагмент с изображение на ап. Петър и Павел
от манастира Ватопед, 1170–1180 г.
Il. 35. Mural fragment depicting the saints Ap. Ap. Peter and Paul
from the Vatoped monastery, 1170–1180*

ТРЕВНЕНЕЦЪТ ИВАНЧО КЪНЧЕВ И
НЕГОВОТО ХУДОЖЕСТВЕНО НАСЛЕДСТВО

Пламен Събев

THE TRYAVNA-CITIZEN IVANCHO KANCHEV
AND HIS ARTISTIC HERITAGE

Plamen Sabev

Ил. 1. Фотография на Иванчо Кънчев, зограф от Трявна

Il. 1. The Ivacho Kanchev's photography

Ил. 2. Възкресение Христово
Il. 2. Resurrection of Christ

*Ил. 3. Тържествен вход в Йерусалим (Неделя Цветоносие)
И. 3. Triumphal entry into Jerusalem (Palm Sunday)*

Ил. 4. Преображение Господне
Il. 4. The Transfiguration

НОВ ПРЪСТЕН ПЕЧАТ ОТ АРБАНАСИ

Хитко Вачев

NEW SIGNET RING FROM ARBANASSI

Hitko Vachev

Ил. 1. Късносредновековен пръстен печат от Арбанаси

П. 1. Late medieval signet ring from Arbanassi